

Indhold

INDLEDNING.....	
Kapitel 1	Konge, kirke og biskopper.....
	En forhistorie.....
	Et stændermøde og dets konsekvenser.....
Kapitel 2	Forskningsoversigt.....
Kapitel 3	Problemformulering.....
Kapitel 4	Enevældens forudsætninger og indførelse.....
	Statsomvæltningen 1660.....
	Gejstlige motiver.....
FØRSTE DEL: BISPEEMBEDETS INDHOLD OG FUNKTIONER.....	
Kapitel 5	Reformation og enevælde.....
	Det evangeliske bispeembede.....
	Forskningen.....
	Kirkelovgivningen fra reformationen til enevælden.....
	Enevældens kirkelovgivning.....
Kapitel 6	Bispeudnævnelse og –indvielse.....
	Bispeudnævnelse i tiden indtil 1660.....
	Bispeudnævnelse efter 1660.....
	Kirkeordinansens ritual for bispeindvielse.....
	Bispeindvielse ifølge Danmarks og Norges Kirkeritual af 1685.....
Kapitel 7	Bispeembedets opgaver og pligter.....
	Embedsløftet.....
	Læren.....
	Tilsynet.....
	Præstekaldelsen.....
	Rådgivningen.....
	Embedsværdigheden.....
	En sammenfatning.....
Kapitel 8	Biskoppen som tilsynsmand.....
	Forskningen i visitatsinstitutionen.....
	Visitatser i Viborg Stift 1693-1740.....
	Visitaseksempler.....
	Økonomi, Samlivsforhold, Samfundsorden, Religionen, Undervisning, Præsterne, Fattigforsorg, Øvrigt
	Biskoppernes tilsyn i øvrigt.....
	Økonomi, Samlivsforhold, Samfundsorden, Religionen, Undervisning, Præsterne, Fattigforsorg
	Tilsynsopgaven og dens myndighed – bispernes rang.....
	Et tolkningsforsøg.....
Kapitel 9	Den religiøse enevælde.....
	Enevældens legitimering.....
	Forskningssynspunkter.....

Kapitel 10	Adelsvældens kroningsceremonier.....
	Den idéhistoriske baggrund.....
	Christian III's og Dorotheas kroning 12. august 1537.....
	Frederik II's kroning 1559.....
	Christian IV's kroning 1596.....
	Frederik III's kroning 1648 – adelsvældens sidste kroning.....
Kapitel 11	Enevældens salvinger.....
	Inspirationen.....
	Christian V's salving 1671.....
	Frederik IV's salving 1700.....
	Christian VI's salving 1731.....
	Biskoppernes legitimering af enevoldskongerne.....
Kapitel 12	Disciplinære problemer blandt gejstligheden.....
	Satirikeren Jacob Worms sag 1679-1681.....
	Jørgen Nielsens sag i 1680'erne.....
	Ole Bjørn og trolddomssagerne i Thisted i 1690'erne.....
	Andreas Agerbech og pietismen i 1740'erne.....
	Herrnhutere i Vester Hanherred i 1740'erne.....
	Embedsmændene, kirken og enevoldsstyret.....
Kapitel 13	Sammenfatning og perspektivering.....
ANDEN DEL: REKRUTTERINGEN AF DE DANSKE BISKOPPER.....	
Kapitel 14	Uddannelse, karriere og kontakter.....
	Spørgsmål og præmisser.....
	Biskoppernes uddannelse.....
	Biskoppernes karrieremæssige baggrund.....
	Kongens og hoffets kreds.....
Kapitel 15	Biskoppernes sociale tilhørsforhold.....
	De danske biskoppers sociale baggrund.....
	Parallelle mønstre.....
Kapitel 16	Teologi.....
	Ortodoksi og pietisme.....
	Biskoppernes teologi.....
Kapitel 17	Alder og embedstid.....
Kapitel 18	Sammenfatning og perspektivering.....
TREDIE DEL: BISKOPPERNE OG KIRKEPOLITIKKEN 1660-1746	
	I. TIDEN 1660-1699.....
Kapitel 19	Ortodoksien.....
	Systemerne.....
	Kirken og vækkelserne.....
Kapitel 20	Enevældens lovrevision – Danske Lov og Kirkeritualet.....
	Forskningssynspunkter.....
	Lovkommissionerne i 1660'erne.....
	Revisionskommissionerne i 1670'erne.....
	Danske Lov i Europa.....
	Danmark og Norges Kirkeritual.....

Kapitel 21	Erhvervs politik og luthersk teologi.....
	Den tilstræbte indvandring.....
	Forslag om fri religionsudøvelse.....
	Luther og jødedommen.....
	De reformertes privilegier af 1685.....
	En vurdering.....
Kapitel 22	Kirken og kirkepolitikken 1660-1699.....
	Bispemagt.....
	Det lutherske øvrighedssyn.....

TREDIE DEL: BISKOPPERNE OG KIRKEPOLITIKKEN 1660-1746

	II. TIDEN 1699-1746.....
Kapitel 23	Pietismen.....
	Spener og Francke.....
	Pietistiske forgreninger.....
Kapitel 24	Det danske missionsarbejde.....
	Ortodoksiens missionsopfattelse.....
	Inspirationen til missionsarbejdet.....
	Trankebarmissionen.....
	Missionskollegiet og Finnemissionen.....
	Grønlandsmissionen.....
Kapitel 25	Pietismens kirke og skole.....
	Sabbatsforordningerne 1730 og 1735.....
	Konfirmationen.....
	Den store skoleforordning.....
Kapitel 26	Vækkelsen.....
	De første forsamlinger.....
	Skriftemålsstriden.....
	En jysk separatist.....
	Generalkirkeinspektionskollegiet.....
	Separatismen griber om sig.....
	Konventikelplakaten.....
	Christian VI's sidste år.....
Kapitel 27	Kirken og kirkepolitikken 1699-1746.....
	Mellem ortodoksi og pietisme.....
	Den kongelige religiøsitet.....

AFSLUTNING.....

Kapitel 28	Kirken, kongen og enevælden – en undersøgelse af det danske bispeembede 1660-1746.....
	Spørgsmålet.....
	Resultaterne.....
	Konklusionen.....

RESUMÉ

Dansk resumé.....
Tysk resumé.....

DE DANSKE BISKOPPER I ÅRENE 1660-1746.....

KILDER OG LITTERATUR.....

Utrykte kilder.....

Trykte kilder.....

Litteratur.....

Indledning

Konge, kirke og biskopper

En forhistorie

Bispeembedet hører til i kristendommens historie fra de tidligste tider. Urkristendommen levede i forventningen om Kristi snarlige genkomst og så derfor ingen grund til at etablere og udvikle et permanent kirkeligt system. Hver menighed stod åndeligt talt i direkte forbindelse med Herren – som lemmer på Kristi legeme.

I disse menigheder blev åndeligt veludrustede personer af stor betydning. Karismatiske folk som apostle, profeter, lærere og efterhånden også martyrer spillede en stor rolle. Men sideløbende hermed opstod der efterhånden et kirkeligt embede, om end noget tilbagetrukket til at begynde med. Det var de praktiske opgaver, der krævede en fastere kirkelig organisation, og udviklingen har antagelig været forskellig fra menighed til menighed. Resultatet blev imidlertid et kirkeligt hierarki bestående af biskopper, presbytere og diakoner.

Det er uklart, hvordan de kirkelige embeder egentlig opstod ved siden af de karismatiske personers religiøse virke. Katolikkerne opfatter episkopatets opståen som en guddommelig orden, der blev iværksat af apostlene med Peter i spidsen. Derved opstår begrebet ”apostolsk succession”. En anden teori går ud på, at embedsbetegnelserne ”episkopi” og ”presbyteroi” var synonyme, men at et af embederne med tiden hævede sig over det andet og fik betegnelsen ”episkopos”, som betyder opsynsmand.

Biskoppens opgave var at føre tilsyn. Omkring år 100 havde man i Antiokia i Lilleasien den orden, at hver menighed blev ledet af en monarkisk biskop, som havde et råd af presbytere ved sin side samt diakoner som underordnede hjælpere.

Men det var kun begyndelsen. Der skulle gå endnu en tid, inden bispeembedet vandt fuld udbredelse som det ledende kirkelige embede.¹

Da kristendommen langt, langt senere nåede til Danmark, fulgte bispeembedet med. Den danske konge Svend Estridsen, der regerede fra 1047 til 1074, skabte den første stiftsinddeling af Danmark. Han ville skabe et Danmark efter europæiske forbilleder, og det indebar blandt andet, at landet fik sin egen ærkebiskop. Men paven i Rom delte ikke Svend Estridsens planer, og det gjorde ærkebiskoppen af Hamburg-Bremen heller ikke, da det jo ville gå ud over hans territorium. Derfor måtte løsrivelsesplanerne kort og godt skrinlægges, og i stedet for at modarbejde begyndte kongen at samarbejde med ærkebiskoppen om en fastere kirkelig struktur i Danmark med ni stifter: Lund, Dalby (kort efter lagt under Lund), Slesvig, Ribe, Aarhus, Roskilde, Odense, Viborg og Vestervig (Børglum). Denne inddeling var gældende helt frem til reformationen.²

Da den lutherske bevægelse begyndte at gribe om sig, var alle danske biskopper adelsmænd. Efter Christian II's fordrivelse i 1523 havde højadelen og bisperne – for at dæmme op for den tiltagende evangeliske uro – ligefrem besluttet, at ingen ikke-adelig kunne blive biskop. Det skulle blandt andet sikre, at bispegodset forblev på adelige hænder. Det siger næsten sig selv, at kvalifikationer i denne sammenhæng måtte være noget nær ligegyldige. Om ikke

¹ Holmquist og Nørregaard, 1946, s. 28ff.

² Lausten, 1987 (C), s. 29f.

andet var det i hvert fald dét, det evangelisk-lutherske propagandaapparat vidste at understrege i 1530'ernes borgerkrigsplagede Danmark.³

De katolske biskopper var en sammenspist forsamling, som i allerhøjeste grad trængte til en reformation. Når initiativet ikke kom fra paven selv, måtte andre gribe ind. Skandalerne skulle reformeres, og simonien skulle bringes til ophør. Mange embeder var simpelthen opnået ved det rene køb-og-salg. Efter valget skulle enhver biskop betale en formue til paven for at få stadfæstet sin udnævnelse. Spørgsmålet om gejstlighedens levned set i forhold til det teologiske ideal var påtrængende. Bispeembederne var blevet fyrstelige. I Tyskland var biskopper ligefrem fyrster på lige fod med hertugerne. I Danmark udgjorde bisperne den bedste ende af rigsrådet, og som nævnt så de helst ikke, at folk uden for adelsstanden beklædte disse poster.⁴

Ved Frederik Is død i 1533 undlod rigsrådet – anført af bisperne – at udnævne en ny konge. Det er uklart hvorfor, men én af årsagerne kunne være problemerne omkring Norges stilling.⁵ En anden mulighed er, at Frederik Is ældste søn, Christian, som den første i Norden i 1528 havde gennemført en evangelisk kirkeordning i Haderslev Amt og Tørring Len. Det var selvsagt et perspektiv, der ikke vandt gehør i de katolske biskoppers kreds.⁶

Da Christian III i august 1536 indtog København som den sejrende i borgerkrigen, blev de gamle danske biskopper fængslet. Det var et klart signal om, hvem der bar ansvaret for den politik, som havde ledt landet ud i borgerkrig.⁷

Hvor de adelige katolske biskopper havde siddet, kom der efter reformationen egentlige teologer. I første omgang var det syv præster, der havde været med til at udbrede det evangelisk-lutherske trossyn, som blev bispeviet i september 1537. De blev kongens embedsmænd, hvor de tidligere havde hørt direkte under paven i Rom. I samme forbindelse brød man med den apostolske succession, idet bispevielsen blev forestået af Martin Luthers gode ven og kollega, professor og sognepræst i Wittenberg, Johann Bugenhagen, som ikke selv var bispeviet.⁸

I den efterfølgende tid havde man brug for at understrege det nye i det bispeembede, som havde overlevet reformationen. Derfor kaldte man de evangeliske biskopper noget så omstændeligt som superintendenter, så ingen kunne være i tvivl om, at tilsynsembedet havde fået et ganske andet indhold, end det havde haft i katolsk tid, hvor den væsentligste kvalifikation var blått blod i årenerne. I denne fremstilling vil det mere mundrette ”biskop” alligevel fortrinsvis blive anvendt, da betegnelsen superintendent egentlig aldrig slog igennem andre steder end i lovgivningen.⁹

De nye biskopper skulle først og fremmest være kirkelige tilsynsmænd, som førte kontrol med, at de respektive menigheder var i gode hænder. Det betød, at en af deres væsentligste opgaver var hyppig visitatsvirksomhed, hvor den evangeliske lære blev grundigt slået fast i det ganske land. Da Christian III var den egentlige initiativtager til reformationen, var de nye biskopper og den øvrige gejstlighed stærkt afhængige af kongen. I modsætning til deres katolske forgængere havde de nye evangeliske superintendenter ingen direkte politisk rolle,¹⁰ og deres nye rolle var –

³ Lausten, 1987 (C), s. 110f.

⁴ Severinsen, 1936, s. 8ff.

⁵ Ladewig Petersen, 1973, s. 393ff.

⁶ Lausten, 1987 (C), s. 123ff.

⁷ Imsen, 1980, s. 9f; Lausten, 1987 (C), s. 126.

⁸ Lausten, 1987, (C), s. 128.

⁹ Selv om betegnelsen ”superintendent” bruges konsekvent i Danske Lov, bruges både ”biskop” og ”superintendent” i flæng i 1643-recessen, så end ikke i lovgivningen fandt den nye betegnelse konsekvent anvendelse.

¹⁰ Lausten, 1987, s. 65ff.

lige i modsætning til deres katolske forgængere – at være kongetjenere. Ja, der er ligefrem dem, der har kaldt biskopperne for et styringsinstrument, der lå aldeles i kongens hånd.¹¹

Et stændermøde og dets konsekvenser

I begyndelsen af august 1660 indkaldte Frederik III til stændermøde. Formålet var at finde frem til en brugbar løsning på de alvorlige økonomiske problemer, som kongeriget var havnet i som følge af svenskekrigene i årene forud. Alle var klar over, at situationen var usædvanlig og derfor også krævede noget usædvanligt. Men der var næppe mange, der havde forestillet sig, at det ville resultere i noget så ekstraordinært som indførelsen af arvekongedømme og enevælde.¹²

Efter Christian IVs død i 1648 havde Frederik III (1609-1670) ved sin tiltræden underskrevet den hidtil strengeste håndfæstning for nogen dansk konge. Rigsrådet havde på daværende tidspunkt været i stand til at placere sig i en position, der gav udstrakte muligheder for at opnå et fast politisk greb om kongen.¹³ Men i løbet af 1660 blev situationen imidlertid vendt fuldstændig på hovedet. Rigsrådsinstitutionen blev opløst, og al magt skulle i fremtiden samles hos Frederik III og dennes efterkommere. Den nye magtfordeling blev slået fast med Enevoldsarveregeringsakten af 10. januar 1661 og i Kongeloven af 14. november 1665. Dermed var den danske enevældes grundlov givet.¹⁴

Ved første øjekast står det klart, at 1660 er et skelsættende år, hvor forskellene på tiden før og tiden efter synes store. Enevældens indførelse har derfor påkaldt sig mange historikers opmærksomhed. Som tiden er gået, er man imidlertid nået frem til, at 1660 nok var et vigtigt skillepunkt, men grundlæggende var det ikke så omvæltende, som den ældre forskning har villet gøre det til. Danske Lov af 1683 – enevældens store lovarbejde – er eksempelvis ikke så præget af Kongeloven af 1665, som man umiddelbart skulle tro. Årsagen er, at Kongeloven kun er direkte kilde til Danske Lovs egentlige forfatningsregler, medens hævdvundne håndfæstningsbestemmelser, som ikke begrænsede kongens magt, er kildegrundlag for ganske meget i Danske Lov. Enevældens danske samfund var med andre ord fortsat baseret på de strukturer, som havde rådet i tiden før 1660.¹⁵

Det reelle skel skal måske snarere placeres i 1630'erne, hvor rigsråd og højadel fik en voksende mangel på repræsentativitet i takt med et voksende skattetryk. Der var herefter enten behov for en bred adelsrepræsentation eller et monolitisk lederskab. Enevældens indførelse i 1660 var altså på flere måder en naturlig konsekvens af skattestatens fremvækst 30-40 år tidligere.¹⁶

¹¹ Imsen, 1980, s. 290ff.

¹² Jespersen, 1989, s. 153.

¹³ Jespersen, 1989, s. 70f.

¹⁴ Der vil senere blive gjort grundigere rede for forløbet af stændermødet 1660. Enevældens indførelse i oktober 1660 var imidlertid ikke alene et resultat af landets økonomisk betrængte situation, men også en udløber af en absolutistisk tendens i hele Europa. Ikke mindst Frankrigs absolutistiske styre under solkongen Ludvig XIV havde vist et alternativ til de gammelkendte styreformere. Forfatningsretligt var den danske absolutisme den mest vidtgående i Europa. I praksis var den dog ikke, da der var stor afhængighed af administratorerne. Den danske enevælde synes nærmest baseret på Thomas Hobbes (*Leviathan*, kapitel 18 om suverænitetskrav; i: Krüger, 1979, s. 182. Ifølge Knud Fabricius var Kongeloven inspireret af Frederik III's livlæge Henning Arnisæus, idet majestætsrettighederne er akkurat de samme i Kongeloven og hos Arnisæus; i: Fabricius, 1920, s. 314. Dette synspunkt er dog blevet imødegået af Leon Jespersen, som peger på, at Kongelovens særtræk er i modstrid med Arnisæus' ideer, hvorfor der er behov for en nuancering af Fabricius' synspunkt; i: Jespersen, 1997, s. 85.

¹⁵ Ellehøj, 1983, s. 14f.

¹⁶ Jespersen, 1988, s. 311ff; 316.

Også på den kirkelige front har man kunnet iagttage en vis kontinuitet ved overgangen fra den rigsrådsafhængige kongemagt til enevælden. Kirkeordinansens strenge krav til valg af præster og biskopper var ikke blevet efterlevet i flere år, så der var i og for sig ikke noget nyt i, at udnævnelserne overgik helt og aldeles til kongens og Danske Kancellis afgørelse.¹⁷

Med Danske Lov fik kongen sin udnævnelsesret stadfæstet, så selv om forandringerne var opstået i en løbende proces fra århundredets begyndelse, kom der først overensstemmelse mellem lovgivning og praksis, da Danske Lov trådte i kraft i 1683. De spirende tendenser i retning af centralstyring blev med andre ord først ganske åbenlyse efter 1660.

På denne baggrund er det interessant at se på bispeembedets udvikling efter 1660. Med enevældens indførelse blev kongemagten langt mere personlig end hidtil, og de administrative afgørelser lå i princippet alene i kongens hænder. I samme forbindelse blev der dannet en ny centraladministration i form af kollegiestyret. At denne afhandling tager sit udgangspunkt i 1660, skyldes naturligvis enevældens indførelse. Det er nærliggende at slutte i 1746, hvor en epoke finder sin afslutning med Christian VI's død dette år. Pietismen var ved at ebbe ud, og oplysningstiden og rationalismen skulle inden længe svække kirkens greb om samfundet.

Spørgsmålet er så: hvordan var bispeembedets forhold til og betydning for kongemagten under den tidlige enevælde?

Kapitel 2

Forskningsoversigt

¹⁷ Petersen og Rode, 1995, s. 64f; 70ff; 82ff; 86f. Holger Fr. Rørdam har i to kildeudgivelser: "Bidrag til Præstekaldelsens Historie" (KS 2. rk., 1. bd., 1857-59) og "Præstevalget i den danske Kirke, oplyst ved Aktstykker" (KS 1. rk., 5. bd., 1689-71) gengivet en række aktstykker og breve omhandlende præstevalget fra omkring reformationen til enevældens indførelse.

Medens litteraturen om konger og enevælde er kolossal, begrænser udforskningen af forholdet mellem kirke og konge sig til næsten ingenting.¹⁸ De nyeste Danmarkshistorier om tiden 1660-1746, nemlig Gyldendals *Danmarks historie* (1989) og *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie* (1989/1990), kan illustrere dette forskningsmæssige tomrum, idet begge udgivelser nøjes med at betone kirkens formaning om lydighed mod øvrigheden uden at diskutere magtforholdet mellem konge og kirke efter enevældens indførelse. Det ligger jo i sagens natur, at kongemagten havde den centrale styring og kontrol af kirken.¹⁹

Kirkehistorikernes opfattelse er tilsvarende. Enevældens indførelse er ikke levnet megen spalteplass i de kortere fremstillinger af Hal Koch (1960), J. L. Balling og P. G. Lindhardt (1979) og Martin Schwarz Lausten (1987). Sidstnævnte forbigår tilsyneladende enevældens indførelse og følgerne heraf i fuldstændig tavshed,²⁰ medens de to øvrige nøjes med at påpege bureaukatiets og uniformitetens opblomstring – ikke mindst i forbindelse med kongeligt præste- og bispevalg samt udgivelsen af *Danske Lov* i 1683 og *Danmarks og Norges Kirkeritual af 1685*.²¹

Tolkningen er den samme i *Den danske Kirkes Historie*, selv om det omfattende standardværk gør betydeligt mere ud af at redegøre for perioden. I lighed med de allerede nævnte værker opfattes kongens brug af kirken som styrings- og magtinstrument som et indiskutabelt faktum. Den tidlige enevældes biskopper var kongemagtens tro tjenere, dygtige administratorer og ortodokse teologer.²²

At kirkens ledere samtidig ikke var blinde for kirkens muligheder ved at støtte enevoldsmonarken, er en anden sag. Biskop Hans Svane gjorde en stor politisk indsats for enevældens indførelse, og biskop Hans Wandal leverede det teologiske forsvar for enevælden: kongedømmet er en Guds nådegave, men kongen har ikke den øverste magt i kirken. Han har derimod retten over dens ydre forhold og pligt til at værne kirken, medens den åndelige myndighed alene tilkommer gejstligheden. Derved ses afhængigheden: kirken ville hæve sig selv ved hjælp af kongemagten, som til gengæld skulle have sin magt og position legitimeret af kirken.²³

¹⁸ Selv om forholdet mellem kirke og konge som helhed ikke har fået så stor opmærksomhed, findes der en omfattende litteratur på en række delområder. Disse mere specifikke forskningsoversigter vil blive bragt efterhånden som delområderne passeres i denne fremstilling.

¹⁹ Jespersen, 1989, s. 222ff; Scocozza, 1989, s. 326ff; Feldbæk, 1990, s. 180f; 183f.

²⁰ Lausten, 1987 (C).

²¹ Koch, 1960, s. 83ff; 88ff; Balling og Lindhardt, 1979, s. 136ff. Det bør dog tilføjes, at Lindhardt har behandlet problemerne i en europæisk sammenhæng i *Stat og kirke* (1967). Det er dog først og fremmest en oversigt, som for enevældens vedkommende stærkt betoner den statskirkelige centralisering og kirkens opgave med at videreføre politikken med andre midler; i: Lindhardt, 1967, s. 86f.

²² Koch og Kornerup (red.), 1959, s. 354ff; 386f.

²³ Koch og Kornerup (red.), 1959, s. 348; 386f; 392. At kirken gav enevælden sit legitimationsgrundlag betød ikke, at kongen bakkede bisperne op, hvis der var penge i at lade være. Selv om kirkens ledere sagde klart nej til at tillade fremmede konfessioner ophold i Danmark, så fik de – efter adskillige års venten – alligevel lov i 1684. Se: Koch og Kornerup (red.), 1959, s. 394f. Jens-Ivar Sonne Mørch har i 1993 fremhævet spørgsmålet om religionsfriheden som den mest grundlæggende konflikt i hele enevældens historie, fordi gejstligheden talte kongen imod, og fordi sagen viser enevældens store svaghed: angsten for prestigetab – forstærket af, at kampen stod mod selve formidleren af systemets prestige!; i: Mørch, 1993, s. 3-15. Efter 1700 kan man fremhæve Frederik IV, som trods sit udsvævende liv utvivlsomt betragtede kirken som sin bedste forbundsfælle i arbejdet for undersåtternes vel; jf.: Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 110f.

Den danske Kirkes Historie er bogstavelig talt det, der kommer tættest på en redegørelse for den danske enevældes bispeembede, og man må i det hele taget konstatere, at ortodoksiens og pietismens tid slet ikke har formået at tiltrække sig den samme opmærksomhed som reformationen i 1536.²⁴

Selv om vi således savner en systematisk undersøgelse af det danske bispeembede under den tidlige enevælde, er nærværende fremstilling ikke uden forbilleder. I Norden har problemerne omkring konge, kirke og biskopper været diskuteret under forskellige synsvinkler. Det nærmeste man kommer en undersøgelse af forholdet mellem kongemagt og biskopper er Steinar Imsens *Superintendenten. En studie i kirkepolitikk, kirkeadministrasjon og statsutvikling mellom reformasjonen og eneveldet* (1980), hvor han undersøger de norske biskoppers rolle i det kongelige dansk-norske magtapparat fra reformationen til enevældens indførelse. Vi vender tilbage til Imsens afhandling flere gange, så her skal blot slås fast, at de norske biskopper ifølge Imsens tolkning i udpræget grad var kongetjenere. Kongebud og Gudsord havde samme gyldighed for de norske biskopper, og det gav en klar kontinuitet ved overgangen til enevælden i 1660.²⁵

Imsen er ikke alene om at betone de første dansk-norske evangeliske biskoppers stærke afhængighed af kongemagten. Han får fuld opbakning af Martin Schwarz Lausten, som har analyseret den tidlige danske reformationskirke indgående. Kernen i Christian III's omsorg for religionen – cura religionis – var overbevisningen om, at kongen skulle være den egentlige kirkestyrer.²⁶

Uden for Danmark og Norge har spørgsmålet om konge og kirke også påkaldt sig opmærksomhed. I Sverige er de biskoppelige visitatsberetninger blevet undersøgt af Olle Larsson, som i visitatserne har fundet tidlige spor af den sekulariseringsproces, der først brød åbenlyst frem i 1800-tallet.²⁷ Generelt har der i svensk forskning været en tendens til at fokusere så meget på, at kirken var underordnet staten, at de magtpolitiske aspekter er blevet det centrale, medens det religiøse kun er blevet et middel til at nå et andet mål, nemlig det magtpolitiske.²⁸

I England har der været en livlig diskussion om kirkepolitikken og dens egentlige drivkræfter. Det gælder ikke mindst perioden 1625-1649 under Karl I, som var meget optaget af de absolutistiske ideer. Da han ikke kunne få parlamentets opbakning til sin ønskede skatteudskrivning, blev hele parlamentet hjemsendt i årene 1629-1640, medens Karl I i realiteten regerede enevældigt. I 1649 blev han henrettet for højforræderi. Hans eksempel havde i tilstrækkelig grad vist englænderne, at absolutisme ikke var nogen ønskelig statsform.

²⁴ Enevældens politiske, administrative og til dels sociale historie kan muligvis også kaste lys over bispeembedet, men en sådan udvidelse af den forskningsmæssige situation er ikke vurderet relevant i denne sammenhæng. Der henvises i stedet til: Jespersen, 1989, hvor man finder grundige forskningsoversigter over netop disse temaer.

²⁵ Imsen, 1980, s. 140-144; 166; 194; 256; 274f. Oppositionen ved Imsens disputatsforsvar findes trykt. Ingun Montgomery har navnlig anfægtet Imsens ensidige opfattelse af kongen som en verdslig magtinstans – og ikke som en kristen øvrighed; i: Montgomery, 1984, s. 168ff. Se også: Hamre, 1984.

²⁶ Se til eksempel: Lausten, 1987, s. 215. Selv om kongen var kirkestyrer, krævede det loyale folk hele vejen nedad i hierarkiet, hvis kontrollen skulle lykkes. Jesper Thomassen har i sin *Sognepræsten som statsjener 1536-1660* (1996) undersøgt, om præsterne på landet var i stand til at agere på statsmagtens vegne i konfessionaliseringsprocessen. Svaret er et entydigt ja; i: Thomassen, 1996, s. 254. Charlotte Appel har i *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark* (2001) påpeget, at kirke og statsmagt havde en fælles interesse i at fremme læsefærdighederne, så det trykte ord kunne fremme gudstroen og loyaliteten over for kongen; jf. Appel, 2001, s. 215-219 (bd. 1); 833-837 (bd. 2). Med enevælden som statsform blev kirken – ifølge Charlotte Appel – entydigt underlagt den enevældige konge. Ganske vist fik biskopper og provster en snarere til- end aftagende indflydelse på det religiøse læsestof under den unge enevælde, men Charlotte Appel ser dette som et led i sikringen af uniformitet og tro som et vigtigt element i den samlede konsolidering af det enevældige styre; i: Appel, 2001, s. 443-448 (bd. 1).

²⁷ Larsson, 1999. Vi vender tilbage til Larssons undersøgelse i forbindelse med de danske bispevisitatser.

²⁸ Cronberg, 1997, s. 253.

De engelske historikere har først og fremmest diskuteret, om det var Karl I, eller det var ærkebiskop William Laud, der gik foran i den kirkepolitiske udvikling. Nicholas Tyacke har med *Anti-Calvinists: The Rise of English Arminianism, c. 1590-1640* (2. udg., Oxford 1990) haft stor indflydelse. Hovedsynspunktet er, at Karl Is støtte til biskop Lauds program underminerede en situation, som i grunden var ret stabil. Biskop Laud udformede den særlige anglikanske højkirkelighed, hvor der blev lagt vægt på Skriften, kirkefædrene og oldkirken. Bispeembedet blev tillagt stor betydning. Det skabte modsætninger mellem statskirken og puritanerne, og modsætningerne blev ikke mindre af, at mange af de ledende skikkelser ved universiteterne i Cambridge og Oxford samtidig var stærkt påvirkede af den nederlandske Jacob Arminius' afvisning af den strenge calviniske forudbestemmelse. Det opfattede puritanerne som et forsøg på at genindføre katoliscismen.²⁹

Tyackes toneangivende tolkning er dog blevet udfordret af blandt andre Julian Davies i *The Caroline Captivity of the Church: Charles I and the Remoulding of Anglicanism 1625-1641* (Oxford 1992), hvor Tyackes resultater karakteriseres som forkerte svar på en rigtig diagnose. Davies opfatter ikke Laud som den ledende skikkelse, der blot fik kongens opbakning. Tværtimod var han den pragmatiske politiker, som fik skylden og i 1644 fik hugget hovedet af, så modstanderne kunne undgå en konfrontation med det egentlige problem: den ustyrlige og selvrådige konge Karl I.³⁰

Generelt er 1700-tallets engelske kirkehistorie ikke særlig udforsket. Det uomgængelige værk er Norman Sykes' *Church and State in England in the Eighteenth Century* (Cambridge 1934), hvor den flossede statskirke rehabiliteres. Man bør ikke vurdere en 1700-tals kirke ud fra anakronistiske 1900-tals standarder, argumenterer Sykes. Men selv om Sykes' bog stadig er udgangspunktet, så har eftertidens historikere delt sig i optimister og pessimister. Optimisterne, som blandt andre tæller Jeremy Gregory, opfatter kirken som levende og virksom i troens tjeneste, medens Peter Virgin og andre pessimister har beskyldt kirken for manglende reformevne, indtil den blev tvunget til at tage initiativer i 1830'erne.³¹

Forholdet mellem stat og kirke er ligeledes undersøgt indenfor tysk historie. Det kirkeretlige aspekt er behandlet af Martin Heckel i *Staat und Kirche nach den Lehren der evangelischen Juristen Deutschlands in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts* (München 1968). I dansk perspektiv er Richard L. Gawthrop's bog *Pietism and the Making of Eighteenth-Century Prussia* (Cambridge 1993) dog af større interesse. Gawthrop søger efter en forklaring på Preussens udvikling fra en fattig og tyndbefolket stat til i slutningen af 1600-tallet at være en velstående, puritansk og militært uovervindelig faktor i Europa. Svaret finder Gawthrop i samspillet mellem Frederik Wilhelm Is hof og det pietistiske disciplineringsarbejde, som udsprang fra universitetet i Halle. Det var en udvikling, der var vidt forskellig fra den danske.³²

Gawthrops tolkning er dog ikke uden en forgænger. Den tyske historiker Carl Hinrichs så allerede i *Preussentum und Pietismus. Der Pietismus in Brandenburg-Preussen als religiös-soziale Reformbewegung* (Göttingen 1971) betydningsfulde forbindelser mellem pietismen og Frederik Wilhelm Is store institutionelle forandringer.

²⁹ Lausten, 1997, s. 193f. Lindhardt, 1967, s. 83.

³⁰ Davies, 1992, s. 2; 304. Kevin Sharpe har i enighed med Davies påpeget, at Lauds indflydelse ikke var så polariserende som ofte antaget. Desuden havde biskopperne en påfaldende selvstændighed – trods den megen tale om uniformitet; i: Sharpe, 1992, s. 363-366.

³¹ Walsh, Haydon og Taylor (red.), 1993, s. 2f; 84f.

³² Gawthrop, 1993, s. 282ff. Se også: Carsten Bach-Nielsens anmeldelse i: *Nyt fra Historien*, XLIV, 2 Efterår 1995, s. 229.

Hinrichs' resultater slog imidlertid ikke igennem, da der på den ene side var tradition for at betragte lutheranisme som politisk passiv og ydmyg overfor statsmagten. På den anden side har selve pietismebegrebet haft prædikat af at være en verden for sig. Og denne opfattelse har stået stærkt, især fordi Max Weber har tilhørt denne fløj.³³

Det er karakteristisk for forskningen på området, at den – især for Danmarks og Norges vedkommende – peger på den betydelige kontinuitet ved overgangen fra valgkongedømme til enevælde. Desuden er der enighed om at fremhæve kongen som den, der leder, og kirken som den, der ledes. Da det sidstnævnte synspunkt forekommer meget naturligt, synes det næsten hævet over diskussion. Men kun næsten, for Per Ingesman har udfordret denne enighed i sin artikel ”Kirke, stat og samfund i historisk perspektiv” fra år 2000.

Var kirken blot et simpelt redskab i statsmagtens hænder? Nej, siger Ingesman, i de første 100-150 år efter reformationen var det tværtimod på en række felter kirkens folk, der formulerede målene, og staten, der satte sin magt ind på at gennemføre dem.³⁴ Kirken havde et ”projekt”, som bestod i at skabe et samfund, hvor menneskelivet på alle områder blev levet i overensstemmelse med kristne normer. Projektet slog fejl, men jagten på det ønskede mål gav en drivkraft, som satte sit spor i den historiske udvikling.³⁵

Per Ingesman griber helt tilbage til oldtiden, hvor kejser Konstantin den Store i 300-tallet gjorde kirkens projekt til hele det romerske samfunds mål. Staten blev brugt til at fremme kirkens mål. En luthersk reformation kunne ikke standse samarbejdet, og efter 1536 arbejdede kirke og stat stadig sammen om at realisere kirkens mål. Reformationen blev jo ikke bare gennemført, for at staten kunne skrabe kirkegodset til sig. Nej, reformationen blev gennemført, fordi den katolske kirke havde forsømt sine opgaver som kirke, understreger Ingesman. I erkendelse af sit ansvar som kristen øvrighed måtte kongen derfor træde til og gennemføre en omdannelse, en reformation. Reformationen var ikke tænkt som en opgivelse af kirkens projekt – skabelsen af det kristne samfund – men derimod statens overtagelse af opgaven. Som tiden gik, sneg der sig imidlertid andre elementer ind. Læsning skulle eksempelvis ikke bare fremme tilegnelsen af den kristne lære, men skulle også gøre nytte i verdslige sammenhænge. Pietismen var med til at gøre kristendommen til en privatsag, som ikke angik staten, og det er – sammen med oplysningstidens opfattelse af staten som en ikke-religiøs størrelse, der skulle frigøres af alle kirkelige bindinger³⁶ – vigtigt, når opløsningen af statens og kirkens fælles mål omkring midten af 1700-tallet skal forklares.³⁷

³³ Gawthrop, 1993, s. 7f. Et andet tysk eksempel på forskningen i forholdet mellem fyrste og kirke kunne være Bodo Nischans *Prince, People, and Confession* (University of Pennsylvania 1994), som handler om Brandenburgs hertug, Johannes Sigismund, der konverterede til calvinismen og forsøgte at gennemføre den ”anden reformation” i sit hertugdømme i perioden fra omkring 1600 til 1630. Forsøget slog fejl. Kun hoffet og den centrale administration blev calviniseret, medens den konservative lutherske landskirke, adel og borgerstand forblev luthersk; jf.: Ole Grells anmeldelse i: *Nyt fra Historien*, XLVI, 1 Forår 1997, s. 169.

³⁴ Ingesman, 2000, s. 70.

³⁵ Ingesman, 2000, s. 72.

³⁶ At oplysningstiden betød et brud på den hidtidige tankegang, er uomtvisteligt. En god oversigt over denne forandring i tankegang gennem hele den her behandlede periode findes i: Lindhardt, 1967, s. 84-92.

³⁷ Ingesman, 2000, s. 73; 82ff. Se endvidere: Stenbæk, 1983, s. 56-63: ved enevældens indførelse havde kongen ingen autoritet over den lutherske bekendelse, men han havde pligt til at fastholde undersåtterne på bekendelsen. I *Kirkeleksikon for Norden*, 1900-1929 finder man under ”Superintendenten” en omfattende artikel om det lutherske bispembede. Synspunktet er på linie med Stenbæk, idet det fremhæves, at enevælden betød en stærkere understregning både af kongens og statens pligter overfor kirken og af det kirkelige embede som indehaver af den særlige, indre kirkemagt. Dette begrundes i biskop Wandals indsats for at legitimere enevælden religiøst. De gejstlige privilegier af 1661 anføres også som tegn på, at enevælden styrkede bispemagten, eftersom bisperne i embedssager stod direkte under kongen.

Spørgsmålet er så, om Ingesmans tese ikke bare er nogle andre ord for den velkendte kontinuitetstankegang? Umiddelbart kan det godt se sådan ud, men ved nærmere eftersyn viser det sig, at Ingesman går langt videre.

På den ene side anerkender han den betydelige kontinuitet ved overgangen fra valg- til arverige, fra rigsrådsstyre til enevælde. Men på den anden side frikender Ingesman kongerne for den ensidige stræben efter magt, som mange historikere har tillagt dem. I stedet – eller snarere tillige – tillægger Ingesman kongerne reelle kristelige hensigter – ikke mindst Christian III, som gennemførte reformationen. Derved anerkendes den bredt accepterede kontinuitetsopfattelse, men bevæggrundene bliver som vist ovenfor nogle ganske andre.

Hvad er så resultatet af Ingesmans tese? Den er, at man kan opnå nye indsigter ved at tage troen alvorligt hos kongerne samtidig med, at der bygges bro mellem den verdslige historie og kirkehistorien.

Modsætningen mellem traditionen og Per Ingesman kan med andre ord kort sammenfattes i spørgsmålet: var det kongen, der styrede kirken, eller var det kirkens mål, der styrede kongen? Og hvad er mere nærliggende end at søge svaret ved at se nærmere på biskopperne, der både var kirkens ledelse og kirkens repræsentanter overfor kongen?

Kapitel 3

Problemformulering

Denne undersøgelse har til formål at afdække forholdene omkring det danske bispeembede i perioden 1660-1746. Som tidligere nævnt skyldes den tidsmæssige ramme enevældens indførelse, hvor kongen – i kraft af Kongeloven af 1665 – fik status som det højeste hoved på jorden, og Christian VI's død i 1746.³⁸ Samtidig er bispeembedet nøje forbundet med enevældens konsolidering.

Den religiøse legitimering af kongemagten var ikke en umiddelbar følge af enevælden, men havde været under udvikling siden reformationen i 1536. Ikke mindst kroningsceremonierne viste en stadig større tendens til at gøre kongeværdigheden religiøst betinget. Denne ideologiske påvirkning kulminerede imidlertid efter enevældens indførelse.³⁹

Kirkens opgave blev i den forbindelse at give og bevare øvrighedens legitimationsgrundlag.⁴⁰ Varetagelsen af dette må have været af afgørende vigtighed for kongemagten, og det må derfor have spillet ind på udformningen af de

³⁸ *Kongeloven og dens Forhistorie*, 1886/1973, s. 44.

³⁹ Den stigende religiøse legitimering af kongemagten er analyseret af Sebastian Olden-Jørgensen, som fremhæver den forvandling, kroningsceremonierne undergår i tiden 1536-1671. Ved Christian III's kroning i 1537 har kroningen symbolsk karakter, medens det teokratiske kongeideal dukker tydeligt frem ved Christian IV's kroning i 1596. Udviklingen kulminerer ved Christian V's salving i 1671, hvor det religiøse element er helt dominerende i forhold til tidligere tiders balancegang mellem det verdsligt kontraktteoretiske element og det religiøse; i: Olden-Jørgensen, 1997, s. 30ff; 95ff; 112ff. Biskop Peder Vinstrups tale ved Christian IV's kroning er trykt i: Jensen, 1966-1967, s. 375ff.

⁴⁰ Petersen og Rode, 1995, s. 70ff; 86f.

kirkelige embeder – ikke mindst bispeembedet i toppen af det gejstlige hierarki. Tilsvarende kan det ikke have været uden betydning, hvem der forvaltede embederne. Der er kort og godt flere gode grunde til at tage det danske bispeembede i årene 1660 til 1746 op til nærmere undersøgelse.

Hovedspørgsmålet er: hvordan var biskoppernes forhold til – og betydning for – kongemagten under den tidlige enevælde? Spørgsmålet kan yderligere opdeles i tre underpunkter:

1. Bispeembedets indhold og funktioner.
2. Rekrutteringen af biskopperne.
3. Biskoppernes indflydelse på den kirkepolitiske og teologiske udvikling.

I kraft af embedsindehaverne var bispeembedets indhold og funktioner under konstant udvikling fra reformationskirkens første tid. Juridisk set var rammerne givet med Kirkeordinansen fra 1537/1539, som indeholdt de nye standarder for en luthersk biskops – eller rettere superintendents – embedsførelse. Kirkens retlige grundlag var Kirkeordinansen, indtil den blev afløst af Danske Lov af 1683, hvor anden bog handlede om religionen og gejstligheden. I 1685 kom tillige Danmark-Norges Kirkeritual, og dermed havde den unge enevælde fuldført sit første kirkelige lovrevisionsarbejde. Bispeembedets indhold og dets indholdsmæssige forandringer ved indgangen til enevælden skal altså i hovedsagen findes ved hjælp af en sammenligning af de to kirkelige lovgivningsarbejder fra henholdsvis 1537/1539 og 1683/1685.

I forholdet til enevoldsmagten varetog biskopperne på sin vis to funktioner. På den ene side var de den verdslige magts administratorer og spillede en væsentlig rolle med hensyn til den såkaldte socialdisciplinering⁴¹ - eller tugt om man vil. Denne del af embedet fortæller – sammen med biskoppernes plads i rangordenen og deres eventuelle dekorationer eller ophøjelse i adelsstanden – noget om biskoppernes placering i magtapparatet.

På den anden side skulle de udfylde en ideologisk rolle som vogtere af læren.⁴² I den forbindelse bliver biskoppernes salvingstaler interessante, og det samme gælder disciplinære sager mod præster, der holdningsmæssigt gik deres egne veje.

Det er ofte blevet understreget, at den sidste rest af bispevalg forsvandt ved enevældens indførelse. Det var kongen, der i samråd med Danske Kancelli valgte biskopperne. Derfor er det interessant at undersøge hvilken grad af kongelig tilknytning eller bevågenhed, der forlods var til stede, når en ny biskop blev udnævnt? Her er der især tænkt på, om der er særlige grupper blandt den gejstlige stand, som stod i forreste række, når der skulle ske forfremmelser? Det har også betydning, om der i biskoppernes bagland kan identificeres bestemte sociale klasser? Det omfatter samtidig spørgsmålet om præstestændens stigende selvrekruttering.

Kirkelivet i og omkring København og kongens hof er forholdsvis godt belyst i tiden omkring 1700. Det bør udnyttes til at give et bud på en eventuel forbindelse mellem hoffets og centraladministrationens dominerende teologiske synspunkter og valget af landets biskopper.

⁴¹ Begrebet ”socialdisciplinering” er formuleret af Gerhard Oestreich og er blandt andet beskrevet i: Schulze, 1987, s. 265ff.

Om end det er embedet og ikke embedsindehaverne, der er i centrum, så er det til enhver tid biskopperne, der ved deres embedsførelse er med til at give bispeembedet sine særlige karakteristika.

Det er ikke meningen at fortabe sig i de daglige administrative opgaver. Tanken er derimod at se nøjere på bispernes indflydelse på nogle udvalgte punkter i den kirkepolitiske og teologiske udvikling. I sin egenskab af kirkens øverste ledelse var det bispernes opgave at lægge kirkens linie udadtil. Dette skete i samspil og modspil med enevældens centraladministration, hvis indflydelse på den danske kirkeledelse og kirkepolitik derved bliver et helt centralt aspekt at undersøge. I en vis forstand lurer det lige under overfladen af spørgsmålene om bispeembedets indhold og funktioner samt rekrutteringen af bisperne, simpelthen fordi det udgør selve kerneproblemet: hvordan forholdt enevoldskongerne og biskopperne sig gensidigt til hinanden?

Den valgte periode drejer sig teologisk set om brydningen mellem ortodoksi og pietisme. Biskopperne var ikke kun politiske aktører, men også – og vel især – kirkelige ledere med teologien som deres særlige område. Derfor er en overordnet redegørelse for de teologiske hovedlinier nødvendig, når den kirkepolitiske udvikling skal sættes ind i en større helhed.

Undersøgelsen af den kirkepolitiske udvikling deles i to: tiden 1660-1699 og tiden 1699-1746. Begge perioder havde to konger, og Frederik IVs regeringstiltræden i 1699 er ofte blevet benyttet som et groft skillepunkt mellem en overvejende ortodoks kirkeopfattelse og en mere pietistisk orientering.

En stor del af den kirkelige udvikling afspejler sig i de initiativer, der blev taget i perioden. I tiden fra enevældens indførelse til Christian Vs død i 1699 står indførelsen af Danske Lov i 1683 som det helt afgørende kirkepolitiske arbejde. Ledende teologer – især biskopper – tog del i det langvarige kommissionsarbejde, der gik forud. Det giver god mulighed for at se, hvordan de biskoppelige og gejstlige standpunkter stod sig i forhold til lovens endelige udformning. Af stor vigtighed er også Danmark-Norges Kirkeritual af 1685, som sammen med Danske Lov udgjorde den unge enevældes første kirkelige lovrevisionsarbejde.

En mindre men dog markant kirkelig sag er kirkens nej til at lade fremmede trosretninger praktisere deres religion i Danmark i 1670-1680'erne. I 1672 så Kommercekollegiet visse handelsmæssige fordele ved at give asyl til en del af de huguenotter, som i disse år forlod Frankrig på grund af Ludvig XIVs forfølgelser. De danske biskopper sagde klart nej til forslaget, men i 1684 gav Christian V alligevel franske reformerte flygtninge visse privilegier – uagtet biskoppernes fortsatte afvisning af ideen.

Første halvdel af 1700-tallet bød på betydeligt flere store kirkelige initiativer end den foregående periode. Det var vel antagelig udløst af den grundlæggende pietistiske opfattelse af, at man som kristen måtte handle aktivt overfor sin næste. Begyndelsen på det danske missionsarbejde i Trankebar i 1706 må fremhæves som et markant brud på en ortodoks statskirkes modstand mod mission. Med Missionskollegiets oprettelse i 1714 blev missionen en permanent del af Danmarks kirkelige arbejde, hvilket blandt andet også ses af Hans Egedes missionsindsats på Grønland fra 1721.

⁴² Biskop Hans Wandal (1624-1675) betonedede fremfor nogen enevoldskongernes guddommelige status og var dermed med til at cementere den enevældige kongemagts religiøse legitimationsgrundlag; jf. Koch og Kornerup (red.), 1959, s. 356ff; Jespersen, 1989, s. 222f.

Sabbatforordningen fra 1730, hvor der nærmest indførtes kirkegangstvang, er et udtryk for problemerne med at lede undersåtterne ind på den rette kristelige vej. Forordningen ophævedes kort efter Christian VI's regeringstiltræden, men blev så at sige genindført med Helligdagsforordningen i 1735.

Indførelsen af konfirmationen i 1736 som en almindelig pligt for alle børn, er tæt knyttet til skolelovgivningen, idet konfirmationen mere end noget andet var med til at synliggøre behovet for skolegang. Blandt andet på baggrund af erfaringerne med Frederik IV's 240 rytterskoler fra 1721 forsøgte Skolekommissionen i årene 1736-1739 at give den opvoksende ungdom de læsefærdigheder, der var en forudsætning for at blive konfirmeret, men som ofte ikke var til stede.

Endelig skal reaktionerne på den pietistiske vækkelse landet over belyses. Biskopperne indsendte visitatsberetninger herom til det i 1737 oprettede Generalkirkeinspektionskollegium. Et af resultaterne blev den såkaldte konventikelplakat af 13. januar 1741, som forbød vakte at samles uden præstens samtykke og tilstedeværelse.

En besvarelse af de foranstående underspørgsmål skal munde ud i en vurdering af biskoppernes forhold til og betydning for kongemagten under den tidlige enevælde. Udtrykt mere konkret er formålet – med afsæt i Per Ingesmans tese – at få afgjort, om det var kongen, der styrede kirken, eller kirkens mål, der styrede kongen?

Kapitel 4

Enevældens forudsætninger og indførelse

Statsomvæltningen 1660

Det er vigtigt at placere gejstligheden i det politiske spil, som endte med enevældens indførelse, og derfor skal vi se lidt nærmere på statsomvæltningen i 1660. Bisperne – og især Hans Svane – spillede jo en ikke ubetydelig rolle i forløbet.⁴³ Spørgsmålet er så, hvilke forventninger det kunne give gejstligheden, når det blev hverdag under det nye styre?

I begyndelsen af september 1660 samledes de stænderdeputerede i København. Hele rigsrådet – på nær en enkelt – var mødt foruden omkring 100 adelige. Bisperne var frontfigurer for de gejstlige deputerede, som også talte en lille snes provster og nogle repræsentanter for de fire domkapitler i henholdsvis Roskilde, Viborg, Aarhus og Ribe. Københavns Universitet og Sorø Akademi var også repræsenteret, og fra borgerstanden mødte fire repræsentanter for København og

⁴³ Hvor intet andet er anført, baserer fremstillingen sig på Knud J. V. Jespersens beskrivelse af forløbet i *Danmarks historie*, bd. 3, 1989, s. 158-173.

omkring 60 personer fra landets øvrige købstæder; mestendels byernes borgmestre. Bønderne var repræsenteret af godsejere og var derfor ikke indbudt. Derved manglede stænderdagen reelt repræsentanter for den største befolkningsgruppe i Danmark.

Den 10. september holdt rigshofmester Joachim Gersdorff indledningstalen på Københavns Slot, hvor det blev slået fast, at sigtet med stænderdagen var at finde dækning til statens underhold og afvikle rigets gæld. Og det var der gode grunde til.⁴⁴

I maj måned 1660 var fredsaftalen med Sverige blevet underskrevet. Freden var dyrekøbt, både territorielt og økonomisk. Skåne, Halland og Blekinge var borte; grænsen gik ved Øresund. Hertugen af Gottorp var ikke længere Danmarks vasal, og Sverige var ubestridt den førende nation i Norden. Men Danmark eksisterede dog stadig.

Umiddelbart mere smerteligt var det derfor nok, at opretholdelsen af det kostbare krigsmaskineri havde bragt landet økonomisk i knæ. Dertil kom, at krigen havde ødelagt erhvervslivet og sænket velstandsniveauet betydeligt – hvad man blandt andet så ved eksistensen af talrige øde gårde landet over.⁴⁵

Statsgælden var på næsten fem millioner rigsdaler, hvilket for så vidt ikke var noget uhørt. Under Kejserkrigen og Torstenssonfejden var den noget lignende. Nyt var det imidlertid, at gælden nu var koncentreret på et begrænset antal borgerlige inden- og udenlandske kreditorer, som naturligt nok krævede politiske garantier for deres tilgodehavender.

Med en nedbrudt økonomi var det umuligt at skaffe de manglende penge ved hjælp af nye skatter. Behovet for ekstraordinære foranstaltninger var presserende, og derfor havde Frederik III i begyndelsen af august indkaldt til stændermøde i København den 8. september 1660.⁴⁶

Den 11. september holdt stænderforsamlingen sit første møde. Fra rigsrådet kom der blandt andet forslag om, at alle skulle underkastes en vareafgift – også kaldet konsumtionsafgift. En del af rigsrådet mente altså, at adelen burde slippe sine skattefrihedsprivilegier i denne alvorlige situation. Skattemæssigt var der i øvrigt intet nyt i afgifterne, da de allerede var blevet pålagt i 1657. Samme eftermiddag mødtes stænderne til et nyt møde, hvor de enedes om at forlange en præcision af de varegrupper, som skulle omfattes af afgiften.⁴⁷

På dette møde blev der imidlertid også bragt et ganske andet spørgsmål på bane. Iver Krabbe foreslog nemlig på adelens vegne, at man skulle opfordre kongen til at besætte de to ledige rigseembeder: kanslerembedet og marskembedet. Baggrunden var, at kongens spillerum naturligt nok var større, når der var færre rigsråder og i særdeleshed færre besatte rigseembeder. Omvendt mistede adelen noget af sin kontrol med det politiske apparat, men anført af biskop Hans Svane afviste de øvrige stænder – understænderne – dette forslag, og dermed var den første modsætning mellem stænderne allerede opstået.

I de næste dage gik forhandlingerne lidt frem og tilbage. Den 14. september enedes de gejstlige om at acceptere den foreslåede vareafgift. Borgerskabet kunne ligeledes gå ind for forslaget, men både gejstlighed og borgerskab forudsatte, at alle skulle betale på lige fod. Det var spørgsmålet om lighed, der var væsentligt for disse to stændergruppers accept af forslaget. At man derved også kunne fravriste adelen dens privilegieskanse, følger naturligt af dette lighedsideal. På den

⁴⁴ Bøggild-Andersen, 1946, s. 253f; Jespersen, 1989, s. 158.

⁴⁵ Bøggild-Andersen, 1946, s. 241.

⁴⁶ Jespersen, 1989, s. 153.

⁴⁷ Bryld, 1974, s. 42ff; Jespersen, 1989, s. 159f.

anden side stod adelen, som i modsætning til rigsrådet ikke kunne stemme for indførelsen af denne afgift. Adelen gav stænderne et væld af andre ”tilbud”, når blot hovedgårdene fortsat kunne fritages for vareafgifter.⁴⁸

Hermed var den såkaldte ”overbudspolitik” introduceret. Grundlæggende handlede det om, at adelen og understænderne var hinanden fjendtligt stemt. Fællesmøderne og forsøgene på at lægge en enig stænderlinie var forbi, de respektive stændergrupper holdt møder hver for sig og sendte efterfølgende hver sine indlæg til kongen, som med det i hånden kunne spille grupperne ud mod hinanden. I jagten på egen vinding overbød stænderne hinanden, hvilket til sidst udløste forslag om arverigets indførelse.⁴⁹

Undervejs i forhandlingerne stod det stadig klarere, at borgerne og gejstligheden dannede den ene fløj, adelen den anden. Understænderne bestræbte sig på at undgå konsumtionsafgiften ved hjælp af besparelser på statsbudgettet og militærudgifterne. Desuden foreslog de effektiviseringer af lensvæsenet. På den modsatte fløj stod adelen, som i slutningen af september gik ind på at betale konsumtionsafgiften. Samtidig vedtog rigsrådet en forordning om en stempelpapirafgift, der var mere vidtgående end først aftalt. Understænderne havde tidligere accepteret konsumtionsafgiften under forudsætning af, at alle skulle betale på lige fod. Tilslutningen til forslaget havde været et direkte forsøg på at fravriste adelen sine skattefrihedsprivilegier, og nu havde adelen altså pludselig accepteret forslaget. Men med tillæg af den nye stempelpapirafgift var understænderne så at sige gået i deres egen fælde, for det var helt klart borgerskabet, der ville blive hårdest ramt af denne afgift. Af samme grund nægtede Københavns magistrat da også at offentliggøre regeringens anordning om stempelafgiften.⁵⁰

Dette var imidlertid kun den tilsyneladende situation, for bag kulisserne blev der lagt planer, hvis virkeliggørelse kunne få vidtgående følger. Den 4. oktober mødtes bisperne og Københavns magistrat i Københavns bispegård. Desuden deltog i al hemmelighed Frederik III's betroede kammerskriver Christoffer Gabel som mellemmand mellem kongen og stændergruppen. Arveriget blev bragt i forslag, da der skulle gøres noget radikalt for at sætte adelen og rigsrådet skakmat efter deres accept af konsumtionsafgiften. Kongen og de ikke-adelige stænders alliance syntes nu tydelig nok.

Den 8. oktober 1660 vedtog Københavns magistrat arverigeforslaget efter borgmester Hans Nansens fremlæggelse. Herefter foreslog de to hovedkræfter, Hans Nansen og Sjællands biskop Hans Svane, arverigets indførelse til deres respektive stændergrupper, som straks vedtog forslaget. Begrundelsen for at give arvekongedømme til Frederik III og hans efterkommere var angiveligt kongens enestående indsats i den nyligt overståede krig mod Sverige, men i virkeligheden skyldtes den borgerlige tilslutning næppe så meget kongetroskab som den omstændighed, at det var et regulært borgerligt kampmiddel mod adelen og dennes privilegier. I denne sammenhæng bør også den stigende selvfølelse blandt borgerstanden nævnes – en samfundsgruppe, der i stadig højere grad ønskede indflydelse på statsstyrelsen på adelens bekostning.

Rigsrådet blev selvsagt chokeret over det vidtgående forslag, og stændermødet var fra nu af forvandlet fra en drøftelse af afgiftspolitik til en principiel diskussion om kongerigets fremtidige forfatning. Den 10. oktober blev forslaget om arvekongedømme forelagt kongen, som samme aften ikke alene lagde adelen og rigsrådet under politisk pres, men også skabte en militær trussel ved at erklære København i militær undtagelsestilstand. Rigsråderne skulle ganske enkelt ikke have lejlighed til at komme ud af byen, før de havde accepteret understændernes vidtgående idé.

⁴⁸ Bøggild-Andersen, 1946, s. 257; 267f; Bryld, 1974, s. 44f; Jespersen, 1989, s. 160.

⁴⁹ Jespersen, 1989, s. 160.

⁵⁰ Bryld, 1974, s. 55; Jespersen, 1989, s. 161.

Stillet overfor disse vilkår var adel og rigsråd ikke længe om at tage positivt stilling til arverigeforslaget. Den 13. oktober godkendte rigsrådet, at Danmark blev et arverige for Frederik III og hans mandlige og kvindelige efterkommere. Der var blot to forbehold: riget skulle forblive udeleligt og standsprivilegierne skulle bevares. En lovformelig overdragelse af arvekongedømmet kunne derfor finde sted allerede samme dag i Københavns Slots drabantsal, hvor biskop Hans Svane på forslagsstillernes vegne tilbød Frederik III og dennes efterkommere arvekongedømmet.⁵¹

Det nye arvekongedømme skabte behov for ændringer i Frederik III's håndfæstning fra 1648. Umiddelbart efter overdragelsesceremonien foreslog Niels Trolle derfor på rigsrådets vegne, at dette spørgsmål kunne behandles i et stænderudvalg. Det var Hans Svane imidlertid ikke indstillet på og foreslog i stedet at overlade til kongen at nedsætte et forfatningsudvalg. Og derved blev det.

Kongen sammensatte allerede samme aften et forfatningsudvalg på 21 medlemmer, som næste dag skulle møde på slottet. Under biskop Svanes ledelse og med udvalgets klart kongevenlige sammensætning kan det ikke undre, at mødets resultat blev, at kongen skulle løses fra sin ed på den gamle forfatning. Håndfæstningen skulle returneres til kongen, men udvalget forventede til gengæld, at Frederik III ville give en reces til rigets bedste og at tre krav, nemlig rigets udelelighed, en kristelig regeringsform og standsprivilegiernes opretholdelse, blev opfyldt. På alle andre områder stod kongen i realiteten helt frit.⁵²

Trods udvalgets sammensætning blev beslutningen om håndfæstningens kassation dog ikke taget uden sværdslag fra adelig side. Fra de fleste andres side var der tilsyneladende forventninger om en stænderforfatning – ikke enevælde. På samme måde var alle enige om, at kongen var blevet arvekonge; hvad der så lå heri var til gengæld mere usikkert.⁵³ Adelen holdt på, at man kun skulle ændre håndfæstningen i det omfang, indførelsen af arveriget gjorde det nødvendigt. Biskop Svane var fortaler for håndfæstningens fuldstændige ophævelse, men hans synspunkt stødte i første omgang på modstand. Svane var dog ikke sådan at standse. Han foreslog en gennemgang af håndfæstningen punkt for punkt med det sandsynlige formål at skabe strid mellem understænder og adel, som umuligt kunne enes om alle punkterne. Det ville hindre udvalget i at vedtage en række krav til den nye reces, og vejen mod håndfæstningens endeligt lå åben.⁵⁴

Sebastian Olden-Jørgensen har dog sat spørgsmålstejn ved, om adelen reelt set måtte se sig slået på udvalgsrådet, eller om den ikke snarere aktivt fremmede arverigets indførelse. Kongetroskab og håbet om at beholde flest mulige privilegier taler for denne tolkning. For at redde, hvad reddes kunne, valgte de adelige stænderdeputerede på et møde den 15. oktober – altså dagen efter det omtalte udvalgsråd – at satse på at bevare deres traditionelle sociale og økonomiske stilling, medens de politiske krav blev anset for tabt. På denne måde ønskede adelen at vække kongens tilfredshed og derved – forhåbentlig – opnå de bedst mulige standsmæssige forhold i fremtiden. Samtidig blev de adeliges standsinterne og upolitiske krav et eksempel til efterfølgelse for de øvrige stænder, som reagerede ved at indlevere lignende krav.⁵⁵

⁵¹ Fabricius, 1920, s. 153; Bøggild-Andersen, 1946, s. 276ff; Bryld, 1974, s. 55ff; Jespersen, 1989, s. 162ff.

⁵² Jespersen, 1989, s. 164.

⁵³ Fabricius, 1920, s. 180f.

⁵⁴ Fabricius, 1920, s. 171; Bøggild-Andersen, 1946, s. 291f; Bryld, 1974, s. 91.

⁵⁵ Olden-Jørgensen, 1993, s. 49ff, 62f.

Alle stændergrupper forsøgte med andre ord at få mest muligt ud af den opståede situation. Man kan ikke fortænke adelen i at ville redde skindet, men metoden – at fritstille kongen – er ikke uden videre logisk. Det kan snarere tyde på en delt adelsgruppe, hvor lederne reelt arbejdede for deres egen sag: indflydelsesrige stillinger i den nye regering.⁵⁶

Den 16. oktober underskrev rigsråder såvel som stænderdeputerede en erklæring, hvori den gamle håndfæstning blev erklæret ugyldig. Dagen efter modtog Frederik III den kasserede håndfæstning og havde derefter så at sige frit spil, løst som han var af ethvert løfte.⁵⁷

Kongen havde travlt med at lade sig hylde som arvekonge og modtage stændernes troskabsed. Han har ganske givet været nervøs for, at eventuelle rigsrådsintriger skulle ødelægge den epokegørende situation. Allerede torsdag den 18. oktober fandt ceremonien sted. Arveriget var en uomtvistelig realitet, da kongen – siddende på en tribune ved Børsens gavl – modtog stændernes edsafleggelse. Rigsråd Peder Reedtz oplæste kongens erklæring, hvori denne lovede at lave en ”*regeringsform og måde*” som alle kunne være tjent med. Tankerne kunne let blive ledt i retning af enevælde, eftersom en regeringsform i modsætning til en reces ikke var et aktstykke, som krævede stænderdeltagelse ved udformningen.⁵⁸

Stændermødet fortsatte frem til december. Spørgsmålet om indkvarteringsbyrden, som især byerne følte som en plage, fik understændernes hidtil så faste front til at bryde sammen. En række udnævnelser – blandt andet af kongens tyske rådgivere – og Svanes og Nansens stadig mindre politiske roller fik efterhånden forventningen om et svensk system med arvekongedømme og stænderindflydelse til at krakelere. Understændernes sejr over adelsstanden var muligvis ikke så stor som først antaget.⁵⁹

Gejstlige motiver

Selv om den traditionelle opdeling af stænderne kan diskuteres, så står det klart, at Hans Svane havde den ledende rolle på udvalgmødet den 14. oktober. Han var fremfor nogen manden, der fik håndfæstningen kasseret, men hvorfor? Holder det umiddelbare indtryk af en stærkt kongetro biskop, eller lå der andet bag?

Det findes der flere synspunkter på. Knud Fabricius opfatter Svane som ret moderat, hvad angår det teokratiske kongeideal: kongerne skal huske på, at de er dødelige væsener, som står under Gud. Ifølge Fabricius er Svanes store indsats for det enevældige arvekongedømme derfor udviklet i takt med begivenhederne og kulmineret under udvalgmødet.⁶⁰ Måske gik han endog lidt for vidt ved mødet, idet han nogle dage senere – som bemærket af Bøggild-

⁵⁶ Netop udnævnelsen af rigsråderne Gersdorff, Reedtz, Trolle og oversekretær Krag til topposter i den nye regering ser Olden-Jørgensen som et tydeligt tegn på den kongetroskab og positive indstilling som disse folk har haft til at indføre arveriget og kassere håndfæstningen. I modsætning hertil skelner Leon Jespersen mellem adelen som helhed og enkeltpersoner: hvad enkeltpersoner mener om arverige og forfatningsændringer er ikke nødvendigvis udtryk for standens synspunkt, da der bag denne opfattelse kan ligge personlige karriereambitioner; i: Olden-Jørgensen, 1993, s. 49; Jespersen, 1997, s. 67f.

⁵⁷ Jespersen, 1989, s. 165.

⁵⁸ Jespersen, 1989, s. 164f. Arvehyldningsceremonien gentoges i øvrigt den 15. november 1660.

⁵⁹ Bøggild-Andersen, 1946, s. 298ff; 307; Jespersen, 1989, s. 166ff. Olden-Jørgensen har antydnet en tidligere kursændring mod absolutisme. Forventningen om en stænderforfatning bortfaldt allerede fra 22. oktober; jf.: Olden-Jørgensen, 1993, s. 60f.

⁶⁰ Fabricius, 1920, s. 172f. Med hensyn til det teokratiske kongeideal, så var denne tanke allerede stærkt fremtrædende ved biskop Peder Vinstrups kroningstale til Christian IV i 1596; i: Jensen, 1966-1967, s. 375ff.

Andersen – advarede mod, at de borgerlige stænder gav afkald på deres privilegier, så længe de ikke kendte deres fremtidige.⁶¹

Men der kan også argumenteres for det stik modsatte synspunkt. Carl-Johan Bryld mener, at Svane handlede bevidst og velovervejet, da han personligt var monarkistisk instillet og som kronens kreditor havde en oplagt interesse i at styrke kongemagten på adelens bekostning.⁶²

Ifølge Bryld var Svanes væsentligste motivation for indførelsen af et arvekongedømme ønsket om at styrke gejstlighedens position overfor adelen. Svanes ønske var begrundet i personlige ambitioner og standsinteresser. Helt konkret var der planer om – i lighed med Sverige – at oprette et Konsistorialkollegium.

I slutningen af oktober, da arveriget var en realitet, blev Svane udnævnt til ærkebiskop som den eneste i Danmark efter reformationen. Han blev desuden medlem af Statskollegiet og præsident for det Konsistorialkollegium, som aldrig blev til andet end tanken. Ikke desto mindre eksisterer der et udkast til en instruks for kollegiet. Instruksen er antagelig udarbejdet af Svane, der jo som eneste udnævnte til Konsistorialkollegiet også var den eneste, der for alvor interesserede sig for det. Ifølge udkastet skulle kollegiet tage sig af alt, der kunne fremme Guds ære. Kirker, akademier, skoler og hospitaler skulle i lighed med kirketugten sortere under kollegiet. Det var vigtigt at forhindre vranglære, stridsspørgsmål mellem gejstlige skulle kunne appelleres til kollegiet, som også var tiltænkt et opsyn med alle gejstlige embeder og censur på alle bogudgivelser og tryksager. Set fra Svanes plads var denne kontrol med religionsudøvelsen ikke bare et effektivt styringsorgan, men det styrkede også gejstlighedens position og indflydelse.⁶³ Og dét var et væsentligt argument for at styrke kongemagten.

Selv om Svane gik foran, blev han bakket op af fire af sine bispekolleger, nemlig Anders Andersen Ringkøbing fra Aalborg, Johan Didriksen Bartskeer fra Viborg, Peder Jensen Kragelund fra Ribe og Aarhusbiskoppen Hans Brockmand, som på grund af sygdom havde givet Svane fuldmagt ved stænderforhandlingerne. Lauritz Jakobsen Hindsholm fra Odense viste derimod proadelige tilbøjeligheder, medens de fem øvrige var styret af standens fælles interesse i at blive placeret i en central magtposition i samfundet.⁶⁴

Men selv om gejstligheden bar et stort ansvar for udviklingen under stændermødet, følte kongen tilsyneladende ikke noget stort behov for at belønne indsatsen. Hverken Konsistorialkollegiet eller stænderforfatningen blev til noget.

Enevoldsarveregeringsakten af 10. januar 1661 gav både arverige og enevælde. Det var vist ikke lige det, stænderne havde bevilget i oktober, men alle skrev under, og dermed var enevælden juridisk bekræftet og legaliseret – uden protest.⁶⁵ Var gejstligheden – herunder bisperne – nu reduceret til enevoldsmonarkens nikkedukker, eller fik de den indflydelse, de ønskede sig? Denne undersøgelse vil forsøge at give svaret.

⁶¹ Bøggild-Andersen, 1946, s. 292.

⁶² Bryld afviser Fabricius' opfattelse af en moderat monarkistisk indstilling hos Svane. Tværtimod mener Bryld, at der i Svanes prædiken før Frederik III's kroning var klare træk i retning af arvekongedømme, eftersom undersåtternes modstandsret blev kategorisk afvist; i: Bryld, 1974, s. 93 (note 320).

⁶³ Rørdam, Ny KS 5. bd., 1869-1871, s. 239ff; Bryld, 1974, s. 93f; 124ff.

⁶⁴ Bryld, 1974, s. 95ff; 121ff. Der var kun beskedne krav og ingen politiske ambitioner at spore blandt de tilstedeværende menige gejstlige på stændermødet. To – Christen Madsen Tausen fra Køge og Peder Villadsen fra Slagelse – blev begge udnævnt til biskopper i henholdsvis Norge og Danmark året efter. Måske kongens tak for opbakningen?; jf. Bryld, 1974, s. 112f.

⁶⁵ Jespersen, 1989, s. 168. *Kongeloven og dens Forhistorie*, 1886/1973, s. 2.

Første del

Bispeembedets indhold og funktioner

Kapitel 5

Reformation og enevælde

Det evangeliske bispeembede

Enevældens biskopper – eller rettere superintendentter – havde deres første evangeliske forgængere i de syv danske superintendentter, som blev indviet i september 1537. Med reformationen blev kirkens øverste ledelse groft sagt flyttet fra paven til kong Christian III i dennes egenskab af landshøjhed.

Det var væsentligt at få gjort op med det katolske bispe styre, der stod som hovedekspont for den katolske kirkes forfejlede udvikling. Reformationens hovedærinde var ikke at oprette en ny kirke, men at rense den bestående. Derfor kunne den katolske kirkeorganisation genbruges i uændret skikkelse. Stifterne fortsatte, men blev nu ledet af superintendenter, hvis fornemste opgave var at udbrede Evangeliet og føre tilsyn med, at den evangeliske kristendomsforståelse blev forkyndt og efterlevet i stifterne. I modsætning til deres katolske forgængere fik superintendenterne ingen politisk indflydelse i form af sæde i rigsrådet, og økonomisk var de afhængige af kongen, som i 1536 konfiskerede det katolske kirkegods, herunder bispegodset.

Det første skridt til et evangelisk bispeembede blev taget af Johannes Æpinus, som i kirkeordningen for Stralsund i 1525 foreslog, at der blev udnævnt en øverste prædikant, altså en biskop, som på grundlag af Skriften skulle være de øvrige prædikanters "hoved", være lærd, føre tilsyn med forkyndelsen og om nødvendigt formane til en sømmelig livsførelse. Hvis dette ikke hjalp, skulle der ske indberetning til den verdslige øvrighed. Til trods for disse pligter måtte embedsindehaveren ikke rangere højere end de øvrige prædikanter, og i særlige sager skulle beslutningerne tages af alle præster i fællesskab.

I instruktionen fra 1527 til visitaterne i Kursachsen var der bestemmelser for bispeembedet og dets funktioner. I Melanchtons skrift fra 1528 *Unterricht der Visitatoren* var der et særligt afsnit om embedets indhold, som i hovedsagen bestod af tilsyn med præsternes lære, sakramentforvaltning og livsførelse. Der var også her indberetningspligt til den verdslige øvrighed, og før præster blev indsat, skulle de eksamineres af biskoppen. Hele visitatsen blev gennemført med den verdslige øvrigheds autoritet og bistand. Den verdslige øvrighed stod med andre ord bag det gejstlige styre.

Det blev Johann Bugenhagen, som gav den nøjere definition af det evangeliske superintendentembede. Han ville egentlig helst have ladet de siddende biskopper fortsætte som evangeliske biskopper, men på det punkt blev han skuffet, og efterhånden overtog de nye superintendenter de katolske bispeembeders opgaver. Bugenhagens evangeliske biskop skulle være en velkvalificeret teologisk lærer, som kunne forsvare troen og være ansvarlig for præsternes og skolemestrenes lære. Biskoppen skulle ved forelæsninger eller lignende sørge for at videreuddanne præsterne, som han også fik ret til at eksaminere og ordinere. Biskoppen fik ret til at dømme i ægteskabsager og havde en vis retsmyndighed over sit stifts præster. Hovedopgaven var imidlertid pligten til at tage på visitatsbesøg i stiftets kirker og skoler.⁶⁶

Det danske evangeliske bispeembede lignede de foran beskrevne ordninger; ikke mindst fordi Bugenhagen – som beskrevet nedenfor – var i Danmark for at hjælpe med færdiggørelsen af Kirkeordinansen.

Christian III forlangte helt konsekvent edsaflæggelse af præster og superintendenter og understregede dermed sin egen placering som den, der besad kirkehøjheden og overdrog de gejstlige embeder.⁶⁷ Tidligere – i det 12. århundrede – havde de katolske bisper også skullet aflægge troskabsed til kongerne, men edsaflæggelsens funktion var på det tidspunkt en ganske anden. Den middelalderlige troskabsed var nærmest at betragte som en lensed, idet kongemagten

⁶⁶ Lausten, 1987, s. 41f; 65-68.

⁶⁷ Den lutherske opfattelse af edsaflæggelse var baseret på det middelalderlige, augustinske grundlag. Den rigtigt anvendte ed var en af Gud grundlagt ordning, som gav mennesket mulighed for at skelne mellem ret og uret. Gud havde bestemt eden til at være et "sandhedens bånd" mellem mennesker, og eden kunne tillades, når øvrigheden krævede det; i: Lausten, 1987, s. 57.

betragede det katolske bispegods som len af kronen. Den nye efterreformatoriske ed var derimod en religions- og lydighedsed.⁶⁸

Forskningen

Som nævnt foreligger der på nuværende tidspunkt ingen systematisk undersøgelse af det danske bispeembede hverken før eller efter enevældens indførelse, men der er skrevet flere afhandlinger – herunder også et par nyere – som er inde på temaer, der knytter sig til problematikken omkring bispeembedets indhold og funktioner.

Et af de nyeste bidrag er afhandlingen om *Sognepræsten som statstjener 1536-1660* (1996), hvor Jesper Thomassen undersøger i hvilket omfang, landsbypræsterne var egnede til at agere på statsmagtens vegne i konfessionaliseringsprocessen fra reformationen til enevældens indførelse. Undervejs i besvarelsen af dette spørgsmål kommer Thomassen langt omkring og ser blandt andet på statsmagtens krav til præsterne. I den forbindelse kommer han naturligt ind på biskoppernes tilsynsfunktion – ikke mindst visitatserne – som var afgørende for kontrollen af præst og menighed. Tilsynet skulle sikre efterlevelsen af en række krav til præsterne. Kravene var ikke alene af forkyndelsesmæssig art, men de var også præget af kongemagtens behov for at orientere og engagere folk eksempelvis i bededage og takkegudstjenester under krig. Kirken pointerede den sociale orden som Guds orden. Kontrollen med befolkningen blev håndhævet ved hjælp af kirketugten, som i princippet skulle sikre en god, kristen adfærd og dermed værne om gudstjenesten og forkyndelsen. Praksis blev dog, at kirketugten ind imellem også tjente som rent verdsligt sanktionsmiddel.⁶⁹

Bispeembedet i monarkiets fjernere norske dele i samme periode er som tidligere omtalt blevet undersøgt af Steinar Imsen i bogen *Superintendenten. En studie i kirkepolitikk, kirkeadministrasjon og statsutvikling mellom reformasjonen og enevælden* (1980). Alle norske superintendenter fra og med Geble Pederssøn blev bispeviet i København af den sjællandske biskop. Dette var klart i strid med Kirkeordinansen, som påbød den nye biskops nabobiskop at foretage indvielsen. I Danmark blev 10 af 19 bisper indviet uden for Sjælland, så forskellen mellem Norge og Danmark var markant. Afskedigelsen af den norske biskop Anders Arrebo viser, at kongen ikke alene greb ind i bispevalget, men også i afsættelsen, når det en sjælden gang forekom.

I præstevalget var biskopperne blevet rådgivere og ceremonimestre. Præstevalget skulle officielt foretages lokalt, men det var ikke praksis. På den baggrund var lovændringerne i årene efter enevælden ikke nyskabelser, men blot lovmæssige tilpasninger til virkeligheden. Biskoppernes vigtigste opgave var at føre tilsyn med præsternes embede og levned. Herunder også gejstlighedens udøvelse af kirketugten, som bandt præsterne tættere til kongen og biskopperne. Ifølge Imsen havde kongebud og Gudsord tydeligvis samme gyldighed for de norske biskopper, som i udpræget grad var kongetjenere. Der var kort og godt tale om en klar kontinuitet ved overgangen til enevælden.⁷⁰

Imsen peger flere gange på den betydeligt mere demokratiske kirkestyring i Danmark, men her modsiges han – for den tidlige reformationskirkes vedkommende – af Martin Schwarz Lausten, som stærkt understreger den kongelige indflydelse ved bispevalgene: kirkens indflydelse var reduceret til en nominationsret, medens kongen suverænt kunne

⁶⁸ Lausten, 1987, s. 57ff.

⁶⁹ Thomassen, 1996, s. 43-48; 67f; 86; 95-100.

⁷⁰ Imsen, 1980, s. 140-144; 166, 194; 256; 274f.

afgøre, hvem han ønskede udnævnt.⁷¹ Gennem edsafleggelse blev både bisper og præster bundet til kongen, gejstligheden blev kongelige embedsmænd. I den forbindelse blev biskoppernes tilsynsfunktion – især visitatsen – vigtig. Biskopperne var ivrige efter at samarbejde med de lokale verdslige myndigheder, og den første evangeliske biskop på Sjælland, Peder Palladius, mente eksempelvis, at kirketugt med bandlysning skulle være mere end et sjælesørgerisk anliggende. Der skulle også være verdslige, sociale følger. Christian III's kirkestyre var fast og centralistisk med en verdslig og åndelig øvrighed, som samarbejdede om folkets religiøse og moralske opdragelse.⁷²

Bispeembedets indhold og funktioner efter 1660 kan ikke vurderes uden en sammenligning med lovgivningen forud. Blev der foretaget ændringer, og i givet fald hvor? Var der tale om stramninger eller lettelser? Nærværende undersøgelse er opdelt i fire dele. Efter en kort oversigt over kirkelovgivningens tilblivelseshistorie gennemgår første del bispeudnævnelse og -indvielse før og efter 1660. Anden del behandler bispeembedets lovbefalede opgaver og pligter. Tredie del undersøger biskoppernes tilsynsfunktion overfor præster og menigheder – først og fremmest ved hjælp af visitatsen. Fjerde del kommer ind på biskopperne som vogtere af læren og deres legitimerende funktion i forhold til kongemagten.

Kirkelovgivningen fra reformationen til enevælden

Hertug Christian – den senere Christian III – fik i 1525 Haderslev Amt og Tørning Len overladt til underhold. Den unge hertug gik ivrigt ind for den evangeliske kristendomsopfattelse og skabte i 1528 som den første i Norden en luthersk fyrstekirke. Paven som øverste kirkelige myndighed blev erstattet af hertug Christian selv, og præsterne blev embedsmænd under hertugen.⁷³ Der findes vidnesbyrd om direkte kontakt mellem Martin Luther og hertug Christian fra 1528. Kontakten skyldtes sværmeren Melchior Hoffmans optræden i hertugdømmerne. I april 1529 blev der afholdt en "religionssamtale" i Flensborg med deltagelse af hertugdømmernes evangeliske gejstlige og Melchior Hoffman. En af deltagerne var Johann Bugenhagen, som var blandt de førende skikkelser i kredsen omkring Martin Luther. Bugenhagen var sognepræst i bykirken i Wittenberg, professor ved universitetet og fra 1532 superintendent i Kursachsen. Ved mødet fik Bugenhagen kontakt med hertug Christian, og det blev en kontakt med stor betydning for den danske reformationskirke.⁷⁴ I sommeren 1536 overtog hertug Christian magten i hele riget, og kort efter indsendte de evangeliske prædikanter en skrivelse til den nye konge, hvori de bad ham gennemføre reformationen. Prædikanterne havde en række ønsker og forslag, men kongen udarbejdede ikke en ny lovgivning på dét grundlag. Christian III betragtede ikke reformationen som et rent dansk anliggende, men derimod som en opgave, der skulle løses i samarbejde med de tyske territorialfyrster, som han følte sig knyttet til. Blandt andre svogeren, hertug Albrecht af Preussen, opfordrede Christian III til selvbevidste stærke indgreb, som var helt i overensstemmelse med de tyske lutherske territorialfyrsters idealer.

⁷¹ Denne opfattelse deles også af Holger Fr. Rørdam i dennes undersøgelse af bispevalgene fra reformationen indtil enevælden; i: Rørdam, KS 2. rk., 6. bd., 1872-73, s. 67-116.

⁷² Lausten, 1987, s. 215-218.

⁷³ Gregersen, 1986, s. 120.

⁷⁴ *Kirkeordinansen 1537/39*, 1989, s. 9.

Kongen forsøgte at få Luther eller professorkollegaen Philipp Melanchton til at rejse til Danmark, men det blev Bugenhagen, der kom. Men ikke lige med det samme. I første omgang blev ønsket nemlig afslået, og kongen lod i stedet indenlandske lærde mænd udarbejde et udkast til en kristelig ordning for Danmark – Kirkeordinansen. Omtrent samtidig med, at udkastet blev sendt til gennemsyn hos Luther, blev kurfyrste Johann Friedrich af Sachsen atter anmodet om at udlåne Bugenhagen, så Kirkeordinansen kunne blive yderligere bearbejdet af en fortræffelig, erfaren og anset person. Kurfyrsten kunne egentlig heller ikke denne gang undvære Bugenhagen, men lod ham alligevel rejse til Danmark, og familien Bugenhagen ankom til København den 5. juli 1537.⁷⁵

Bugenhagen blev sat i gang med et omfattende arbejde, som varede næsten to år. Udkastet til Kirkeordinansen undergik betydelige ændringer, men hvordan arbejdet blev udført er ukendt. Om der af indenlandske hensyn var nedsat et udvalg, eller om Bugenhagen foretog revisionen selv, ligger hen i det uvisse. En stor del af udkastet fik lov at blive stående, men især på områderne kirketugt, gejstlighedens økonomiske forhold, præstekaldelsen, ordinationen og hele kirkestyret blev der foretaget væsentlige ændringer. Tendenserne i Bugenhagens rettelser i udkastet gik i retning af at øge kongens indflydelse på kirkestyret. Dette ses eksempelvis ved behandlingen af prædikanternes ønske om udnævnelse af en oversuperintendent, som skulle være kirkens overhoved; et evangelisk modstykke til den katolske ærkebiskop. I den endelige Kirkeordinans var denne chefstilling forsvundet. Også i forbindelse med superintendents og præsters udnævnelse blev kongens kontrol øget. Undervejs i revisionsarbejdet blev der indføjet otte nye kapitler om kirkestyret. Væsentligt i nærværende sammenhæng er tilføjelsen af afsnittet om superintendenternes ed og ritualer for superintendentindvielse.⁷⁶ I 1539 vedtog rigsrådet Kirkeordinansen som lov i en dansk udgave. Loven blev imidlertid først trykt i 1542 med titlen *Den rette Ordinants, som nu sist paa Herre dagen y Ottense bleff offuer seet oc besegelet, Huorledis Kircketiennisten skal holdis vdi Danmarckis oc Norgis Riger, oc de Hertugdomme Slesuig Holsten.*

På et stort møde i Ribe i 1542 blev de såkaldte Riberartikler vedtaget. Artiklerne bestod af 26 bestemmelser, som uddybede og indskærpede Kirkeordinansens bestemmelser, eller ligefrem ændrede Ordinansens lovgivning. Samme år blev reformationen gennemført i Slesvig og Holsten. På landdagen den 9. marts 1542 blev den nye kirkeordning vedtaget. Hertugdømmernes Kirkeordinans var en lettere bearbejdet udgave af kongerigets kirkeordning. Det indledende kongebrev var dog ændret en del, hvorved kongens direkte ret og pligt som kirkestyrer blev understreget endnu kraftigere end i den danske Kirkeordinans. Fremhævelsen af kongen som kirkestyrer lå på den ene side i klar forlængelse af de tyske territorialfyrsters idealer og var på den anden side karakteristisk for den grundholdning, som kongen og Bugenhagen i 1537 lod kirkelovgivningen tage udgangspunkt i.⁷⁷

Det sidste markante før-enevældige lovgivningsarbejde var Christian IVs reces i 1643. Recessen var oprindeligt tænkt som et led i tilvejebringelsen af en procesreform, men efter kansler Christian Friis' død i 1639 blev lovarbejdet indskrænket til en kodifikation af forskellige forordninger. Til at begynde med var det muligvis ikke tanken at inddrage

⁷⁵ *Kirkeordinansen 1537/39*, 1989, s. 12ff.

⁷⁶ *Kirkeordinansen 1537/39*, 1989, s. 22ff.

⁷⁷ *Kirkeordinansen 1537/39*, 1989, s. 31; 33-37. Holger Fr. Rørdam har været inde på Kirkeordinansens omarbejdelse i 1561. Da det kom til stykket, blev revisionen opgivet. Rørdam antager, at Frederik II har næret frygt for at ændre ved sin faders Kirkeordinans, eller at rigsrådet ikke har villet acceptere en sådan nyordning; i: Rørdam, *KS 2. rk.*, 4. bd., 1867-68, s. 231. De såkaldte Fremmedartikler, som skulle sikre den rette evangeliske tro hos indvandrere – ikke mindst nederlændere, der for deres tros skyld var fordrevne fra deres hjemstavn – blev vedtaget i 1569 og bestod af 25 artikler, som de indvandrede folk under ed skulle eksamineres i; i: Rørdam, *KS 2. rk.*, 4. bd., 1867-68, s. 231-243.

kirkelovgivningen, men i recessens endelige udgave kom kirkelovgivningen med. Æren for 1643-recessen tilkommer Christian Thomesen Sehested, som i 1640 efterfulgte Christian Friis i kanslerembedet.⁷⁸

Enevældens kirkelovgivning

Den nye enevælde fik nok at tage fat på. Alle juridiske og administrative ordninger skulle ændres og reorganiseres i overensstemmelse med den suveræne kongemagt. På det kirkelige område blev det kort efter stændermødet i efteråret 1660 besluttet, at biskop Hans Svane – der som tak for hjælpen blev efterreformationstidens første og sidste ærkebiskop – skulle have sæde i Statskollegiet og være præsident for det såkaldte Konsistorialkollegium. Ideen med dette Collegium Consistoriale var, at det skulle tage sig af alle kirke-, skole- og fattigvæsensopgaver samt udøve censur over alle trykte skrifter – altså opgaver, som hidtil havde sorteret under Danske Kancelli. Planerne blev aldrig realiseret, men man nåede dog i en optegnelse over kollegiernes personel fra 1661 at fastlægge, at kollegiet skulle bestå af Hans Svane, to rigsråder og de fornemste af gejstligheden; i alt syv medlemmer.⁷⁹ Den eneste, der for alvor interesserede sig for dette kollegium var vel Svane, som derfor nok er manden bag det udkast til en kollegieinstruks, der i 16 punkter opregnede kollegiets funktioner til det sande og rene Evangeliums befordring og til grove og forargelige synders afskaffelse.⁸⁰ Men kollegiet blev som sagt ikke til noget, og hvorfor så ikke? Måske var der ikke råd til at oprette så mange kollegier, som det var ønskeligt. Måske var Hans Svane for mægtig en mand blandt gejstligheden til, at kongen turde give Svane og dermed kirken denne magtposition. Måske var Danske Kancelli allerede frataget så meget myndighed, at kancelliets chef, kansleren, ville modarbejde endnu en myndighedsreduktion til fordel for Konsistorialkollegiet. Svane var meget ivrig lutheraner, og det kunne indebære betydelige handelsmæssige konsekvenser: Frederik III gav indvandrede katolikker samvittighedsfrihed. Uden Svane som ærkebiskop havde han nok også tilladt dem gudstjenestefrihed; i hvert fald i de vigtigste byer for at fremme handelen dér.

Hans Svanes forestillinger om et selvstændigt kirkeligt kollegium, hvorfra kirkens og universitetets gejstlighed samt de teologiske studenter skulle styres og kontrolleres, kunne simpelthen ikke realiseres uden at være en trussel mod den nyetablerede enevælde. Og vel netop derfor gik det enevældige administrationsapparat ikke med på ideen, da det kom til stykket. I andet bind af Svanes store kommentar til Daniels bog fra 1666 fremkom nogle kritiske udtalelser om den ny tids udvikling. Skuffelsen var svær at skjule.⁸¹

Selv om Konsistorialkollegiet ikke blev til noget, fik gejstligheden – i lighed med adels- og borgerstanden – sine egne privilegier. I privilegierne af 24. juni 1661 blev gejstligheden sikret, at alle kongelige ordrer skulle gå direkte gennem biskopperne og ikke gennem lensmændene. Tiendepigten skulle ikke ophøre, selv om bøndergårde blev nedbrudt og lagt til avls- og ladegårde. Derved blev præsternes og kirkernes fremtidige indkomst sikret såvel som kongens

⁷⁸ Secher (udg.), 1903, s. 125-130; 134. Den sent indarbejdede kirkelovgivning var Christian IV's kirketugtsforordning af 27. marts 1629; jf Secher (udg.), 1903, s. 134.

⁷⁹ Wegener (udg.), 1856-1860, s. 165.

⁸⁰ Rørdam, Ny KS, 5. bd., 1869-71, s. 239-243.

⁸¹ Bøggild-Andersen, 1946, s. 339ff; Bøggild-Andersen, 1970, s. 24; Koch og Kornerup (red.), 1959, s. 349f; Jørgensen, 1983, s. 454; Petersen og Rode, 1995, s. 80. Knud Fabricius har endvidere peget på den omstændighed, at den nyligt afsluttede krig havde kostet dyrt. Statsforandringen skyldtes pengenød på grund af krigen og udgifterne til den stående hær. Men rigets finanser ændrede sig jo ikke af omlægningen til enevælde, og derfor var der kun råd til at oprette de nødvendige administrative organer. Mest påtrængende var oprettelsen af Skatkammerkollegiet og Krigskollegiet. At Statskollegiet og Højesteret fulgte med, skyldtes behovet for en afløser til det nedlagte rigsråd. Det var først med Griffenfeld, at der i 1670'erne blev foretaget en mere systematisk gennemførelse af kollegiestyret; i: Sachs (red.), 1921, s. 238f.

tiendeindtægt – den gamle bispetiende. Jus patronatus kunne kun opnås ved kongelig bevilling, og patronerne blev i så fald forpligtede til en god vedligeholdelse af deres kirker. Præsterne fik endvidere lov at købe deres præstegårde, som så siden skulle sælges til deres efterfølgere. Præsterne kunne som hidtil nyde rettighederne af præste- og anneksgårde. Kongen ville sørge for mildere fremtidige domme til præster, som af menneskelig skrøbelighed skulle forse sig. De eventuelle bødeindtægter skulle gå til fattige præsteenker. Sædedegnene i landsbyerne skulle have bolig til rådighed, så de havde skolelokaler til ungdommens undervisning. Hvis præsteembederne var dårligt aflagte, ville kongen træde hjælpende til. Når en præst døde, skulle provsten i herredet sammen med to andre præster fra samme område stå for skiftet efter den døde præst. Landsbypræsterne havde lov at modtage betaling for ligprædiken, hvis de pårørende ønske at give noget. Endelig skulle de være fritaget for indkvartering.⁸²

Eftertiden har ikke vurderet gejstlighedens privilegier særligt positivt, men præsteskabet fik dog det fortrin, at det ikke stod under verdsligt styre. Privilegiet om køb af præstegårde havde snarere den modsatte virkning, og ordningen var nok udtryk for en økonomisk hjælpende hånd til den betrængte københavnske fattigdirektion, der stod som ejer af de danske præstegårde. Traditionen har tillagt Hans Svane æren for denne ordning, og vist er det, at Svane nærede stor interesse for fattigvæsenet. Ikke mindst fordi han sammen med borgmester Hans Nansen var direktør for de fattiges væsen i København. Oprindeligt skulle præstegårdene takseres til 150-500 sletdaler, men i præsternes favør blev det ved kongebrev af 22. januar 1664 afgjort, at præsterne kunne erhverve deres bygninger for 100 rigsdaler.⁸³

Kongeloven af 14. november 1665 fastslog kongens suveræne magt som det højeste hoved på jorden. Dog skulle kongen og dennes efterkommere ære, tjene og dyrke den ene sande Gud ifølge den augsburgske konfession, ligesom kongen var forpligtet på Kongeloven.

Som suveræn fyrste var det kongen, der indsatte og afsatte folk i både store og små embeder – også gejstlige embeder. Som øverste hoved og højeste dommer på jorden var kongen også højeste dømmende, lovgivende og udøvende magt i alle kirkelige og gejstlige sager. Alene begrænset af den augsburgske konfession af 1530 skulle kongen udøve kirkestyrelsen samt gennemføre og opretholde trosenhed og kirkelig uniformitet i hele riget.⁸⁴

Behovet for et passende juridisk fundament for den nye enevælde var presserende. Arbejdet hermed blev snart sat i gang, men skulle vise sig at trække i langdrag. I 1661 tog Frederik III initiativ til en gennemgribende revision af den gældende lovgivning. Som led i dette arbejde fik rigets biskopper ved missive af 15. juli 1661 ordre om – i samarbejde med de mest erfarne provster – at gennemgå Kirkeordinansen, de 26 Riberartikler og første bog af Christian IVs store reces fra 1643. At bisperne således blev inddraget i lovarbejdet, skyldes nok Hans Svane. Var der noget, som var i modstrid med suveræniteten og arverettighederne, skulle de fremkomme med ændringsforslag. Men gejstligheden var tilsyneladende mere optaget af at sikre gamle regler opretholdt end at tilføje nye. Ændringsforslagene om verdslig øvrigheds hjælp til kirketugtens håndhævelse blev ikke realiseret, og samme skæbne led forslaget om, at kvinder, der skulle skrifte og afløses offentligt i kirken, for fremtiden skulle komme uden kåber over hovedet, så de kunne kendes fra andre.⁸⁵

⁸² Fogtman, 1788-1806, dat. 24/6-1661.

⁸³ Koch og Kornerup (red.), 1959, s. 350f; 363f; Bøggild-Andersen, 1970, s. 19-22.

⁸⁴ Glædemark, 1948, s. 9-13; Jørgensen, 1983, s. 455; *Kongeloven og dens Forhistorie*, 1886/1973, s. 43ff.

⁸⁵ Jørgensen, 1983, s. 457; Bøggild-Andersen, 1970, s. 20f. Den eneste kendte betænkning er fra Ribe Stift, dateret 2. september 1661.

I årene 1662-1664 blev der atter nedsat en lovkommission, som under Peder Lassens ledelse stillede forslag om en ny lovbog opdelt i tre bøger. Denne tredeling gik igen i tredje lovkommission, som fungerede i årene 1666-1667. Kirkelovene var i Peder Lassens udkast fra 1667 samlet i første bog.

I 1669 fik juraprofessor Rasmus Vinding til opgave at udarbejde et fuldkomment *Corpus Juris Danici*. I den medfølgende disposition var gejstlighedens lovgivning tænkt placeret i anden bog.

Vindings ”*Første Projekt*” blev gennemgået af den første revisionskommission i 1672-1673, og der blev foretaget flere mindre ændringer af sproglig og indholdsmæssig art. Biskop Hans Wandal blev bedt om at gennemgå de kirkelige bestemmelser, og han var muligvis manden bag et udførligt afsnit om religionen, hvor hovedelementet var en omarbejdelse af fremmedartiklerne fra 1569.

Anden revisionskommission blev nedsat i 1675 og gennemgik Vindings udkast i den skikkelse, det havde fået efter første revisionskommissions bemærkninger. Denne anden revisionsrunde medførte en ændring af afsnittet om religionen. Kirkens symbolske bøger blev nævnt ved navn, og ingen anden religion skulle tillades, men ikke desto mindre blev det religiøse ”forhør” af indvandrende fremmede mildnet i forhold til fremmedartiklerne.

Den tredje revisionskommission, som arbejdede i 1680, bestod af ti verdslige medlemmer, men blev i forbindelse med forhandlingerne om anden bog om gejstligheden udvidet med tre gejstlige medlemmer: Sjællands biskop Hans Bagger, kongelig konfessionarius og hofprædikant Hans Leth samt professor Kristian Nold. Verdslige og gejstlige interesser tørnede blandt andet sammen i spørgsmål om konfessionelle krav til fremmede. Her var der jo også erhvervs- og handelsmæssige hensyn at tage. Gejstligheden fik heller ikke held til at få den såkaldte konkordieformel indført i anden bog.⁸⁶

Der kom kun enkelte ændringer i forbindelse med fjerde revisionskommission, som nedsattes i 1681, og i 1683 kunne *Danske Lov* langt om længe udkomme. Den 23. juni 1683 forelå loven med sikkerhed. Dateringen 15. april 1683, som var Christian Vs fødselsdag, skyldtes nok forventninger om en tidligere udgivelse.

Det blev en meget dansk lov med kun få udenlandske kilder. Der var tale om en samling af den skrevne rets regler, altså ikke ny lovgivning. Ikke mindst derfor var loven sine steder allerede forældet ved sin udgivelse, og siden hen – i 1737 – nedsattes en kommission til at revidere loven. Anden bog om gejstligheden blev nærmest en ajourføring af den hidtidige praksis. Hovedparten af bestemmelserne var hentet fra ældre lovgivning, fordi disse gamle love uden videre lod sig indpasse i den enevældige statsmagts synspunkter. Kongeloven af 1665 var betydeligt mere kategorisk, når det gjaldt kongens magt over kirke og gejstlighed; men helt så vidtgående var den lovgivnings- og samfundsmæssige betydning af statsomvæltningen altså ikke, da det kom til stykket i *Danske Lov*. Kontinuiteten hænger også sammen med, at der efter Kirkeordinansens udstedelse i 1539 ikke gik så lang tid, før kongen – alene eller sammen med rigsrådet – følte sig berettiget til at afgøre alle ydre og indre kirkelige spørgsmål. Anden bog om gejstligheden adskilte sig fra den øvrige *Danske Lov* ved i høj grad at være af forvaltningsretlig natur.⁸⁷

⁸⁶ Konkordieformlen blev udformet i 1570'ernes Tyskland for at skabe en enhed indenfor den splittede lutherske verden. Frederik II kastede demonstrativt sine to tilsendte eksemplarer på ”en god skorstensild”, medens Frederik IIs yngre broder, hertug Hans den Yngre, tilsluttede sig ”formula concordiae” i de kirker, som han havde højheden over i sit lille hertugdømme. Måske for at markere sin – ganske vist stærkt begrænsede – selvstændige gejstlige jurisdiktion; Jørgensen, 1983, s. 461; Hermansen, 1999, s. 230.

⁸⁷ Om lovkommissionerne og *Danske Lov*, se: Petersen og Rode, 1995, s. 81f; Jørgensen, 1983, s. 447f; 453f; 456-465; Iuul, 1954, s. 10; 19-38; 54-73; 81; Ellehøj, 1983, s. 15; Borregaard, 1953, s. 35-38. Norske Lov, som i store træk svarer til *Danske Lov*, udkom 15. april 1687.

Med Danske Lovs anden bog var enevældens kirkelovgivning altså fastlagt, men ritual- og alterbog manglede stadig. Det blev der dog snart rådet bod på, idet udarbejdelsen af Danmarks og Norges Kirkeritual blev påbegyndt i september 1683 og udkom den 25. januar 1685. Ligesom kirkelovgivningen i Danske Lov var også Kirkeritualet stærkt inspireret af Kirkeordinansen og Christian IVs lovgivning. I modsætning til Danske Lov var Kirkeritualet udarbejdet alene af de fornemste danske gejstlige under biskop Hans Baggers ledelse, men herom senere. Bagger var også manden bag Alterbogen, som udkom i 1688.⁸⁸ Og dermed var den tidlige enevældes kirkelovgivning på plads.

Kapitel 6

Bispeudnævnelse og –indvielse

Bispeudnævnelse i tiden indtil 1660

Ifølge Kirkeordinansen fra 1537/39 skulle alle stiftets købstadspræster samles i stiftsbyen tyve dage efter en biskops død. Her skulle præsterne i enighed give fire sognepræster fuldmagt og myndighed til at udvælge en, som i lærdom og levned var egnet til at overtage bispeembedet. De fire præster skulle derefter ledsage den udpegede kandidat hen til nabostiftets biskop, som overhørte pågældende, hvorefter kongen stadfæstede valget. Derved fik den nye biskop

⁸⁸ Petersen og Rode, 1995, s. 82; Borregaard, 1953, s. 38-61. Opgaven at udarbejde enevældens salmebog tilfaldt biskop Thomas Kingo, og det endelige resultat udkom i 1699. Denne salmebog har siden gået under betegnelsen ”Kingo’s Salmebog”.

myndighed over sit stift og dets præster. Biskoppen skulle sværge kongen troskab og lydighed, og love at være flittig i sit embede og i det åndelige regimente, som han på kirkens vegne skulle forvalte.⁸⁹ Under sig havde han alle provster, sognepræster og prædikanter. Hvis nogen af biskoppens undergivne opdagede, at han førte falsk lære eller på anden måde forsømte sit embede, skulle de ikke tie med det. Men var den nye biskop uberygtet, skulle han forsvares og bakkes op.⁹⁰

Som nævnt ovenfor samlede kong Christian III sine bisper til møde i Ribe i begyndelsen af maj 1542, fordi der havde vist sig vanskeligheder med at overholde Kirkeordinansen. Ribemødet mundede ud i 26 artikler, som indskærpede og uddybede – eller ligefrem ændrede – Kirkeordinansens bestemmelser.

I forbindelse med bispevalg indskærpede artikel 22, at når en biskop døde eller på anden måde forlod embedet, skulle den nyvalgte biskop modtage embedet efter Kirkeordinansens ordlyd, altså bispevies i henhold til ritualen. Den nye biskop skulle imidlertid ikke flytte ind i bispegården før ved påske- eller Mikkelsdagstid (den 29. september), men skulle beholde sin hidtidige indtægt og bopæl i et halvt år. Den afdøde biskops enke skulle – eller snarere kunne – blive i bispegården i samme tidsrum og oppebære halvdelen af bispeembedets indtægter i det kommende år – det såkaldte nådensår.⁹¹

Bispeudnævnelse efter 1660

Kong Christian den Femtes Danske Lov (2-17-1) var klar og utvetydig i spørgsmålet om bispevalg:

”I hvert Stigt skal være een Superintendent, som Kongen dertil beskikker og stadfæster, som skal have alle Provster, Præster, [Skoletienere, Dægne og Substituter,] under sig, og holde dem til at gjøre deris Embede, og see til, at alting gaar skikkeligen og ret til, som her befalis.”

Inspirationen til denne regel var Kirkeordinansen fra 1539, hvor kongen også stadfæstede valget af biskopperne. Men i Kirkeordinansen gik der en valghandling forud.

Det gamle bispevalg foretaget af gejstligheden i forening var altså reduceret til et regulært kongevalg. Og det var da også naturligt, at kongen som suveræn fyrste ikke skulle lade så fremtrædende og betydelige embedsmænd som biskopperne vælge af gejstligheden selv. På den baggrund var udviklingen ikke overraskende. Det overraskende var snarere, at den kongelige indflydelse på bispevalget langt fra var nogen nyhed. Selv om Kirkeordinansen hidtil havde været gældende, var dens regler på dette punkt ingenlunde blevet overholdt.

Holger Fr. Rørdam har opgjort, at bispevalget i hele landet blev foretaget nogenlunde regelmæssigt frem til Frederik IIs død i 1588.⁹² Formynderstyret var tilbøjelig til indgreb i valget af kirkens ledere, og dermed var der så at sige åbnet for en udvanding af det gejstlige bispevalg. Det gjaldt ikke mindst de fire jyske bispeembeder, men også Lund Stift, som derefter blev besat ved kongelig indgriben. Fyens Stift havde reelt bispevalg helt frem til 1616, og i Sjællands Stift

⁸⁹ *Kirkeordinansen 1537/39*, 1989, s. 238f.

⁹⁰ *Kirkeordinansen 1537/39*, 1989, s. 228f.

⁹¹ Rørdam (udg.), 1883, s. 205.

⁹² Rørdam, *KS 2. rk.*, 6. bd., 1872-73, s. 67-116, konklusion s. 89f.

var der bispevalg helt frem til 1652. At valgene så ikke var helt upåvirkede af kongeligt forarbejde, er en anden sag. Eksempelvis faldt valget i 1638 på den af kongen i forvejen ønskede mand til den sjællandske bispestol, og i årene 1615-1672 blev universitetets øverste teologiske professor – summus theologus – næsten automatisk sjællandsk biskop ved embedsledighed. Helt tilfældige var embedsbesættelserne så afgjort ikke.⁹³

Det er imidlertid tankevækkende, at alle de jyske stifter blev besat ved kongelig indgriben fra 1590'erne og frem. Den form for embedsbesættelser var standard i Norge. Steinar Imsen har set denne særlige norske udvikling som tegn på, at kongen havde brug for loyale folk i monarkiets fjernere dele og derfor ikke kunne risikere at lade bispeembederne besætte ved valg. Med den jyske udvikling – og i øvrigt også den lundensiske – bliver Imsens opfattelse kraftigt bestyrket.⁹⁴

Allerede ved de første evangeliske superintendents indvielse i september 1537 var der ikke noget forudgående valg. Den politiske og religiøse situation gjorde det forståeligt. Kongen skulle manifestere sin magt overfor sine katolske modstandere, og udvalget af bispekandidater var vel egentlig ret begrænset. Gamle dages bispevalde havde givet kongen en modvilje mod for stor magt til de nye superintendenter, og i kontrast til det katolske bispestyre fik de evangeliske købstadspræster kun indstillingsret – nominationsret – medens kongen via sin stadfæstelse helt egenrådigt kunne afgøre, om indstillingen skulle efterfølges af en egentlig udnævnelse. Også på det økonomiske område blev de evangeliske superintendenter helt afhængige af kongen, som udredte bispernes underhold i form af naturalier og kontanter. Det gamle, katolske bispegods blev konfiskeret ved reformationen og lagt til krongodset. Den tidligere bispetiende blev ændret til kongetiende. Biskopperne blev kort og godt kongelige embedsmænd.⁹⁵

I 1631 fremsatte de danske og norske biskopper forslag til tillæg til Kirkeordinansen. Meningen var at sammenfatte Kirkeordinansens og Riberartiklernes bestemmelser, men arbejdet blev af ukendte årsager aldrig til noget. Det blev naturligvis ikke foreslået at bringe Kirkeordinansens bispevalgregler i overensstemmelse med den reelle kongelige bispevalgpraksis.⁹⁶ Det ville jo på en og samme tid være både en – ganske vist mere formel end reel – gejstlig magtafgivelse og en påpegning af de kongelige brud på Kirkeordinansens bestemmelser. I Christian IVs store reces fra 1643 blev bispevalget heller ikke nævnt med ét ord.

Da arbejdet med Danske Lov blev påbegyndt umiddelbart efter enevældens indførelse, var der tilsyneladende stadig ikke noget presserende gejstligt behov for ændring i Kirkeordinansens ordlyd om bispevalget. Ribegejstligheden foreslog i deres erklæring fra 2. september 1661, at

⁹³ Rørdam, KS 2. rk., 6. bd., 1872-73, s. 85; Lindhardt, 1977, s. 22; Ellehøj m.fl. (red.), 1980, s. 103f, 118; 174.

Ribebiskoppen Peder Jensen Kragelund fortæller selv, at han den 31. juli 1650 blev kaldt til København for at prædike for kongen. Kragelund prædikede den 7. august og den 9. blev han kaldt til kongen, som befalede ham at aflægge ed som biskop i Ribe Stift; i: Korerup, 1951-53, s. 278. Se også: Larsen, 2001, s. 104ff.

⁹⁴ Imsen, 1980, s. 155. I Norges Kirkeordinans fra 1607 var der fastsat en bispevalgprocedure, som lå ret tæt på den danske Kirkeordinans' ordlyd. Inden Norge fik sin egen Kirkeordinans, havde bispevalget været mere undtagelsen end regelen, og den udvikling ændrede den norske Kirkeordinans fra 1607 ikke mærkbart på. I 1630'erne og 1640'erne blev de norske biskopper indviet i København, da det var mest praktisk, når de alligevel skulle til hovedstaden for at aflægge superintendenteden til kongen. På Island var der ifølge Rørdam altid tale om bispevalg, vel fordi det lå så afsides, men i lighed med de norske biskopper blev de fleste islandske biskopper indviet i København; i: Rørdam, KS 2. rk., 6. bd., 1872-73, s. 91-94; Borregaard, 1953, s. 150.

⁹⁵ Lausten, 1987, s. 65; 71; Rørdam, KS 2. rk., 6. bd., 1872-73, s. 67.

⁹⁶ Rørdam, KS 3. rk., 2. bd., 1877-80, s. 93ff.

købstatspræsternes – i praksis allerede forsvundne – valg af biskop blev bibeholdt; men de stillede fornuftigvis udvælgelsen til kongens egen disposition.

I det såkaldte "Første Projekt" til en lovbog fra 1669-1672 havde bestemmelserne om bispevalget stort set fået den ordlyd, som blev den endelige i Danske Lov. I modsætning til bestemmelsens endelige udformning understregede udkastet på det kraftigste, at embedet og det åndelige regimente, som biskoppen fik overdraget på kirkens vegne, var givet af kongelig, gudgIVEN nåde. Ingen skulle være i tvivl om hierarkiet og dets berettigelse!⁹⁷

Den afgørende kongelige indflydelse på bispevalget kan altså spores helt tilbage til reformationen. At kongen ifølge Danske Lov 2-17-1 udnævnte biskopperne, skyldtes ikke kun Kongelovens bestemmelse om, at kongen var ene om at have den højeste magt og myndighed til at indsætte og afsætte alle betjente, høje og lave, uanset hvad navn og titel de måtte have.⁹⁸ Hvis lovgivning og praksis skulle være overensstemmende, var bestemmelsen simpelthen det eneste mulige resultat af den historiske udvikling, der var tilbagelagt siden reformationen.⁹⁹

Kirkeordinansens ritual for bispeindvielse

Biskoppen blev indviet i stiftsbyen på en søn- eller helligdag. Det skulle ske før prædikenen, ret foran alteret under overværelse af provsterne og fem eller seks prædikanter.¹⁰⁰ Nabostiftets biskop indviiede den nye biskop i embedet efter et længere ritual.

Et stykke inde i gudstjenesten skulle nabobiskoppen oplæse den nye biskops embedsopgaver, sådan som de var beskrevet i Kirkeordinansen. Biskoppen blev pålagt at prædike det rene Evangelium og prædike syndernes forladelse og det evige liv i Jesu Kristi navn. Og om kærlighed, bod, herskab og lydighed mod Guds Ord. Og om sakramenterne, som Kristus har indstiftet. Den nye biskop skulle love at efterleve dette.

Herefter blev salmen "Se, velsigner nu den Herre Gud" sunget. Efter denne lovsang, som priste Guds Ords prædiken, skulle der læses lektier fra den hellige Skrift. Tre præster læste hver sit stykke. Den første læste Paulus' Brev til Titus 1,5-9:¹⁰¹

"Når jeg lod dig blive tilbage på Kreta, var det, for at du skulle ordne, hvad der endnu stod tilbage, og indsætte ældste i byerne, sådan som jeg havde pålagt dig det. En ældste må være en, der ikke er noget at udsætte på, han skal være én kvindes mand, hans børn skal være troende og må ikke være genstridige eller kunne beskyldes for at leve et vildt liv. Som Guds husholder må en tilsynsmand være en, der ikke er noget at udsætte på, ikke egenrådig, opfarende, drikfældig, voldsom eller ude efter skændig fortjeneste. Han skal være gæstfri, have kærlighed til det gode, være

⁹⁷ Secher og Støchel (udg.), 1891-92, s. 35; 542. Secher og Støchel (udg.), 1893-94, s. 334; 475.

⁹⁸ Kongeloven og dens Forhistorie, 1886/1973, s. 44f.

⁹⁹ Udviklingen har sin parallel i præstevalget, som ifølge Kirkeordinansen var menighedens valg, men som med Riberartiklerne blev gjort indirekte og i Danske Lov blev reduceret til en formel ret til at afvise en uønsket kandidat; jf. Stenbæk, 1973, s. 148f. Se også: Aubert, 1876, s. 576ff. Der findes et stort, trykt kildemateriale om præstevalg i: Rørdam, KS 2. rk., 1. bd., 1857-59, s. 92-120 og Rørdam, KS 1. rk., 5. bd., 1869-71, s. 433-484; 657-702.

¹⁰⁰ Kirkeordinansen 1537/39, 1989, s. 229.

besindig, retfærdig, from, herre over sig selv; han skal holde til både at formane med den sunde lære og at gendrive dem, der siger imod.”

Den næste præst læste fra Apostlenes Gerninger, 20,29-38:

“Jeg ved, at når jeg er borte, vil der komme glubske ulve til jer, og de vil ikke skåne hjorden. Ja, blandt jer selv vil der stå mænd frem og tale falsk for at få disciplene med sig. Derfor skal I være på vagt. Og husk på, at jeg gennem tre år uophørligt, nat og dag, har vejledt hver enkelt under tårer.

Nu overgiver jeg jer til Gud og til hans nådes ord, som formår at opbygge og at give arven til alle dem, der er helliget. Sølv eller guld eller tøj har jeg ikke forlangt af nogen. I ved selv, at disse hænder har tjent til alt, hvad jeg og mine medarbejdere havde brug for. Jeg har vist jer, at ved at arbejde sådan bør man tage sig af de svage og huske på de ord, Herren Jesus selv sagde: “Det er saligere at give end at få.”

Da Paulus havde sagt det, knælede han og bad sammen med dem. Alle brast i gråd, og de faldt Paulus om halsen og kyssede ham. Det, der smertede dem mest, var hans ord om, at de aldrig mere skulle få ham at se. Så fulgte de ham til skibet.”

Den tredie og sidste præst læste Paulus’ andet Brev til Timotheus 4,1-8:

“Jeg indskærper dig for Guds ansigt og for Kristus Jesus, der skal dømme levende og døde, så sandt som han kommer synligt og opretter sit rige: Prædik ordet, stå frem i tide og utide, overbevis, irettesæt, forman, tålmodigt og med stadig undervisning! For der vil komme en tid, da folk ikke vil finde sig i den sunde lære, men skaffe sig lærere i massevis efter deres eget hoved, fordi det kildrer deres ører. De vil vende det døde øre til sandheden og slå sig på myter. Men du, hold altid hovedet koldt, bær dine lidelser, gør din gerning som evangelist og fuldfør din tjeneste!

Mit blod skal snart udgydes, og tiden er inde, da jeg skal bryde op. Jeg har stridt den gode strid, fuldført løbet og bevaret troen. Nu har jeg retfærdighedens sejrskrans i vente, som Herren, den retfærdige dommer, på den dag vil give mig - og ikke mig alene, men alle dem, som har glædet sig til hans tilsynekomst.”

Herefter sagde nabobiskoppen, at disse lektier skulle påminde prædikanterne om deres embede, at det takkedes Gud, og at det var nyttigt for den hellige kirke, eftersom det er Kristus selv, der ved sine prædikanter prædiker, døber, giver sakramenter, straffer, formaner og trøster. Det er den største husvælelse i en utaknemmelig og foragtelig verden.

Bispevielsen blev helliggjort ved Guds Ord og ved bøn.¹⁰² Præsterne – og muligvis også “ældste”, lægmænd – deltog i håndspålæggelsen.¹⁰³ Herefter blev Fadervor bedt og dernæst en bøn, som brugte et billede med Gud som høstens herre, der bliver bedt om at sende gode arbejdere, altså gode prædikanter og lærere. Efter bønnen blev salmen “Nu bede vi den Helligånd” sunget.

¹⁰¹ Jf. oversættelsen fra 1992.

¹⁰² Jf. 1. Tim. 4,5.

I ritualet hedder det, at alt skulle læses på dansk, så menigheden kunne forstå, hvad der blev sagt. Salmerne skulle til gengæld synges på latin, da der i ritualet fulgte en dansk udlægning af salmerne.¹⁰⁴

Bispeindvielse ifølge Danmarks og Norges Kirkeritual af 1685

I 1661 fik landets biskopper som tidligere nævnt til opgave at gennemgå Kirkeordinansen, Riberartiklerne og 1643-recessens første bog for at se, om der var noget i kirkelovgivningen, der stred mod den nye enevoldsforfatning. Udtalelsen fra gejstligheden i Ribe er den eneste bevarede, og heri kan man læse, at bispeembedets myndighed burde øges – især i forbindelse med provste- og præstevalg. Præsteuddannelsen skulle forbedres, og kirketugten skulle håndhæves bedre. Endelig skulle den liturgiske uniformitet med Vor Frue Kirke i København sikres.

Løsningen på de første punkter kan læses i Danske Lovs anden bog om gejstligheden. Om den liturgiske uniformitet står der til gengæld ingenting. I 1669 fik professor Rasmus Vinding til opgave at udarbejde et fuldstændigt lovforslag. Under gennemgangen af kirkelovgivningen markerede Vinding otte gange behovet for et kirkeritual. Det skete, når han omtalte, at præsterne skulle udføre noget efter et bestemt ritual, og lod sin sætning slutte ufuldkommet i stil med: ”med de Ceremonier, som...” Dermed var det klart tilkendegivet, at der manglede noget, nemlig en ritualbog, som lovbogen kunne henvise til.

Senere lovkommissioner ændrede formuleringerne, så der i stedet stod, at det ene eller andet ritual skulle udføres efter de sædvanlige ceremonier eller på den foreskrevne måde. Ritualbehovet var altså ikke lige udtalt overalt; men Vinding gav ikke op.

Vinding var med i den tredje revisionskommission, som i april 1680 vedtog at spørge kong Christian V, om der måtte udarbejdes en rituallov om ceremonierne i kirkerne. Der står intetsteds noget om den direkte ophavsmand til dette forslag, men tanken falder naturligt på Rasmus Vinding.¹⁰⁵

Forespørgslen blev fulgt af et reskript af 9. september 1682 til biskopperne Bagger og Kingo, kongelig konfessionarius Hans Leth og sognepræst Henrik Bornemann, som i fællesskab skulle udarbejde en ritualbog om kirkens ceremonier. Dermed var arbejdet med kirkeritualet begyndt.

Bagger bad sine provster samle præsterne i de respektive herreder, så de sammen kunne drøfte, hvad der skulle ændres. De øvrige danske biskopper forelagde ikke sagen for deres provster, men Baggers handling vidner ifølge Svend Borregaard om, at der i enevældens første år eksisterede en fornemmelse af, at kongens kirkelige lovgivningsmagt ikke var af samme art som hans øvrige lovgivningsmagt. Dette hænger sammen med, at kongen alene kunne give love og forordninger efter sin egen vilje, men samtidig var han bundet til Bibelen og Confessio Augustana.

Arbejdet skred langsomt fremad, og i praksis blev det biskop Bagger, der lavede udkastet og forhandlede med revisionskommissionen om kirkeritualets endelige form.¹⁰⁶ Danmarks og Norges Kirkeritual udkom den 25. juli 1685.¹⁰⁷

Hvis man forventede markante forandringer i ritualerne, så var Kirkeritualet en skuffelse. Bispevielsen lignede Kirkeordinansens bispevielsesritual til forveksling.¹⁰⁸ Men netop ligheden er det afgørende i denne sammenhæng. Det

¹⁰³ Jf. *Kirkeordinansen 1537/39*, 1989, note 260, s. 242.

¹⁰⁴ *Kirkeordinansen 1537/39*, 1989, s. 239-243.

¹⁰⁵ Borregaard, 1953, s. 35-38.

¹⁰⁶ Borregaard, 1953, s. 38ff; 43.

¹⁰⁷ Trykt i: *Danmarks og Norges Kirke-Ritual 1685-1985*, 1985.

afslører nemlig den vigtige omstændighed, at enevælden tilsyneladende ikke havde behov for radikale ændringer af det bestående, og det hænger jo godt sammen med udviklingen – eller manglen på samme – i bispeudnævnelsespraksis.

Interessen samler sig nu om de få og små ændringer, som biskopperne – eller rettere biskop Bagger – fandt vigtige at gennemføre. Man forventer i sagens natur, at der er en tilknytning til absolutismen, men der kan i princippet lige så godt være tale om en naturlig ”indre-kirkelig” udvikling uafhængig af den enevældige statsadministration. Dét skal forsøges belyst i det nedenstående.

Ifølge Kirkeordinansen skulle en ny biskop indvies i sin egen domkirke på en søndag, hvor nabobiskoppen foretog indvielsen. Ifølge Danske Lov skulle bispevielsen forrettes i Vor Frue Kirke i København af Sjællands biskop. Dermed havde den sjællandske biskop fået en førsterang, som passede glimrende i forbindelse med København som enevoldsmonarkens residensstad.¹⁰⁹ Men ser man nærmere efter, havde disse ændringer ikke deres udspring i den nye enevældes administration, kongehuset eller den sjællandske gejstlighed, men derimod i den almindelige kirkelige udvikling og lovgivning før 1660:

Forud for arbejdet med Danske Lov blev den danske gejstlighed bedt om at gennemgå kirkelovgivningen. Som flere gange omtalt eksisterer der kun et svar fra Ribes gejstlighed, som samledes i september 1661. Det er naturligvis ikke uden risiko at lade den ripensiske redegørelse repræsentere den øvrige danske gejstlighed, men kildesituationen giver ingen andre muligheder. Ribes gejstlighed nærede et generelt ønske om større myndighed til biskopperne og en liturgisk uniformitet i monarkiets kirker ud fra Vor Frue Kirke i København.¹¹⁰ Deri var ingen nytænkning, men blot fastholdelse af forudgående praksis. Vor Frue Kirke i København fik nemlig allerede sin liturgiske førsterang ved kongeligt missive af 13. januar 1568.¹¹¹

Udviklingen mod bispevielse i København tog sin begyndelse i anden halvdel af 1500-tallet, hvor adskillige jyske biskoper og de fleste, hvis ikke alle, norske og islandske biskopper blev indviede i København. Den norske Kirkeordinans fra 1607, som også var gældende på Island, bestemte direkte, at alle norske – og dermed også islandske – biskopper skulle indvies i Vor Frue Kirke i København.¹¹² I dét perspektiv kunne udviklingen simpelthen ikke være anderledes. Som den normsættende kirke – endda i kongens residensby – var det helt naturligt, at bispevielsen foregik her. Det understregede jo ikke alene den kirkelige enhed, men også den kirkelige nærhed til kongemagten.

Kirkeritualet nævner, at begge kapellaner ved Vor Frue Kirke havde til opgave at invitere Københavns fornemste af gejstlig og verdslig stand til bispevielsen. Det var blot en nedskrivning af skik og brug.¹¹³

Selve bispevielsesritualet fra 1685 er som nævnt ikke synderligt forandret i forhold til Kirkeordinansens ritual bortset fra, at beskrivelsen er mere udførlig og betoner bispeembedet stærkere end tidligere. Dén hovedkonklusion er identisk med Svend Borregaards i hans undersøgelse af *Danmarks og Norges Kirkeritual af 1685* (1953).

¹⁰⁸ Se ritualet i: *Danmarks og Norges Kirke-Ritual 1685-1985*, 1985, s. 119-126.

¹⁰⁹ Danske Lov 2-17-2 om bispevielse i Vor Frue Kirke i København blev først ophævet ved kongelig resolution af 16. februar 1979 efter, at der var udtalt ønske om en sådan ændring fra forskellig side. Københavns biskop er fremdeles ordinator ved bispevielser; i: Jørgensen, 1983, s. 450.

¹¹⁰ Secher og Støchel (udg.), 1891-92, s. 11-39; 25.

¹¹¹ Jf. *Danske Lov 2-4-4*. Missivets ordlyd kan læses i *Kancelliets Brevbøger 1566-1570*, Kbh. 1896, s. 278. Udviklingen er i fin forlængelse af, at det sjællandske bispesæde efter reformationen blev flyttet fra Roskilde til København, og den sjællandske biskop fik forrang blandt biskopperne; jf. Alstrup og Olsen (red.), 1991, bd. 1, s. 79.

¹¹² Borregaard, 1953, s. 150. Under udarbejdelsen af Danske Lov blev Vor Frue Kirke i København dog først lovfæstet som bispevielseskirke af den anden revisionskommission i 1675; jf. Secher og Støchel (udg.), 1893-94, s. 334.

Et væsentligt element i denne stærkere betoning af det biskoppelige embede ses i forbindelse med formaningen til bøn, hvor det udtrykkelig understreges, at indvielsen sker efter apostolsk skik.¹¹⁴

Efter ordinators tale fulgte en oplæsning af den nye biskops levnedsløb og lidt efter også oplæsning af de paragraffer i Danske Lov, som handlede om bispeembedet, det vil sige stykkerne 2-17-5 til 19 samt 23. Levnedbeskrivelsen og oplæsningen af lovstoffet var nyt. Lovstoffet eksisterede jo ikke tidligere i denne form, og det kan i sig selv begrunde tilføjelsen til ritualet. Herved blev embedet så at sige præciseret og defineret.

Ifølge Kirkeordinansen blev den nye biskop *befalet* at lære det rene Evangelium m.m.,¹¹⁵ hvilket ifølge Borregaard nødvendigvis måtte forme sig som en overdragelse af embedet og dets pligter. Men på trods af Kirkeritualets udførlighed var der end ikke en vejledende formel ved overdragelsen af bispeembedet i den treenige Guds navn. Hvorfor ikke?

Borregaards tolkning er besnærende: overalt i Kirkeritualet, hvor præst eller biskop gjorde noget i treenhedens navn, var de hellige navne sat med store og fremhævede typer. Ved præsteordinationen var der en kraftig ordinationsformel, og Bagger har givetvis haft en tilsvarende ved bispevielse. Men i selve Kirkeritualet var bispevielsens højdepunkt næsten forsvundet. Biskop Bagger ønskede altså at give den højtidelige embedsoverdragelse i den treenige Guds navn et så beskedent og anonymt udseende som muligt. Det skyldtes naturligvis ikke nedvurdering af den treenige Gud, men derimod, at Bagger gerne ville undgå en færdig formel, hvori ordet superintendent indgik.

Stillingsbetegnelsen superintendent blev taget i anvendelse efter reformationen for at understrege, at superintendenterne var *rette biskopper*. Det lidet mundrette superintendent slog naturligvis aldrig igennem i almindelig brug. Det var kunstigt, og titlen var uønsket af gejstligheden, som vidste, at en tysk superintendent kun rangerede på linie med en herredsprovst. Alligevel bevirkede Kirkeordinansens brug af betegnelsen, at superintendent blev opfattet som den egentlige, retlige titel. Og derfor blev biskopperne konsekvent kaldt superintendenter i Danske Lov, selv om ordet biskop i 1680'erne havde vundet stadig mere frem i officielle skrivelser.

Ved at erstatte ordet biskop med omskrivende vendinger – ”dette hellige embede” o.l. – kunne Bagger undgå at henlede opmærksomheden på den manglende brug af ordet superintendent. Når Bagger gik så let hen over formularen ved embedsoverdragelsen, skyldtes det muligvis, at han ikke ville have sin bispevielsesformel spoleret af jurister, som ved en revision utvivlsomt ville have sat ordet superintendent ind dér, hvor Bagger ville have skrevet biskop. Der skulle imidlertid ikke gå mange år, før titlen helt officielt igen var biskop. Det skete ved rangforordningen af 11. februar 1693.¹¹⁶

P. G. Lindhardt har en lidt anden synsvinkel på fraværet af en overdragelsesformular. Han benægter ikke, at der i udstrakt grad benyttes omskrivende vendinger i ritualet, men i Lindhardts øjne er det snarere udtryk for, at Bagger ønskede helt at undgå en overdragelsesformular i et ritual, der skulle bruges, når hele det ”officielle Danmark” og den enevældige konge var til stede. I praksis kunne biskop Bagger sige, hvad han fandt passende, uden at være bundet af et nedskrevet ritual. Og det var vigtigt, for Bagger havde haft nogle kontroverser med de verdslige administrationschefer, som havde virket bremsende på flere kirkelige initiativer. Blandt andet havde disse embedsmænd forhindret

¹¹³ Borregaard, 1953, s. 150.

¹¹⁴ Borregaard, 1953, s. 150. At indvielsen skete efter apostolsk skik er én ting, en anden sag er det, at den apostolske succession blev brudt, da den ikke bispeviiede Johann Bugenhagen i 1537 indviiede de syv første evangeliske superintendenter.

¹¹⁵ *Kirkeordinansen 1537/39*, 1989, s. 240.

¹¹⁶ Borregaard, 1953, s. 151ff.

konkordieformlens antagelse som symbolsk skrift, de havde bremset planer om afgørende biskoppelig magt ved præsteansættelser og været smålige i forhandlingerne om Danske Lovs anden bog. Bagger havde altså grunde nok til at nære frygt for påtvungne rettelse i sit bispevielsesritual – rettelse, der ville være i strid med hans højkirkelige syn.

I 1771 udkom et ritualudtog, som kun adskilte sig fra Kirkeritualet ved at indeholde al tekst og regibemærkninger, hvor Kirkeritualet i flere tilfælde blot henviste. Udtogets overdragelsesformular lyder sådan: ”*Saa overantvorder jeg Eder det hellige Biskoppelige Embede, i Navn Gud Faders, Søns og Helligaands*”. Står det til Lindhardt, er der ingen tvivl om, at det var disse ord, der blev sagt – om ikke før så i hvert fald efter 1685.¹¹⁷

Ifølge Kirkeritualet skulle den nye biskop selv prædike. Tilføjelsen var en nedskrivning af praksis. Bagger prædikede eksempelvis ved sin egen bispevielse.

Den sidste bestemmelse om, at bispevielsesritualet skulle være afsluttet klokken ti blev vedtaget i mødet mellem revisionskommissionen og Bagger,¹¹⁸ og det var heller ikke noget problem, for gudstjenesten begyndte allerede klokken syv.¹¹⁹

Alle ændringer eller tilføjelser til ritualen havde enten deres begrundelse i uskreven praksis eller i gejstlighedens egne ønsker til ritualens betoning af bispeembedet og dets myndighed. Disse ændringer havde alle deres udspring i tiden før 1660, hvorfor man kan slutte, at enevældens indførelse ikke påvirkede ceremoniellet omkring bispeindsættelser.

At ritualen ikke blev forandret, er imidlertid ikke ensbetydende med, at ritualens forfattere ikke lod sig påvirke af landets enevældige statsforfatning. Et eksempel er bemærkningen i bispevielsesritualet om, at de nye biskopper skulle indvies snarest muligt efter, at ”*de dertil af Kongen ere beskikkede*”.¹²⁰ I et tidligere udkast hed det, at indvielsen skulle ske, når bisperne var lovligt kaldede. Men ændringen var nødvendig, da det ikke skulle se ud som om, man ville fastholde det gamle bispevalg imod kongens udnævnelsesret. Som nævnt var det ikke på grund af enevældens indførelse, at kongen tog sig frihed til at vælge biskopperne, men gejstligheden ønskede alligevel at hævde menighedens principielle ret til at kalde præst og biskop. Biskop Wandal havde i sin *De jure regio* ligefrem talt om menighedens frarøvede ret til at vælge præst, men den slags synspunkter kunne naturligvis ikke tolereres i en kongelig lov.¹²¹

Det absolutistiske styre nødvendiggjorde eller medførte altså ikke en egentlig ændring i hverken valg eller indvielse af biskopperne, men det legitimerede en ny lovgivning, som var i overensstemmelse med den allerede velkendte virkelighed.

Selv om valget af bisperne og deres indvielsesritual var uforandret, hindrer det ikke, at bispeembedets indhold og funktioner blev defineret på en ny måde. Om det blev tilfældet eller ikke, er temaet for den næste del af undersøgelsen.

¹¹⁷ Lindhardt, 1977, s. 28.

¹¹⁸ Borregaard, 1953, s. 153.

¹¹⁹ *Danmark og Norgis Kirke-Ritual 1685-1985*, 1985, s. 119-126. Ved bispevielse skulle der ringes halvsvy og ringes sammen klokken syv; jf.: *Danmark og Norgis Kirke-Ritual 1685-1985*, 1985, s. 11.

¹²⁰ *Danmark og Norgis Kirke-Ritual 1685-1985*, 1985, s. 119.

¹²¹ Borregaard, 1953, s. 99f. Borregaard har i den forbindelse påpeget, at medens Kirkeordinansen taler om, at biskoppen udvælges, hedder det i Kirkeritualet, at biskoppen beskikkes. Derved går ordet ikke på den kongelige kaldelse, men på indvielsen. At ordinator efter håndspåleggelsen alene gentager præsternes amen med et ”Amen i Jesu navn, Amen”, skal muligvis sikre forståelsen af, at biskoppen er den egentlige ordinator; jf. Borregaard, 1953, s. 153.

Kapitel 7

Bispeembedets opgaver og pligter

Embedsløftet

Ifølge Kirkeordinansen 1537/39 skulle en superintendent aflægge følgende ed:

”Kieriste Nadige Herre, Jeg N. wduald Superattendent til N. stict, loffuer eders Kongelig Maiestat sand troskab, at ieg det yderste meg mogeligt er wil forfremme det eders Kong: Maiestat oc Riiget kand være til ære, gaffn, fred, rolighed oc lydighed, Oc andet som ieg for Gud plictug er eders Kong: Maiestat, Oc wil være emod alt, dette kand forhindre. Der nest loffuer ieg, At den stund ieg er wdy dette embede, da wil ieg forhandle den hellige schriffte retsindelig, effter den gaffue som Gud haffuer giffuet meg, retskaffelig tractere Euangelium oc Sacramenterne, ligesom Christus dennom sielff haffuer indskicket, Jeg wil tage meg ware for menniskelige meninger, oc bliffue hart wed wor Christelig troes wisse articler, Jeg wil oc med stoer flid skaffet saa oc paaminde sognepræsterne til kirckerne, de meg befales, at de ocsaa skulle staa deris embede wel fore bode med lerdømme oc Sacramenternes wddielelse, At de ocsaa

*skulle trolige lære børnelerdom fraa seg, Oc der om forhøre sine Sognefolck bode y
schrifftemaal oc anderledis, huad de der forbedre seg.*

*Jeg wil oc wære om Børne Scholerne, at de skulle bliffue wed mact, Ocsaa wide
fattige folckes beste oc hielp den menige Low oc Landz, skick at holdes wed mact, Oc
huad andet een Superattendent tilhør effter eders Kon: Maiestatis schreffne
Ordinantzes indhold, Oc ieg ey wil med gunst eller gaffue, eller nogen anden wild,
lade meg krencke emod det mit embede tilhør. Men der som ieg aff menniskelig
skrøbelighed, wanuittighed eller y nogre andre maade noget her aff forsømdes
worder, Da forlade meg det Gud fader aff sin mildhed for sin Søns Jesu Christi skyld.
Men med wilie oc widskab wdaff beraad moed wil ieg intet giøre emod det ieg nu
loffuer Kon: Maiestat, Saa sandelig hielp meg Gud wed dette hellige Euangelium.
Oc med det samme hand saa siger, Da skal hand tage paa det nye Testamente.”¹²²*

Det ligger næsten i sagens natur, at der efter 1660 skulle aflægges ed til den enevældige konge. Det gjaldt justitsråder, kancelliråder, toldere, borgmestre, rådmænd, assessorer, amtmænd, dommere, etatsråder, ja sågar hofblytækkere og sølvsmede. Alle statsansatte skulle aflægge ed til kongen, og præstestanden var naturligvis ingen undtagelse.

Der er bevaret syv embedseder aflagt af danske biskopper i undersøgelsesperioden, og de er alle enslydende. Det er blevet sagt om Frederik IV, at han var en af de konger, der kom tættest på at udøve personlig enevælde, sådan som Kongeloven af 1665 lagde op til. At de seks af embedsederne er aflagt i september måned 1699, viser betydningen af Frederik IVs tiltræden som konge efter sin faders død den 25. august 1699. Tre embedsløfter er aflagt af danske biskopper og tre af norske. Christian Muus' embedsed er fra året 1701, hvor han tiltrådte embedet som biskop i Ribe. Selv om de arkivalske nedslag er få, må man regne med, at alle biskopperne principielt set har været forpligtet til at underskrive dette embedsløfte.

I nærværende fremstilling samler interessen sig om, hvad embedseden kan fortælle om bispeembedets indhold og funktioner under den tidlige enevælde. Hvad lovede biskopperne deres konge? Fulgte løftet de fra Kirkeordinansen udstukne linier eller blev eden helt nyformuleret. Med andre ord: hvad var det enevældige regeringsapparats opfattelse af den ideelle biskop?

*”Efftersom Hans Kongelige May:t til Danmark oc Norge etc: Min allernaadigste
Herre oc Konning, haver allernaadigst antaget oc bestilt mig N. N. til at være Hans
Kongl: May:ts Tiener oc Biskop over N. N. Stifft; Saa lover oc tilsiger jeg hermed /:
som ieg dog derforuden skyldig oc pligtig ere :/ at være Hans Kongl: May:t som min
rette arve Konge oc Herre, Huld oc tro, Hans Kongl: May:ts gafn og beste med
Høyeste flid at befordre, ther Skade oc forderst af yderste formue at hindre oc*

¹²² Kirkeordinansen 1537/39, 1989, s. 238f.

afværge, i synderlighed med ald Krafft oc formue, derhen mine tanker oc Idretter dirigere, at hans Kongl: May:ts absolutum Dominium, Souverainitet oc arve Rettighed over Hans Kongl: May:ts Kongeriger oc Lande u-foranderlig conserverit, oc paa Hans Kongl: May:ts retmessige Arf Successorer fortsat oc forplanted vorder, hvorpaa Jeg oc vil skyldig og forpligted være, at være Lif, goeds oc blod; Jeg vil icke tilstæde eller samtycke, at nogen, i hvem det oc vere maa, noget præjudiceerligt i nogen maade, derimod, enten Hemmelig eller aabenbare, foretager, taler eller handler mens saafremt noget saadant, imod forhaabning skulle skee, oc til min Videnskab komme, mig icke alleene strax uden nogen afsky, derimod at opponere, mens med oc uden ophold, Hans Kongl: May:t det samme allerunderdanigst tilkiendegive. Dernest lover Jeg, at Jeg samme Hellige Embede troligen oc retteligen skal forestaa oc have flittig indseende med, at Guds ord prædickes oc læris reent oc puurt efter dend Augsburgiske confession allevegne udj det mig allernaadigste anbetroede Stifft, saa oc at Kirkerne velholdis ved magt, Præsterne fremdrager et sømmeligt levnet, deris tilhørere oc andre til et got exempel, Skolerne med gode dygtige oc flittige Lærere, som ere gode for, Ungdommen saavel i Guds Frygt som boglige Konster at oplære oc underviise, vorder forsynede, oc de dertil lagde Capitaler vorder vel administrerede, oc, om mueligt, til Skolernis fremtarf aarligen forbedrede, oc hvis af Renterne eller andre indkomster oc accidentzier imellem Docentes indbyrdis eller Docentes oc Discentes skal uddeelis, retteligen bliver distribuerede, Iligemaade, at Hospitalernis oc andre Fattigis Capitaler vorder beholdne, oc for indtegt oc udgiff aarlig i rette tide Regnskab clareret, oc Hospitalerne icke med u-værdige Lemmer bebyrdet; Med Læren, Prædicken, Undersaatternis underviisning, visitation oc andet, som mit Embede vedkommer, skal ieg mig effter Loven forholde, oc mig dertil flittig oc u-forsømmelig lade finde, oc ellers i liv oc levnet saaledis skicke, saavel som oc i det øvrige mig effter Hans Kongl: May:ts Kirke-Ritual samt alle andre Kongelige Forordninger, Mandater oc befalinger, som allerede udgivne ere eller hereffter udgivne vorder, saaviit de mig vedkommer, allerunderdanigst rette oc forholde som det en ærekier oc trolydig Biskop oc Superintendent eigner oc vel anstaar. Saa sandt hielpe mig Gud og Hans Hellige Ord!..¹²³

¹²³ Rigsarkivet. Danske Kancelli A 92. Embedseder 1680, 1695, 1699-1724. Embedsederne ligger alfabetisk, og der er

I fundne embedseder fra andre gejstlige viser det sig, at teksten er ens frem til ordene: ”*mens med oc uden ophold, Hans Kongl: May:t det samme allerunderdanigst tilkiendegive*”. Herefter følger de særlige løfter som biskop.

Som gejstlig embedsmand skulle man altså anerkende kongen som den retmæssige konge og herre samt love at gøre sit bedste for, at denne tilstand af absolut enevælde blev fastholdt uforandret. I den gamle superintendented blev der – bortset fra ordet ”*absolutum dominium*” lovet noget lignende. Det afgørende er imidlertid, at den gamle superintendented var et løfte om troskab til kongen og riget, hvorimod enevældens embedsløfte udelukkende rettede sig mod kongens person. Embedsmændene var kongens personlige folk, og riget var kongens personlige arvelige besiddelse.

Den del af løftet, som angik selve embedsforvaltningen, kan opdeles i nedenstående punkter:

1. Kirkevisitatser: kontrol med forkyndelsen, præsternes levned og sikring af kirkernes vedligeholdelse.
2. Skolevisitatser: kontrol med skolernes økonomi, lærerne og disses undervisning i religion og øvrige fag.
3. Hospitalsvisitatser: kontrol med fattigforsorgen, dens økonomi og fattiglemmerne.
4. Biskoppen skal leve sømmeligt, være flittig, følge Kirkeritualet og alle kongelige forordninger og befalinger, som er udgivet eller bliver det.

Disse fire punkter kan på sin vis også findes i den gamle superintendented, men med større betoning af forkyndelsen og mindre vægt på kontrol af bygninger m.m. Og det var vel egentlig helt naturligt, da selve reformationens formål var at rense kirken for al dens ophobede, katolske dårlighed. Ved indgangen til enevælden og derefter var troen i dens rette form blevet grundigt fastslået, så selv om behovet for Ordets forkyndelse aldrig ophører, stod de evangeliske grænsepæle dog ganske godt fast i anden halvdel af det 17. århundrede.¹²⁴

At kongen og ikke Gud havde en fremskudt position i embedsløftet, hænger naturligvis også sammen med, at den gamle superintendented hørte hjemme i kirkelovgivningen, medens enevældens embedseder var civilretligt begrundet. I Kongeloven var det fastslået, at kongen var det højeste hoved på jorden, med højeste magt og myndighed til at lovgive og ansætte og afsætte folk i alle embeder. Kongen var kirkens øverste og havde magt over alle gejstlige uanset placering i hierarkiet. Det var kongen, der beskikkede og anordnede gudstjenester og alt, hvad der havde med religionen at gøre. Så vidt Kongeloven.¹²⁵ Embedseden var et løfte til den enevældige konge, medens de religiøse løfter var fastlagt i Kirkeritualet af 1685. Kort sagt: embedseden i sin enevældige form var udtryk for den kongetjenerfunktion, som biskopperne allerede havde haft før 1660 – i hvert fald i tvillingeriget Norge.¹²⁶

fundet embedseder underskrevet i september 1699 af følgende biskopper: Ancher Anchersen, biskop i Ribe; Johan Braem, biskop i Aarhus; Henrik Gerner, biskop i Viborg; Peder Krog, biskop i Trondhjem; Hans Nielsson Munck, biskop i Kristiania, Christian Muus, biskop i Ribe (underskrevet oktober 1701); Ludvig Stoud, biskop i Kristiansand.

¹²⁴ Dette standpunkt bekræftes modsætningsvis i den generelle europæiske situation, hvor den katolske kirke indtil begyndelsen af det 17. århundrede var i en fase, som kunne kaldes negativ, idet den koncentrerede sig om at afvise den evangeliske lære. Den følgende positive fase var kendetegnet af kirkelig stabilisering, da katolikkerne måtte erkende, at Luthers lære var kommet for at blive, hvorfor fortsat modstand ikke gav mening; i: Zeeden und Lang (udg.), 1984, s. 145.

¹²⁵ *Kongeloven og dens Forhistorie*, 1886/1973, s. 44f.

¹²⁶ Imsen, 1980, s. 290ff.

Men de delvis identiske bispeløfter fra før og efter 1660 er ingen garanti for, at bispeembedet ikke havde udviklet sig og fået nye opgaver ved overgangen til absolutistisk styre. Selv om embedsederne lignede hinanden, var der som allerede nævnt en tydelig forskel på Guds og kongens betydning. Der var også en langt grundigere specifikation af biskoppernes visitatsopgaver under enevælden, så alt i alt var der altså flere tegn på en kraftigere understregning af kongemagten og pålæg om, at bisperne i større udstrækning end hidtil skulle varetage deres embeder ud fra en kongemagt-bevarende synsvinkel. De skulle være kontrollerende. Biskopperne skulle – ligesom andre gejstlige – bidrage til, at kongens magt var uforandret enevældig. Næste skridt i denne tankerække må være, at gejstligheden skulle legitimere det absolutistiske styre, men herom senere.

Som tidligere omtalt blev biskopperne ved deres indvielse forpligtet til at efterleve reglerne i Danske Lovs anden bog, kapitel 17, artiklerne 5-19 og 23. Her blev bispeembedet defineret ud fra enevældens egen lovgivning, og dermed gives der mulighed for at konkretisere bispeembedets indhold. I det følgende skal disse paragraffer gennemgås og dernæst sammenlignes med embedsløftet. Målet er stadig at nå frem til en nærmere præcision af bispeembedets indhold og funktioner.

Læren

Prædiken og forkyndelse indtog selvsagt en prominent plads i bispelovgivningen. Den rette lære var jo afgørende for kirkens rolle i samfundet og for tilsynsmandens funktion i og uden for kirken. Danske Lovs bestemmelser 2-17-5 til 8 handlede alle om betydningen af den rette lære i alle dens forgreninger, og det indebærer, at vi i det følgende kommer langt omkring i den øvrige kirkelovgivning, for alt var jo ikke sagt med den biskoppelige del af lovgivningen. Biskopperne blev nemlig forpligtede på at overholde nogle bestemmelser, som i sig rummede en masse andre regler, og det er dem, vi skal se på nu.

Den første bestemmelse lød sådan:

Danske Lov 2-17-5

”Superintendenterne skulle lære andre den hellige Skrift, prædike Guds Ord for Folket, ikke alleeniste i Byen der som de boe, men ogsaa over det heele Stigt, hvor som helst det komme.”

Bestemmelsen var fra ord til andet identisk med Kirkeordinansens bestemmelse.¹²⁷ I årene 1669-1672 udarbejdede Rasmus Vinding det såkaldte ”første projekt” til det, der senere blev Danske Lov. I Vindings anden bog om gejstligheden og kirkeordningen handlede kapitel 16 om superintendenterne. Stykke fem var afsnittet om biskoppernes pligt til at undervise i den hellige Skrift og prædike Guds Ord for folket. Lovudkastet var direkte afskrift af Kirkeordinansen. Vindings paragraf var mere omfattende end Danske Lovs, fordi Danske Lov havde den tilsvarende lovgivning fordelt på tre paragraffer: 2-17-5 til 2-17-7.¹²⁸

¹²⁷ Kirkeordinansen 1537/39, 1989, s. 219.

¹²⁸ Secher og Støchel (udg.), 1891-92, s. 543.

At lære andre den hellige Skrift og prædike Guds Ord for folket var i praksis det samme. Forpligtelsen blev opfyldt ved bispevisitatserne.¹²⁹

Danske Lov 2-17-6

”De skulle holde Kongens Undersaatter til at være fredsommelige og lydagtige, med den Undervisning, som de skulle gjøre i deris Prædiken om Herskab, og den Lydighed mand dem pligtig er.”

Også denne bestemmelse var hentet direkte fra Kirkeordinansen, hvor den stod i forlængelse af den foregående – Danske Lov 2-17-5.¹³⁰ Den eneste ændring i forhold til Rasmus Vindings udkast var, at bestemmelsen var en selvstændig paragraf, medens Vinding som nævnt havde 2-17-5 til 2-17-7 samlet i et stykke.¹³¹

Det var i prædikenen, at biskopperne såvel som enhver anden prædikant skulle indgyde og skærpe undersåtternes lydighed overfor regering og øvrighed. I reskript af 23. april 1734 blev Sjællands biskop befalet, at han skulle sørge for, at alle stiftets præster gik foran med et godt eksempel på kristelig enighed og kærlighed – både i offentlighed og privat. Dette skulle sikre god orden, ro og forståelse mellem alle indbyggerne.¹³²

Danske Lov 2-17-7

”De skulle legge Vind paa, at alle Præsterne retsindelligen og eendrægteligen lære Christi hellige Evangelium, og andet der bør at følge med, og at Præsterne med deris Hussinde føre et skikkeligt Levnet, saa som saadanne Christi Tienere vel anstaar.”

Som nævnt i det foregående var også denne bestemmelse taget fra Kirkeordinansen. 2-17-7 var en af kernebestemmelserne, for den indeholdt på sin vis det hele. Den understregede på den ene side vigtigheden af den rette læres forkyndelse, men på den anden side omfattede bestemmelsen også det moralske krav, der lå på præsterne og deres familier som gode eksempler for menigheden. Uden en nærmere præcision af indholdet af 2-17-7 kunne paragraffen let blive værdiløs, men det skete ikke. Lovteksten blev nemlig uddybet nærmere i Danske Lovs regler om præsternes embede med gudstjenesten og prædikenen: 2-4-6 til 2-4-12 samt 2-4-14 og 2-4-15.¹³³ Det nedenstående er derfor en detaljeret gennemgang af denne lovgivning:¹³⁴

2-4-6 fastslog, at præsterne i deres prædikener skulle forklare de forordnede tekster rettelig efter Guds åbenbarede Ord, den hellige kirkes symboler og den augsburgske bekendelse. I enhver forsamling – i og uden for kirken – skulle præsterne formane deres tilhørere til at frygte Gud og ære kongen samt føre et liv, der viste troens frugter. Præsterne

¹²⁹ Brorson, 1. bind, 1801, s. 793.

¹³⁰ Kirkeordinansen 1537/39, 1989, s. 219.

¹³¹ Secher og Støchel (udg.), 1891-92, s. 543.

¹³² Brorson, 1. bind, 1801, s. 794f; Fogtman, 1788-1806, dat. 23/4-1734. Se også nedenfor i kommentaren til Danske Lov 2-17-7.

¹³³ Brorson, 1. bind, 1801, s. 795f.

skulle endvidere have så meget føling med deres menighed, at de i deres prædikener kunne fokusere på det, der var nødvendigt for den pågældende menighed.

2-4-6 var helt identisk med Vindings udkast,¹³⁵ som havde sit forlæg i Christian IVs reces af 1643, bestemmelserne 1-1-6 og 1-2-6, der i øvrigt havde deres udspring i kirketugtsforordningen af 27. marts 1629 (11.8 og 1.6). Recessens 1-1-6 fastslog, at prædikenerne ikke måtte kede menigmand og derved være til mindre opbyggelse. I stedet skulle prædikenen henføres til kristelige sæder og skikke, påmindelser og formaninger, som var forståelige for menigheden. 1-2-6 var inde på nødvendigheden af skriftemål og formaning til syndere, hvilket også krævede en prædiken, der koncentrerede sig om det væsentlige for den aktuelle menighed.¹³⁶

Indholdet af præsternes prædikener var altså begrænset af disse bestemmelser. Det havde ikke alene en sjælesørgerisk årsag, men også en politisk eller kongelig, om man vil. Præsterne skulle nemlig afholde sig fra emner, der ikke vedkom menigheden. Regerings- og statssager, kongelige ordinanser og befalinger var eksempler på områder, som ikke skulle diskuteres fra landets prædikestole, men alene tjene til lydighed mod kongen og dennes befalinger. I reskript af 11. april 1718 blev præsterne pålagt at tale imod de unge mænds afsky mod at gå i kongens militære tjeneste. Andre pligter kunne – som det blev tilfældet på Island fra 29. maj 1744 – være, at menigheden skulle bruge den resterende søndag til at tænke over det, de havde hørt i kirken om morgenen. Nordmændene blev advaret om banden og sværgens vederstyggelighed, og den 2. september 1745 udsendte Generalkirkeinspektionskollegiet en forordning om de omsiggribende lejermålsforseelser i både Danmark og Norge, hvor unge piger var højgravide eller nybagte mødre ved deres konfirmation. Forordningen kom på foranledning af Sjællands biskop Peder Hersleb og hans efterfølger i Aggershus – også kaldet Kristiania – Stift, Niels Dorph, som fandt udviklingen foruroligende. Ifølge forordningen skulle de unge, som ikke giftede sig trods begået lejermål og graviditet, i tugthuset – uanset om det var dreng eller pige. Der skulle de så tæmmes med arbejde i et halvt til et helt år! Men trods forordningen og dens hårde straf var lige netop lejermålsforseelser svære at styre. Ved kancelliskrivelse af 25. oktober 1777 fik de norske præster atter indskærpet nødvendigheden af at formane især den norske bondestands ungdom om at bekæmpe kødets lyst i nætterne, hvor løbsagtigheden rasede i husene! I reskript af 13. april 1753 blev de danske biskopper og dermed præsterne pålagt at tale godt for alt, som kunne fremme indenlandske virksomheders etablering og velstand samt modarbejde indsmugling af udenlandske, forbudne varer.¹³⁷ Emnerne var altså mange og varierede, men fælles for dem var, at de tjente til at disciplinere undersåtterne og fremme monarkiets velstand.

Danske Lovs 2-4-7 til 2-4-12 var uden undtagelse taget fra Kirkeordinansen,¹³⁸ hvor det blev præciseret, at præsterne skulle prædike klart og forstandigt. De skulle ikke bruge prædikestolen til at promovere sig selv, men derimod fremme Guds Ord. Prædikestolen var ikke stedet at vise stor visdom og skarpsindighed, men alt skulle gøres til den kristne

¹³⁴ Ud over Danske Lov og forarbejderne hertil samt recessen af 1643, bygger hele det nedenstående afsnit om Danske Lov 2-17-7 også på: Brorson, 1. bd., s. 87-101; 107-112.

¹³⁵ Secher og Støchel (udg.), 1891-92, s. 490: 2-3-6.

¹³⁶ Secher (udg.), 1903, s. 147f; 172.

¹³⁷ Brorson, 1. bind, 1801, s. 83-87. Om forordningen af 2/9-1745 se: Sjællandske registre 1699-1771 (Rigsarkivet. Danske Kancelli. D 18) bind for årene 1744-1746, fol. 718-720, nr. 313, dat. 2/9-1745 samt: Indlæg til sjællandske registre 1699-1771 (Rigsarkivet. Danske Kancelli. D 19 (-73)) nr. 313, dat. 2/9-1745.

¹³⁸ *Kirkeordinansen 1537/39*, 1989, s. 174f. Danske Lov 2-4-11 var dog suppleret på baggrund af Christian IVs reces fra 1643: 1-1-6; i: Secher (udg.), 1903, s. 147.

menigheds opbyggelse. Under indtryk af pietismen blev det med den såkaldte konventikelplakat af 13. januar 1741 understreget, at præsterne skulle gøre sig umage, så folk ikke fik anledning til at søge opbyggelse andetsteds.¹³⁹

Selv om præsterne skulle tale imod synden i almindelighed, var det vigtigt, at de ikke satte navn på eventuelle syndere. Et andet sted i Danske Lovs anden bog – nemlig i niende kapitel om kirkens myndighed mod ubodfærdige – var der en række bestemmelser, som konkretiserede præsternes sjælesørgeriske opgaver overfor syndere. Alle bestemmelser havde deres udspring i recessen af 1643.¹⁴⁰ Heri blev det fastslået, at skyldige først skulle advares og påmindes i hemmelighed. Først når en sådan indsats havde vist sig frugtesløs, kunne sjælesørgeren indkalde synderen, som under præstens medhjælperes tilstedeværelse på ny blev formanet om at forbedre sig. Præsterne og deres medhjælperer – degne og klokkere el. lign. – skulle især være på vagt overfor laster, som ikke kunne afskaffes ved ordinær rettergang. Det kunne være prædikenens forsømmelse, gilde på helligdage, druk, gøglen, sværger og banden, misbrug og skæmt med Guds Ord, uvilje mellem trolovede til at lade sig vie og ødselhed. Listen var lang, og straffen var udelukkelse fra nadverens sakramente eller ligefrem bandlysning. Når al revselse og påmindelse havde vist sig nytteløs, skulle præsten efter samråd med provst og biskop lyse i band to søndage samt bede for den syndige person. Hvis dette heller ikke gavnede noget som helst, skulle præsten udelukke pågældende af Guds menighed. Og var man bandsat, kunne man hverken nyde nadveren eller være dåbsvidne, før man offentligt forligede sig med Gud og hans hellige menighed.¹⁴¹ Samrådet med provst og biskop før en bandlysning blev først tilføjet Danske Lov 2-9-11 under den anden revisionskommissions arbejde.¹⁴² Ifølge 1643-recessen var denne opgave alene lagt i hænderne på den enkelte sognepræst,¹⁴³ men revisionskommissionen fandt altså åbenbart behov for, at sikre en vis biskoppelig kontrol med den strenge religiøse straf, som bandlysning var.

Men tilbage til retningslinierne for præsternes prædiken: præsterne skulle ikke tale dårligt om folk med en anden tro, men – hvor det måtte være fornødent – formane og advare menigheden om faren ved omgang med andre religioner. Bestemmelserne fik ikke mindst betydning i Christian VIs første regeringsår.

Begyndelsen af 1730'erne var en religiøst turbulent periode med skarpe fronter mellem ortodokse og pietistiske præster og lægfolk. Herrnhuterne anført af grev Zinzendorf fik, som vi senere skal komme nærmere ind på, kontakt til kongehuset. Den herrnhutiske tømrer, Christian David, vakte opsigt, men størst var opmærksomheden omkring Zinzendorfs gode ven, magister Spangenberg, som kom på besøg i efteråret 1733. Københavns præster vågede årvågent over Spangenbergs gøren og laden, og i prædikenerne advarede de kraftigt imod vranglærende fredsforstyrre. Christian VIs fætter, grev Christian Ernst Stolberg fra Wernigerode, der også var på besøg i Danmark i efteråret 1733, vandt kongens tillid og blev inddraget i den førte kirkepolitik. Det var således i samråd med grev Stolberg, at Christian VI ved anordning af den 7. oktober 1733 forbød ”*Skienden og Larmen*” især mod pietisterne fra de danske og norske prædikestole. Alle skulle forblive ved den rene lære ifølge den augsburgske bekendelse. De, der handlede imod dette påbud, skulle betale bøde til det nærmeste hospital. Bødetaksterne var gradueret: første gang skulle den pågældende

¹³⁹ Schou, 1795-1822, bd. 3, s. 334-341. For at sikre prædikenernes kvalitet på Island var det i 1744 tilsyneladende nødvendigt at forlange prædikenerne nedskrevet, så biskoppen kunne se dem ved den årlige visitats eller måske endda få dem med hjem til gennemsyn. Det skulle jo nødtigt være det rene vås, som præsterne først fandt på, når de stod på prædikestolen; i: Brorson, 1. bd., 1801, s. 90.

¹⁴⁰ Danske Lov 2-9-6, 8, 9, 10, 11. Recessen af 1643, 1-2-6, 8, 9, 10, 11, 12; i: Secher (udg.), 1903, s. 172-177. Se endvidere: Secher og Støchel (udg.), 1891-92, s. 508-512 og Secher og Støchel (udg.), 1893-94, s. 328f.

¹⁴¹ Danske Lov 2-9-12.

¹⁴² Secher og Støchel (udg.), 1893-94, s. 329.

¹⁴³ Secher (udg.), 1903, s. 175.

præst af med 50 rigsdaler, næste gang lød regningen på 100 rigsdaler og tredje gang var embedet tabt. Biskopperne skulle holde nøje øje med udviklingen, hvis de ville undgå at gøre sig selv skyldige.¹⁴⁴ Men den religiøse strid var på kogepunktet, og den pietistvenlige Christian VI følte sig sat i et dilemma, da han på den ene side gerne ville fremme vækkelsen og værne de vakte mod modstandernes hårde angreb. På den anden side ville han naturligvis også forsvare den lutherske kirke mod de fløje, som ønskede kirken jævnet med jorden. De vakte følte sig forfulgt, og mange ortodokse præster holdt på, at kætteriets gift spredtes over hele landet. Grev Stolberg måtte atter i samråd med kongen, som den 28. november 1733 nedsatte en undersøgelseskommission, der skulle afhøre anklagere og anklagede for at få et grundlag at afgøre striden på.

Den 23. april 1734 blev der givet to befalinger. En til den sjællandske biskop Worm, som skulle sammenkalde de københavnske præster og forlange deres underskrift på, at de fremtidigt ville forkynde Kristus alene uden spidsfindigheder og uden at forkætre andre. Tidens laster måtte de gerne tale midt imod, men de ømfindtlige lærespørgsmål måtte ikke berøres, uden at biskoppen havde været med på råd. Præsternes opgave var jo at fremme kristelig fred og fordragelighed ikke alene i forkyndelse, men også i levned. Universitetets rektor og professorer fik også en befaling. Den sagde, at de studerende skulle indprentes at passe deres studier med flid i stedet for at deltage i diskussioner og ved tumulter og skandskrifter at bære ved til det brændende, religiøse bål. For at finde smædeskrifternes bagmænd blev der ligefrem udlovet belønning til den, der kunne afsløre de skyldige.

Det lovmæssige resultat af kommissionsarbejdet kom den 16. december 1734, hvor det i en decision blev slået fast, at de stridende parter herefter skulle indstille de gensidige beskyldninger og bespottelser. De skulle i stedet alene benytte sig af rene bibelske talemåder i god overensstemmelse med den augsburgske konfession. Det skulle være slut med de menneskelige passioner på prædikestolene og universitetets katedre, ligesom fremtidige teologiske skrifter skulle gennemgå den lovbefalede censur. Var der alligevel personer, som havde grund til at klage, skulle klagen ikke udgå fra katederet eller prædikestolen, men adresseres til rette vedkommende, så folk ikke skulle forarges og forvirres. Og blev forbuddet alligevel overtrådt, var man forstyrrer af den almindelige fred og fordragelighed og kunne som sådan straffes med bøde, fængsel eller – afhængig af sagens beskaffenhed – livsstraf.¹⁴⁵

Men alle disse begivenheder var endnu fremtid, da Danske Lov blev udarbejdet, og gennemgangen af rammerne for præsternes prædikener er endnu ikke afsluttet. I Danske Lov 2-4-11 var det bestemt, at præsterne ikke skulle være alt for vidtløftige i deres prædikener, som ikke måtte strække sig over mere end en time, da den gemene mand i så fald ville kede sig med mindre opbyggelse til følge.

Denne konkrete regulering af prædikenens varighed havde sit forlæg i 1643-recessen, hvor ordvalget i 1-1-6 var om ikke identisk så i hvert fald tæt på Danske Lovs 2-4-11. Kirkeordinansen havde dog også været inde på lignende begrænsninger i prædikenens længde, for så vidt som landsbypræsterne heri var pålagt at prædike en halv time og undervise i børnelærdommen i den anden halve time.¹⁴⁶ Det var imidlertid nyt, at prædikenens varighed blev fastsat til

¹⁴⁴ Schou, 1795-1822, bd. 3, s. 100.

¹⁴⁵ I forbindelse med de reformertes privilegier af 15. maj 1747 blev det pålagt deres prædikanter at afholde sig fra hadefulde angreb på den augsburgske konfession. Det skulle forebygge folkelig forargelse og uenighed mand og mand imellem samt opsætsighed mod øvrigheden. Her var sagen altså for så vidt den samme, blot var befalingen ikke rettet mod stridende parter indenfor statskirken, men en religiøs retning udenfor; jf. Brorson, 1. bd., 1801, s. 96. Afsnittet er baseret på: Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 119ff; 126; 137-143. Fogtman, 1788-1806, dat. 23/4-1734 (to reskripter: et til Sjællands biskop og et til universitetet). Schou, 1795-1822, bd. 3, s. 127f. Brorson, 1. bd., 1801, s. 92-96.

¹⁴⁶ Secher (udg.), 1903, s. 147f. *Kirkeordinansen 1537/39*, 1989, s. 176.

maksimalt en time. Denne konkretisering af loven dukkede først op i Vindings udkast til Danske Lov,¹⁴⁷ men den blev altså stående i den endelige Danske Lov, og i 1736 blev bestemmelsen atter skærpet i forbindelse med konfirmationsforordningen af 13. januar 1736. Her hed det nemlig, at præsten skulle gøre sin prædiken så kort som muligt, så hele gudstjenesten med prædiken, sang og konfirmation kunne være afsluttet til den sædvanlige tid. Menigheden skulle jo nødtigt forlade kirken før tiden, og af samme grund skulle der ikke være altergang på konfirmationsdagen.¹⁴⁸

Godt et års tid senere, den 22. februar 1737, var det galt fat med de københavnske præster, som via reskript til den sjællandske biskop fik besked om at holde deres prædikener indenfor den lovbefalede begrænsning på en time. Dels af de allerede kendte årsager om, at det kunne kede menigheden, men også fordi katekisationen var så vigtig, at prædikenen ikke måtte stjæle tiden. Gjorde præsterne sig alligevel skyldige i for lange prædikener i almindelighed – altså prædikener af mere end en times varighed – kunne biskoppen give bøder fra to til ti rigsdaler til sognets fattige.¹⁴⁹ Men forkyndelsen af det glædelige budskab var ikke sådan at begrænse, så et par år senere fik de københavnske kirkers patroner ordre om at mulktre præster, der prædikede over en time. Hvis præsterne havde for sædvane at prædike for længe, og der vel at mærke ikke blot var tale om nogle få minutter, skulle de straks afkræves to rigsdaler i bøde til glæde for sognets fattige. For at holde kirkeforstanderne fast på opgaven, skulle de selv betale bøderne, hvis det blev afsløret, at de så igennem fingre med præsternes forseelser.¹⁵⁰ Man aner, at der forud for lovens udstedelse har været diskussioner om fortolkningen af en prædikens varighed. I reskriptet blev tidsrummet for prædikenen nemlig defineret som tiden fra præsten kom på prædikestolen, og frem til han begyndte at læse bønnen efter prædikenen. Nu var det dog ikke kun de københavnske præster, der havde svært ved at følge loven. Hofpræsterne var åbenbart også af og til ude på skråplanet, og sammen med Vajsenhusets præster fik hofpræsterne derfor ordre om at følge loven og holde sig inden for de afstukne rammer. Hvis ikke, vankede der bøder, som kom de fattige til gode.¹⁵¹

Alle befalingerne angik hovedstadens gejstlige, men prædikestolenes timeglas var åbenbart også svære at følge andre steder i monarkiet. Den 23. juni 1740 fik de danske og norske biskopper ordre om, at købstadspræsterne ikke måtte prædike over en time. Ved overskridelser skulle klokkeren efter gudstjenestens afslutning afkræve præsten en rigsdaler til stedets fattige. Landsbypræsterne, som ofte skulle skynde sig fra den ene gudstjeneste til den anden, var åbenbart ikke repræsenteret blandt de gejstlige lovovertrædere. I hvert fald fandt kongen ikke anledning til at minde landsbypræsterne om Danske Lovs begrænsninger på prædikens varighed.¹⁵² Men den glæde havde landsbypræsterne kun kort, for allerede et halvt år senere fik også de besked om ikke at prædike over én time og maksimalt katekisere i en halv.¹⁵³

De tidsbegrænsende bestemmelser blev atter gentaget i 1760, hvor præsterne samtidig blev gjort ansvarlige for prædikens længde, når de lod andre prædike for sig ved højmessens. Islands præster fik i 1744 besked om kun at

¹⁴⁷ Secher og Støchel (udg.), 1891-92, s. 491f.

¹⁴⁸ Schou, 1795-1822, bd. 3, s. 184f.

¹⁴⁹ Fogtman, 1788-1806, dat. 22/2-1737.

¹⁵⁰ Fogtman, 1788-1806, dat. 27/11-1739.

¹⁵¹ Fogtman, 1788-1806, dat. 27/11-1739 (tre reskripter).

¹⁵² Fogtman, 1788-1806, dat. 23/6-1740.

¹⁵³ Fogtman, 1788-1806, dat. 2/12-1740.

prædike i en halv til en hel time, så der var mere tid til at katekisere.¹⁵⁴ De mange præciseringer og indskærpelser tyder på, at problemet åbenbart var særdeles reelt i 1730'ernes og 1740'ernes Danmark og til dels Norge.

Når prædikenen var tilendebragt, bestemte Danske Lov 2-4-12, at der skulle bedes for Guds Ords frie fremgang, men der skulle også bedes for kongen og det kongelige arvehus. Bestemmelsen havde sit forbillede i Kirkeordinansen, om end formuleringen ”*det kongelige arvehus*” i sagens natur var enevældens tilføjelse.¹⁵⁵ I Kirkeritualen af 1685 var bønnens indhold specificeret nærmere. Der skulle især bedes for dem, der ville indtræde i ægteskab, for de syge, svage og sengeliggende i menigheden, som med navns nævnelse fik kirkens forbøn. Kirkeritualen bestemte, at der ved fredagens froprædiken ligeledes skulle bedes for de syge og sengeliggende, men der skulle ikke lyses til ægteskab som om søndagen.¹⁵⁶ Først ved anordning af 28. april 1736 blev der udstedt en fast bøn, som præsterne skulle bruge ved alle søn- og helligdage, medmindre andet var forordnet.¹⁵⁷ Eksempelvis skulle præsterne ifølge fattigforordningerne af 24. september 1708 bede til, at hittebørns mødre gav sig til kende for fattigvæsenet,¹⁵⁸ ligesom konfirmationsforordningen af 13. januar 1736 nævnte konfirmationsbønnen.¹⁵⁹ Særlige forordnede bønner kunne også have en mere regional årsag, som da der ved reskript af 26. marts 1745 blev givet påbud om en bestemt bøn på grund af sygdom blandt hornkvæget i hertugdømmet Slesvig og grevskabet Oldenburg. Da sygdommen atter brød ud i 1766 blev der på ny beordret brug af denne særlige kirkebøn.¹⁶⁰

Ifølge Danske Lov 2-4-14 og 15 var præsterne pligtige at bruge sidste del af prædikenen til katekisation. Det foregik efter et kompliceret regelsæt, som skiftede fra by til land.

Landsbypræsterne skulle foretage undervisningen fra prædikestolen ved søndagsgudstjenesten, medens købstadspræsterne skulle varetage opgaven ved aftensangsprædikenen. Lovgivningen havde – i hvert fald for landsbypræsternes vedkommende – sit forlæg i Christian IVs reces fra 1643. Recessens 1-1-7 var i indhold og næsten også i formulering helt identisk med Danske Lov 2-4-14,¹⁶¹ men begge Danske Lovs bestemmelser i 2-4-14 og 15 bortfaldt inden længe på grund af manglende brug. Med fattigforordningerne af 24. september 1708 blev de danske skolemestre pålagt hver søndag året rundt at undervise ungdommen i katekismen fra klokken tolv, til det ringede sammen til aftensang. Undervisningen skulle foregå i kirkerne, og alle drenge og piger under 16 år skulle møde. Sognepræsten eller kapellanen skulle være til stede og kontrollere, at alt gik ordentligt for sig. Hvis en eftermiddagsgudstjeneste forhindrede præsterne i at møde frem, skulle en anden af de forordnede inspektører overvære katekisationen. I byer med magistratstyre bestod inspektørerne af sognepræsten ved hovedkirken – hvis der var flere kirker – en person fra magistraten foruden to eller flere fornuftige og redelige borgere, som magistraten forordnede i forhold til byens og byens sogns eller sognes størrelse. I købstæder uden magistrat udgjordes inspektørerne af byfogeden, sognepræsten og kirkens forstandere.

¹⁵⁴ Brorson, 1. bd., 1801, s. 96ff.

¹⁵⁵ Kirkeordinansen 1537/39, 1989, s. 177. Secher og Støchel (udg.), 1891-92, s. 492.

¹⁵⁶ Danmarks og Norgis Kirke-Ritual 1685-1985, 1985, s. 18; 24.

¹⁵⁷ Schou, 1795-1822, bd. 3, s. 200.

¹⁵⁸ Schou, 1795-1822, bd. 2, s. 122-141.

¹⁵⁹ Schou, 1795-1822, bd. 3, s. 183-190.

¹⁶⁰ Brorson, 1. bd., 1801, s. 98-101. Anden halvdel af 1700-tallet gav anledning til flere specielle kirkebønner. En af de mere usædvanlige anledninger var, da Christian VII blev skilt fra sin dronning, Caroline Mathilde, på grund af hendes affære med lægen Struensee. Herefter skulle der i kirkebønnen bedes for kongen selv, den nu afgangne dronning Juliane Marie – altså kongens moder – kronprins Frederik, prins Frederik og prinsesserne samt det kongelige arvehus på sædvanlig måde; i: Brorson, 1. bd., 1801, s. 100.

¹⁶¹ Secher (udg.), 1903, s. 148.

Selv om inspektørerne var gode og ordentlige folk, var de dog kun mennesker og kunne som sådan forse sig ved at udeblive fra katekisationen. Men gjorde de det, skulle de for hver gang bøde én mark til de fattiges kasse. Helt så smertefrit var det ikke, hvis en eller flere blandt ungdommen udeblev. Var det deres husbonds skyld, skulle han i lighed med inspektørerne betale én mark til de fattige, men blev børnene væk af modvilje, skulle de straffes med hug af deres husbond eller – for de fattige børns vedkommende – af deres skolemestre. Alle almissemønstre, som var helbredsmæssigt i stand til det, skulle også møde op og lytte til ungdommens undervisning.¹⁶²

På landet foregik ungdommens undervisning på en lidt anden måde, idet det her var degnen, der om søndagen eller andre dage holdt katekisation i kirken. Alle unge skulle møde frem, men især de, der endnu ikke havde deltaget i nadveren. Da det var på landet, var der trods alt nogen forståelse for, at børnene kunne være forhindret i at komme til katekisationen hver søndag. Det skulle dog kun være i nødsfald, at børnene skulle arbejde for deres husbond eller forældre. Degnen skulle føre protokol over børnenes fremmøde og aflevere listen til præsten, som derefter skulle placere skylden for børnenes fravær. Var det forældrenes skyld, skulle disse bøde to skilling til de fattiges kasse, men var det derimod børnenes egen skyld, skulle de revses med riset af degnen. Fornuftigvis skulle præsten føre tilsyn med degnens brug af denne myndighed, så degnen i den gode sags tjeneste ikke af ren lidenskabelighed kom til at overdrive afstraffelsen. I de korte vinterdage med mørke og dårligt føre skulle der vises tålmodighed med børn, der boede langt fra kirken.¹⁶³

Også i Norge skulle biskopperne ifølge reskript af 23. februar 1720 sikre sig, at præsterne katekiserede ordentligt en halv times tid efter prædikenen hver søndag. De unge og vankundige skulle oplyses, medens de gamle skulle bestyrkes i og erindres om allerede indlært kristelig undervisning. Katekisationen skulle foregå i sommerhalvåret, nærmere betegnet fra påske og frem til Mikkelsdag den 29. september. Herefter umuliggjorde dagslængden, vejrliget og vejene, at menigheden blev opholdt af katekisation ved gudstjenesterne.

Det norske reskript fra februar 1720 blev givet på den lidet flatterende baggrund, at feltprovst Sechmann efter kongelig ordre havde overhørt en del af regimenterne i Norge og efterfølgende måtte indberette, at han fandt mere vankundighed end kundskab i soldaternes kristne børnelærdom.¹⁶⁴

I sabbatsforordningen af 12. marts 1735 blev der på ny gjort bemærkninger om katekisationens nødvendighed. Anledningen var den i visse kirker brugte musik, som skulle gøres så kort som mulig og vække mest mulig andagt. Orgelmusikken måtte nemlig ikke stjæle tid fra den – for både unge og gamle – så vigtige katekisation, som danske og norske præster som minimum skulle bruge en halv time på efter prædikenen. Præster med to eller flere kirker skulle i mindst én af sine kirker forklare katekismen og kort overhøre ungdommen i prædikenens indhold.¹⁶⁵ Ved konfirmationens indførelse ved forordning af 13. januar 1736 blev de konfirmerede børn stillet frit overfor at møde til katekisation med andre børn. Konfirmanderne blev naturligvis opfordret, men valget var frit.¹⁶⁶ Men selv en enevældig statsadministration har et standpunkt, til den tager et nyt. I skoleforordningen af 23. januar 1739 blev det i stykke 37 præciseret, at børn skulle undervises, så de i det mindste kunne læse en bog og kunne deres kristne børnelærdom. Når præsten vurderede, at tiden var moden, kunne børnene ”befries” fra deres skolegang. Store børn, som endnu ikke var ude at tjene, skulle hver vinter mellem såning af rug- og vårsæden møde i skole, indtil de blev antaget til konfirmation.

¹⁶² Schou, 1795-1822, bd. 2, s. 130f. Definitionen på inspektørerne kan findes i: Schou, 1795-1822, bd. 2, s. 124.

¹⁶³ Schou, 1795-1822, bd. 2, s. 140.

¹⁶⁴ Brorson, 1. bd., 1801, s. 108.

¹⁶⁵ Schou, 1795-1822, bd. 3, s. 139.

Ifølge konfirmationsforordningen stod det konfirmanderne frit at komme til eller udeblive fra katekisationen, men i skoleforordningen hed det nu, at så længe de var ugifte, og præsten fandt det fornødent, skulle de konfirmerede møde til de offentlige katekisationer i kirken. Det var ikke tilladt at udeblive, og konfirmationsforordningens førmtalte frihed gjaldt ikke, hvis præsten skønnede, at fortsat undervisning var nødvendig. De konfirmeredes frihed gjaldt derfor alene undervisning i skolen, hvor præsten ikke havde mulighed for at forpligte konfirmerede til at møde op. Fordi der var for stor uvidenhed blandt gamle og menigmand i almindelighed, blev pligten til at følge katekisationen året efter – 2. december 1740 – udvidet, så hele menigheden skulle blive i kirken under katekisationen. Kun skrøbelige, gravide eller lignende havde lov at gå, men menigheden skulle trods alt ikke opholdes for længe, så biskopperne skulle holde landsbypræsterne fast på, at prædikenen maksimalt måtte strække sig over en time, medens katekisationen højst måtte vare en halv. Fra købstædernes prædikestole skulle det annonceres, at tyende og tjenestefolk skulle komme og overvære katekisationen. Ved samme lejlighed blev præsternes pligt til husbesøg understreget. Det skulle tjene til de gamles oplysning og til at give præsterne en frelst samvittighed for Gud.¹⁶⁷

Også andetsteds inden for monarkiet blev katekisationens vigtighed pointeret. I forordning af 29. maj 1744 blev præsternes undervisningsform i katekismus specificeret til mindste detalje, og inden da var de norske biskopper i reskript af 31. januar 1739 blevet befalet at sørge for, at deres præster i alle deres katekisationer advarede mod den ublu banden, som åbenbart må have været et problem.¹⁶⁸

I Danske Lov 2-17-7 om biskoppernes pligt til at sørge for at præsterne prædikede og underviste ordentligt var der – som det ses af ovenstående – en stor opgave at løfte. Mange af reglerne findes også i kortfattet form i Kirkeritualets første kapitel om gudstjenesten.¹⁶⁹ Som tiden gik, blev der brug for at minde biskopper og præster om reglerne, men grundlæggende var reguleringen af lovgivningen minimal bortset fra katekisationen, som blev lagt helt om i forbindelse med konfirmationens indførelse i 1736.

Indholdet af Danske Lov 2-17-7 var i bund og grund at sikre kontrollen med præsternes forkyndelse og dermed menighedens kristne undervisning. Det egentlige instrument til udøvelse af denne biskoppelige myndighed var visitatsen, som vi siden skal vende tilbage til.

Danske Lov 2-17-8

”Men hvilke, som derimod gjøre, og ikke tage Vare paa deris Embede, eller leve Uskikkeligen, dennem skulle de give Paamindelse og Advarsel, og straffe dem, saa at de enten bedre sig, eller lade dem for Kongens Stigtsbefalingsmand og sig i Provstemodet indkomme, og sette dennem af deris Embede.”

Udgangspunktet for 2-17-8 var Kirkeordinansen, ifølge hvilken forsømmelige præster skulle indbringes for biskoppen eller – hvis denne foranstaltning intet gavnede – herskabet eller stiftslensmanden.¹⁷⁰ Formuleringen i Danske Lov stammer fra Vindings udkast, som revisionskommissionerne ikke fandt anledning til at ændre i.¹⁷¹

¹⁶⁶ Schou, 1795-1822, bd. 3, s. 188.

¹⁶⁷ Schou, 1795-1822, bd. 3, s. 275. Fogtman, 1788-1806, dat. 2/12-1740.

¹⁶⁸ Brorson, 1. bd., 1801, s. 110ff.

¹⁶⁹ *Danmarks og Norgis Kirke-Ritual 1685-1985*, 1985, s. 16.

¹⁷⁰ *Kirkeordinansen 1537/39*, 1989, s. 226.

I Christian Brorsons tolkning af Danske Lovs anden bog er vurderingen den, at de hårdere midler ikke bør tages i brug, før de mildere har vist sig nytteløse. Danske Lov 2-16-5, der har samme udgangspunkt i Kirkeordinansen som 2-17-8, pålægger provsterne at kalde præsterne til orden og ellers indbringe deres sag for biskoppen eller via et provstemode for stiftsøvrigheden, som bestod af stiftslensmanden og biskoppen. Kunne provsten klare det selv, skulle han gøre det. Kom sagen til biskoppen, gjaldt det ligeledes, at han skulle søge at løse problemet selv.

Da Danske Lov kom i 1683 havde biskopperne ingen mulighed for at udstede bøde til forsømmelige præster. Det blev først muligt ved senere lovgivning. Ved reskript af 26. august 1735 fik stiftsamtmændene og biskopperne mulighed for at give bødestraf til præster, som eksempelvis ikke afleverede regnskaber og mandtal rettidigt til fattigvæsenets inspektører. I reskript af 12. april 1737 blev Bergens biskop berettiget til at udstede bøder til provster, som var for længe om at ekspedere sagerne. Afhængig af sagens, tidernes og stedernes beskaffenhed skulle en biskoppelig ordre være udført inden 12 eller maksimalt 16 ugers forløb. På samme måde kunne provsterne pålægge præsterne en bøde på én rigsdaler, hvis de af provsterne forlangte forklaringer, underretninger og kollekter udeblev i seks uger. Kneb det med inddrivelsen af disse bøder, kunne de inddrives ved militær eksekution. De indkomne bødeindtægter skulle biskoppen give til fattige præsteenker. I reskript af 21. november 1738 blev den sjællandske biskop tilladt at give bøde fra én til fem rigsdaler for mindre forseelser, som ikke var så vigtige, at der var brug for en egentlig proces. Bøderne skulle dog ikke gives uden forudgående advarsler. I reskript af 17. januar 1744 fik Viborgbispen lov til at give præster bøder på én rigsdaler, provster to rigsdaler og degne fire mark, hvis de var forsømmelige med at indsende lister over fødte og døde. Ifølge reskript af 20. februar 1750 kunne alle biskopper i Danmark og Norge give bøder fra én til fem rigsdaler, hvis præsterne trods alle gode ord og formaninger ikke passede deres pligter til katekisation, hus- og skolebesøg, eller brugte skriftemålet til at inddrive offer med. Bødeindtægterne skulle ligesom tidligere gå til fattige præsteenker, og biskoppernes afgørelser var endelige.

Havde de biskoppelige påmindelser ingen virkning, skulle biskoppen anlægge sag mod den skyldige ved landemodet. Denne fremgangsmåde blev imidlertid ændret ved reskript af 1. september 1741, hvor provsteretten blev førsteinstans i denne type sager. I anden instans kunne sagen indstævnes til landemodets eller biskoppens og stiftamtmandens afgørelse, da disse var overretten i gejstlige sager. Enhver forseelse, som ikke ved mildere midler var blevet rettet, skulle efter lovens bogstav føre til embedets fortabelse, men der skulle trods alt mange advarsler til, før en embedsafsættelse fandt sted.¹⁷²

Tilsynet

Som vist i det foregående var alle bestemmelser om læren gennemreguleret, så der ikke opstod unødigt tvivl om retning og konsekvens, når bisperne skulle forvalte denne del af deres tilsynsopgave. Selv om skriftlig henvendelse bestemt blev benyttet, var visitatsen dog biskoppernes og provsternes mest direkte mulighed for at kontrollere, at alt gik retteligt for sig i sognene.

Visitatsen, som vi senere skal se konkrete eksempler på, havde sit udspring i visitatserne i Kursachsen. Også ved den sønderjyske reformation i Haderslev i 1528 blev provsterne pålagt årlige visitatser, og i Kirkeordinansen gled dette

¹⁷¹ Secher og Støchel (udg.), 1891-92, s. 543f; Secher og Støchel (udg.), 1893-94, s. 335. 1643-recessen har tilsyneladende ikke inspireret Vinding. Det nærmeste, man kommer et forlæg til Danske Lov 2-17-8, er recessens 1-21-5; i: Secher (udg.), 1903, s. 157f.

¹⁷² Brorson, 1. bd., 1801, s. 755ff; 796-799. Fogtman, 1788-1806, dat. 21/11-1738; 1/9-1741.

kontrolinstrument naturligt ind. Ifølge Kirkeordinansen skulle biskoppen og lensmanden snarest belejligt besøge alle sognekirker og indhente oplysninger om hvert sogn. De skulle opgøre tilliggende gods og præbender, så der fra centralt hold altid var mulighed for at kontrollere, at kirkens tjenere havde tilstrækkeligt at leve af, men også for at kunne afgøre, om der var stjålet fra kirkerne. Denne første visitats adskilte sig fra de senere ved at være fokuseret på de materielle forhold i sognene. De senere, ordinære visitatser blev hvert år gennemført af de respektive provster, medens biskopperne i selskab med stiftslensmændene en gang om året skulle besøge så mange kirker i deres stifter som muligt. Ude i sognene skulle de to visitatorer overhøre de vantro, styrke de retskafne, rette vrang lærdom folk imellem, forhøre sig om hvordan det stod til med præsterne, skolerne, hospitalerne og fattigvæsenet. Biskoppen kontrollerede præstens forkyndelse ved at overvære en prædiken. Menighedens lærdom blev også prøvet, og biskoppen forhørte sig, om der var klager over præsten. Det er blevet sagt, at bispevisitatsernes væsentligste virkning var den psykologiske,¹⁷³ og det er der ingen tvivl om, de sjældne besøg taget i betragtning. Men bispevisitatserne kunne ikke undværes. Det aldrig vedtagne tillæg til Kirkeordinansen fra 1631 afslører nemlig, at det kneb med menighedens respekt for provstevisitatserne. Fremmødet i kirkerne var dårligt. Folk mødte ikke frem med deres børn og unge, men foretog sig alt muligt andet. Resultatet blev derfor, at provsten ofte måtte tage hjem igen med uforrettet sag.¹⁷⁴

Med Danske Lov blev biskopperne forpligtet til hvert år at besøge så mange kirker som muligt, så alle stiftets kirker blev besøgt hvert tredje år. Formuleringen tyder dog på, at der ikke var noget til hinder for en hyppigere visitatsfrekvens. I 1643-recessen var der ikke sat nogen tidsbegrænsning på de biskoppelige besøg i sognene,¹⁷⁵ men Vinding, der skrev paragraffen til Danske Lov,¹⁷⁶ vidste jo nok, at uden en tidsmæssig grænse for afstanden mellem visitatserne i et sogn ville denne opgave let komme til at leve en skyggetilværelse i et krævende bispeembede i en tid med vanskelige transportforhold. På den anden side set var det nok en voldsom opgave at nå hele stiftet rundt hvert tredje år. Sjællands første evangeliske biskop, Peder Palladius, brugte omkring seks år på at visitere de 390 kirker i Sjællands Stift. Fynske Jacob Madsen visiterede i årene omkring 1600 de fynske kirker, men der var stor variation i besøgenes hyppighed. Centralt beliggende sogne fik oftere besøg end de fjernere. I købstæderne skulle biskopperne ikke alene føre tilsyn med kirken, men også med skolerne og hospitalerne, så der var nok at gøre under de ofte meget korte visitatsbesøg.¹⁷⁷

Danske Lov 2-17-9

”De skulle besøge deris Stigtskirker aarligen, saa mange de kunde af Stæd komme, saaledis, at ingen Kirke inden tre Aar bliver Ubesøgt, og flitteligen randsage om alt det, som her oven for om Provsternis Visitatz mældet er, og intet af alt det forsømme, eller efterlade, som der sagt er, med mindre de selv derfor ville stande til Rette.”

Danske Lov bestemte, at biskopperne ved deres visitatser skulle undersøge, om tilstandene var som provsterne ved de årlige visitatser havde meddelt. Kontrollen med sognene og dermed også med provsternes visitatser måtte derfor tage sit

¹⁷³ Thomassen, 1996, s. 45.

¹⁷⁴ Kirkeordinansen 1537/39, 1989, s. 223 (se også note 208 på denne side); 226f. Rørdam, KS 3. rk., 2. bd., 1877-80, s. 149. Thomassen, 1996, s. 44f. Lausten, 1987 (B), s. 140-147.

¹⁷⁵ Secher (udg.), 1903, s. 156ff.

¹⁷⁶ Secher og Støchel (udg.), 1891-92, s. 544.

udgangspunkt i retningslinierne for provstevisitatserne. Disse retningslinier finder man i anden bogs 16. kapitel, artikel 3, 4, 6, 7, 8 og 9. For alle bestemmelserne gælder det, at Vindings udkast stort set er overtaget uforandret i Danske Lov, når der ses bort fra en bestemmelse, som blev fjernet i den endelige lov. Denne borttagne bestemmelse stammede fra Kirkeordinansen og sagde, at præsternes klager af provsten skulle videregives til biskoppen, som skulle bringe tingene i orden, så Guds Ord ikke led under gejstlig kiv.¹⁷⁸

I Danske Lov 2-16-3 var det fastsat, at provsterne mindst én gang om året – eller oftere hvis biskoppen fandt det nødvendigt – skulle besøge alle sognene i deres provsti og erfare, hvordan præsten prædikede, udlagde børnelærdommen, uddelte sakramenterne, om han i det hele taget passede sit embede og førte et sømmeligt levned. Også skoleundervisningen skulle kontrolleres. Ifølge 2-16-4 skulle børnene overhøres i deres kristne børnelærdom, så provsten kunne sikre sig, at degnene og deres afløsere gjorde et ordentligt stykke arbejde. Provsterne var ikke alene om dette tilsyn, det var nemlig også en del af sognepræstens arbejde.

Begge artikler havde dels deres udspring i 1643-recessens 1-1-21 om biskoppernes og provsternes visitatser, og dels i Kirkeordinansens afsnit om superintendenter og provster.¹⁷⁹

Ifølge forordning for landet i Danmark af 28. februar 1691 skulle sognepræsterne meddele provstens visitatsbesøg den forudgående søndag, så børn og tyende kunne indfinde sig rettidigt. Ved en bispevisitats skulle præsten varsko menigheden senest tre dage inden besøget. Sagen var, at fraværet ved provste- og bispevisitatser var stort, og det skyldtes ikke kun børnenes modvilje, men også forhindringer i form af rejser, hoveri og arbejde, som de blev pålagt af deres herskab. Med forordningen fra 1691 kunne ingen være i tvivl om det strafbare i at lade børn og tyende udeblive, når provst eller biskop ville vide, hvordan det stod til med ungdommens undervisning. Var overtræderen børnenes forældre, kunne de straffes efter loven, og bøden skulle gå til de fattige i sognet. Skete forseelsen flere gange, skulle synderen gennemgå kirkens disciplin, altså skrifte offentligt. Var det herskabet, deres befuldmægtigede eller forpagtere, der holdt børnene tilbage, skulle de – hvis det skete anden og tredje gang – ikke alene bøde for hver udebleven person, men også tiltales af generalfiskalen som Guds Ords og kongelige mandaters modvillige overtrædere.¹⁸⁰

I fattigforordningen af 24. september 1708 blev det slået fast, at når provsterne på landet var på deres årlige visitats, skulle de også kontrollere, at de fattige fik den lovbefalede forplejning. Hvis de fattiges inspektører ikke kunne rette eventuelle fejl, skulle sagen overdrages til direktørerne for de fattiges væsen, som afhængig af sagens beskaffenhed kunne andrage den for kongen.¹⁸¹

Danske Lov 2-16-6 pålagde provsten at være opmærksom på, om menigheden i provstiets sogne havde forbedret sig i den kristne tro og levede efter den evangeliske lærdom. Lovens kilde var Kirkeordinansen.¹⁸² I Christian Brorsons

¹⁷⁷ Thomassen, 1996, s. 45.

¹⁷⁸ Secher og Støchel (udg.), 1891-92, s. 538ff. Secher og Støchel (udg.), 1893-94, s. 333f. *Kirkeordinansen 1537/39*, 1989, s. 226. Brorson, 1. bd., 1801, s. 800f. Danske Lov 2-16-5 er omtalt ovenfor i forbindelse med 2-17-8.

¹⁷⁹ Secher (udg.), 1903, s. 156ff. *Kirkeordinansen 1537/39*, 1989, s. 226.

¹⁸⁰ Schou, 1795-1822, bd. 1, s. 446ff.

¹⁸¹ Schou, 1795-1822, bd. 2, s. 139. Da præsten i Køge Kirke i 1750'erne undslog sig provstens visitats, angiveligt fordi Danske Lov 2-16-3 om provsternes visitation ikke gjaldt købstadkirker, modtog den sjællandske biskop den 7. oktober 1757 et reskript, der bestemte, at Køge ligesom København og andre købstæder i monarkiet årligt skulle have provstevisitats. Som ekstra kontrol skulle provsterne årligt sende deres indberetninger til deres biskop. Tilsvarende bestemmelser blev også udstedt i Norge og Island, da der åbenbart også her var behov for at understrege vigtigheden af at møde frem ved visitatserne; i: Brorson, 1. bd., 1801, s. 752ff.

¹⁸² *Kirkeordinansen 1537/39*, 1989, s. 226.

tolkning er 2-16-6 ikke udtryk for, at provsten skal overhøre en eller flere i menigheden ved en offentlig prøve; provstens vurdering skal i stedet opnås gennem samtaler og omgang med folk.¹⁸³

Hvis nogen holdt ungdom og tyende hjemme, når provsten kom på visitats, skulle deres navne føres på en liste, som blev afleveret til provsten. Danske Lov 2-16-7 slog fast, at en sådan forsømmelse skulle straffes som enhver anden helligbrøde. Bestemmelsen var hentet fra 1643-recessens 1-1-21, stk. 4, samt 1-1-31, stk. 8.¹⁸⁴ Og straffen for helligbrøde var ifølge Danske Lov 6-3-1 tre lod sølv, hvis man ikke helligholdt søn- og helligdage og ikke var at finde i kirken på disse kirkegangsdage.

Danske Lov 2-16-7 havde nogen lighed med de ovenfor gennemgåede bestemmelser i 2-16-3 og 4, og kommentarerne om forordningen af 28. februar 1691 gælder også 2-16-7. De skrappe afstraffelsesbestemmelser blev dog for bøndernes vedkommende lettet en anelse med forordningen af 12. marts 1735, hvor forsømmelige bønder efter præstens forudgående advarsel måtte bøde 4 skilling første gang, næste gang 8 og tredie gang 16. Hvis synderen ikke kunne betale, måtte han stå i gabestokken på kirkegården. Første gang i én time, anden gang i to og tredie gang i tre timer. Det var kirkeejerens problem at skaffe en gabestok, hvis der ingen var. Enhver proprietær skulle ved sine tjeneres hjælp sørge for, at de skyldige fik deres straf uden forskel. Amtmændene, amts- og regimentsbetjentene holdt øje med kongens bønder samt selvejerbønderne, så de kunne få deres straf ved sognefogedernes bistand, hvorefter landsbypræsterne skrev en attest på helligbrøden.¹⁸⁵

Ifølge Danske Lov 2-16-8 skulle provsten også forhøre sig om sognepræstens trivsel, og om han fik sin løn. Hvis menigheden ikke sørgede ordentligt for sin præst, skulle de have en påmindelse af provsten, og var det ikke tilstrækkeligt, kunne sagen forelægges herskabet eller kongens befalingsmand, det vil sige stiftamtmanden. Bestemmelsen havde sit forlæg i Kirkeordinansen,¹⁸⁶ og lovens formål var naturligvis at sikre præsten sine retmæssige indtægter, men bestemmelsen var muligvis nok lidt overflødig, da præsten alligevel skulle lade sagen gå gennem domstolene. En provstelig påmindelse var kun aktuel i forbindelse med provstevisitats.¹⁸⁷ I Danske Lov 2-12-6 var det bestemt, at en præst, som blev frataget noget med uret, skulle have hjælp af kirkens patron eller kongens befalingsmand.¹⁸⁸

Endelig skulle provsterne ifølge Danske Lov 2-16-9 have opsyn med kirkernes indkomster, så kirker og kirkegårde kunne vedligeholdes. Denne bestemmelse var ligesom de øvrige hentet fra Kirkeordinansen,¹⁸⁹ men det nøjere indhold af bestemmelsen skal findes i Danske Lovs anden bogs kapitel 22 ”Om Kirkernis Tilsyn, Indkomster, Udgifter, Bygning”. Bestemmelserne 2-22-1 til 6 og 2-22-8 handler om det årlige syn af kirkerne, overhøringen og indleveringen af kirkeregnskaberne til Rentekammeret og kirkepatronernes vedligeholdelsespligter. Derudover fastslås det, at biskoppen såvel som provsten skulle være opmærksomme på kirkernes tilstand og eventuelle mangler, så der kunne

¹⁸³ Brorson, 1. bd., 1801, s. 757.

¹⁸⁴ Secher (udg.), 1903, s. 157; 166.

¹⁸⁵ Schou, 1795-1822, bd. 3, s. 131ff. Omstændighederne var ifølge forordningen stort set de samme i Norge. Hvis skoleholderne i København ikke mødte frem i deres respektive sognekirker til provstens årlige overhøring af ungdommen, skulle de efter forordningen af 12. juni 1716 straffes med en bøde på 20 rigsdaler første gang, anden gang vankede der en bøde på 40 rigsdaler og tredie gang mistedes embedet; i: Brorson, 1. bd., 1801, s. 761f.

¹⁸⁶ Kirkeordinansen 1537/39, 1989, s. 226.

¹⁸⁷ Jf. Brorson, 1. bd., 1801, s. 762f.

¹⁸⁸ Bestemmelsen stammer fra Kirkeordinansen; i: Kirkeordinansen 1537/39, 1989, s. 212.

¹⁸⁹ Kirkeordinansen 1537/39, 1989, s. 226.

blive rådet bod på skaderne. Alle disse regler stammede fra 1643-recessens afsnit ”*Om kirkernis forsvarer oc deris tilsium*”.¹⁹⁰

Disse ovenfor beskrevne pligter, som påhvilede provsten ved den årlige visitats, skulle biskoppen altså ifølge Danske Lov 2-17-9 kontrollere. Var eventuelle skader på det materielle eller åndelige område blevet udbedrede? Kunne børnene deres kristne børnelærdom, hvordan prædikede præsten, og hvordan stod det til med kirkeregnskaberne? Tilsynets omfang var bredt og varieret, og som den vigtige del af bispeembedet, visitatsen var, blev dens indhold nærmere defineret i de følgende bestemmelser i 17. kapitel af Danske Lovs anden bog.

Danske Lov 2-17-10

”De skulle og besøge [alle Børneskoler, baade smaa og store, naar de komme til Købstæderne, saa og] Hospitalerne, at forfare hvorledis [Skoletieneerne og] de Fattigis Forstandere staa deris Embede for, og hvorledis de Fattige forsørgis.”

2-17-10 havde sin oprindelse i Kirkeordinansen, men var også inspireret af 1643-recessens 1-1-21 om bispernes og provsternes visitatser. Loven fik sin ordlyd i Vindings udkast.¹⁹¹

Siden reformationen havde biskoppen ansat skolemesteren, som efter sognepræstens anbefalinger selv ansatte det fornødne antal hørere, det vil sige lærere.¹⁹² Bestemmelsen overlevede i Danske Lov 2-18-2.

På sin vej rundt i stiftets købstæder skulle biskoppen og stiftslensmanden føre tilsyn med skolerne og de fattiges forhold. 2-17-11 definerede visitatsopgaven i skolerne:

Danske Lov 2-17-11

”[I skolerne skulle de flittig overhøre ikke aleeniste Disciplerne, men ogsaa Skolemesterne og Hørerne, saa og flittelig have i Agt, at ingen deris Tid i Skolen Unyttig forspilder.]”

Biskopperne skulle besøge både de store og de små skoler i alle købstæderne, hvilket antagelig vil sige henholdsvis latinskolerne og skriver- og regneskolerne.¹⁹³ Biskoppen havde en vigtig pligt i at føre tilsyn med skolerne og ungdommens undervisning. Elevernes færdigheder ahang i ikke ringe grad af deres lærers evner som underviser, og derved blev både elever og lærere overhørt.

I praksis kunne overhøringen have den form, som blev fastsat i instruksen af 28. marts 1721 for skolemestrene i rytterdistrikterne. Ifølge § 16 skulle biskopperne ved deres besøg i kirkerne – hvert tredje år eller oftere – også overhøre

¹⁹⁰ Recessens 1-4-2; 5; 6; 7; 8; 10; 20; i: Secher (udg.), 1903, s. 187-193. Om bestemmelsernes tolkning; se: Brorson, 2. bd., 1801, s. 452-476.

¹⁹¹ Kirkeordinansen 1537/39, 1989, s. 220f. Secher (udg.), 1903, s. 156f. Secher og Støchel (udg.), 1891-92, s. 544. Den norske Kirkeordinans fra 1607 har i nogen grad også dannet forbillede for bestemmelsen; i: Brorson, 1. bd., 1801, s. 802.

¹⁹² Kirkeordinansen 1537/39, 1989, s. 222.

¹⁹³ Brorson, 1. bd., 1801, s. 803.

ungdommen, som mødte frem i kirken sammen med deres skolemester. Børnene skulle i forvejen være inddelt i fire grupper: de, som havde lært en eller flere af de fem afsnit i katekismen, de, som kunne hele katekismen, de, der også havde lært forklaringen, og endelig de, der kunne de syv Davids pønitiesalmer. Ud fra denne fastlagte orden kunne biskoppen overhøre børnene i det, de havde lært. Skolemesteren skulle hele tiden være til stede, så han kunne tage mod eventuelle irettesættelser af sin undervisning. Biskoppen skulle desuden spørge provsten, præsten og menigheden, om de havde noget at indvende mod skolemesteren. Var han forsømmelig eller førte et usømmeligt levned? Hvis der var klager over skolemesterens forhold – for eksempel at han ikke efterlevede sin instruks – fik både provst og præst en reprimande for at lade en uduelig skoleholder sidde upåtalet i sit embede, selv om han burde have været afskediget. I sådanne tilfælde skulle præst og provst henvende sig til amtmanden, som uden yderligere procedure skulle afskedige skolemesteren.¹⁹⁴

Ifølge forordningen om skoler i Danmark af 23. januar 1739 havde stiftamtmanden og biskoppen det øverste opsyn med skolernes indretning på landet. Biskoppen skulle tage sig af det generelle tilsyn med skolevæsenet samt skolemestrenes forhold. Inspektionen med skolebygningerne, inventaret, skolemestrenes forhold og elevernes flid blev pålagt amtmændene eller ejerne af grevskaber og baronier. Sammen med provsten og de fattiges inspektører – som på landet var præsterne, herreds- eller birkefogederne – skulle de besøge skolerne og holde sig orienteret om forholdene. Amtmanden, provsten, herreds- eller birkefogeden skulle mindst én gang om året besøge skolerne. I de tilfælde, hvor en skolemester i mangel af skolestue måtte gå omkring til sine elever, var tilsynet alene pålagt præst og provst, som kun indkaldte de øvrige tilsynsførende, hvis de fandt det nødvendigt. Ifølge instruksen for skolemestrene på landet af 23. januar 1739 blev inddelingen af eleverne i grupper efter deres kundskaber ved bispevisitatser fastholdt, som den var i instruksen af 28. marts 1721.¹⁹⁵

Danske Lovs 2-17-11 havde udspring i 1643-recessens 1-1-21 om provster og bispers visitatser samt 2-3-8 stk. 7 om lensmændenes og superintendentens årlige tilsyn med skoler og hospitaler. 1643-recessens 2-3-8 stk. 7 var også den direkte kilde til Danske Lov 2-17-12 om opsynet med de fattige i hospitalerne.¹⁹⁶

Danske Lov 2-17-12

”[I Hospitalerne skulle de have Opsyn med, at de, som ikke ere ret Hospitals Lemmer, ej i Hospitalerne underholdis, men henvisis med Arbejden, Spinden, Haandverker, sig at nære.]”

¹⁹⁴ Brorson, 1. bd., 1801, s. 805. Schou, 1795-1822, bd. 2, s. 267f.

¹⁹⁵ Schou, 1795-1822, bd. 3, s. 265; 280. Bestemmelserne var tilsvarende i forordningen for landet i Norge af 23. januar 1739 og i § 15 i instruksen for de norske skolemestre på landet af samme dato. I forordning om katekisationer på Island af 29. maj 1744 § 15 skulle biskoppen ved sin visitats også overhøre ungdommen og forvisse sig om præstens egnethed til katekisation og andre embedsopgaver; jf. Brorson, 1. bd., 1801, s. 805f.

¹⁹⁶ Secher (udg.), 1903, s. 156f; 236. Formuleringen i Vindings udkast blev brugt i den færdige Danske Lov; i: Secher og Støchel (udg.), 1891-92, s. 544. Også Kirkeordinansen var forlæg for bestemmelsen, men kun indirekte, da det her hed, at lensmanden og superintendente skulle føre tilsyn med, at alt gik ret til i skolerne og spørge til de fattiges forsørgelse; i: *Kirkeordinansen 1537/39*, 1989, s. 220f.

Danske Lov 2-19-9 havde i afsnittet om hospitaler og fattige sit udspring samme sted som 2-17-12, nemlig i 1643-recessens 2-3-8 stk. 7.¹⁹⁷ Næsten i direkte forlængelse af 2-17-12 hed det i 2-19-9, at man kun måtte opholde sig i hospitalerne, indtil man havde sin førlighed tilbage igen og selv kunne ernære sig. De, som ikke var at regne for hospitalslemmer, skulle udvises, så reelt syge kunne få en plads i de bortvistesteds.

Inspireret af den norske Kirkeordinans fra 1607 var sognepræsterne pligtige til ugentligt at besøge de indlagte fattige og holde øje med, at de fattige fik en ordentlig behandling. Hvis forstanderen ikke rettede sig herefter, kunne præsten lade kritikken gå videre til kongens befalingsmand – det vil sige stiftamtmanden – biskoppen eller andre, som kunne rette en sådan uheldig situation. Stiftamtmanden og biskoppen skulle også føre tilsyn med hospitalernes årlige regnskaber. Med forordning af 6. februar 1694 blev det direkte bestemt, at de to tilsynsmænd skulle afskedige uduelige inspektører, hvis de efter anden og tredje advarsel ikke havde rettet op på eventuelle forseelser. Hvis stiftamtmanden og biskoppen ikke greb ind på baggrund af indleverede regnskaber og lignende, blev de selv pligtige at erstatte det, kirkerne, skolerne eller de fattige var blevet snydt for.¹⁹⁸

Med fattigforordningerne af 24. september 1708 blev hospitalsforstanderne pålagt at indlevere regnskaber inden 1. juli til stiftbefalingsmanden og biskoppen, som attesterede regnskaberne og sendte dem videre til de fattiges direktører, som gav den endelige godkendelse og kvittering. For sen aflevering var næsten en økonomisk fordel for fattigforsorgen, der i så fald skulle have to rigsdaler for hver dag, afleveringsfristen blev overskredet.¹⁹⁹

Danske Lov 2-17-13

”[I deris Visitatzer, saa og naar de for nogen nødig Sags Skyld eskis af nogen Kirke, eller have Behov did at henrejse, skulle de have frj Fortæring hos Præsterne paa Landsbyerne og Kirkeværgerne i Kiøbstæderne med deris Folk og fire Heste.]”

Udgangspunktet for denne praktiske regel var Kirkeordinansen fra 1539.²⁰⁰ Det var en behagelighed for biskopperne at vide, at de altid kunne få husly for natten, når de var på visitatsrejser eller af forskellige andre grunde skulle rejse i stifterne. Måske betyder bemærkningen om biskoppen, hans folk og hans heste, at befordringen var på biskoppens egen regning, medens kun bespisning og nattely var på præsternes og kirkeværgernes regning. Bestemmelsen melder ikke noget om, at kirkerne skulle betale udgifterne, hvorved byrden på kirkeværgerne bliver markant, idet selve opgaven som kirkeværge i sig selv var en frivillig sag overfor kirken. Sognepræsterne fik trods alt deres løn for at passe deres embeder, hvorunder fortæring og nattely til stiftets omrejsende biskop også kunne regnes.²⁰¹

¹⁹⁷ Secher (udg.), 1903, s. 236. Brorson, 2. bd., 1801, s. 127. Formuleringen i Danske Lov er stort set Rasmus Vindings; i: Secher og Støchel (udg.), 1891-92, s. 544.

¹⁹⁸ Jf. Danske Lov 2-19-11 og 2-19-4. Schou, 1795-1822, bd. 1, s. 480f. Reskript af 22. juni 1697 befalede, at kirke-, skole og hospitalsregnskaber skulle gennemgås og revideres af tilforordnede i Danske Kancelli og refereres kongen, som selv ville kvittere herfor; i: Brorson, 2. bd., 1801, s. 111.

¹⁹⁹ Schou, 1795-1822, bd. 2, s. 127 (post I, stk. 11.). Brorson, 2. bd., 1801, s. 110-117; 128f.

²⁰⁰ Kirkeordinansen 1537/39, 1989, s. 221. Bestemmelsen havde stort set sin endelige form i Vindings udkast; i: Secher og Støchel (udg.), 1891-92, s. 545.

²⁰¹ Brorson, 1. bd., 1801, s. 807ff.

Danske Lov 2-17-14

”De skulle aarligen i Kongens Cancellie Beretning indskikke, om noget af det, som her befalis, i Sognene bliver forsømt, eller seet igiennem fingre med, som de selv ikke kunde raade Bod paa.”

Heller ikke denne bestemmelse var en nyskabelse. Ophavet var 1643-recessens 1-1-19 om bispernes pligt til at tilkendegive, om påbud blev efterkommet. Rasmus Vinding overtog i det ”første projekt” til en lovbog recessens bestemmelse direkte, men siden hen blev reglen forkortet til den form, vi kender i Danske Lov.²⁰² Danske Lov 2-17-14 henviser til kapitlets forudgående bestemmelser, og det var en god regel for en biskop, som derved om nødvendigt kunne ”læne” sig op ad statsadministrationen, hvis den biskoppelige myndighed var ved at vakle i en vanskelig situation. En forsigtig biskop kunne eksempelvis bruge kancelliet som rådgiver inden et sagsanlæg.

I almindelighed var biskopperne i vidt omfang pligtige til at indsende indberetninger til Danske Kancelli. Når en præst døde, skulle biskoppen ifølge reskript af 1. september 1702 meddele kancelliet præstens navn, dødsdagen og hvem der havde ret til at kalde den nye præst. Ved reskript af 30. november 1731 blev denne oplysningspligt udvidet til også at oplyse præstekaldets visse indkomster samt et skøn over de uvisse indkomster, så statsadministrationen altid havde de nødvendige økonomiske oplysninger ved vakancer.²⁰³

Hvert nytår skulle stifterne tilsende kancelliet oplysninger om fødte og døde på landet og i købstæderne, men det kneb mange steder med at overholde fristen, så det måtte understreges overfor biskopperne et par gange. Alligevel var forsømmelserne ikke sådan at komme til livs, så i skrivelse af 8. april 1775 modtog de danske og norske biskopper et skema, de kunne bruge, når de skulle indberette oplysningerne om fødte og døde til Økonomi- og Kommercekollegiet.²⁰⁴

For at holde styr på kommende og egnede kandidater til præsteembeder skulle de vordende præster ifølge forordning af 1. august 1707 stå opført i en protokol, som biskop og provst holdt ajourført. Provsterne skulle holde øje med personernes liv og levned, og om de fik øvet sig på prædikestolen med jævne mellemrum. Provsterne skulle helst også høre dem prædike ind imellem. Hvert år skulle provsterne lave en redegørelse til stiftbefalingsmanden, biskoppen og stiftsprovsten, som så samlede alle provsternes redegørelser og fremsendte én samlet rapport til Danske Kancelli. Oplysningerne var mange: var en person død, flyttet til et andet stift? Havde han skiftet profession, forsømt sine studier og ”sine Gavers Øvelse”? I fald han førte et forargeligt levned, skulle oplysningen forsynes med et ”NB” i redegørelsen, så der kunne gribes ind, medmindre den pågældende kunne bevise sin uskyld overfor det teologiske fakultet i København.

Professorerne ved det teologiske fakultet fik ved forordning af 2. november 1736 ordre om at indsende attester om de personer, som søgte ledige præsteembeder. Attesten bestod af et skema med 31 poster, der oplyste om de vordende præsters liv og lærdom. Kontrollen – som trådte i kraft pr. 1. januar 1738 – skulle sikre, at eksempelvis forargelige personer med en vildfarende lære ikke fik embede inden for kirken. Teologiprofessorernes tilsyn omfattede dog kun

²⁰² Secher (udg.), 1903, s. 153. Secher og Støchel (udg.), 1891-92, s. 545.

²⁰³ Fogtman, 1788-1806, dat. 30/11-1731. Bestemmelsen blev gentaget i februar 1739 ved kancelliskrivelse til biskopperne over Aalborg, Aarhus, Ribe, Kristianssand og Trondhjem stifter; i: Fogtman, 1788-1806, dat. 12/2-1739.

²⁰⁴ Jf. Brorson, 1. bd., 1801, s. 809ff. Fogtman, 1788-1806, dat. 23/11-1720; 30/12-1735.

København, medens personer fra den øvrige del af Danmark og Norge skulle kontrolleres via biskopperne. Men biskopperne kunne i sagens natur ikke have opsyn med alle disse folk ude i stifterne, så attesternes vidnesbyrd var i realiteten baseret på provsternes underretninger.²⁰⁵

Præstekaldelsen

Som vist i det ovenstående var tilsynsopgaven ikke kun rettet mod menighed og præster i embede. Indberetningspligten om vordende præsters liv og levned udstyrede ikke bare centraladministrationen, men også de enkelte biskopper med et glimrende instrument til at luge ud blandt ansøgerne. Der var jo ingen grund til at få brodne kar inden for præstestanden, hvis det kunne undgås. De øvrige sikkerhedsforanstaltninger i denne henseende er der redegjort for i det nedenstående.

Danske Lov 2-17-15

”Superintendenterne maa ingen til noget Præstekald forskrive, eller sig dermed befatte, før end Personen af den, som Rettighed haver at kalde, bliver hannem tilsent at overhøris; Ej heller maa de nogen til Embedet indvie, uden hand Kaldsbrev fra den, der Rettighed haver, [og sit lovlig Testimonium fra Universitetet fremviser.]”

Da Rasmus Vinding skrev sit udkast til Danske Lov 2-17-15, havde han 1643-recessens 1-1-20 liggende foran sig, men allerede i Kirkeordinansen 1539 var den samme bestemmelse givet, blot var ordvalget et andet.²⁰⁶

Bestemmelsen slog fast, at biskoppen ikke selv havde kaldsrettighed, men kunne efter overhøring afgøre om den kaldede kunne få sit embede. Kongen havde kaldsretten – jus patronatus – hvis ingen andre havde den.²⁰⁷ Blev kandidaten fundet egnet, skulle biskoppen ordinere pågældende efter Danmarks og Norges Kirkeritual af 1685,²⁰⁸ sådan som det var bestemt i 2-3-2. Bispeeksamen var helt nødvendig, og i reskript af 14. juni 1728 blev biskopperne pålagt at underrette cancelliet, hvis kandidater til bispeeksamen ikke kunne bestå og dermed ikke kunne ordineres. Denne skærpeelse skyldtes, at flere bisper havde erfaret, at teologer uden embede i flere tilfælde ikke kunne, hvad de skulle, selv om de havde alverdens gode attester fra universitetet. Det kunne måske skyldes dovenskab og glemsomhed, men under alle omstændigheder var det vigtigt at undgå unyttige og uduelige præster i kirken.²⁰⁹

I Danske Lov 2-2-1 og 2-2-2 var det bestemt, at enhver, som ville *”lade sig bruge på prædikestolen”* skulle have dokumentation for sin teologiske viden fra de teologiske professorer på Københavns Universitet samt skriftligt

²⁰⁵ Schou, 1795-1822, bd. 2, s. 111f. (stk. 5.). Schou, 1795-1822, bd. 3, s. 211ff. Efter den omhandlede periode indtil 1746 var der også en del skærpene skrivelser angående den årlige indberetning om gejstlige skifter; jf. Brorson, 1. bd., 1801, s. 811-814.

²⁰⁶ Secher og Støchel (udg.), 1891-92, s. 545. Secher (udg.), 1903, s. 153f. *Kirkeordinansen 1537/39*, 1989, s. 188f; 227.

²⁰⁷ Hvem der havde kaldsretten er et selvstændigt og meget omfattende spørgsmål, hvis overordnede regulering og juridiske aspekter er søgt redegjort i: Brorson, 1. bd., 1801, s. 33-41. Efter reformationen afhændede kongemagten patronatsretten til private i stor stil. Den nyeste undersøgelse herom er Jesper Thomassens artikel i *Historie* 1994,1: ”Kronens afhændelser af den fynske jus patronatus 1646-1698”, s. 61-89. Om bispernes rolle ved præsteudnævnelser i Norge 1536-1660; se: Steinar Imsen, 1980, s. 156-182.

²⁰⁸ *Danmarks og Norgis Kirke-Ritual 1685-1985*, 1985, s. 127- 130.

vidnesbyrd fra samme institution om sine evner på en prædikestol. I henhold til forordning af 23. november 1697 vankede der bøde til den student, der brød disse regler, men det betød på den anden side set ikke, at studenter uden attestats var udelukket fra at øve sig i prædikekunsten. Den mulighed fik de ved froprædikenerne i købstæderne samt ved prædikener på landet. Hvis den nybagte kandidat levede et ordentlig liv uden for mange ”ny *Noder*”, kunne han få kaldsbrev, når der var et kald. Beviset for det fornuftige levned skulle udstedes af provst og præst i det sogn, hvor kandidaten opholdt sig fra afslutningen af studierne, til han fik kald.²¹⁰

I forordning af 1. august 1707 blev kontrollen med de teologiske kandidater skærpet noget, da det her hed, at studenter, der ifølge forordningen af 23. november 1697 ikke måtte prædike i købstæderne, langt mindre måtte indstilles til præstekald, før de havde lagt den forlangte attestats og prøveprædikenen bag sig. Prøveprædikenen skulle finde sted i Trefoldigheds Kirke – altså Trinitatis Kirke – ved den ordinære gudstjeneste, hvor menigheden var forsamlet, og hvor de teologiske professorer skiftedes til at overhøre de vordende præster. Faldt sagkundskabens bedømmelse negativt ud, var der mulighed for at prøveprædike nok en gang eller to, så professorerne kunne forvise sig om, at prædikenerne var til Guds ære og menigheden til opbyggelse. Efter godkendelsen blev de nye kandidater indført i en protokol med tre kolonner: navn og alder – ingen måtte kaldes til præsteembede før det fyldte 25. år – attestationskarakter og prædikeevner. Var de fundet excellente, middelmådige eller slette? I levnedsførelse burde der principielt ikke være forskel på nogen, i hvert fald måtte ingen føre et forargeligt levned. Et udskrift af denne protokol gik videre til landets biskopper og stiftsprovster, så disse var orienterede om de kandidater, som de inden længe kunne vente embedsansøgninger fra. Kandidaterne tog hjem til det sogn, hvor de ville opholde sig, indtil de fik embede. Ved hjemkomsten skulle en kandidat melde sin ankomst til den lokale herredsprovst, så myndighederne altid vidste, hvor de godkendte personer var at finde. Hver tredje måned skulle kongen have et afskrift fra protokollen, så også han var gjort bekendt med de senest eksaminerede kandidater. Men kontrollen ophørte ikke her, for som nævnt under Danske Lov 2-17-14 skulle både biskop og især provsterne i hvert herred holde sig grundigt informeret om kandidaternes liv og levned, om deres teologiske studier og om de øvede sig jævnligt på prædikestolen. Kontrollen fulgte med, hvis kandidaten flyttede til et andet herred eller stift.²¹¹

Kontrollen var også udstrakt til skolelærere og kapellaner. Efter fem års tro og flittig skoletjeneste skulle lærere have forrang til præstekald, når de meldte sig hos Det teologiske Fakultet og forelagde attestats og dimis. Kapellanerne skulle på samme måde melde sig hos Det teologiske Fakultet. Sognepræster i dårligt aflagte kald skulle også have mulighed for at få nyt embede, og her gik vejen også over København, hvor der på ny skulle holdes prøveprædiken, så de teologiske professorer kunne bedømme præstens evner.

Af hensyn til landsoggenes betjening var det ikke uden videre tilladt præsterne at forlade deres sogne og rejse til København, når et kald blev ledigt. De skulle indhente tilladelse hos deres biskop eller i dennes fravær provsten.

²⁰⁹ Fogtman, 1788-1806, dat. 14/6-1728.

²¹⁰ Disse to bestemmelser havde deres forlæg i recessen fra 1643: 1-1-1 og 1-1-3; i: Secher (udg.), 1903, s. 144ff. Se også ovenfor i gennemgangen af 2-17-14 om biskoppernes indberetningspligt i forbindelse med ledige teologiske kandidater. Endvidere: Schou, 1795-1822, bd. I, s. 529ff og Brorson, 1. bd., 1801, s. 10ff.

²¹¹ Kontrollen af vordende præster kan ses som en videreudvikling af centraliseringen før 1660, hvor biskopperne var et afgørende led i godkendelsen af menighedernes valg af sognepræst. Efter 1660 var kaldsretten altid placeret hos kongen eller hos private patronatsejere, hvilket i sig selv fremmede centraliseringen. Om før-enevældige norske forhold har Steinar Imsen udtrykt det sådan: ”*En synes alt å ane konturene av trekanten universitet – kanselli – superintendent som fundament for tilsettingsordningen.*”, hvilket bidrog til at understrege biskoppernes ledelsesfunktion på stiftsniveau; i: Imsen, 1980, s. 175; 180ff.

Årsagen til rejsen og fraværstiden skulle oplyses og overholdes. Med mindre det kunne bevises, at præsten havde været syg og sengeliggende, blev overskridelser af fraværet i første omgang straffet med 20 rigsdaler til det nærmeste hospital, anden gang med seks måneders ulønnet suspension og tredje gang med afskedigelse.²¹²

Nogle år senere – nærmere betegnet den 2. november 1736 – blev betydningen af rigtige attester og underretninger om ledige teologiske kandidater atter understreget. Universitetet skulle dække København, medens biskopperne tog sig af resten af landet. I praksis var det provsterne, der skulle sørge for underretningen, så de blev pålagt at afholde samtaler med kandidaterne og fra tid til anden høre dem på prædikestolen. Indholdet af attesterne skulle selvfølgelig være pålideligt og af en sådan art, at biskopper og provster kunne være det bekendt overfor Gud og kongen.²¹³

Ingen måtte indvies til præsteembedet uden at være kaldet,²¹⁴ men når en kandidat så en dag havde fået et embede, bestemte Danske Lov 2-3-2 og 3 – med kilde i Kirkeordinansen – at biskoppen skulle foretage en overhøring, inden ordinationen kunne finde sted. Efter ordinationen blev den nye præst indsat i sit embede af den lokale provst på den førstkommende søndag.²¹⁵

Selv om biskopperne var kirkens tilsynsmænd, hindrede det dem nødvendigvis ikke i at lide af menneskelig svaghed, og det er den næste paragraf egentlig et godt udtryk for.

Danske Lov 2-17-16

”De maa ej tage Foræring ved sig selv, eller andre, naar de Præster indvie, eller for Confirmatz, meget mindre for Gunst, eller Gave, Vild eller Venskab, Had eller Vrede, forhindre nogen at blive Præst, som dertil lovligen kaldet er, og lærd og duelig dertil befunden.”

At en biskop ikke måtte tage mod bestikkelse, kan naturligvis ikke undre nogen. Det må snarere undre, at det skulle være nødvendigt at pointere. Bestemmelsens oprindelse skal findes i Riberartiklernes stk. 2, hvor formuleringen ligger tæt på Danske Lov 2-17-16.²¹⁶ Bestemmelsen er parallel til Danske Lov 2-3-7 og 8, som forbyder enhver, der søger præstekald, at tilbyde eller give gaver for at opnå et embede. Gjorde man alligevel, og det blev opdaget, var embedet og muligheden for fremtidige embeder tabt. 2-3-7 og 8 havde deres forlæg i 1643-recessens 1-1-20, stk. 6, hvor indholdet var akkurat det samme.²¹⁷

I begyndelsen af 1680'erne gik der rygter om, at nogle patronatsejere ikke holdt sig for gode til at lade ledige embeder besætte af højstbydende. Det fik kongen til – i reskript af 16. juli 1681 – at pålægge biskoppen i Aarhus at forhøre samtlige præster, som var kaldet af en anden end kong Christian V siden dennes tronbestigelse i 1670. Hvis nogen ærligt indrømmede deres brøde, skulle de blive tilgivet og få deres betalte sum tilbage.

²¹² Schou, 1795-1822, bd. II, s. 106-114.

²¹³ Schou, 1795-1822, bd. III, s. 211ff. Se endvidere: Brorson, 1. bd., 1801, s. 10-20.

²¹⁴ Jf. Danske Lov 2-3-9 med baggrund i den norske Kirkeordinans fra 1607 (2,9).

²¹⁵ Kirkeordinansen 1537/39, 1989, s. 188f; 191f.

²¹⁶ Rørdam (udg.), 1883, 197f. Se også formuleringen i ”det første projekt” 1669-1672; i: Secher og Støchel (udg.), 1891-92, s. 545. Brorson, 1. bd., 1801, s. 815f.

²¹⁷ Secher (udg.), 1903, s. 155.

Men forbudet mod bestikkelse havde allerede været fremme i forordningen af 20. marts 1676, som forbød ”*Skienk og Gave*” for at få gejstligt, civilt eller militært embede. Den, som tilbød bestikkelse, skulle bøde det dobbelte og regnes for uærlig og uværdig til at varetage et embede. Og den, som modtog gaven, skulle miste embede, ære og gods. Disse bestemmelser blev gentaget ved forordning af 23. oktober 1700. Samme dag blev også forbudet mod patronatsejernes usmagelige embedssalg gentaget: ingen måtte antage en præst uden biskoppens eksamination og godkendelse af ansøgeren. I forlængelse heraf blev biskoppen forbudt at ordinere nogen til præsteembedet uden en forudgående, grundig eksamination og aflæggelse af en særlig ed, hvor den vordende præst skulle sværge ikke at have betalt nogen noget – bortset fra et stempelgebyr til Danske Kancelli – for at få embedet samt erklære, at embedet ikke var opnået ad andre ulovlige veje som for eksempel via giftermål.²¹⁸

Disse bestemmelser om edsaflæggelse blev gentaget i reskript af 25. januar 1737 og et par måneder senere også rettet mod allerede ordinerede præster og kapellaner. Ifølge reskript af 22. marts 1737 skulle alle gejstlige ved hvert embedsskifte aflægge ed på at være lovligt kaldede.²¹⁹

Med oprettelsen af Generalkirkeinspektionskollegiet i efteråret 1737 kom der pludselig en ny instans, hvis opgave var at holde kontrol med kirkerne, undervisningen og universitetet. Ved reskript af 26. november 1737 blev bisperne af dette nye kollegium pålagt at indberette embedsbesættelser, som kunne virke mistænkelige.²²⁰ Fra statslig side blev indsatsen mod bestikkelse altså fastholdt ved tilbagevendende lovgivning, som burde hindre misbrug af kirkepatronernes kaldsret og ansøgernes situation.²²¹

Rådgivningen

Tilsynsfunktionen var naturligt kombineret med rådgiverfunktionen, som vi skal se lidt nærmere på i det nedenstående.

Danske Lov 2-17-17

”Superintendenterne skulle tage for sig alle de Sager, som Samvittighederne ere anrørende, om hvilke mand spørger Raad af Guds Ord, naar enten Kongen befaler det, eller hans Raad og Befalningsmænd skrive dem til, eller og noget saadant bliver dem ellers forrelagt i Stigtet, saa skulle de, paa det flittigste de kunde, af Skriften svare dertil, af den Naade dennem er given, bespørge sig med andre Superintendenter, Professoribus Theologiae og de forstandigste Præster, at de kunde svare det, som vist og fast er.”

²¹⁸ Brorson, 1. bd., 1801, s. 47-53. Schou, 1795-1822, bd. II, s. 10ff.

²¹⁹ Fogtman, 1788-1806, dat. 25/1-1737 og 22/3-1737. Længe inden var patronerne nok en gang blevet påmindet om bestikkelsens ulovlighed i forordning om eksamination og vocation til prædikeembedet i Danmark og Norge af 1. august 1707, stk. 9; i: Schou, 1795-1822, bd. II, s. 115f.

²²⁰ Fogtman, 1788-1806, dat. 26/11-1737, stk. 2.

²²¹ I den civile centraladministration var afskedigelser på grund af embedsmænds bestikkelighed absolut ikke ukendt; jf. Gøbel, 2000, s. 212ff.

Danske Lov 2-17-17 stammede fra Christian III's Kirkeordinans.²²² I Vindings første udkast til Danske Lov blev den endelige udformning af bestemmelsen stort set fastlagt.²²³

En regel som 2-17-17 kunne være farlig for en embedsmand i et enevældigt styre, men heldigvis skulle biskopperne diskutere spørgsmålene med hinanden, de teologiske professorer og de skarpsindigste præster. Det sikrede repræsentation af mange synspunkter i svaret til kongen og centraladministrationen samtidig med, at det eventuelle ansvar for et ømtåleligt samvittighedsspørgsmål ikke blev lagt på en enkelt biskops svage skuldre.

I reskript af 23. april 1734 blev Sjællands biskop Worm pålagt, at hans præster ikke måtte fremføre kontroversielle synspunkter fra prædikestolen. Anledningen var den verserende skriftemålsstrid, som havde bragt sindene i kog blandt visse københavnske teologer. For fremtiden skulle præsterne forhøre sig hos deres biskop, hvis de ønskede at bringe ”nye *Controversier*” ind i den standende diskussion. Hvis synspunkterne ikke kunne godkendes af biskoppen, men alligevel blev udtalt fra prædikestolen, kunne biskoppen suspendere den pågældende præst og uden forhaling referere sagen for kongen.²²⁴

Danske Lov 2-17-18

”Egteskabs Sager skulle de forvise til deris rette Stæd og Rettergang, saa fremt der skal offentlig Dom imellem Parterne afsigis, eller om der er nogen skammelig Last overlyst vitterlig, eller og mand frygter for nogen Forargelse blant Almuen. Ellers maa de befrj Samvittighederne af Guds Ord i disse saa vel som i andre Sager, og efter Ordets Lydelse give gode bestandige Raad.”

Danske Lov 2-17-18 havde sin oprindelse i Kirkeordinansen, som ifølge Christian Brorson medtog denne regel for at understrege forskellen på en evangelisk superintendent og en katolsk biskop, der angiveligt ikke undlod at udvide sin indflydelse til områder, som retteligt ikke hørte under embedet.²²⁵

Danske Lov 2-17-19

”De skulle ikke holde sig til at dømmе i nogle Verdslige Sager, uden de dertil af Kongen befalis.”

Danske Lov 2-17-18 og 19 hører på sin vis sammen og står i direkte forlængelse af hinanden i Kirkeordinansen. I det lovforberedende arbejde skete der ikke ændringer af betydning, måske lige bortset fra, at kongen i 2-17-19 blev tilføjet som den, der gav ordre til at dømmе i de verdslige sager, som i almindelighed ikke angik bisperne.²²⁶

²²² Kirkeordinansen 1537/39, 1989, s. 220.

²²³ Secher og Støchel (udg.), 1891-92, s. 545f. Secher og Støchel (udg.), 1893-94, s. 335.

²²⁴ Brorson, 1. bd., 1801, s. 816f. Fogtman, 1788-1806, dat. 23/4-1734. Om skriftemålsstriden; se: Koch og Kornerup (red.), 1951, s. (126-)143.

²²⁵ Brorson, 1. bd., 1801, s. 818.

²²⁶ Brorson, 1. bd., 1801, s. 818; Kirkeordinansen 1537/39, 1989, s. 220; Secher og Støchel (udg.), 1891-92, s. 546; Secher og Støchel (udg.), 1893-94, s. 335.

Ægteskabsdomstolene – tamperretterne – blev ifølge Danske Lov 1-3-8 sat fire gange om året. Danske Lov 1-2-17 bestemmer, at disse sager skulle behandles af stifternes befalingsmænd i samråd med de nærmest boende sognepræster eller lærde mænd – som i princippet også kunne være gejstlige. Denne sidstnævnte bestemmelse havde sit udspring i Riberartiklernes paragraf 3 og 4, hvori superintendenterne blev sparet for stillingtagen til denne type sager, som kun skulle have et biskoppeligt ord med på vejen, hvis det hele gik i hårdknude.²²⁷

Den noget mere negative, magtbetonede tolkning, som Brorson ovenfor blev gjort til talsmand for, eksisterer formelt set ikke i Riberartiklernes formulering, og da loven kom med i Danske Lov i 1683 var katolicismen så langt borte i tid, at der næppe var grund til at opretholde en lovgivning, hvis sigte alene var at knægte magtsyge bispers ambitioner. Der var med andre ord i lige så høj grad tale om en beskyttelse af biskoppernes arbejdsbyrde på det ægteskabsretlige og øvrige civilretlige område.²²⁸

Selv om Danske Lov 2-17-18 fratog bisperne indflydelse på ægteskabssager, som skulle afgøres af domstolene, var der intet til hinder for, at biskopperne som alle andre præster mæglede mellem parterne. Hvis præster, degne, lærere og andre gejstlige havde brug for afgørelser i gejstlige sager, skulle sagerne indbringes for herredsprovsten og provstemodet. Det samme gjaldt i sager mellem præst eller degn og menigheden. Verdslige sager om ejendom, jord, gæld og tilsvarende skulle derimod afgøres ved herredernes birkeretter eller byting og landsting, medmindre provsten kunne bilægge striden uden søgsmål. Disse regler, der var fastslået i Danske Lov 1-2-15 og 16, og begge havde deres ophav i Kirkeordinansen, var for de gejstlige sagers vedkommende underlagt provstemodet, hvor herredernes provstedomme kunne appelleres hos stiftsbefalingsmanden og biskoppen.²²⁹

Embedsværdigheden

Skulle en biskop varetage den store og brogede tilsynsopgave med lære, præster og menighed, krævedes der autoritet og myndighed. Et af midlerne hertil var, at biskoppen bestred sit embede og levede sit liv med en værdighed, som en af rigets højst placerede gejstlige kunne være bekendt.

Danske Lov 2-17-23

”Superintendenterne skulle være Ulastelige, ikke alleeniste naar de til Embedet forordnis, men og siden naar de dertil ere beskikkede. Dersom nogen Superintendent bliver befunden ikke at staa sit Embede saa trolig for, som det sig burte; Men lader sig forkrænke af Præsterne med Gaver, eller og tager nogen anden Forsømmelse derfor, at hand jo ikke er aarvaagen til at gjøre det, som hannem befalet er, eller og lader sig befinde i nogen lastelig Slemmerj, Gierighed, eller Hofmod, eller falder i nogen anden aabenbarlig syndig Last, eller Kætterj, da skal mand klage hannem for Kongen, saa skal hand stædis til Ords i to, eller tre, andre Superintendents, eller

²²⁷ Rørdam (udg.), 1883, s. 198f. Perioden før 1660 er kort og præcist beskrevet i: Thomassen, 1996, s. 36ff.

²²⁸ Både 1-2-17 og 1-3-8 blev ophævet ved forordning af 1. december 1797.

²²⁹ Kirkeordinansen 1537/39, 1989, s. 226f. Appelmuligheden var fastsat i Danske Lov 1-6-8 og stammede fra 1643-recessens 1-1-27 stk. 2; i: Secher (udg.), 1903, s. 161f. Se også: Brorson, 1. bd., 1801, s. 818-821.

andris, som Kongen dertil forordner, Nærværelse; Og dersom hand da derudj bliver aabenbare overvunden, og ikke raader Bod paa den Brøst, eller Last, der hand kand rette sig udj, da skal hand settis af sit Embede, og være lige Ret undergiven, som nogen anden, der saadant gjør.”

Den sidste bestemmelse, som bisperne i indvielsesritualet forpligtede sig på, havde ligesom de øvrige regler sit udspring i ældre lovgivning. Danske Lov 2-17-23 baserede sig på Kirkeordinansen, om end Danske Lov var lidt mere udpenslet.²³⁰ Det var jo vigtigt, at biskopperne i deres hele livsførelse var deres høje embede værdige. Det havde naturligvis stor betydning udadtil, men også indadtil, da et stifts gejstlige personer – ifølge Danske Lov 2-17-22 – af simple ledelsesmæssige årsager var pålagt at ære deres biskop.

Hvis bisperne overskred grænsen for det acceptable, skulle sagen indbringes for kongen. Forseelserne kunne være mange, men en af de nærliggende var muligheden for bestikkelse i forbindelse med embedsudnævnelser. I Danske Lov 2-17-16 var det klart udtrykt, at skænk eller gave i forbindelse med en udnævnelse var strengt forbudt. Forbudet blev understreget flere gange – blandt andet ved forbuddet af 23. oktober 1700, som gjaldt alle embedsmænd: den, der tilbød en gave, skulle bøde det dobbelte af gavens værdi og anses som uærlig og uværdig til betjene noget embede. Modtageren skulle ”uden al Naade” have forbrudt sine bestillinger, ære og gods.²³¹ Det gjaldt også bisperne, der i givet fald var underkastet den samme lov som enhver anden borger.

Skulle bisperne tiltales, skulle det ifølge Danske Lov 1-2-13 ske for Højesteret, hvis det angik embedsførelsen, medens andre verdslige sager skulle indbringes for den ret, som andre lærde folk og gejstlige personer var underlagt. Det var en bestemmelse, der var formuleret af Vinding i det første lovudkast, men den egentlige kilde var Kirkeordinansen.²³²

2-17-23 gav ikke anledning til tilføjelser i årene, der fulgte, og forklaringen er vel den enkle, at der – heldigvis – ikke opstod situationer, som krævede skærper.

En sammenfatning

Hermed er vi ved vejs ende i gennemgangen af de lovparagraffer, som enhver biskop ifølge Kirkeritualet af 1685 ved sin indvielse skulle love at efterleve. Som vist var mange af bestemmelserne overordnede regler, der ragede op over en hel underskov af særlige love – ikke mindst angående gudstjenestens afholdelse og visitatsinstitutionen.

Der er to omstændigheder, som påkalder sig særlig interesse i Danske Lovs bispelovgivning: fraværet af fornyelse i Danske Lov i forhold til tiden før enevælden og fraværet af reel fornyelse i den regulerende lovgivning, der fulgte efter Danske Lov.

Den danske enevælde var på sin vis verdens skrappeste. Praksis var nok ikke så meget anderledes end i andre lande med absolutistisk styre, men tilstedeværelsen af en formel herskerkontrakt i form af Enevoldsarveregeringsakten af 10. januar 1661, gav kongen et enestående, bindende tilsagn fra undersåtterne.²³³ Under indtryk af disse vilkår må man spørge: hvorfor følte den enevældige administration ikke behov for en gennemgribende revision af kirkelovgivningen

²³⁰ Kirkeordinansen 1537/39, 1989, s. 227; Secher og Støchel (udg.), 1891-92, s. 546f.

²³¹ Schou, 1795-1822, bd. II, s. 10f.

²³² Secher og Støchel (udg.), 1891-92, s. 383. Kirkeordinansen 1537/39, 1989, s. 227. Brorson, 1. bd., 1801, s. 831-846.

fra valgkongedømmets dage? Hvad var den afgørende forudsætning for enevældens ubesværede overtagelse af den gamle lovgivning? Hvor satte enevælden sit kirkeretlige fingeraftryk på lovgivningen omkring biskopperne – hvis den satte noget?

Som nærmere omtalt i et tidligere afsnit er den generelle vurdering af enevældens kirkelovgivning, at de vidtgående ændringer udeblev. Ændringerne lignede snarere en ajourføring eller kodificering af den hidtidige retstilstand, som Jens Ulf Jørgensen i 1983 udtrykte det.²³⁴ På samme linie finder man Knud J. V. Jespersen, som gør en del ud af at fremhæve kontinuiteten før og efter statsomvæltningen, medens de videre konsekvenser af det politiske systemskifte først viste sig efterhånden.²³⁵

I 1954 stillede Stig Iuul sig selv spørgsmålet: var Danske Lov blot en samling af den gældende, skrevne ret, og medtog den i så fald forældede bestemmelser?

Danske Lov var et led i de uniformeringsbestræbelser, der fandt sted i enevældens tidlige konsolideringsår. Sjællandske og Jyske Lov skulle afløses af en fælleslov, og allerede ved missive af 26. januar 1661 blev der nedsat en lovkommission. Resultatet stod desværre ikke mål med anstrengelserne, og i de følgende år blev der nedsat yderligere to lovkommissioner, som heller ikke drev det vidt. I 1666 lød den kongelige ordre, at den eksisterende lov skulle gennemses og samles. Forandringer skulle ske i samråd med kongen. Tidligere tiders ambitioner om en tidssvarende kodifikation af den danske ret blev kort og godt tilsidesat til fordel for en kompilation, hvorved det fornyende element trådte i baggrunden. Efter vekslende stilstand og aktivitet blev udarbejdelsen af Danske Lov lagt i hænderne på Rasmus Vinding, som med *Codex Fredericius* præsterede et hurtigt resultat, men af ringe kvalitet. I de følgende års lovrevisionskommissioner – som der var fire af – blev arbejdet omsider afsluttet i 1681. Slutresultatet blev en meget dansk lov med kun ganske få udenlandske kilder. At det forholdt sig sådan, skyldtes først og fremmest lovens mål om at samle den skrevne og hidtil gældende danske ret. Ved denne fremgangsmåde forblev hullerne i den gamle lovgivning tomme, og lovfædrenes manglende praktiske føling med retslivet resulterede i en lovgivning, som allerede ved udgivelsen var forældet.²³⁶

Med Stig Iuuls klare konklusion er der nok en og anden, der har lyst til at spørge, om der så overhovedet er mere at diskutere? At Danske Lov var en kompilation af tidligere tiders danske lovgivning, giver jo en logisk forklaring på den manglende revision af kirkelovgivningen fra valgrigets dage. Og et sådant svar forekommer da også besnærende, indtil tanken falder på enevoldsstyrets senere lovgivning. For selv om de første enevoldskonger havde travlt med at sætte enevælden i system og dermed ikke fik skabt megen fornyelse, så burde det jo ikke hindre en eventuel nødvendig nytænkning i den senere lovgivning på området. Alligevel blev resultatet stort set lovgivningsmæssig stilstand: den ovenstående gennemgang af bispelovgivningen viser jo netop, at lovgivningen ikke blev suppleret af reelt fornyende lovgivning i perioden frem til 1746. Der blev ganske vist taget mange nye initiativer på det kirkelige område, men den del af kirkelovgivningen, som angik biskopperne, var i det store og hele uforandret. De tilføjelser, der fra tid til anden dukkede op, var som regel blot skærper af gamle bestemmelser, som levede en lidt for overset tilværelse.

²³³ Jespersen, 1989, s. 168. Til fordel for en moderat tolkning af enevoldsstyret tæller blandt andet Danske Lovs straffelove, som var forholdsvist humane i forhold til udlandets straffelovgivning; i: Iuul, 1954, s. 78.

²³⁴ Jørgensen, 1983, s. 464.

²³⁵ Jespersen, 1989, s. 170.

²³⁶ Iuul, 1954, s.10f; 21-32; 39; 44; 62-73; 81.

Hvorfor var der så ikke behov for en gennemgribende revision af kirkelovgivningen? Simpelthen fordi lovgivningen var stram nok til enevoldsstyrets brug, og fordi målet var det samme som hidtil.

Ved Kirkeordinansens udarbejdelse havde Wittenberg-teologen Johann Bugenhagen som tidligere omtalt en væsentlig indflydelse. Bugenhagens revision af de danske evangeliske teologers udkast til Kirkeordinansen styrkede klart kongens indflydelse. Blandt andet var superintendenternes ed og ritualer for superintendentindvielse Bugenhagens værk.²³⁷ Et andet og nok så vigtigt perspektiv i denne sammenhæng var Christian III's forvaltning af Kirkeordinansen og hans måde at udfylde sin kirkefyrstelige rolle på. Christian III så ligesom Bugenhagen på superintendenterne som embedsmænd, der arbejdede på kongens vegne,²³⁸ og denne opfattelse er helt afgørende for tolkningen af kirkelovgivningen frem til enevoldsstyret: der herskede i en vis forstand en høj grad af enevælde,²³⁹ men denne enevælde havde en ganske bestemt begrundelse, nemlig den, at den katolske kirke havde forsømt sine opgaver og glemt, at det ultimative mål var skabelsen og fastholdelsen af det fuldstændigt kristne samfund. Derfor tog Christian III hånd om kirkens opgave i forbindelse med reformationen. Situationen blev rettet op, og kirkens – og kongens – mål blev atter forfulgt. Dét var den afgørende forudsætning for, at enevælden så ubesværet kunne overtage den gamle lovgivning fra Kirkeordinansen, og derfor vil man søge forgæves efter enevældens kirkeretlige fingeraftryk på bispelovgivningen, hvis man søger i de bestemmelser, som biskopperne ved deres indvielse lovede at efterleve.

Det næste spørgsmål, der trænger sig på, er så: hvorfor blev det Kirkeordinansen og ikke en senere lovgivning som 1643-recessen, der markerede hovedlinien i Danske Lovs kirkelovgivning? Tidsmæssigt set skulle man jo tro, at det ville være et tilbageskridt at basere sig på Kirkeordinansen i stedet for den langt nyere reces af 27. februar 1643. Det er ikke nemt at svare på, men der kan måske anes et svar i den omstændighed, at recessen ikke indfrie de samtidens ønsker om en revideret kodifikation af lovgivningen, og kort efter var der atter arbejde i gang omkring nok en lovgennemgang.²⁴⁰ Recessen blev altså ikke det fornyende lovgivningsarbejde, man kunne have håbet på, og da Danske Lov skulle skrives, var det derfor naturligt i højere grad at bygge enevældens kirkelovgivning på den danske evangeliske kirkes ældste lovgrundlag.

²³⁷ *Kirkeordinansen 1537/39*, 1989, s. 22ff.

²³⁸ Lausten, 1987, s. 78.

²³⁹ Lausten, 1987, s. 67-73, hvor en evangelisk superintendents opgave blev skitseret. Systemet gik tydeligvis mod øget kongelig kontrol og overopsyn med superintendenternes embedsførelse. Biskopperne var kongelige embedsmænd, som ikke havde nogen magt over statsstyret, men derimod kun indflydelse nedad i hierarkiet, altså indenfor kirkens indre anliggender. Kongen var den egentlige styrer, jf. Lausten, 1987, s. 77-79.

²⁴⁰ Secher (udg.), 1903, s. 135.

Med Danske Lov 2-17-1 – om at hvert stift skulle have en superintendent, som kongen beskikkede og stadfæstede – var det hele sagt. 2-17-1 var den stilfærdige, men afgørende markering i Danske Lov af den nyindførte enevælde. Men som tidligere vist var kongevalget af biskopperne i praksis ingen nyskabelse.

Til gengæld blev de nye biskopper bundet af et nyt løfte, der som vist indeholdt de samme elementer som den gamle superintendented, men havde den meget vigtige tilføjelse, at en gejstlig embedsmand skulle gøre sit bedste for, at den absolutte enevælde blev fastholdt uforandret. Det var et vidtgående løfte til kongen om troskab. Embedsmændene blev kongens personlige folk i et rige, som var kongens personlige, arvelige besiddelse.

Ifølge Kongeloven var alle gejstlige fuldstændig underlagt kongen, som imidlertid selv var forpligtet på den kristne tro, hvad der selvsagt kunne forplumre det kirkelige hierarki, og det var visse gejstlige ikke blinde for. Man behøver blot at tænke på biskop Bagers bispevielsesritual, hvor den ordinerende biskop gentog præsternes ”Amen” for at sikre forståelsen af, at biskoppen var den egentlige ordinator – og altså ikke den enevældige konge trods dennes enevældige udnævnelsesret. Hans Wandal, som ellers så enevoldsordningen forankret i guddommelig ret, opfattede kongens magt over kirken som en magt over kirkens ydre ordening, men ikke dens åndelige liv. Prædiken, sakramentforvaltning og ordination var ikke kongens opgave eller mulighed.²⁴¹

Kongelovens kategoriske bestemmelser var altså ikke uden selvmodsigelser, når gejstligheden skulle tolke Guds Ord – også overfor den konge, hvis loyale embedsmænd de var. Denne sprække i Kongeloven ændrer imidlertid ikke på indtrykket af en meget udstrakt kongelig indflydelse på kirke og gejstlighed, som svarer dårligt til Danske Lovs anden bog, der i det væsentlige ikke adskilte sig fra lovgivningen forud for enevældens indførelse. Svend Ellehøj har tolket Kongelovens firkantede regelsæt som tegn på hastværk og ufuldstændighed i lovarbejdet. Derfor er Danske Lov en bedre kilde til enevældens tankeverden eller ideologi, om man vil.²⁴² Et andet vigtigt argument for den påfaldende kontinuitet fra valgrige til arverige er – som påpeget af Bernt T. Oftestad – at kongens forpligtelse overfor den kristne kirke og bekendelse begrænsede mulighederne for en absolutistisk inspireret fornyelse af kirkeliv og -lovgivning. Oftestad ser dog én grundlæggende forandring i øvrighedssynet: i reformationstidens øvrighedsopfattelse hvilede kongens kirkestyre på, at han var ”*det første lem*” af den kristne menighed. Efter 1660 var kongens kirkestyre baseret på hans suveræne magt og myndighed som fyrste, og denne tankegang virkede fremmede på en centralisering af magten i kirken, hvilket i næste instans var med til at bane vejen for en statskirke.

Gejstlighedens særlige standsfølelse blev imødekommet ved de gejstlige privilegier fra 1661, som sikrede, at gejstlige kun modtog kongelige love og ordrer gennem biskopperne, altså gennem rent gejstlige kanaler.²⁴³

For biskoppernes vedkommende bliver den uundgåelige konklusion, at lovgivningen om deres embede blev lagt fast med Danske Lov af 1683, og det blev der ikke ændret på i årene, der fulgte. Da Danske Lovs anden bog var baseret på før-enevældig lovgivning, synes det klart, at enevældens statsadministration var tilfreds med den gamle, kirkelige lovgivning, som først og fremmest bestod af Kirkeordinansen af 1539. For biskopperne betød det, at deres af lovgivningen udstukne retningslinier i det store og hele var de samme i årene 1539-1683 og i 1683-1746, men opgaven var jo også stadig den samme.

²⁴¹ *Kongeloven og dens Forhistorie*, 1886/1973, s. 45; 51; 67. Borregaard, 1953, s. 153. Oftestad, 1998, s. 59ff.

²⁴² Ellehøj, 1983, s. 15.

²⁴³ Oftestad, 1998, s. 61ff.

Enevældens vigtigste præg på bispelovgivningen skal derfor ses i tilpasningen af lovene, så de fulgte den reelle praksis: Danske Lov udtrykte klart, at kongen valgte biskopper til hvert stift, og derved kunne kongen sikre sig, at bispestolene blev beklædt af de rette folk.

Med embedseden blev biskoppernes to vigtigste opgaver klart formuleret, nemlig kirketugten eller socialdisciplineringen – først og fremmest i form af visitatsen – samt bevarelsen og beskyttelsen af styret, altså legitimering af enevælden. I det nedenstående skal den praktiske opfyldelse af disse to biskoppelige opgaver undersøges nøjere. Det er nærliggende at forvente, at centrum flytter sig for begge opgavers vedkommende. Spørgsmålet er så, om det skyldes den teologiske udvikling, enevældens konsolidering eller noget helt tredje.²⁴⁴

Kapitel 8

Biskoppen som tilsynsmand

Forskningen i visitatsinstitutionen

Som omtalt under gennemgangen af Danske Lov 2-17-9 skulle alle stifternes kirker besøges mindst hvert tredje år, og under besøgene skulle biskopperne kontrollere, at intet blev forsømt. Biskevisitatserne var samtidig en kontrol af provsternes visitatser i deres respektive provstier, og en sådan kontrol syntes ikke overflødig, da menighedens respekt for provstevisitatserne kunne forekomme begrænset.²⁴⁵

²⁴⁴ Michael Bregnsbo har klart beskrevet, at selv om præstestanden loyalt legitimerede enevælden i alle årene fra 1660-1848, så var løsningen af denne opgave i 1848 fundamentalt forskellig fra 1660; i: Bregnsbo, 1998, s. 59f.

²⁴⁵ Rørdam, KS 3. rk., 2. bd., 1877-80, s. 149.

Visitatserne var biskoppernes og menigmands bedste mulighed for at møde hinanden. Derfor har visitatsberetningerne haft historikernes interesse, og det har resulteret i et betydeligt antal kildeudgivelser. Men den egentlige forskning på området er til gengæld stærkt begrænset, hvad enten det er på europæisk, nordisk eller nationalt plan.

Bortset fra enkelte artikler, som har benyttet visitatsprotokoller til at belyse folkereligøsiteten,²⁴⁶ findes der faktisk kun nogle få bøger, som beskæftiger sig med bispevisitatser i Europa.

Under redaktion af Ernst Walter Zeeden og Peter Thaddäus Lang udkom i 1984 antologien *Kirche und Visitation. Beiträge zur Erforschung des frühneuzeitlichen Visitationswesens in Europa*. Udgangspunktet er, at visitatsen var et reforminstrument, som styrkede den politiske øvrighed og dermed den politiske magt. Visitatsen skulle sikre den rette konfession og uniformitet blandt undersåtterne. Resultatet blev en nyttig socialdisciplinering,²⁴⁷ som ansporede kirke og stat til at gå hånd i hånd under absolutismen i Europa.²⁴⁸ Antologiens hovederinde er at diskutere de metodiske vanskeligheder, som kildematerialet frembyder. Hvordan kan man systematisere visitatsberetningernes mange oplysninger og derved opnå frugtbare forskningsresultater? Kan man overhovedet sammenligne kilderne, når visitatorerne har udformet deres beretninger på forskellig vis? Er oplysningerne i det hele taget ikke alt for personligt præget til at skematiseres? Er alt blevet skrevet ned, eller har man kun noteret det vigtigste eller det usædvanlige? Der er mange spørgsmål, men ingen eller kun få svar.

Lidt mere konkret er Ernst Walter Zeeden og Hansgeorg Molitors lille antologi og bibliografi *Die Visitation im Dienst der kirchlichen Reform* fra 1977, hvor fokus er rettet mod den katolske kirkes visitationsindsats som en konfessionel modgift mod lutherdommen og andre "vildfarne" religiøse retninger. Indledningsvis bliver det uundgåelige spørgsmål om visitatsernes kildeværdi kastet ud i luften,²⁴⁹ og bidragene advarer mod anakronismer ved at stille vor egen tids spørgsmål til det gamle kildemateriale. Hansgeorg Molitors bidrag går nok tættest på en konkret udnyttelse af kilderne. Molitor mener – med udgangspunkt i visitatserne fra ærkestiftet Trier – at der kan udledes et generelt billede af kirkestyret og samfundsstrukturen, medens de konfessionelle forhold ikke uden videre lader sig læse ud af visitatsberetningerne.²⁵⁰

I Norden fik vi i 1999 et vigtigt indlæg i diskussionen af bispevisitatsernes betydning. Olle Larssons undersøgelse af visitatserne i det svenske Växjö Stift i årene 1650-1760 er banebrydende og lukker et stort hul i historieforskningen. Alligevel kan man af to grunde betvivle værdien af enkelte konklusioner: kildematerialet er koncentreret om tre perioder – 1652-1656, 1691-1702 og 1750-1759 – medens den mellemliggende tid ikke berøres. Desuden er det lidt metodisk problematisk, at der kun benyttes tre biskoppers visitatsberetninger – én fra hver tidsperiode – hvor det ville have været en klar fordel, om der var to visitatorer for hver periode. Men dette ville i så fald have krævet en anden periodisering eller gennemgang af to stifters visitatsberetninger, og så var det omfattende arbejde måske aldrig blevet gjort.

Larsson har sat sig for at undersøge, om man ved hjælp af visitatsberetningerne kan finde tidlige tegn på den sekulariseringsproces, som for alvor brød igennem i 1800-tallet. Og konklusionen er, at det kan man.²⁵¹

²⁴⁶ Se herom nærmere i: Larsson, 1999, s. 10f.

²⁴⁷ Begrebet "socialdisciplinering" er formuleret af Gerhard Oestreich og er blandt andet beskrevet i: Schulze, 1987, s. 265ff.

²⁴⁸ Zeeden und Lang (udg.), 1984, s. 11ff; 35. Der er bidrag fra Frankrig, Italien, Polen, England og Nederlandene.

²⁴⁹ Zeeden und Molitor (udg.), 1977, s. 8f.

²⁵⁰ Zeeden und Molitor (udg.), 1977, s. 34ff.

²⁵¹ Larsson, 1999, s. 313-317.

Den omstændighed, at de tidlige visitatser koncentrerer sig om orden og moral, medens de sene handler om religion, undervisning, fattigforsorg og præsternes embedsførelse, viser, at 1700-tallets mennesker stillede spørgsmål, som menighedens medlemmer tog for en selvfølge i 1600-tallet. Religionens rolle ændres fra en naturlig del af samfundssystemet til noget, der som følge af troens individualisering kan problematiseres og bliver det.²⁵² Samtidig forandrer bispevisitatsernes deltagerkreds sig fra at omfatte menigheden i almindelighed til kun at bestå af en mindre, udvalgt skare, nemlig eliten, som først og fremmest bestod af præstesketet.²⁵³

På den ene side synes denne tolkning overbevisende, på den anden side forekommer den pietistiske tankegang noget undertrykt – ja næsten ikke-eksisterende – i Larssons afhandling. Det er problematisk at diskutere troens individualisering uden at komme ind på pietismen, der jo netop havde den personlige omvendelse og den selvstændige bibellæsning som vigtige programpunkter. Uden at sige det direkte ser Olle Larsson altså i den pietistiske periode de første skridt mod det sekulariserede samfund, selv om de traditionelle standpunkter i sekulariseringsdiskussionen snarere har kredset om de folkelige vækkelser og protester mod den etablerede statskirke i 1800-tallet.²⁵⁴

Den hjemlige forskning i 1600- og 1700-tallets visitatsberetninger er i det store og hele begrænset til indledningerne til de trykte kildeudgivelser af visitatsberetninger. Alle kan se visitatsberetningernes værdi som kilde til lokale oplysninger, ligesom de meddeler noget om visitatoren og de personer, der deltog i visitatsen. Men i lighed med de ovenfor beskrevne metodiske overvejelser fra flere europæiske lande, er det vanskeligt at systematisere materialet, og det – sammen med kildesituationen – er vel årsagen til, at der reelt ikke findes nogen dansk undersøgelse af visitatsberetninger.²⁵⁵

Visitatser i Viborg Stift 1693-1740

Fraværet af en visitatsundersøgelse nødvendiggør, at der i denne fremstilling gøres et forsøg. I perioden 1660-1700 findes der tilsyneladende kun to visitatsberetninger, og den ene – biskop Christen Jensen Lodbergs visitats fra Ribe Stift i 1687 – er meget mangelfuld og vanskelig at læse. De manglende oplysninger og fraværende sider gør ofte teksten usammenhængende, hvorfor visitatsen ikke kan benyttes til en kvantitativ undersøgelse.²⁵⁶ Den anden er heldigvis anvendelig, om end den kun er kortfattet. Det er en visitatsberetning fra Viborg Stift, hvor biskop Henrik Thomsen Gerner i juni og juli 1693 visiterede Gislum, Aars, og Slet herreder.²⁵⁷ Eksistensen af denne visitatsberetning fra perioden 1660-1700 er det afgørende for valget af Viborg Stift som undersøgelsesområde.

For at skabe et ordentligt sammenligningsgrundlag må visitatserne fra årene efter 1700 i sagens natur også være fra Viborg, og det kan lade sig gøre, selv om det også her gælder, at kildematerialet er ujævnt fordelt. Biskop Søren Lintrups fyldige visitatsberetning giver et glimrende indtryk af visitatserne i årene 1721-1724.²⁵⁸ Biskop Johannes Trellunds tre oversigter over visitatsrejser fra 1730 og 1731 – med korte bemærkninger fra visitatserne – repræsenterer

²⁵² Larsson, 1999, s. 292ff.

²⁵³ Larsson, 1999, s. 295f.

²⁵⁴ Larsson, 1999, s. 307-312. Se også: Liljewall, 2000, s. 405-413.

²⁵⁵ Bjørn Kornerup har i sin indledning til biskop J. P. Mynsters visitatsdagbøger givet en oversigt over visitatsbøgerne siden reformationen, men nogen analyse er der ikke tale om; i: Kornerup (udg.), 1937, s. XIII-XIX.

²⁵⁶ Ribe Bispearkiv C4 851. Visitatsberetning 1687.

²⁵⁷ Viborg Bispearkiv C2 159. Visitatser 1693-1753.

²⁵⁸ Nygård (udg.), 1899-1900, s. 68-164.

1730'erne.²⁵⁹ Endelig kommer Andreas Wöldikes visitatsrejse i Salling i 1740 med som eksempel på, hvordan opgaven blev løst i 1740'erne.²⁶⁰

Som vist ovenfor har de metodiske vanskeligheder ved netop bispevisitatser været ret betydelige. En systematisering af bispevisitatserne med deres individuelle præg gør selvsagt konklusionerne sårbare. På den anden side set er en systematisering den eneste mulighed for at udlede nogle tendenser i kildematerialet.

Den her anvendte systematisering er identisk med Olle Larssons svenske emneoversigt for Växjö Stift i årene 1650-1760.²⁶¹ Det har to grunde: dels opfylder Larssons oversigt kravet til kategorier i en dansk undersøgelse, og dels muliggør det en sammenligning mellem Danmark og Sverige, som i bedste fald kan øge undersøgelsesresultaternes værdi.

Larssons emneoversigt har, som vist herunder, otte hovedgrupper, som igen er opdelt i en række underpunkter:

Økonomi:	Regnskaber, inventar, indkomster/lån, bygninger/jord, tjenester/løn, bidrag
Samlivsforhold:	Ægteskab/trolovelse, tvister mand/kvinde, skilsmisser
Samfundsorden:	Tvister, ordninger i/ved kirken, urostiftelse, usædelighed, tyveri, vold
Religionen:	Ugudelighed, gudstjeneste, tilstedeværelse, nadver, sælsomheder, advarsler
Undervisning:	Katekese, børneundervisning, Bibelen
Præsterne:	Embedsførelse, forhold til menighed
Fattigforsorg:	Fattiges underhold, løsgænger
Øvrigt:	-

Som før nævnt benytter Olle Larsson sin emneoversigt til at karakterisere og undersøge udviklingen mellem visitatsberetninger fra tre perioder, nemlig årene 1652-1656, 1691-1702 og 1750-1759. Ved de tre bispevisitatser er der berørt en række emner, og hvert berørt emne har fået et ”kryds” i emneoversigten. Fordelingen af krydser i absolutte og relative tal fortæller derfor om udviklingen i visitatsernes indhold, for så vidt som det er nedskrevet. For årene 1652-1656 er der sat 224 krydser,

²⁵⁹ Viborg Bispearkiv C2 159. Visitatser 1693-1753. De tre oversigter over visitatsrejser er uden år, men kan ud fra en indre datering tidsfæstes til 1730 og 1731, jf. ugedage og dato, stil og et enkelt årstal.

²⁶⁰ Christensen, 1918, s. 17-42.

²⁶¹ Larsson, 1999, s. 113.

for 1691-1702 er der 1044 og årene 1750-1759 repræsenteres af 1482 krydser.²⁶² Larsson vurderer, at visitatserne i 1600-tallet først og fremmest skriver eventuelle usædvanlige oplysninger, medens det ordinære ikke noteres. Selv om kilderne giver et godt billede af biskoppernes visitatsarbejde, skal man altså ikke uden videre stole for meget på alle kvantitative forandringer. Desuden er det i alle tilfælde øvrighedens vurdering, man får via visitatsberetningerne. I 1750'erne er der større konsekvens i protokolleringen, og alle emner bliver tilsyneladende ført til bogs.²⁶³ Endelig er det vigtigt at påpege, at fraværet af et egentligt visitatsskema gør visitatsberetningernes udformning meget individuel og dermed så meget vanskeligere at kvantificere. Disse kildemæssige vanskeligheder er vigtige at holde sig for øje i tolkningen af udviklingen.

Princippet for nedenstående optælling har været, at et berørt emne kun er talt med én gang, uanset omfanget ved den enkelte visitats og om grunden til omtalen er god eller dårlig. Hertil kommer, at der i en række tilfælde har måttet foretages et skøn ved rubriceringen. Dette indebærer, at resultaterne fra den i antal ret beskedne undersøgelse af Viborg Stift 1693-1740 først og fremmest bliver baseret på vægtfordelingen i hovedgrupperne. Dette står i nogen grad i kontrast til Larssons undersøgelse, som på grund af et stort talmateriale kan drage væsentlige konklusioner ud fra de mange undergrupper i skemaet.

Ud fra gennemlæsning af en lang række visitatsberetninger kan man kortfattet karakterisere en almindelig visitats som et biskoppeligt besøg med fire elementer: kirketilsyn, prædiken, katekisation og endelig præste- eller menighedssager med eventuelle biskoppelige formaninger.²⁶⁴

De fire viborgensiske biskopper, som forfattede de fire benyttede visitatsberetninger var Henrik Thomsen Gerner, Søren Lintrup, Johannes Trelund og Andreas Wöldike.

Henrik Thomsen Gerner (1629-1700) var biskop i Viborg i årene 1693-1700. Det er sandsynligvis Gerner's første visitatsberetning – og eneste bevarede – som benyttes her. Gerner kom fra en stilling som sognepræst i Birkerød og provst i Lyngø-Kronborg Herred. Birkerødembedet havde Gerner overtaget efter sin svigerfar, J. H. Bircherod. Under svenskekrigen 1658-1660 blev Gerner dømt til døden, men i 1660 blev han løsladt som bytte og med løsepenge. Teologisk set var han – som enhver anden i den tid – ortodoks. Ved Christian Vs salving i 1671 skrev Gerner et ærevers, som vel næppe har skadet ham, da Viborgs bispedømme skulle besættes.²⁶⁵

Søren Lintrup (ca. 1669-1731) blev biskop i Viborg i 1720. Inden den tid havde han gjort en god, akademisk karriere, som var endt med et professorat i teologi i 1716. Lintrups visitatsberetning omfatter årene 1721-1724. I 1725 blev Lintrup atter kaldt til København, hvor Frederik IV ønskede

²⁶² Larsson, 1999, s. 113.

²⁶³ Larsson, 1999, s. 78-81.

²⁶⁴ Denne karakteristik er ikke væsensforskellig fra Peder Palladius' anvisninger. Se eksempelvis indholdsoversigten; i: Jacobsen (udg.), 1925, s. 148ff.

²⁶⁵ Jf. *Dansk biografisk Leksikon*, 1979ff.

ham som hofpræst og teologisk professor. Lintrup var en dårlig prædikant, og som professor var han ikke særlig original. Han var teologisk ortodoks uden sans for de nye strømninger, og det kan nok have været medvirkende til, at den nye konge, Christian VI, afskedigede Lintrup, da han havde prædikeret ved Frederik IVs begravelse.²⁶⁶

Lintrups efterfølger blev Johannes Trellund (1669-1735), som meget mod sit eget ønske blev biskop i Viborg i 1725. I lighed med Lintrup kom Trellund fra et professorat på Københavns Universitet. Som missionsinspektør siden 1712 var Trellund dog også involveret i det forholdsvis nyetablerede missionsarbejde. Trods Trellunds ortodokse teologi var han ikke afvisende overfor de nye pietistiske tanker, og det bragte ham i strid med andre ortodokse. Trellund roste eksempelvis kongens omsorg overfor ikke-kristne undersåtter. I 1730 ønskede Christian VI at gøre den lærde Johannes Trellund til kongelig konfessionarius, men kongen fandt biskoppen for affældig og returnerede ham til Viborg, hvor han i hele sin embedsperiode var en nidkær og flittig visitator.²⁶⁷

Ved Trellunds død i 1735 blev sønderjyden Andreas Wöldike (1687-1770) biskop i Viborg, og det var han lige til sin død 35 år senere. Ligesom Trellund måtte Wöldike finde sig i forflyttelse fra hovedstaden, hvor han var præst i Holmens Kirke og provst for land- og søetaten. Bjørn Kornerup beskriver i *Dansk biografisk Leksikon* Wöldike således: ”Som prædikant fandt man hans langtrukne prædikener i dårligt dansk, fremført med læspende stemme, kedsommelige, og de urolige kirkelige forhold i denne kamptid førte ham stadig ind i situationer han ikke kunne magte. Navnlige skadede det ham at han indtog en uklar holdning over for pietismen, snart synes han afgjort ortodoks, snart pietistvenlig. Meget mod sit eget ønske blev han 1735 udnævnt til biskop i Viborg idet Christian VI med stor bestemthed krævede hans forflyttelse.” Deraf kan man slutte, at udnævnelsen til biskop ikke nødvendigvis skal betragtes som en forfremmelse, men snarere som et middel til at få ham væk fra København. Wöldike fik dog – ikke mindst på grund af sit visitatsarbejde – et smukt vidnesbyrd som biskop.²⁶⁸

De to nedenstående skemaer viser, hvordan den emnemæssige vægtfordeling forskød sig i årene 1693-1740. Det første skema viser de absolutte tal, hvilket samtidig afslører kildematerialets beskedne omfang. Det andet skema viser den procentuelle udvikling.

²⁶⁶ *Dansk biografisk Leksikon*, 1979ff.

²⁶⁷ *Dansk biografisk Leksikon*, 1979ff.

²⁶⁸ *Dansk biografisk Leksikon*, 1979ff.

Visitats Viborg	1693	1721-24	1730-31	1740
Økonomi	58	215	2	0
Samlivsforhold	2	2	0	0
Samfundsorden	7	10	0	0
Religionen	1	15	0	0
Undervisning	3	94	34	22
Præster	0	54	0	15
Fattigforsorg	0	2	0	0
Øvrigt	0	1	0	0
I alt	71	393	36	37

Visitats Viborg i %	1693	1721-24	1730-31	1740
Økonomi	81,7	54,7	5,6	0,0
Samlivsforhold	2,8	0,5	0,0	0,0
Samfundsorden	9,9	2,5	0,0	0,0
Religionen	1,4	3,8	0,0	0,0
Undervisning	4,2	23,9	94,4	59,5
Præster	0,0	13,7	0,0	40,5
Fattigforsorg	0,0	0,5	0,0	0,0
Øvrigt	0,0	0,3	0,0	0,0
I alt	100,0	99,9	100,0	100,0

Skemaerne illustrerer klart en markant forskydning nedad fra økonomi, samlivsforhold og samfundsorden til undervisning og præsternes embedsførelse. Skemaerne viser samtidig, at

præsternes embedsførelse og undervisningen ikke var ukendte emner i 1600-tallets visitatsberetninger. De optog bare ikke så meget plads i visitatsberetningerne, forholdsvis betragtet.

Inden vi skal se på konkrete eksempler fra visitatser i perioden, er der to spørgsmål, som først må afklares: er Viborg-visitatserne repræsentative? Og hvordan kan udviklingen forklares?

For at begynde ved begyndelsen, så kniber det som tidligere nævnt med at finde samtidige visitatsberetninger, når man ser bort fra den ret ufuldstændige ripensiske visitats fra 1687. Kildesituationen nødvendiggør brug af før-enevældige visitatser. Adskiller disse sig emnemæssigt væsentligt fra Henrik Thomsen Gerners fra 1693?

Når bisperne var på visitatsrejser, fulgte de naturligvis et system, og dette system har antagelig bestået af lige dele arvegods og egne tilføjelser, som tilsammen er blevet den enkelte biskops visitatsmetode. Den første – og meget markante – sjællandske biskop, Peder Palladius, skrev sin velkendte visitatsbog, hvori han fremlagde en fuldstændig ”opskrift” på en bispevisitats. Det samme gjorde den fynske biskop Niels Jespersen, om end omfanget var anderledes beskedent. Alene indholdsfortegnelsen til Palladius’ visitatsbog afslører, at Palladius’ mening om en god og grundig visitats ”*paa min herre oc konges vegne*” næsten fra ord til andet følger Olle Larssons emneoversigt. Peder Palladius kom ind på det hele: kirkebygningerne og deres inventar, ægteskabelige forhold, gudstjenesten, præsterne, undervisningen og fattigforsorgen.²⁶⁹

Den fynske biskop Jacob Madsen, hvis visitatsbog dækker årene 1588-1604, visiterede flittigt. Det er karakteristisk, at biskoppens opmærksomhed først og fremmest var rettet mod præsternes forkyndelse samt kirkebygningernes tilstand og de økonomiske forhold.²⁷⁰ I den sammenhæng er det vigtigt at erindre, at da Madsen visiterede, var reformationsårhundredet endnu ikke til ende, så de konfessionelle forhold var naturligvis af allerhøjeste vigtighed.

Hans Mikkelsen var biskop over Fyn i årene 1616-1651 og skrev dagbøger, hvori der jævnt væk optræder visitatsoptegnelser. Biskop Mikkelsens opmærksomhed er tilsyneladende rettet mod ungdommens undervisning, men det er ganske klart, at bemærkninger som ”alt i orden” kan dække over mangt og meget, der ikke blev noteret.²⁷¹

²⁶⁹ Jacobsen (udg.), 1925, citat fra s. 146. Rørdam, KS 3. rk., 5. bd., 1884-86, s. 75-92. Se endvidere: Thomassen, 1996, s. 44ff.

²⁷⁰ Rasmussen og Riising (udg.), 1995. Biskop Madsens visitats på Als og Ærø i 1589 havde specielle årsager og fik derfor også sit eget særlige præg: visitatsen var udelukkende koncentreret om bygninger, inventar og regnskaber; i: Hermansen, 1999, s. 229-244.

²⁷¹ Riising og Seidelin (udg.), 1991, se fx s. 95; 132-135; 202.

Biskop Christen Jensen Lodbergs visitatsoptegnelser fra Ribe Stift i året 1687 kan – trods mangler – bekræfte indtrykket af, at også efter 1660 var den biskoppelige interesse for kirkernes tilstand og økonomi stor, selv om ungdommens undervisning og præsternes evner på prædikestolen ligeledes lå bisperne på sinde. I den kortest mulige formulering lød det eksempelvis om situationen i Lintrup: ”*Ungdom[m]en maadelig. Kircken meged Elendig*”.²⁷²

Aalborgbiskoppen Jens Bircherod, som varetog embedet i årene 1693-1708, viste katekisationen og præsternes embedsførelse stor opmærksomhed. Det er imidlertid kendetegnende for Bircherod, at når han omtaler eksempelvis bygninger, så er det i forbindelse med problemer eller forandringer. Hvis forholdene er, som de skal være, skal man ikke forvente en kommentar.²⁷³

Der kan altså findes flere tilfælde, som bekræfter det af Olle Larsson fremhævede kildeproblem med ufuldstændige optegnelser ved de tidlige visitatsberetninger.²⁷⁴

På baggrund af før-enevældige og enkelte samtidige bispevisitatser er der noget, der kan tyde på, at Henrik Thomsen Gerners visitatsberetning fra 1693 ikke adskilte sig synderligt fra tilsvarende beretninger fra det seneste århundrede. Der er i det mindste ikke nogen markant forskel at spore fra Jacob Madsens til Henrik Gerners visitatsberetning bortset fra, at Gerners visitats gør forholdsvis lidt ud af ungdommens undervisning.

Disse konstateringer rummer to vigtige konklusioner: for det første at Gerners visitatsberetning er repræsentativ, og for det andet at visitatsberetningerne i grundtrækkene forblev uforandrede før og efter 1660.²⁷⁵

Efter 1700 sker der nogle væsentlige forandringer i emnefordelingen ved bispevisitatserne i Viborg Stift. Udviklingen kulminerer med entydigt at koncentrere sig om undervisningen og præsternes embedsførelse, da Wöldike er på visitatsrejse i 1740.

Spørgsmålet er så, om denne viborgensiske udvikling er typisk for tiden, eller om den i højere grad er afhængig af embedsindehaveren? Og dette spørgsmål kan kun besvares ved at se på, hvordan visitatserne så ud i de andre stifter i den samme periode.

Den benyttede visitatsberetning af Wöldike er meget kort, så for at afprøve værdien af de opnåede resultater er Wöldikes beretning i det nedenstående sammenlignet med den pietistiske Ribe-biskop

²⁷² Ribe Bispearkiv C4 851. Visitatsberetning 1687.

²⁷³ Visitatserne er i uddrag gengivet i Bircherods dagbøger: Bircherod, 1846, s. 292ff; 306ff; 337f; 351ff; 365f; 382; 389ff; 408; 411ff; 423ff; 452-456; 491ff; 497f; 520ff; 538f. Manglen på kommentarer gør sig ligeledes gældende i den fynske biskop Laurits Jacobsen Hindsholms dagbog fra årene 1651-1663. Hindsholm nævner stort set kun, hvilke kirker han har visiteret; i: Rørdam, KS 4. rk., 2. bd., 1891-93, s. 641-686; Rørdam, KS 5. rk., 3. bd., 1905-1907, s. 703-740.

²⁷⁴ Larsson, 1999, s. 78-81.

²⁷⁵ I den sammenhæng hører det med, at visitatserne allerede fra reformationen blev foretaget på kongens myndighed, så noget brud ved enevælden bliver der altså heller ikke på dette punkt tale om; i: Lausten, 1987 (B), s. 144.

H. A. Brorsons betydeligt fyldigere visitatsberetninger fra årene 1742-1745.²⁷⁶ I skemaet står Brorsons visitatser i venstre spalte, medens Andreas Wöldikes visitats står i højre.

Visitats Ribe	1742-45	i %	Viborg	1740	i %
Økonomi	0	0,0		0	0,0
Samlivsforhold	1	0,4		0	0,0
Samfundsorden	4	1,7		0	0,0
Religionen	14	6,1		0	0,0
Undervisning	119	51,5		22	59,5
Præster	85	36,8		15	40,5
Fattigforsorg	1	0,4		0	0,0
Øvrigt	7	3,0		0	0,0
I alt	231	100,0		37	100,0

Trods den store forskel i absolutte tal, bekræfter den procentvise opgørelse, at Wöldikes visitatsberetning ikke var enestående for sin samtid. Den er ganske vist en smule mere unuanceret end Brorsons, men de to visitatsberetninger afviger ikke afgørende fra hinanden.

Udover at visitatsberetningerne til hver en tid vil være præget af en individuel stil, så er det indholdsmæssige indtryk uforandret, hvad enten man læser Wöldikes, Brorsons, Aarhus-biskoppen Peder Hygoms,²⁷⁷ Aalborg-biskoppen Broder Brorsons²⁷⁸ eller Peder Herslebs sjællandske visitatser.²⁷⁹ Alle var optaget af undervisningen og præsternes embedsførelse, herunder ikke mindst forkyndelsen.

På denne baggrund kan man konkludere, at Wöldikes visitatsberetning er repræsentativ for 1740'erne.

Og nu til det andet spørgsmål: hvordan kan udviklingen i bispevisitatserne forklares? Hvorfor forsvinder emner som økonomi og samfundsorden, og hvorfor bliver opmærksomheden i stedet rettet mod undervisningen og præsternes embedsførelse?

²⁷⁶ Brorson, 1960, s. 3-34.

²⁷⁷ Reiersen, 1870-1871, s. 375-387; Madsen, 1917, s. 95-107; Brorson, 1960, s. XXIIIf.

²⁷⁸ Christensen, 1919, s. 1-21; Christensen, 1920, s. 205-222; Christensen, 1921, s. 43-52; Christensen, 1922, s. 188-203; Christensen, 1923, s. 49-60; Christensen, 1920 (B), s. 114-144; Christensen, 1921 (B), s. 205-230.

I afsnittet om bispeembedets opgaver og pligter er bispernes embedsløfte fra ca. 1700 gengivet. Embedsløftet lagde vægt på bispernes pligt til at bevare enevælden og sørge for at holde tilsyn med kirker, skoler og hospitaler. Det økonomiske tilsyn indtog en større rolle, end det var tilfældet i Kirkeordinansens biskoppelige embedsed. Men som visitatsberetninger fra før 1660 viste, så var opmærksomheden på de økonomiske forhold vakt længe før, det nye embedsløfte blev taget i brug. Kontinuiteten før og efter enevældens indførelse er også på dette område ganske klar. Henrik Gerners visitatsberetning fra 1693 er et godt eksempel.

Ved indgangen til 1700-tallet var der religiøst set begyndt at blæse nye vinde. Pietisterne havde ingenlunde den fremskudte magtposition, de siden fik, men præsten Philipp Jacob Speners fromhedsideal vakte ikke desto mindre stor opmærksomhed i de kirkelige kredse – ikke mindst i København. Det danske kongehus' nye hofpræst, Frantz Julius Lützens, oprettede i 1704-1705 skoler for Københavns fattige børn. Det skete i samarbejde med Frederik IVs dronning Louise. Og den senere biskop i Aalborg, Frands Thestrup, havde allerede fra 1690'erne lagt vægt på at give ungdommen en grundigere kristendomsundervisning.²⁸⁰

Evnen til at læse var afgørende, for at det enkelte menneske kunne tilegne sig Guds Ord ved selvstændig læsning i Bibelen. Denne ændrede indstilling til undervisning måtte naturligvis efterhånden også kunne spores i biskoppernes måde at visitere på. Visitatsernes tyngdepunkt flyttede sig.

Lovgivningen måtte nødvendigvis følge med, og det gjorde den også. Ved patent af 1. oktober 1737 blev Generalkirkeinspektionskollegiet oprettet. Administrationsområdet blev fastlagt ved instruks af 15. november 1737, og kollegiet fik blandt andet til opgave at føre tilsyn med lærerne og undervisningen i skolerne, kirkerne og ved universitetet.²⁸¹

Kun få dage efter instruksens udstedelse – den 26. november 1737 – modtog biskopperne en skrivelse fra Generalkirkeinspektionskollegiet. Brevet indeholdt en længere række bestemmelser af betydning for biskopperne og gejstligheden i almindelighed.²⁸²

Kontroverser over religionen skulle forebygges, og eventuelle stridigheder måtte kun refereres internt til nærmeste overordnede, medmindre man ville anses som de kongelige mandaters modvillige overtræder. Kollegiet ønskede også at hindre, at præstekald blev ulovligt besat. Der måtte kun indsættes præster, hvis dygtighed man kunne være sikker på. Et af midlerne var hyppige bise- og provstevisitatser, hvor både menigheden og om nødvendigt også præsten blev undervist.

²⁷⁹ Brorson, 1960, s. XXff.

²⁸⁰ Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 16ff; 25ff.

²⁸¹ Rosen (red.), 1983, s. 210.

Generalkirkeinspektionskollegiet lagde meget vægt på, at disse visitatsbestemmelser blev efterlevet. Både provster og bisper skulle holde sig nøje underrettet om præsternes forhold i liv og levned samt i lærdom. De skulle undersøge, hvor flittige præsterne var til at katekisere i skoler og i kirker og til at besøge menighedens medlemmer i hjemmene. Der skulle også føres tilsyn med præsters og kapellaners videreuddannelse inden for teologien. Biskopperne skulle afgøre, om øvelserne var tilstrækkelige, og fortælle hvad det kommende års studieobjekt skulle være. Til at undersøge disse forhold skulle præsterne lave referater eller i det mindste dispositioner over deres prædikener. Disse oversigter skulle fremvises årligt enten ved bise- eller provstevisitatserne. Hvis en biskop var usikker på en præsts evner i embedet og ikke mindst på prædikestolen, skulle han gennemgå nogle prædikener med den pågældende præst.

Alle disse bestemmelser skulle efterleves på en ensartet måde af både provster og biskopper. Biskopperne skulle endvidere indsende årlige relationer til Generalkirkeinspektionskollegiet. Heri skulle menighedernes tilstand beskrives, gejstlighedens og andre læreres flid, og hvad der ellers måtte være at bemærke i tilknytning til kirkens og menighedens opbyggelse.

Den sidste bestemmelse i kollegiets skrivelse af 26. november 1737 var, at præste- og provstemoder i højere grad skulle koncentrere sig om kirkens sande opbyggelse i stedet for proces- og regnskabssager.

Med skrivelserne af 26. november 1737 får man så at sige forklaringen på visitatsernes udformning i 1740'erne: præster og læreres embedsførelse samt ungdommens undervisning var langt vigtigere end mursten og kirkeinventar. Økonomiske spørgsmål havde hidtil taget for meget tid, og det anedes jo også i de ældre visitatsberetninger fra 1600-tallets slutning og 1700-tallets begyndelse.

Med kollegiets skrivelse bliver mønsteret fra Viborg-visitatserne indholdsmæssigt bekræftet, og det fortæller samtidig, at bisperne ved deres visitatsrejser i høj grad efterlevede de lovmæssige forskrifter, hvad enten det var Danske Lov eller Generalkirkeinspektionskollegiets forskrifter, der var gældende.²⁸³

²⁸² Fogtman, 1788-1806, dat. 26/11-1737.

²⁸³ Hvad angår antallet af årlige visitatser, så var tallet stærkt svingende. Aalborg-biskoppen Jens Bircherods visitatsstatistik er: 1694: 22; 1695: 43; 1696: 0; 1697: 23; 1698: 34; 1699: 37; 1700: 25; 1701: 34; 1702: 33; 1703: ?; 1704: 36; 1705: 0; 1706: 52; 1707: 37; jf. Bircherod, 1846. Det giver et gennemsnit på 28,9 pr. år (året 1703 er dog ikke medregnet). Alle visitatserne fandt sted fra juni til september. Søren Lintrup i Viborg Stift besøgte i 1721 16 kirker, i 1722 57, i 1723 23 og i 1724 38 kirker; jf. Nygård (udg.), 1899-1900, s. 68-164. Det giver et gennemsnit på 33,5. Alle visitatserne fandt sted i sommerhalvåret fra maj til oktober. Biskop Brorson i Ribe visiterede hele året. Brorsons visitatsstatistik ser sådan ud: 1742: 16; 1743: 24; 1744: 32; 1745: 29; 1746: 3; 1747: 27; 1748: 26; 1749: 21; 1750: 32; 1751: 36; 1752: 27; 1753: 24; 1754: 23; 1755: 33; 1756: 21; 1757: 31; 1758: 22; 1759: 21; 1760: 19; 1761: 6; 1762: 18; 1763: 9; jf. Brorson, 1960, s. XII. Det vil sige gennemsnitligt 22,7 visitatser pr. år. Visitatsæsonen blev jf. disse tre eksempler udvidet støt gennem perioden fra kun at foregå juni-september til at finde sted hele året. Ud fra eksemplerne er der også noget, der kan tyde på, at visitatsfrekvensen var faldende, jo længere tid man sad i embedet. Denne

I almindelighed giver det ikke megen mening at fundere over, hvad der var sket, hvis udviklingen havde været en anden, end den blev. Det kan derfor også forekomme ejendommeligt at overveje, hvordan udviklingen i bispevisitatserne ville have været, hvis Danmark ikke havde haft enevælde og tilmed en stærkt pietistisk enevoldsmonark. Men det skal alligevel prøves.

Ved hjælp af Olle Larssons svenske undersøgelse kan man nemlig trække en parallel fra nabolandet, hvor der i 1750'erne ikke var enevælde.²⁸⁴ Selv om de statsretlige vilkår således var vidt forskellige, afdækker Larssons afhandling nogle mønstre og strukturer, som ligger endog meget tæt på de danske. 1600-tallets vigtige emner samfundsorden og moral blev i løbet af 1700-tallet udskiftet til opmærksomhed omkring undervisning, præsternes embedsførelse og fattigforsorg. Hvad der til gengæld afviger meget fra de danske eksempler er, at økonomiske forhold i hele perioden indtog en stabil, dominerende plads i visitatserne på omkring 42-43 %.²⁸⁵

Visitats Växjö	1652-56	1691-1702	1750-59
Økonomi	96	451	626
Samlivsforhold	66	43	17
Samfundsorden	31	38	69
Religionen	5	137	224
Undervisning	7	194	163
Præster	6	127	265
Fattigforsorg	6	35	109
Øvrigt	7	19	9
I alt	224	1044	1482

Visitats Växjö i %	1652-56	1691-1702	1750-59
Økonomi	43	43	42

konklusion er dog langt fra entydig, da Brorson, som havde den længste embedstid, på intet tidspunkt var oppe på det samme høje antal visitatser som Bircherod og Lintrup.

²⁸⁴ Larsson, 1999, s. 45f: før enevælden havde den svenske kirke haft en ret selvstændig stilling, som reduceredes noget under enevælden. I frihedstiden efter 1720 genvandt kirken en del af sin tidligere magtposition. Dette ses blandt andet i forbindelse med bispevalget. Under enevælden skulle konsistoriet fremlægge en liste med de tre bispekandidater, som havde fået flest stemmer i stiftet. Kongen behøvede imidlertid ikke følge listen, men kunne vælge biskoppen frit. Efter 1720 var kongen forpligtet til at vælge mellem de tre bispekandidater på konsistoriets liste; i. Larsson, 1999, s. 40.

²⁸⁵ Larsson, 1999, s. 113; 292.

Samlivsforhold	29	4	1
Samfundsorden	14	4	5
Religionen	2	13	15
Undervisning	3	19	11
Præster	3	12	18
Fattigforsorg	3	3	7
Øvrigt	3	2	1
I alt	100	100	100

Trods de meget forskellige betingelser blev resultaterne i Sverige og Danmark i det store og hele ret ensartede. Med udgangspunkt i dette faktum må en konklusion på visitatsundersøgelsen blive, at religionen og kirken selv var en vigtigere drivkraft end enevælden, som blot red på den religiøse bølge, der rullede hen over hele Nordeuropa i første halvdel af 1700-tallet. Både i Sverige og i Danmark blev der ført tilsyn med befolkningens religiøse udvikling. Den stigende kontrol med de åndelige forhold skete – især i Danmark – på de materielle forholds bekostning.

Denne konklusion bestyrkes af to særlige omstændigheder. For det første ønskede Generalkirkeinspektionskollegiet årlige indberetninger om visitatserne i landets stifter. Det sikrede centraladministrationen en viden om biskoppernes flid og om tilstandene landet over. For det andet var der en klar tendens til at notere mere ved visitatserne i 1700-tallet end i 1600-tallet.²⁸⁶ Da de tidlige visitatser ofte kom rundt om langt flere emneområder end de senere, må konsekvensen blive, at forskellen på visitatserne i 1600- og 1700-tallet er endnu mere markant, end tabellerne lader ane.

De danske visitatser udviklede sig fra en bred orientering i kirke og sogn til en meget snæver koncentration om undervisning og præsternes embedsførelse.

Visitatsernes socialdisciplinerende elementer bliver derved kraftigere understreget: øvrigheden – hvad enten det var den svenske kirke eller den danske kirke og kongemagt – ønskede kontrol over sindene.

Visitatseksempler

Indtil nu er der kun blevet talt om visitatser ud fra de overordnede tendenser, som kom til udtryk i undersøgelsen fra Viborg Stift i årene 1693-1740. For at give et bedre indtryk af visitatsernes indhold skal der i det nedenstående vises en række konkrete eksempler fra de anvendte kategorier.

²⁸⁶ Larsson, 1999, s. 78-81 og mine egne iagttagelser jf. ovenfor.

Økonomi

I 1687 var Nørre Nebel Kirke i Ribe Stift meget brøstfældig, men det var den ikke ene om, for Lintrup og et par unavngivne kirker var også meget elendige.²⁸⁷

I Viborg Stift mødte den nye biskop Henrik Thomsen Gerner megen elendighed ved visitatsen i 1693. I Ullits var kirken ganske vist fint repareret, men både der og i annekskirken i Foulum manglede der alterdug og –klæde. I Ullits blev kirkeværgerne pålagt at holde alterklæderne rene.²⁸⁸ Ved herregården Bjørnsholm havde der været en fornem kirke – kong Valdemars første kirke – men nu var den på vej til ruin. Klokken kunne falde ned hvert øjeblik, og den samme karakteristik fik kirkens loft. Kirken havde et lille orgel, men det var desværre også ødelagt. Elendigheden fortsatte i mange andre sogne, hvor kirkebygningerne var dårligt vedligeholdte og manglede inventar. Det gjaldt blandt andet i Farsø, hvor sognefolkene tilmed klagede over kirkens patron, dommer og justitsråd Lerche, som var skyld i, at bøndernes korn måtte stå ude længe. Slemme var det også i Haverslev, hvor menigheden ikke turde sidde i kirken på grund af kirkeloftets og våbenhusets rådne tømmer.²⁸⁹

Biskop Jens Bircherod i Aalborg visiterede i årene 1694 til 1708. I 1694 var Skagen Kirkes tilstand ikke for god. Hurup sogns kirketiende blev ikke anvendt til vedligehold af kirkebygningen, da Bircherod visiterede i 1706. I Vestervig var kirken til gengæld omtrent bragt i sin gamle tilstand efter en brand.²⁹⁰

I Viborg-biskoppen Søren Lintrups visitatser fra 1721 til 1724 fandt han flere kirker velholdte og i god tilstand, men desværre også mange elendige. For eksempel trængte Vinkel Kirkes tårn i 1721 hårdt til reparation og ”*over alt var taget aaben*”. I Bigum og Vorde Kirke var tilstanden til gengæld ret god, da Lintrup kom dér året efter.²⁹¹

Samlivsforhold

Ribe-biskoppen Christen Jensen Lodberg forligede et par ægtefolk, da han visiterede i Øster Lindet i 1687. Ved samme visitats var der også en sag med Else Andersdatter, som gjorde tjeneste i Nustrup sogn, men var fra Øster Lindet og forlovet med en mand i sognet. Else Andersdatter ville

²⁸⁷ Ribe Bispearkiv C4 851. Visitatsberetning 1687.

²⁸⁸ Viborg Bispearkiv C2 159. Visitatser 1693-1753.

²⁸⁹ Viborg Bispearkiv C2 159. Visitatser 1693-1753.

²⁹⁰ Bircherod, 1846, s. 293; 493.

²⁹¹ Nygård (udg.), 1899-1900, s. 77; 89. Der kan nævnes over hundrede andre eksempler på økonomiske emner fra Lintrups visitatsbog.

tilsyneladende hæve forlovelsen, for hun stak af to gange og ville gøre ende på det – måske menes der selvmord? – men hun kom tilbage igen begge gange, og i sidste omgang blev hun.²⁹²

I Hylleberg sogn i Viborg Stift var der i 1693 også samlivsproblemer. Søren Sørensen og Bodil Pedersdatter kom dårligt ud af det, og det kan ikke undre, da Søren Sørensen havde taget Maren Jensdatter til sig i stedet. I Ejdrup ønskede Simon Madsen Væver fra Ulstrup forståeligt nok at blive skilt fra sin hustru, Barbara Windfeld, som ikke havde boet sammen med ham i fem år.²⁹³

Ved visitatsen i 1722 i Skørping Kirke kom Peder Karmach fra Rold og klagede over to sager til biskop Søren Lintrup. Den ene var Rold Kirkes brøstfældighed, som Karmach ønskede, biskoppen skulle komme forbi og se. Den anden uorden var en sag om hor, som gik i svang i Rold. Da området tilhørte Anna Margrethe Brockdorff til Oksholm, Ålegård og Bygholm, skrev Lintrup til godsfuldmægtigen, Peder Nielsen Møller, som fik ordre om at udrydde denne forargelse i menigheden. Senere på året var Lintrup nået til Daugbjerg Kirke, hvor præsten – udover nogle problemer med at få forældrene til at holde deres børn til gudsfrygt og undervisning – kun klagede over en mand, som levede uforligeligt med sin hustru.²⁹⁴

Biskop Hans Adolph Brorson i Ribe visiterede i Jelling i april 1745. Den forholdsvis nye præst, Peder Henrik Moss, prædikede udmærket og var retsindig og flittig i sit embede. Men præsten havde et stort ”huskors” i sin kone, som var en arrig kvinde, både mod ham og andre. Brorson ville sætte præstefruen på plads, men den tålmodige præst bad så mindeligt Brorson lade være, da det blot ville gå ud over præsten, når Brorson var rejst igen. Et par måneder senere greb biskop Brorson alligevel ind i sagen. Jørgen Bang, som var præst i Bredsted sogn, ønskede nemlig præstefruen indstævnet for provsteretten, og det fik provsten, Jacob Jensen i Vilstrup, ordre om at effektuere. Indstævningen fik tilsyneladende præstefruen til at falde til ro i nogen tid, men i oktober gik hun atter over gevind. Hun knuste vinduerne i degnens hus, lod dørene stå åbne, slog degnen og dennes hustru, kradsede degnen i ansigtet og brugte adskillige forargelige skældsord. Da præstefruen bagefter lovede provsteretten bod og bedring, lod Brorson sagen afslutte i januar 1746. Hvis hun atter forbrød sig, ville sagen dog straks blive taget op på ny, så hun kunne få sin afstraffelse efter loven. Selv om sagen blev henlagt, fortsatte præstefruens krigeriske adfærd alligevel. I foråret 1750 begyndte Brorson atter at overveje situationen, men inden han kom videre, var både præsten og

²⁹² Ribe Bispearkiv C4 851. Visitatsberetning 1687.

²⁹³ Viborg Bispearkiv C2 159. Visitatser 1693-1753.

²⁹⁴ Nygård (udg.), 1899-1900; s. 113f; 117.

hans kone døde. De efterlod tre umyndige småbørn, som ydermere ikke havde familie, hverken på mødrene eller fædrene side.²⁹⁵

Læreren på skolen i Understed blev fjernet fra tjenesten i 1756, da hans hustru kom et halvt år for tidlig i barselsseng. Den moralske kontrol og dens konsekvens fungerede, som den skulle.²⁹⁶ Og det var nok ikke altid så dårligt, for der blev udfoldet stor fantasi for at finde måder at omgå de kønslige normer på. Derom vidner Broder Brorsons historie om den kloge mand i Hune sogn. Gårds-Christen blev han kaldt. Han lagde sin hånd på de syges hoveder og forlod dem deres synder. Men værre var, at han gik i seng med en syg kvinde, efter at han havde bildt hende ind, at han umuligt kunne helbrede hende, uden at de lå sammen.²⁹⁷

Samfundsorden

Manglende kirkeværger var ikke noget helt ukendt fænomen på biskop Gerners visitatsrejse i 1693. Hverken i Durup, Farsø eller på Bjørnsholm var disse poster besat. I Løgsted Kirke var der ingen, der anede, hvem der havde patronatsretten til kirkerne i Kornum og Løgsted. En del mente, det måtte være kongen, men andre regnede med, at det var admiral Christian Bielcke. Det viste sig imidlertid, at Bielcke havde afhændet patronatsretten til kancelliråd Bernt Due.²⁹⁸

I 1697 afløste biskop Bircherod to kvinder, som stod åbenbart skrifte i Thisted.²⁹⁹ De tog konsekvensen af deres forseelse – vel antagelig lejermål – men sådan gik det langt fra hver gang.

Da biskop Lintrup i 1721 visiterede Østerbølle Kirke i Viborg Stift, var tre landsoldater udeblevne fra visitatsen. Den ene soldat havde begået lejermål, men ville ikke stå åbenbart skrifte. Præsten mente, han kunne skaffe navnene på de tre soldater, så synderen kunne stå frem og bekende sin brøde i offentlighed. Og det var nødvendigt, for som Lintrup skrev i sin visitatsbog, så havde han ikke hørt, at der kunne gives dispensation fra at stå åbenbart skrifte.³⁰⁰

²⁹⁵ Brorson, 1960, s. 27f; 190ff; 227-230. I 1743 visiterede Broder Brorson i Skjoldborg Kirke, hvor sognepresten Ole Kamp tidligere havde været for vidtløftig i lærdom og levned. I 1743 prædikede han opbyggeligt, men der var opstået ”*ond Forstaaelse*” mellem ham og hans hustru, hvilket vakte forargelse. Ægteskabelige problemer blandt præster forekom altså; i: Christensen, 1921(B), s. 210.

²⁹⁶ Christensen, 1920, s. 210.

²⁹⁷ Christensen, 1922, s. 197f. Et andet tilfælde på en klog person var den kloge kone i Brovst, Store Kirsten blev hun kaldt. I 1757 kunne biskop Broder Brorson ikke få hende i tale, så præsten og medhjælperne bad om at forbyde hende at læge, indtil hun kom til Aalborg og blev eksamineret af dr. Wichmann. Man vidste jo ikke, om hendes lægekunst var tilladelig eller ej, før hun havde vist, at hun forstod noget af lægekunsten og kristendommen, som biskoppen ved samme lejlighed skulle overhøre hende i; i: Christensen, 1923, s. 53f.

²⁹⁸ Viborg Bispearkiv C2 159. Visitatser 1693-1753.

²⁹⁹ Bircherod, 1846, s. 338.

³⁰⁰ Nygård (udg.), 1899-1900, s. 83. Sager om hor og lignende har der altid været. Broder Brorson kom i flere sogne, hvor den slags gik i svang; se til eksempel i: Christensen, 1921, s. 48; 52. At der ikke fandtes dispensation fra at stå åbenbart skrifte, var ikke helt sandt, for i 1665 slap skriver og ridefogeden i Nyborg Amt, Claus Rasch, for at stå åbenbart skrifte, da hans kone var kommen for tidligt i barselsseng. Tilsvarende slap Anna Christina Elisabeth von

Under Lintrups visitatsrejse til Salling Nørre Herred i 1722 kom han den 7. juli til Hiermin Kirke, hvor biskoppen til sin tilfredshed kunne notere sig, at den brøstfældige kirke var under reparation. Til gengæld gjorde de to mænd, som præsten og provsten havde udnævnt til kirkeværger, en del knuder, fordi de ikke ville påtage sig værgemålet. Ved visitatsen nogle dage senere i Jebjerg Kirke var problemet ikke kirkeværgerne, men degnen, som var helt uduelig.³⁰¹

Degnene var lige så ufuldkomne som alle andre mennesker. I Malt sogn i Ribe Stift måtte H. A. Brorson i 1745 irettesætte den fordrukne degn.³⁰²

Men samfundsordenen kunne også trues på så mange andre måder. Eksempelvis i Sneum sogn, hvor en kvinde under fleres nærværelse først havde udlagt den af alle mistænkte barnefader. Men siden havde hun udlagt en anden, hvorved den – ifølge den offentlige mening – skyldige gik fri.³⁰³

Religionen

Ved Viborg-biskoppens visitats i Hylleberg i 1693 klagede sognepræsten over bønderne, som arbejdede om søndagen.³⁰⁴

I Hvidbjerg og et par andre sogne i Aalborg Stift udeblev nogle soldater fra biskop Bircherods visitats i 1703. Det måtte straffes, så landmilitsens kaptajn Fabricius fik befaling om, at de udeblevne soldater ved den næste mønstringsdag skulle sidde på træhesten.³⁰⁵

Da Søren Lintrup i 1722 var i Rørbæk Kirke, kom han til en velholdt kirke med en uduelig degn. Det, som kom til at optage Lintrup ved visitatsen, var imidlertid nogle problemer mellem præst og menighed. Præsten nægtede nemlig, at give en mand ved navn Arctander sakramentet. En gammel mand i sognet klagede over, at han heller ikke kunne få nadveren, da præsten fandt ham for uvidende. Lintrup bestemte straks, at den gamle mand skulle undervises tre-fire gange af præsten,

Wedell for skrifte i forbindelse med lejermål i 1697. Afgørende var nok, at der var forskel på folk; i: Rørdam, KS 5. rk., 3. bd., 1905-1907, s. 68; Rørdam, KS 3. rk., 5. bd., 1884-1886, s. 625.

³⁰¹ Nygård (udg.), 1899-1900, s. 99f.

³⁰² Brorson, 1960, s. 29.

³⁰³ Brorson, 1960, s. 21ff.

³⁰⁴ Viborg Bispearkiv C2 159. Visitatser 1693-1753. Men helligdagsarbejde var vanskeligt at få bugt med. Til eksempel kan nævnes Broder Brorson, som mødte problemet flere gange i anden halvdel af 1700-tallet; i: Christensen, 1921, s. 50. Christensen, 1922, s. 203.

³⁰⁵ Bircherod, 1846, s. 424.

hvorefter problemet ville være løst. Samme løsning blev pålagt en gammel soldat, som præsten heller ikke hidtil havde villet tage imod ved Herrens bord.³⁰⁶

Da Lintrup senere samme år visiterede i Skørping Kirke, fik han forevist en helbredende kilde på kirkegården. Kilden blev hyppigt besøgt af syge og skrøbelige folk, som følte sig hjælpne. Ved siden af kilden stod der en blok, hvori de taknemmelige folk kunne lægge penge. Pengene var hidtil gået til kirken, men Lintrup pålagde præsten at beholde beløbet og i stedet lade det komme skolen og fattige skolebørn til gavn.³⁰⁷

Ugudeligheden kunne blomstre op alle vegne, for eksempel i form af brud på søndagens helligholdelse. Ved H. A. Brorsons visitats i Skjern i 1744 blev hviledagen vanhelliget ved druk og handel endda ved en nyetableret kro i kirkens nærhed.³⁰⁸

Biskop Brorson havde ind imellem evnen til at omvende forhærdede tidselgemytter. Under katekisationen i Rejsby Kirke i marts 1745 kom Brorson til at tale med en mand, som altid havde været arrig mod sin sjælesørger og genstridig overfor formaninger. Men Brorson talte med ham om sand omvendelse, og med tårer i øjnene lovede manden at omvende sig. Sognepræsten blev så forundret, at både han og menigheden ønskede biskoppens besøg hvert år. To dage senere i Brøns Kirke havde Brorson den glæde, at en kvinde, som fra barnsben havde været plaget af melankoli, gik fornøjet bort. Andre steder måtte der tales mod den omsiggribende banden og sværgeren, og atter andre steder blev menigheden formanet til at afskaffe den forargelige juleleg.³⁰⁹

Undervisning

Da Christen Jensen Lodberg var på visitatsrejse i 1687, kom han til et sogn, hvor ungdommen var mådelig i sine kundskaber. Det var den gamle degns skyld, så der blev sat en ny i stedet.³¹⁰

I Ullits var Henrik Gerner i 1693 godt tilfreds med ungdommen, der svarede smukt. I Haverslev blev præsten befalet at påminde degnen om at finde en skolemester, som han selv skulle betale, da degnen ikke selv var i stand til at forestå undervisningen.³¹¹

³⁰⁶ Nygård (udg.), 1899-1900, s. 99. Problemet med uvidende folk, som præsten ikke mente at kunne tage til alters, var også et problem, Aalborg-biskoppen Broder Brorson stødte på, men fordrukne folk kunne også risikere at blive nægtet sakramentet; i: Christensen, 1920, s. 218. Christensen, 1920(B), s. 120.

³⁰⁷ Nygård (udg.), 1899-1900, s. 113.

³⁰⁸ Brorson, 1960, s. 21.

³⁰⁹ Brorson, 1960, s. 26; 28f. Juleleg – også kaldet julestuer – var ungdomsgilder med dans, jule- og sanglege, undertiden med deltagerne udklædt. Julestuerne havde deres udspring i katolsk tradition, hvor man sad oppe og vågede, indtil man gik til midnatsmessen. Ved forordning af 27. marts 1629 og senere ved forordning af 12. marts 1735 blev julelegene forbudt; i: Alstrup og Olsen (red.), bd. 1, 1991, s. 415f.

³¹⁰ Ribe Bispearkiv C4 851. Visitatsberetning 1687.

³¹¹ Viborg Bispearkiv C2 159. Visitatser 1693-1753.

Udeblivelse fra visitatsen kunne ind imellem have nok så særprægede årsager. I Boddum i Thy blev en mand den 17. maj 1708 slået ihjel af sin kone, som fik hjælp og tilskyndelse af sin gamle moder. I nogen tid lykkedes det de to mordersker at holde tæt, men til sidst fik de så store samvittighedskvaler, at de gik til bekendelse. Den 5. september 1708 blev de begge henrettede og lagt på stejle. Da biskop Bircherod samme dag visiterede i Hvidbjerg Kirke, var der næsten ingen fremmødte, da de fleste var taget hen for at se henrettelserne!³¹²

Mange steder kneb det med at gøre folk begribeligt, at skolegang var en fordel for deres børn. Søren Lintrup's besøg i 1721 i Tostrup Kirke i Rinds Herred er et eksempel. Ungdommen var kun mødt fåtallig op, og deres viden var behersket. Sognepræsten klagede over menighedens ”*ukierlighed imod guds ord og ham, og degnen besværede sig derover, at de ey vilde lade deres børn gaae i skole hos ham*”. Andre steder fungerede undervisningen godt, men placeringen af en skole kunne volde kvaler. I Ulbjerg Kirke var ungdommen mødt frem i stort tal, og de var godt undervist. Der var allerede oprettet skole i Rind, men nu var der planer om en skole i Giørup. Da Giørup lå afsides i sognet, ville man imidlertid hellere have skolen placeret i Ulbjerg. Ved visitatsen i Ullits Kirke i juni 1722 var der både gode og dårlige blandt den fremmødte ungdom. Forklaringen var delvis den, at degnen var gammel og underviste ikke børnene, selv om der heller ingen skolemester var i sognet. I Farstrup Kirke var ungdommen i 1723 meget elendig som følge af fravær ved katekisationen. Det var i hvert fald præstens og degnens undskyldning, da biskop Lintrup bebrejdede dem de dårlige undervisningsresultater. Da problemet var fravær, blev proprietærene pålagt at tilholde deres bønder, at de skulle sende deres børn til undervisning.³¹³

Johannes Trellunds få noter til visitatserne i Viborg Stift i 1730 og 1731 drejede sig udelukkende om undervisningen og undervisningslokalerne.³¹⁴ Andreas Wöldikes visitats i 1740 fokuserede også stærkt på undervisningen. Hver præst og degn fik næsten hver en lille biografi, når Wöldike beskrev tilstanden i de enkelte sogne. At undervisningen var vigtig for Wöldike, bekræftes af at han tilskyndede en velbegavet ung karl i Hem Kirke til at lægge mærke til undervisningen, så han til sin tid kunne bruges som skoleholder.³¹⁵

Alle bisper i 1740'erne lagde stor vægt på undervisningen. Niveauet i hvert sogn blev kommenteret og ført til bogs, så der var kontrol med den opvoksende ungdoms færdigheder. Men det var jo ikke gjort med undervisningen. Der skulle også være Bibler eller i hvert fald Ny Testamenter til rådighed. I Hierm Herred var der kun ganske få eller ingen Ny Testamenter, da biskop Brorson i Ribe var på egnen i 1742. Brorson fik derfor straks talt med bogbinderen i

³¹² Bircherod, 1846, s. 533; 538.

³¹³ Nygård (udg.), 1899-1900, s. 81; 85; 92; 133.

³¹⁴ Viborg Bispearkiv C2 159. Visitatser 1693-1753.

³¹⁵ Christensen, 1918, s. 20.

Holstebro, som lovede at bestille nogle hjem fra København. Bibler var heller ikke hvermandseje i Skads og Hviding herreder i 1744, så det blev ligeledes påtalt.³¹⁶

Præsterne

I Darum sogn i Ribe Stift kneb det i 1687 for præsten med bønnerne. Han kunne hverken de to kirkebønner eller bønnerne for kongen.³¹⁷

Da biskop Bircherod i 1699 kom på visitats i Helligsø, gennemgik han en klageskrivelse fra menigheden, som var stærkt utilfreds med sognepræsten Jacob Skive. Menigheden fastholdt synspunkterne, og efter visitatsen formanede Bircherod sognepræsten om at rette op på embedsførelsen. I 1702 blev Bircherod gjort bekendt med den ukristelige medfart, Jacob Skives kone havde fået af sin mand, og den 21. april gav biskoppen provsten besked om at indstævne Jacob Skive for provsteretten. I slutningen af maj samme år kom Skive til Bircherod og tiggede om, at biskoppen lod sagen falde. Selv om der var anklager nok, lod Bircherod sagen falde for Helligsøpræstens families skyld. Men klagerne blev ved, og i efteråret 1703 bad Bircherod provsten undersøge, om der var hold i anklagerne om Skives ondskab mod menigheden og sin hustru i særdeleshed. I marts 1704 blev Skive indkaldt til landemodet, hvor han skulle dømmes for sine gerninger. Sagen varede syv timer ved landemodet i oktober 1704, hvor Skive blev dømt til at betale sagens omkostninger og offentlig bede om forladelse for de forhånelser, han havde tilføjet provsten, Peder Nielsen i Refs Herred. Embedet fik han til gengæld lov at beholde, men klagerne vedblev. Da Bircherod visiterede i 1706, måtte han atter mægle mellem den genstridige præst og den forbitrede menighed, som et år senere ligefrem skrev til kongen om sagen. Omsider må den tålmodige biskop Bircherod have fået nok, for i oktober 1707 anbefalede han Jacob Skives afsættelse. Et lille års tid senere bad Jacob Skives hustru om at få del i Aalborg Hospitals midler til underhold, idet hun ikke længere kunne være sammen med sin hårde mand. At han var et barskt bekendtskab, synes hævet over enhver tvivl.³¹⁸

På Hirtsholmene ud for Frederikshavn kom biskop Bircherod på visitats i 1701. Menigheden var meget dårligt funderet, men ingen i menigheden ville på biskoppens forespørgsel anklage sognepræsten, Frands Andersen, for forsømmelighed. Og det siger vel næsten sig selv, når øen var

³¹⁶ Brorson, 1960, s. 6f; 17; 20; 23; 31.

³¹⁷ Ribe Bispearkiv C4 851. Visitatsberetning 1687.

³¹⁸ Bircherod, 1846, s. 366; 408f; 434; 441; 460f; 487; 495; 500; 520; 524; 536; 545.

så lille. Bircherod kunne derfor vanskeligt irettesætte præsten, selv om det måske havde været på sin plads.³¹⁹

Viborg-bispen Søren Lintrup var meget optaget af kirkebøgernes korrekte førelse. Rigtig mange sognepræster fik påtale for deres kirkebogsførings mangler. Det gjaldt eksempelvis i Ullits, Thisted og Durup kirker, hvor præsterne lovede at forbedre sig, så bøgerne blev ført som loven og ritualet foreskrev.³²⁰

Men præsteembedet omfattede jo meget andet end kirkebogsføring. På grund af den i 1721 afdøde Skibstedpræst Jakob Poulsen Holms forsømmelighed og forargelige levned var tilstanden i sognet dårlig, da biskop Lintrup visiterede i 1722. Menigheden kendte simpelthen ikke kristendommens første elementer.³²¹

En sjælden gang kommenterede Lintrup præsternes prædikener. Ved visitatserne i juni 1724 var han godt fornøjet med prædikenerne i Astrup og Vive kirker. Præsten i Vive var dog ikke grundig nok med kirkebøgerne, så han fik roser med enkelte torne. Samme efterår gjorde præsten i Blære Kirke en smuk prædiken, som Lintrup udtrykte det, og hans kirkebøger blev befunden rigtige.³²²

En af Lintrups eftermænd i Viborg bispestol var Andreas Wöldike, som slet ikke var optaget af kirkebøgerne, men derimod af præsternes evner som prædikanter og lærere.³²³

Visitatsberetningernes indholdsmæssige forandringer fra Søren Lintrup til Andreas Wöldike er et markant udtryk for tidernes skiften eller udvikling. Lintrup var traditionernes mand, medens Wöldike i overensstemmelse med de af Generalkirkeinspektionskollegiets udstukne retningslinier fra 1737 koncentrerede sig om de pietistiske idealers efterlevelse.

Da Aalborg-biskoppen Broder Brorson visiterede i Klim, Thorup og Vust i 1743, mente han i sognepræsten Andreas Langgaards ellers så opbyggelige prædiken at høre nogen tilbøjelighed til herrnhutiske principper. Det måtte der naturligvis gives påmindelser om.³²⁴

Præsternes forhold til menigheden varierede. Vi har allerede – i afsnittet om undervisning – set et eksempel fra Tostrup Kirke i Viborg Stift i 1721. Den type klager var ikke enestående. Andre steder gik klagerne på økonomiske forhold, for eksempel at bønderne ikke gav præsten sin rettighed i naturalier.³²⁵

³¹⁹ Bircherod, 1846, s. 454.

³²⁰ Nygård (udg.), 1899-1900, s. 92; 97.

³²¹ Nygård (udg.), 1899-1900, s. 108.

³²² Nygård (udg.), 1899-1900, s. 141f; 161.

³²³ Christensen, 1918, s. 18-42.

³²⁴ Christensen, 1920(B), s. 123. Pastor Langgaard havde en længere strid med sin kapellan Otto Krogstrup. Se herom senere samt i: Rørdam, KS 4. rk., 2. bd., 1891-93, s. 102-122. Christensen, 1893-95, s. 740-782.

³²⁵ Nygård (udg.), 1899-1900, s. 92; 158.

Men præstens forhold til menigheden drejede sig ikke kun om præstens syn på menigheden. Det omvendte var også tilfældet. I Arrild Kirke i Hviding Herred boede en meget gudfrygtig familie, som præsten imidlertid anså for skinhellig. Ved tidligere lejligheder havde præsten været meget hidsig og havde skældt meget over disse mennesker på prædikestolen, men da biskop H. A. Brorson var på visitats i december 1743, var sognepræsten, Andreas Slange, langt mere stille og moderat.³²⁶

Fattigforsorg

Omtale af fattigforsorgen er sjældne i visitatsberetningerne, og er der endelig en bemærkning, er den som regel meget kort. At ét emne ofte greb ind i et andet, ses i det nedenstående eksempel, som allerede har været omtalt:

På Skørping Kirkegård var der en helbredende kilde. Når helbredte folk i taknemmelighed lagde penge i blokken ved siden af kilden, var pengene hidtil gået til kirken; men da biskop Lintrup i 1722 besøgte Skørping Kirke, blev præsten pålagt at lade beløbet komme skolen og de fattige skolebørn til gode.³²⁷

Broder Brorson i Aalborg Stift var i 1755 på besøg i hospitalet ved Skjoldborg Kirke og fandt bygningerne i god stand, og de fire fattiglemmer fik deres pension, som de skulle.³²⁸

Øvrigt

Der findes i sagens natur ikke noget, som kan kaldes typisk for kategorien "Øvrigt". I det ene tilfælde, hvor kategorien har været anvendt i denne undersøgelse, dækker det over en visitats, hvor Søren Lintrup følte sig meget groft og brutalt behandlet af sognepræsten i Ulstrup, Frans Nielsen Rosenberg, og hele hans husstand.³²⁹ I de øvrige tilfælde blev kategorien anvendt om sogne i Ribe Stift, hvor der var vækkelse på biskop Brorsons tid.³³⁰

Biskoppernes tilsyn i øvrigt

Den ovenstående gennemgang af omtalte sager i visitatsberetningerne viser, at biskopperne var nidkære i deres kirketugt. Men tugten – eller socialdisciplineringen – var ikke begrænset til de forholdsvis sjældne besøg i menighederne. Via provster og præster fik biskopperne hele tiden oplysninger om tilstandene i sognene, og om der verserede sager, som krævede biskoppelig indgriben. Denne del af kirketugten kan man finde oplysninger om i

³²⁶ Brorson, 1960, s. 14.

³²⁷ Nygård (udg.), 1899-1900, s. 113.

³²⁸ Christensen, 1921(B), s. 211.

³²⁹ Nygård (udg.), 1899-1900, s. 160f.

³³⁰ Brorson, 1960, s. 20f; 25f; 31f. Broder Brorson mødte også god opvækkelse ved sine visitatser i Aalborg Stift, se blandt andet: Christensen, 1920(B), s. 133.

bispenses dagbøger og breve. I det nedenstående skal der vises en række eksempler, som kan supplere det indtryk, visitatsberetningerne har givet af biskoppernes omsorg for socialdisciplineringen. Eksemplerne, som følger dispositionen fra det hidtil anvendte visitatsskema, er alle hentet fra Aalborg, Ribe og Fyens Stifter samt et enkelt eksempel fra Sjællands Stift.

Økonomi

Bortset fra præster og degnes lønmæssige forhold er antallet af økonomiske sager i det benyttede kildemateriale kun lille.

I forbindelse med præsternes såkaldte privilegium på at købe deres præstegårde blev der i foråret 1663 holdt syn over præstegårdene i Odense Herred, og ejendommenes værdi blev fastsat. Præstegårdene blev takseret til mellem 200 og 400 sølvdaler, men herfra blev der trukket større eller mindre beløb afhængig af ejendommenes brøstfældighed.³³¹

Da Niels Friis til Hesselagergaard døde, blev hans børn i 1667 fundet skyldige at betale 1800 rigsdaler foruden ubetalt rente til Hesselager Skole og Hospital. Men der var ikke mulighed for at betale beløbet i rede penge, så der blev i stedet udlagt jordegods i Hesselager sogn. At afgiften af jorden så ikke kunne indbringe så meget som renten af kapitalen, var bare ærgerligt. Driften af Hesselagergaard var tilsyneladende ikke god, i hvert fald var boet insolvent, da Niels Friis' enke, Ingeborg Parsberg, døde i 1682.³³²

I 1670 søgte Jesper Jensen kongen om kapellaniet ved Vor Frue Kirke i Svendborg. Embedet havde været ledigt gennem længere tid, da det var ringe aflagt. Biskop Niels Bang anbefalede ansøgningen, men da det kom sognepræsten, Lucas Madsen Friis, for øre, reagerede denne straks og bad biskoppen trække ansættelsen tilbage, da der tidligere kun havde været ansat en personel kapellan. Sognet kunne ikke lønne to præster, og det fik sognepræsten borgmesterens og byrådets opbakning i. Det ville bare ende i jammer og elendighed, mente de.³³³

Samlivsforhold

Selv om der i almindelighed ikke blev dispenseret fra at stå åbenbart skrifte for lejermålsforseelser,³³⁴ var det ikke desto mindre tilfældet for Claus Rasch, som var præsident i Nyborg, skriver og ridefoged over Nyborg Amt. I 1665 blev han og hans hustru af kongen fritaget for at skrifte, selv om konen var kommet for tidligt i barselsseng efter brylluppet. En bøde på 100 rigsdaler til de fattige blev Claus Rasch dog ikke fritaget for.³³⁵

Præster og degnes ægteskabelige forhold var naturligvis under særligt opsyn. Anna Zaeharisdatter havde klaget til kongen over Jens Pedersen, som var sognepræst i Aaby og Aastrup sogne. Præsten havde lovet hende ægteskab men

³³¹ Rørdam, KS 5. rk., 3. bd., 1905-1907, s. 66. I 1681 attesterede præsten i Horne en mængde kvitteringer på præsternes afdrag på præstegårdene; se sammesteds; s. 284. Selv om præstegårdene var i præsternes eje, var vedligeholdelsen tilsyneladende stadig kirkens opgave. I hvert fald bad sognepræsten i Vor Frue Kirke i Svendborg i 1688 stiftsøvrigheden tillade, at kirkeværgerne fra tid til anden lod præstegårdens mangler udbedre, så den ikke endte som den rene ruin; se sammesteds, s. 294.

³³² Rørdam, KS 5. rk., 3. bd., 1905-1907, s. 73; 285; 295; 297.

³³³ Rørdam, KS 5. rk., 3. bd., 1905-1907, s. 274f.

³³⁴ Mod slutningen af 1700-tallet blev der dog set med stadig mildere øjne på denne type sager. Ydmygelsen ved åbenbart skriftemål var jo forfærdende for de fleste, men for gejstligheden var en sådan sag direkte katastrofal, da det ikke bare kostede embedet men også fremtidige embeder. I en sådan sag var der kun kongens nåde at håbe på. Alle havde en lovfæstet ret til at sende en supplik til kongen, hvor man eksempelvis kunne søge om fritagelse for offentligt skrifte. Se eksempel herpå i: Bregnsbo, 1997, s. 305; endvidere sammesteds s. 39; 169; 178ff.

ville nu ikke ægte hende, fordi han i stedet var blevet trolovet til en fornem mands datter. I december 1667 fik den fynske biskop Niels Bang ordre fra kongen om at kalde Jens Pedersen til sig og pålægge ham at stille pigen tilfreds, hvis han ikke ville gifte sig med hende. Men sagen var næppe så entydig, som den forsmåede pige havde fremstillet det. I hvert fald blev Jens Pedersen forsvaret af biskoppen, som ikke mente, at Jens Pedersens tidligere forbindelse kunne regnes for en rigtig trolovelse.³³⁶

Præsten i Vaalse på Falster var blevet enkemand. Han holdt skifte med sine børn, og børnenes morbroder, som også var præst, overværede skiftet og havde ingen indvendinger. Det fik han imidlertid, da præsten i Vaalse i 1685 efter halvandet års enkestand ønskede at gifte sig med en præstedatter. Svogeren udlagde landemodestævning mod enkemanden, som derfor anmodede den fynske biskop Thomas Kingo om lov til at gifte sig før landemodet, da børnene ikke kunne undvære moderligt tilsyn. Kingo tillod straks ægteskab, og så måtte eventuelle tvister bringes i orden senere.³³⁷

I forbindelse med en degneansættelse i Vigerslev Kirke ønskede kirkens patron, Adolph Hans von Holsten, at ansætte studiosus Christen Jørgensen. Biskop Kingo havde prøvet ansøgeren og fundet ham fagligt egnet; men Kingo var dog ikke så glad for, at den vordende degn var gift med en kvinde, som for en del år siden var blevet besvangret af en anden. Kingos betænkeligheder blev imidlertid ikke delt af kongen, som bevilgede ansættelsen i juli 1688.

Kongen viste også mildhed, da han i 1690 tilgav degnen i Skydebjerg og Orte, at hans kone var nedkommet for tidligt efter brylluppet. Samme nåde vistest hr. Jens Tønnesen Rosenberg, som var vicepastor i Søby og Turup, da hans hustru kom i barselsseng nogle uger for tidligt. Dog skulle han suspenderes fra embedet i tre måneder, afbede forseelsen fra prædikestolen og betale en bøde til fattige præsteener.

Hr. Ananias Leermænd, som var sognepræst i Skamby, håbede sikkert på kongelig mildhed, da han på forhånd meddelte, at han forventede, at hans hustru ville komme nogle uger for tidligt i barselsseng. Han fik kongens tilgivelse, men ligesom Jens Tønnesen Rosenberg blev han suspenderet i tre måneder, skulle bekende sin brøde fra prædikestolen og betale 100 rigsdaler i bøde. Halvdelen skulle gå til Møns Navigationsskole, medens den anden halvdel skulle komme Vor Frelsers Kirke på Christianshavn til gode.³³⁸

Sanktionerne overfor for tidlige fødsler efter bryllup eller trolovelse afhang af syndernes stand. Præster og degne måtte næsten altid skrive offentligt i kirken, men sådan var det ikke nødvendigvis for andre. Da Niels Jensen fra Gierndrup og Margaretha Friderichsdatter fik et barn kort efter brylluppet, vurderede H. A. Brorson i marts 1742, at barnet skulle regnes for ægtefødt, og forældrene kunne nøjes med et privat skriftemål hos præsten.³³⁹

Sognepræsten i Børglum forhørte sig i 1703 hos biskoppen i Aalborg, Jens Bircherod, på grund af et trolovet par i sognet. Efter trolovelsen havde fæstemøen været i vildelse og helt afsindig. Hun kom sig dog igen, men alligevel ville fæstemanden nu ikke længere fuldbyrde sit ægteskab med hende. Biskop Bircherod mente imidlertid, at han måtte blive

³³⁵ Rørdam, KS 5. rk., 3. bd., 1905-1907, s. 68f.

³³⁶ Rørdam, KS 5. rk., 3. bd., 1905-1907, s. 74.

³³⁷ Rørdam, KS 5. rk., 3. bd., 1905-1907, s. 288f.

³³⁸ Rørdam, KS 5. rk., 3. bd., 1905-1907, s. 298f; 505. Kapellanen i Bogense meddelte også, at hans kone nok kom for tidligt i barselsseng. Han fik kongens tilgivelse, men skulle afbede sin forseelse fra prædikestolen og betale en bøde til det nærmeste hospital; i: Rørdam, KS 5. rk., 3. bd., 1905-1907, s. 517.

³³⁹ Brorson, 1960, s. 175f.

hos hende, da hun jo var kommet sig, og ville han alligevel ikke, måtte han indbringe sagen for ægteskabsretten ved tamperdag.³⁴⁰

Samfundsorden

Ikke alle spørgsmål kunne besvares direkte af biskopperne. Der findes adskillige tilfælde af kongelige bevillinger, hvilket samtidig viser centraladministrationens tætte og direkte styring af hele riget. Et eksempel er Frederik III's skrivelse fra 14. november 1664 til den fynske biskop Niels Bang angående en begravelse af den henrettede Hans Lauritsen. Uanset om Lauritsen var en henrettet eller ej, så skulle præsten i Hillerslev begrave afdøde som ethvert andet lig, selv om Hillerslev ikke var Hans Lauritsens sognekirke.³⁴¹

I 1669 fik biskop Bang via kongeligt reskript besked om at lade Laurits Rasmussen modtage alterets sakramente. I 34 år havde Laurits Rasmussen fra Skeby sogn været fredløs – og derfor ikke ved Herrens bord – på grund af et drab. Nu var det imidlertid kommet frem, at drabet var sket af våde og nødværge. Derfor skulle Laurits Rasmussen tillades at modtage nadveren efter forudgående beredelse og åbenbart skrifte.³⁴²

Et graverende eksempel på overskridelse af de kirkelige – og for så vidt også de verdslige – normer fandt sted i 1687, hvor to præster var taget hen til hr. Søren i Veerst for at overtale ham til at afstå sit embede til en student. Hr. Søren havde undskyldt sig for at tage en beslutning, fordi han skulle tale med sin provst og biskop først. Da nu forhandlingen begyndte, tog en af de fremmødte en pose penge og sagde: ”Her står bispen.” Så tog han en stor flaske brændevin og erklærede: ”Her står provsten,” og lagde et stykke papir til underskrift mellem dem. Så tog de fat på brændevinen, for nu skulle de først tale med provsten om sagen, og bagefter kunne de komme til rette med biskoppen, altså pengene. Hr. Søren blev naturligvis fuld og skrev under. Hvad der siden skete i sagen, vides ikke...³⁴³

Efter forespørgsel fra Peder Holst, sognepræst i Vraa, beordrede Jens Bircherod i august 1696 en mand til at udstå kirkens disciplin, fordi han – kort efter at have været til alters – overfaldt en fattig mands barn voldeligt og dermed lod sin ondskab og hævngrerrighed se.³⁴⁴

Ihjelligelse af spædbørn var et andet problem, som der måtte gribes hårdt ind over for. I november 1696 kom en aalborgenser og hans hustru til at klemme deres barn ihjel i sengen. Biskop Bircherod tog en alvorlig samtale med dem, pålagde dem at betale en mulkt til hospitalet og gå til præsten, som kunne give dem offentlig afløsning.³⁴⁵

Anna Christina Elisabeth von Wedell havde begået lejemål, men blev i 1697 af kongen fritaget for at stå åbenbart skrifte. Hun skulle dog give noget til det nærmeste hospital.³⁴⁶ I efteråret 1700 var også Niels Bygom, borger i Aalborg, ved kongebrev blevet fritaget for at stå åbenbart skrifte for lejemål, hvis han til gengæld betalte 50 rigsdaler til Christianshavns Kirke. Da forseelsen var foregået i en præsts hus, forlangte biskop Bircherod dog, at synderen også betalte de lovbevalede bøder til præsteenker.³⁴⁷

³⁴⁰ Bircherod, 1846, s. 432.

³⁴¹ Rørdam, KS 5. rk., 3. bd., 1905-1907, s. 67f.

³⁴² Rørdam, KS 5. rk., 3. bd., 1905-1907, s. 75f.

³⁴³ Thorup, 1849-1852, s. 475f.

³⁴⁴ Bircherod, 1846, s. 323.

³⁴⁵ Bircherod, 1846, s. 329.

³⁴⁶ Rørdam, KS 3. rk., 5. bd., 1884-1886, s. 625.

³⁴⁷ Bircherod, 1846, s. 383.

Oluf Mogensen, der var borger i Assens, skulle stå åbenbart skrifte i kirken på grund af lejermål, men ved skriftemålet teede han sig genstridigt og ville ikke afbede forargelsen overfor menigheden. Kongen afgjorde sagen: Mogensen skulle straks skrifte nok en gang og derefter straffes med otte dages fængsel på vand og brød.³⁴⁸

Provsten i Hillerslev Herred, Peder Roaldsen, bad i december 1702 biskop Bircherod om et råd i forbindelse med en kvinde, der elleve år forinden var besøvet, men som hverken havde ønsket eller fået afløsning. Bircherod svarede, at hvis kvinden ønskede venskab med Gud, kunne den lokale præst ikke nægte hende offentligt skrifte og altergang. Hvis hun omvendt ikke ønskede dette, skulle præsten forsøge at bringe hende til bod og omvendelse. I fald alle formaninger var spildte, skulle hun lyses i band og behandles efter kirkens myndighed mod ubodfærdige. Nogle få dage senere modtog Bircherod en ansøgning fra en mand i Fladstrand. Han var pinligt berørt ved at skulle stå åbenbart skrifte for lejermål i Fladstrand, hvor han var kendt. Derfor ønskede han i stedet, at skriftemålet kunne foregå i Giærum Kirke. Men Bircherod svarede, at når han ikke skammede sig over at bedrive hor i Fladstrand, så skulle han heller ikke skamme sig ved at skrifte i den menighed, han var en del af.³⁴⁹

Degnen i Landet og Bregninge sogne på Taasinge havde i 1703 begået lejermål med sin tjenestepige. Kongen tilgav ham, men han skulle betale en bøde til det nærmeste hospital efter biskoppens nærmere bestemmelse.³⁵⁰

Det skete ind imellem, at de besøvede kvinder blev gravide, og de forsøgte derfor at føde i dølgsmål. Det skete blandt andet i Vester Brønderslev i august 1703, hvor en ukendt kvinde i lang tid ikke ville sige, hvem hun var. Men til sidst kom det dog frem, at hun var hr. Jenses datter i Reer, og hun var blevet besøvet af en foged i Thy. Et halvt års tid senere kom der bud til Bircherod fra provsten i Hillerslev Herred. Han kunne blandt andet berette, hvordan hr. Jens i Reer endnu ikke havde ladet sin datter udstå kirkens disciplin. Hvad Bircherod svarede, vides ikke, men sagen viser klart, hvor sårbare præsterne var, når de skulle udøve kirketugten på deres egne.³⁵¹

Det åbenbare skrifte kunne også bruges som hævnakt. I 1704 udlagde et besøvet kvindfolk fra Sæby kaptajn Holsten som barnefader og begærede offentligt skriftemål. Kaptajnen, som benægtede på det kraftigste, mente ikke, kirken kunne tage imod dette kvindfolks løse beskyldning. Men kirken kunne – ifølge Bircherod – ikke nægte kvinden den ønskede offentlige absolution, når blot hun blev alvorligt formanet om at fare med sandhed.³⁵²

Kirken stod ikke med det socialdisciplinerende arbejde alene. Som nedenstående tilfælde viser, kunne det omgivende samfunds straf for lejermål være så barsk, at kirken måtte trække lidt i den modsatte retning:

Maren Jørgens havde begået lejermål, selv om hun var en gift kone. Straffen var forvisning fra grevskabet Schackenborg, og sognepræsten i Møgeltønder nægtede ydermere at give hende skudsmål samt at tage hende til alters. I

³⁴⁸ Rørdam, KS 5. rk., 3. bd., 1905-1907, s. 506.

³⁴⁹ Bircherod, 1846, s. 416f. Vægning af skriftemål forekom. Jens Castoft i Sønder Omme nægtede, men der var ingen vej uden om, for som H. A. Brorson i maj 1745 skrev til Castofts sognepræst: ”*Deres Velærværdigheds omgang og forhold imod ham er gandske rætsindig, hvormed De og saa fremdeles Continuerer, om Hand maatte der ved i Naadens tiid bringes til en sand Omvendelse, for at undgaae dend ævige fordømmelse*”. Gavnede det intet, måtte bandlysning tages op til overvejelse; i: Brorson, 1960, s. 187f.

³⁵⁰ Rørdam, KS 5. rk., 3. bd., 1905-1907, s. 507. Lejermålsforseelser kunne få meget alvorlige konsekvenser: i april 1659 skulle Niels Hansen Krag ordineres og indsættes som sognepræst i Veflinge og Vigerslev sogne. Da det imidlertid kom frem, at den vordende præst af et besøvet kvindfolk på tinge var udlagt som barnefader, turde biskoppen ikke ordinere Krag. Han endte dog med at få embedet alligevel; i: Rørdam, KS 5. rk., 3. bd., 1905-1907, s. 726f.

³⁵¹ Bircherod, 1846, s. 429; 438. I Aalborg skete det også, at et besøvet kvindfolk blev røbet, da hun forsøgte at fordrive sit to uger gamle foster med en giftdrink. En anden kvinde, som havde skaffet giften, blev forgæves eftersøgt. Byfoged Laurits Svendsen indsendte sagen til kancelliet, da der ikke fandtes en klar lovregel i et sådant tilfælde; i: Bircherod, 1846, s. 435.

³⁵² Bircherod, 1846, s. 443.

1741 klagede den forviste kone til den nytiltrådte biskop H. A. Brorson i Ribe, som straks opfordrede Møgeltønderpræsten til at lade Maren Jørgens nyde alterets sakramente. Hun havde jo udstået kirkens disciplin, og så havde man ikke ret til at forholde hende genoptagelse i Guds menighed, som var af anden og større rækkevidde end menneskeskabte samfundsregler.³⁵³

Men dette storsind gjaldt langt fra alle Brorsons afgørelser. Da Maren Nielsdatters svagelige barn var fundet dødt ved hendes side, skulle det afgøres, om barnet var ligget ihjel. Der var tilsyneladende ingen tegn på det, men da Maren Nielsdatter alligevel skulle stå skrifte for lejermål, kunne hun lige så godt afbede sin uagtsomhed over for sit barn med det samme!³⁵⁴ Afgørelsen forekommer vilkårlig, og man må spørge sig selv, hvad Brorson havde besluttet, hvis hun ikke havde skullet skrifte på grund af et begået lejermål?

Den religiøse frygt for ikke at få syndernes forladelse i tide kunne skabe situationer, hvor synderne meldte sig selv, før omgivelserne havde opdaget noget. Apollone Christensdatter var i Lintrup sogn blevet besvangret af en karl. Den stakkels pige frygtede, at hun skulle dø i barselsseng og ønskede derfor at udstå kirkens disciplin forinden, og det syntes biskop Brorson da, at hun skulle have lov til.³⁵⁵

Tyveri krævede naturligvis også offentligt skrifte i kirken. En rytter i Kolding havde i 1743 begået tyveri, og medens han blev forberedt til at skrifte offentligt, var han atter for langfingret. Biskop Brorson vurderede derfor, at forberedelsen forud for skriftemål og altergang skulle have tilstrækkelig tid, så den tyvagtige rytter var parat til at få syndernes forladelse i kirken.³⁵⁶

Religionen

Ugudelighed kunne have mange ansigter. Et af de mere særprægede var, da en jordemoder i Skævinge på Sjælland brugte øl i stedet for vand, da hun foretog nøddåb af et svageligt barn. Den formastelige jordemoder havde angiveligt ikke ventet, at barnet levede så længe, at der var tid til at hente vand. Barnets forældre blev meget kede af deres barns øldåb, og faderen ønskede barnet døbt igen – på reglementeret vis, forstår sig. Ærkebiskop Hans Svane mente, at Luther ville have bakket op om en ny dåb, men Svane turde dog ikke foretage sig noget, før kongen havde givet sin mening til kende. Professorerne ved Det teologiske Fakultet erklærede, at øldåben var ugyldig, og kongens afgørelse blev derfor, at barnet skulle døbes på ny, og jordemoderen skulle udstå kirkens disciplin for sin grove forseelse.³⁵⁷

Igennem provsten i Jerslev Herred, Anders Jensen i Bredkjær, fik biskoppen i Aalborg, Jens Bircherod, i februar 1694 underretning om en tumult under gudstjenesten i Voer Kirke, hvor to unge piger havde skændtes om højsædet. Det havde udviklet sig til adskillige knytnæveslag og ørefigner mellem de to. Bircherods vurdering af sagen var, at hvis de to piger havde været til alters, skulle de stå åbenbart skrifte. Hvis ikke, skulle deres forældre med ”*Hug afstraffe dem*” i præstens eller degnens nærværelse, og så kunne præsten videregive pigernes bekendelse fra prædikestolen.³⁵⁸

³⁵³ Brorson, 1960, s. 169; 171f.

³⁵⁴ Brorson, 1960, s. 175.

³⁵⁵ Brorson, 1960, s. 176. Apollone Christensdatters tilfælde var ikke enestående. Også Anne Henriksdatter fra Hjerting ønskede offentlig absolution for sin brøde. Hun henvendte sig derfor til Brorson, som straks lod sagen videresende til hendes sognepræst i Lintrup-Hjerting; i: Brorson, 1960, s. 179.

³⁵⁶ Brorson, 1960, s. 184f.

³⁵⁷ Kall-Rasmussen, 1860-62, 813ff.

³⁵⁸ Bircherod, 1846, s. 314.

Tilsvarende pinligheder kunne sågar finde sted i hovedkirken. I Budolfi Kirke kom en bondekarl ved uagtsomhed til at støde ind i en af dem, der gik med tavlen. Stødet blev straks kvitteret med en ørefigen så voldsom, at smækket kunne høres over hele kirken, hvilket bragte præsten på prædikestolen noget ud af fatning.³⁵⁹

I Vraa Kirke havde en ung bondekone sammen med sin tjenestepige tiltaget sig en ældre bondekones plads i kirken med det resultat, at den ældre bondekones voksne døtre måtte sidde neden for tjenestepigen i kirken. Sognepræsten, Peder Holst, opdagede dog ingenting, da han stod for alteret.³⁶⁰

Et beruset kvindfolk kom i februar 1703 ind i Budolfi Kirke og råbte adskillige ukvemsord mod kapellan Mogens Dyre, der stod på prædikestolen. Så snart Bircherod hørte om sagen, gav han den verdslige øvrighed besked om at straffe hende for hendes forseelse og dernæst forvise hende fra byen.³⁶¹

Landsoldaten Jens Ole Christensen Møller havde begået lejemål og havde fået sin dom. Hvad den nærmere gik ud på vides ikke, men i nærværende sammenhæng var det afgørende punkt, at dommeren havde pålagt en præst at tilsige landsoldaten sine synders forladelse, hvad enten manden angrede eller ej. En sådan holdning kunne H. A. Brorson naturligvis ikke sidde overhørig, og han fastslog derfor, at Jens Ole Møller ikke kunne deltage i nadveren uden forudgående prøver og tegn på sin sande bodfærdighed.³⁶² Tolerante holdninger til det åbenbare skriftemål ville jo underminere hele systemet og udvande den religiøse betydning af syndernes forladelse.

Sagen stillede sig ganske anderledes, hvis nogen blev forholdt nadveren uden grund. Nogle pietistiske præster krævede sand omvendelse af nadvergæsterne, og en sådan overbevisning kunne selvsagt være vanskelig at dokumentere overfor en tvivlende præst.³⁶³ Jens Ussing, sognepræst i Grejs og Sindbjerg menigheder, var af denne støbning og havde uden begrundelse nægtet nogle personer at deltage i nadveren uden et forudgående offentligt skriftemål. De udelukkede personer gik derfor til nabopræsterne, som tog dem til alters dér. For at få klaret denne sag, som ikke bare var en strid om nadverdeltagelse eller ej, men var blevet til et spørgsmål om præstens embedsførelse, henvendte H. A. Brorson sig til kongen, som i eftersommeren 1742 resolverede, at pastor Ussing skulle suspenderes, og at der skulle indsættes en kapellan i stedet.³⁶⁴

Undervisning

Magister Søren Ware klagede i maj 1700 til biskop Bircherod over en af sine kolleger, der var efterladt i sit arbejde, men til gengæld gav privatundervisning til en række godtfolks børn, som ikke kom til den offentlige undervisning.³⁶⁵

I juli 1702 formanede biskop Bircherod to fordrukne hørere til at rette op på deres livsførelse, hvis de ville gøre sig håb om at fortsætte deres gerning.³⁶⁶

Ved kongelig reskript af 22. august 1738 blev alle landets skoler af Generalkirkeinspektionskollegiet pålagt at indføre Erik Pontoppidans katekismeforklaring,³⁶⁷ men i december 1741 var katekismen endnu ikke taget i brug i skolen på Føhr, hvilket blev påpeget og beordret rettet af H. A. Brorson.³⁶⁸

³⁵⁹ Bircherod, 1846, s. 333.

³⁶⁰ Bircherod, 1846, s. 361.

³⁶¹ Bircherod, 1846, s. 419.

³⁶² Brorson, 1960, s. 173ff.

³⁶³ I 1733 var der en voldsom strid om skriftemålet i København; i: Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 126-137. Herom senere.

³⁶⁴ Brorson, 1960, s. 177ff.

³⁶⁵ Bircherod, 1846, s. 377.

Kordegner Henrik Broholm var ulydig overfor sin sognepræst, magister Allerup i Ringkøbing. Problemet må tilsyneladende have været af undervisningsmæssig karakter, da Brorsons formaningskrivelse skulle afleveres af pastor Allerup i skolen. Formålet var naturligvis, at sagen hermed skulle falde på plads, men ellers ventede Brorson at høre nærmere. Året var 1742. Først i 1747 begyndte den ulydige degn at røre så meget på sig, at pastor Allerups efterfølger beklagede sin situation til biskoppen. Brorson orkede tydeligvis ikke længere at vise Henrik Broholm tålmodighed, så i brevet til den nye Ringkøbing-præst fremgik det klart, at Brorson var parat til at demonstrere, hvem der var degnens øvrighed, og hvordan embedet kunne tabes.³⁶⁹

Ved landemodet i Varde i oktober 1743 forlangte biskop Brorson, at der ved katekisationen blev stillet mange spørgsmål til børnene, så man kunne være sikker på, at indholdet var fattet. Problemet var nemlig, at katekisationen i kirkerne ofte fik mere karakter af prædiken end katekisation, og det indebar jo mindre kontrol med børnenes forståelse af undervisningen.³⁷⁰

En, der i hvert fald ikke havde forstået meget af undervisningen, var en 24 år gammel pige i Ølby sogn, som i foråret 1745 havde fået et barn. Da hun – som Brorson udtrykker det – ikke havde villet lade sig undervise, var hun ikke blevet konfirmeret, og før hun havde fået ”*dend behøvende Oplysning om Hendes Saligheds Sag*”, kunne hun hverken blive konfirmeret eller stå åbenbart skrifte. Brorson havde tilsyneladende ikke blik for, at pigen muligvis har været evnesvag, for hans afgørelse var, at hvad hun ikke ville lære, kunne hun blive tvunget til at lære i Viborg Tugthus!³⁷¹

Præsterne

Hvis en præst ikke så sig i stand til at varetage sit embede, kunne han antage en personel kapellan. Det gjorde sognepræst i Haarby, Anders Eskildsen. Da han i 1667 ønskede at trække sig tilbage på grund af alder og svagelighed, bad kirkepatronen Oluf Rosenkrands biskoppen om at godkende ansættelsen af den hidtidige kapellan, Anders Bille, som Rosenkrands allerede havde kaldet til embedet, fordi han havde vist sig meget skikkelig, gudfrygtig og vel i varetagelsen af kapellaniet.³⁷²

Det var dog ikke kun svagelighed, der kunne begrunde ansættelsen af en personel kapellan. Frederik Christian Holm, som af kirkens patron var kaldet til sognepræst i Svanninge, fik lov at få embedet, selv om han ikke var 25 år gammel. Han skulle dog lade embedet passe af en ordineret mand, indtil han selv nåede den lovbestemte mindstealder for præster.³⁷³

Præsternes embedsførelse var naturligvis af største vigtighed. De skulle være eksempler for deres menighed, og så gik det ikke an med for megen slaphed i tjenesten.

I juli 1702 tog Jens Bircherod sammen med provsten, Jens Wang, til gudstjeneste i Jelstrup Kirke. Oluf Thomesen havde ikke ventet biskoppens og provstens besøg denne søndag, og da gudstjenesten var forbi, gik Bircherod og Wang med over i præstegården, hvor sognepræsten blev foreholdt sit uskikkelige og fugtige levned, sin lathed i sine

³⁶⁶ Bircherod, 1846, s. 407.

³⁶⁷ Fogtman, 1788-1806, dat. 22/8-1738, § 1.

³⁶⁸ Brorson, 1960, s. 173.

³⁶⁹ Brorson, 1960, s. 180f; 199.

³⁷⁰ Brorson, 1960, s. 185f.

³⁷¹ Brorson, 1960, s. 190.

³⁷² Rørdam, KS 5. rk., 3. bd., 1905-1907, s. 73f.

³⁷³ Rørdam, KS 5. rk., 3. bd., 1905-1907, s. 514.

teologiske studier samt andre strafværdige forhold. Thomesen blev pålagt enten at skaffe sig en personlig kapellan – til menighedens større nytte og opbyggelse – eller uden forhaling blive suspenderet og indkaldt for provstemodet. Efter nogle indvendinger valgte Thomesen at få en kapellan.³⁷⁴

Præsterne var ikke altid så pligtopfyldende, som deres provst kunne ønske det. Provsten i Børglum Herred, Albert Christensen, bad biskop Bircherod om at møde op til et møde med provstiets præster den 25. august 1702, hvor provsten ville fremføre forskellige klager over præsterne. Præsternes brøde bestod i, at de ikke altid mødte op til de indkaldte møder i herredet, de vægrede sig ved at bidrage til provstens rejse, når han skulle til landemode, og endelig havde de ikke den fornødne respekt for provsteembedets myndighed. Da provstens klagemål var tilendebragt, blev han straks bakket op af biskoppen, som gav en skarp reprimande og stillede irettesættelser i udsigt, hvis præsterne ikke viste deres provst sømmelig respekt.³⁷⁵

Det kunne hænde, at biskopperne ikke blev orienteret om præsteudnævnelser i de kongelige præstekald, men at de nye præster selv måtte legitimere sig overfor biskoppen. Den 2. august 1708 fik Bircherod eksempelvis besøg af Jørgen Hildebrandt, som foreviste sit kongelige udnævnelsesbrev, der dokumenterede, at han var kaldet og beskikket som præst i Nørhaa Sogn i Thy.³⁷⁶

Hvis en præst ikke tog kirketugten og hele kontrolsystemet alvorligt, kunne det koste dyrt. Jørgen Jensen, som var præst i Allesø og Broby på Fyn, blev ved en provsteretsdom i 1724 ikke bare dømt fra sit embede, men også fra kjole og krave på grund af sin store uskikkelighed, ugudelighed og ulovlige og forargelige embedsførelse. Talrige vidner havde kunnet bekræfte, at de, der ikke havde orden i deres papirer og derfor ikke kunne blive gift andetsteds, tog til Allesø, hvor der ikke blev spurgt om forlovere, og hvor formaliteter som lysning og kongebreve kunne undværes. Det hændte, at præsten, som var gammel og svag, foretog vielsen liggende i sin seng. Hvis brud eller brudgom tidligere havde været gift, blev det ikke undersøgt om forrige ægtefælle endnu var i live. Folk, der skulle stå åbenbart skrifte, søgte tit og ofte til Allesøpræsten, som klarede skriftemålet hjemme i sin stue og derefter udstedte den nødvendige attest.³⁷⁷

Hvor Jørgen Jensen tog tingene afslappet, var Jens Ussing en stram mand, som krævede sand omvendelse af sine nadvergæster. Som omtalt i afsnittet om religionen var denne holdning for yderliggående i den modsatte retning og resulterede i Ussings suspension i september 1742.³⁷⁸

Fattigforsorg

Omsorgen for de fattige afspejler sig ikke så meget i de benyttede kilder. De forskellige bødeindtægter, som kom fattige til gode, siger jo kun noget om efterlevelsen af de givne love.

I tilfældet med den fattige Christen Katkiær fra Ferring, som gennem længere tid ikke havde vist sig i kirken eller ved Herrens bord, fik H. A. Brorson i april 1744 taget hånd om sagen, for så vidt

³⁷⁴ Bircherod, 1846, s. 407.

³⁷⁵ Bircherod, 1846, s. 410f.

³⁷⁶ Bircherod, 1846, s. 538.

³⁷⁷ Rørdam, KS 5. rk., 3. bd., 1905-1907, s. 515f. Ved Hans Adolph Brorsons tiltræden som biskop i Ribe blev han straks opmærksom på nogle forargelige rygter om præsten i Nykirke og Give menigheder. Det var dog lidt problematisk for Brorson at gribe ind i sagen uden videre, da præsten havde rang med slotspræsterne i København og selv havde jus vocandi til sine kirker. Brorson afventede kollegiets holdning til sagen; i: Pontoppidan, 1849-1852, s. 150ff.

³⁷⁸ Brorson, 1960, s. 177ff.

som han skaffede en sjælesørger til den stakkels mand. På grund af Christen Katkiærs lange fravær fra kirken var det dog nødvendigt, at han stod åbenbart skrifte, før han deltog i nadveren. Men én ting var den åndelige føde, en anden var den fysiske, som Brorson overlod til de fattiges direktører ud fra den betragtning, at de kristne vel næppe var så kolde, at de ville lade et fattigt menneske lide nød.³⁷⁹

Tilsynsopgaven og dens myndighed – bispenses rang

Af det foregående skulle det gerne fremgå, at biskoppernes tilsynsopgave havde en kollektiv og en individuel side. Visitationerne var først og fremmest det kollektive tilsyn af de enkelte sogne, medens personsagerne spillede en underordnet rolle. I første del af undersøgelsesperioden var opmærksomheden især rettet mod kirkebygningerne, deres inventar og ungdommens undervisning. Interessen for undervisningen tog ikke af, som tiden gik. Tværtimod. I slutningen af perioden – 1730'erne og 1740'erne – var fokus ensidigt rettet mod undervisning og tilsyn med præster, degne og lærere i øvrigt. Vægten var fortsat lagt på det kollektive aspekt.

De sager, som bisperne blev involverede i udenom visitationerne, var personsager. Der var flere tilfælde, som handlede om respekten for religion og kirke, men sager om brud på moralen – ikke mindst kønsmoralen – var langt i overtal. En særlig prominent placering havde forseelser begået af de folk, der var sat til at være eksempler for andre, altså den gejstlige stand selv: præster og degne.

Hvorfor? Ja, simpelthen fordi enhver tolerance på dette punkt ville få hele kirketugtens socialdisciplinerende effekt til at falde fra hinanden. Og det ville i næste instans betyde magttab for enevoldsstyret, men så sandelig også for præstestanden selv, hvilket biskopperne næppe har været blinde for.³⁸⁰

Spørgsmålet er nu: hvordan værdsatte kongemagten denne socialdisciplinerende og ”stabiliserende” indsats? Hvor blev bisperne rangmæssigt placeret i enevældens magtapparat? Hvilken myndighed havde de via rangen? Det vender vi straks tilbage til, men først skal der ganske kort redegøres for sammenhængen mellem rang og adel:

Med forordningen af 25. maj 1671 opstod der en helt ny højadel bestående af grever og friherrer, som kunne takke kongen for deres værdighed. Det adelsbegreb, som dermed blev introduceret, var en moderniseret form af lensvæsenet, og systemet skabte den nødvendige afstand til den ophøjede kongemagt.³⁸¹

Under samme dato blev der givet en helt ny rangforordning. Det afgørende for en plads i Christian Vs rangforordning af 25. maj 1671 var statstjeneste. Den gamle adel uden charge kom ikke med, men de kunne søge om særrang, og det gjorde en del, hvorved de indirekte accepterede enevældens socialmønster. Med privilegierne af 11. februar 1679 blev der skabt personligt adelskab for embedsmændene, deres hustruer og deres ægte børn i første led.³⁸² Med

³⁷⁹ Brorson, 1960, s. 186.

³⁸⁰ Ifølge *Confessio Augustana*, artikel 14 og 28, bestod bispenses magt i at forkynde Evangeliet, tilgive og tilbagekalde syndere og forvalte sakramenterne. Det var et Ordets embede, som ikke måtte blandes sammen med den borgerlige magt – sværdets magt; jf. Lausten, 1987, s. 66.

³⁸¹ Jespersen, 1989, s. 202f.

³⁸² Schou, 1795-1822, bd. I, s. 136ff.

rangforordningen af 11. februar 1693 fik de, der var optaget i de tre øverste klasser, arvelig adel, medens de øvrige som hidtil havde personligt adelskab. Disse bestemmelser blev gentaget i 1699 og 1717.³⁸³

Efter Christian VI's tronbestigelse blev der den 13. december 1730 udstedt en ny rangforordning, hvor bestemmelserne om rangadel var udeladt. Konsekvensen var, at de, der herefter fik charger i en af de tre øverste rangklasser, ikke længere var i besiddelse af arveadel men kun personlig adel. Ejendommeligt nok blev kongens vilje kun kendt i undtagelsestilfælde, så adskillige efterkommere af høje rangspersoner anså sig i god tro for adelige og blev også regnet som sådan. Fra 1808 blev det personlige adelskab dog indskrænket til kun at gælde for de tre første rangklasser.³⁸⁴

Hvor var biskopperne så placeret i dette hierarki?

I rangforordningen af 25. maj 1671 var biskopperne i Danmark og Norge placeret under samme rang som assessorerne i kollegierne og Højesteret. Det var plads nummer 44 af 55 mulige. Den sjællandske biskops forrang var dog ikke til at tage fejl af, idet biskoppen i Sjællands Stift havde nummer 38 i hierarkiet. Til sammenligning var den kongelige konfessionarius placeret som nummer 45, amtmændene som nummer 42 og stiftbefalingsmændene som nummer 30. Øverst i rangen var kongens naturlige sønner og nederst var de respektive kollegiers sekretærer.³⁸⁵

Forordningen om rangen af 31. december 1680 var inddelt i 16 grupper, hvor Sjællands biskop sammen med den kongelige konfessionarius var placeret i gruppe ni for de fornemste gejstlige. De øvrige biskopper havde rang fælles med assessorerne i Højesteret og var i gruppe 12. Stiftbefalingsmændene var i gruppe seks, hvor også etatsråder og justitsråder var placeret.³⁸⁶

Med rangforordningen af 11. februar 1693 blev rangen inddelt i syv klasser, hvor både Sjællands og Kristianias biskoper, den kongelige konfessionarius og de øvrige biskoper var placeret i fjerde klasse. Det var første gang, at Kristiania-biskoppen fik forrang sammen med den sjællandske. De havde henholdsvis plads nummer to og tre i fjerde klasse. På plads nummer fire kom konfessionarius, og først nede på plads nummer 13 kom de øvrige biskoper. Til sammenligning var stiftbefalingsmændene i tredje klasse på plads nummer fire.³⁸⁷

Der var absolut forskel på bispernes individuelle rang, men forskellen skulle snart blive endnu større. Med rangforordningen af 11. februar 1699, hvor der var ni klasser, fik Sjællands og Kristianias biskopper rang over stiftsbefalingsmændene. Det samme gjorde den kongelige konfessionarius, idet "*Voris virkelige Estats og Land-Raad, General Majorer, Admiraler, Oberster af Garderne eller Artolleriet, Bispen i Sieland og Christiania samt Voris Konfessionarius*" alle tilhørte tredje klasse nummer to. Stiftsbefalingsmændene var i tredje klasse nummer tre.³⁸⁸ Alle havde de dog – takket være deres rang – opnået arveligt adelskab.

³⁸³ Bartholdy, 1971, s. 584f; 611f. Jespersen, 1989, s. 205f.

³⁸⁴ Bartholdy, 1971, s. 624; 626; 628f. Den danske enevældes rangforordninger havde hentet inspiration fra europæiske nobilitetsteoretikere, hvilket samtidig fortæller, at udstedelsen af rangforordninger ikke var noget specielt dansk fænomen; se: Bartholdy, 1971, s. 642-647. Endvidere: Gøbel, 2000, s. 103-106. Peter Henningsen har sammenlignet enevældens rangsystem med et teater, hvor alle via rangen vidste, hvordan deres rolle skulle udfyldes. Der var altså ikke blot tale om et rent etikettesystem, men tillige et socialt og kulturelt system; jf. Henningsen, 2001, s. 340ff.

³⁸⁵ Rothe, 1776, s. 110-117.

³⁸⁶ Se rangforordningen i: *Forordninger oc andre Kongl. Obne Brevve som siden voris allernaadigste Arfve-Konges oc Herres Konning Christian dend Femtes [...] Kongelig Regierings-Tiid, nemlig fra Begyndelsen udi Anno 1670. oc indtil Nytaarsdag 1684. paa Tryck er udgangne*, s. 576-580.

³⁸⁷ Se rangforordningen i: *Kongelige Majestæts Allernaadigst udgangne Forordninger Og andre Obne Breve fra Nyt-Aars-Dag 1693, og til Aarsdagen 1694*, s. 772-775.

³⁸⁸ Danske Kancelli A 11. Rangregister 1671-1719.

De øvrige danske og norske biskoppers rangadelskab var kun personligt, for ud af de ni mulige klasser var de placeret i den fjerde klasse som nummer 12.³⁸⁹

Efter Frederik IVs regeringstiltræden i slutningen af august 1699 fik seks danske og norske biskopper i månederne omkring årsskiftet 1699-1700 rang som konferensråder og kom derved til at rangere i anden klasse nummer 15. Det gjaldt Aarhusbiskoppen Johan Braem (7. november 1699), Jens Bircherod i Aalborg (6. januar 1700) og fynske Thomas Kingo (27. januar 1700), som dog – i lighed med den daværende biskop i Ribe, Christen Jensen Lodberg – havde haft rang med justitsråder siden 1690. De tre norske bisper, der fik rang som konferensråder, var Bergens Niels Randulf (27. januar 1700), Peder Krog i Trondhjem (20. marts 1700) og Kristianssandbiskoppen Ludvig Stoud (15. maj 1700).³⁹⁰

Den 11. februar 1717 kom der atter en rangforordning, hvor Sjællands og Kristianias bisper sammen med konfessionarius delte plads nummer seks i tredje klasse. Stiftbefalingsmændene var i samme klasse, men havde den lidt højere plads nummer fire. De øvrige bisper var stadig placeret i bunden af fjerde klasse på plads nummer 11.³⁹¹

Kort efter sin tronbestigelse i 1730 udsendte Christian VI en ny rangforordning. Sjællands og Kristianias bisper var – sammen med den kongelige konfessionarius – stadig i tredje klasse ligesom stiftamtmandene, som dog havde et lille fortrin ved at have plads nummer tre, hvor bisperne havde plads nummer seks. De øvrige bisper var i fjerde klasse nummer fire.

Med den næste rangforordning af 11. februar 1734 blev afstanden mellem stiftamtmandene og Sjællands og Kristianias biskopper en smule større, da stiftamtmandene var i tredje klasse nummer et, medens de to bisper var i tredje klasse nummer otte. De øvrige bisper var i fjerde klasse nummer ni. Rangforskellen mellem Sjællands biskop og to af de øvrige danske biskopper blev dog snart fjernet, idet biskopperne Christen Worm på Sjælland, Frands Thestrup i Aalborg, Johannes Trellund i Viborg samt Kristiania-biskoppen Peder Hersleb året efter alle skulle regnes som etatsråder fra den dag, de blev biskopper. Dermed var de alle kommet i 3. klasse nr. 7.³⁹²

Rangforordningen af 11. februar 1744 var stort set som den tidligere. De to fornemste biskopper var i tredje klasse nummer syv, medens de øvrige bisper var i fjerde klasse nummer to. De sidstnævnte var altså rykket en smule opad, men stiftbefalingsmændene var stadig langt foran med deres placering som nummer et i rangklasse tre. Den kongelige konfessionarius var tilsyneladende ikke nævnt i rangforordningen fra 1734, men i 1744 havde øverste hofpræst rang næst efter biskopperne i de øvrige stifter.³⁹³

³⁸⁹ Danske Kancelli A 11. Rangregister 1671-1719. Se rangforordningen i: *Kong Christian den Femtes allernaadigste Forordninger og Aabene Breve Aar 1699 udgangne*, s. 16-22.

³⁹⁰ Danske Kancelli A 11: Rangregister 1671-1719. På tilsvarende vis var to professorer i teologien tidligere blevet forfremmet i rangen, så de rangerede næst efter bisperne i ”de andre Stifter”. Det gjaldt Hans Wandal (31. marts 1693) og H. G. Masius (31. marts 1693); jf.: Danske Kancelli A 11. Rangregister 1671-1719 og Danske Kancelli A 12. Diverse rangregistre og fortegnelser over rangspersoner 1670-1766 (under året 1693 under 4. klasse 12). Christen Jensen Lodbergs rang iflg. Wiberg, bd. 2, 1870-73/1960, s. 635.

³⁹¹ *Kong Friderich den Fierdes allernaadigste Forordninger og Aabne Breve fra Aar 1717 til 1718*, s. 55-63.

³⁹² Indlæg til sjællandske registre 1699-1771 (Rigsarkivet. Danske Kancelli. D 19 (-56)) nr. 134, dat. 28. maj 1735 (Worm blev biskop den 5. januar 1711, Thestrup den 15. april 1709 (andetsteds står 1708), Trellund 23. februar 1725, Hersleb den 24. november 1730). Der var to typer etats- og landråder, nemlig de virkelige og de andre. I det aktuelle tilfælde må der dog være tale om kategorien ”virkelige” – altså 3. klasse nr. 7 – da det i modsat fald ikke ville være nogen forfremmelse for Hersleb og Worm i henholdsvis Christiania og Sjællands stifter. Disse to bisper havde nemlig rang i 3. klasse nr. 8. De to øvrige bisper kunne godt opnå en forfremmelse ved at rangere under ”Vore andre etats- og landraader” i 4. klasse nr. 7, eftersom de øvrige bisper tilhørte 4. klasse nr. 9. Da der imidlertid ikke er skelnet mellem de fire forfremmede biskopper, må alle regnes for ”virkelige” etatsråder.

³⁹³ Jf. *Kongelig Dansk Hof- og Statskalender* (1732, 1738 og 1746 er benyttet).

For årene 1699-1744, hvor rangsystemet hele tiden var inddelt i ni klasser, kan udviklingen skematiseres som vist i det nedenstående.

År	Sjælland/Kristiania	Øvrige bisper	Stiftbefalingsmænd
1699	3. klasse nr. 2	4. klasse nr. 12	3. klasse nr. 3
1717	3. klasse nr. 6	4. klasse nr. 11	3. klasse nr. 4
1730	3. klasse nr. 6	4. klasse nr. 4	3. klasse nr. 3
1734	3. klasse nr. 8	4. klasse nr. 9	3. klasse nr. 1
1744	3. klasse nr. 7	4. klasse nr. 2	3. klasse nr. 1

Forhåbentlig har denne korte gennemgang vist, at den egentlige rangmæssige udvikling fandt sted i den tidlige periode, simpelthen fordi rangsystemet skulle færdigudvikles. For bispernes vedkommende forblev rangen i det store og hele uforandret herefter. Med inddelingen i ni rangklasser fra 1699 blev bispernes placering i henholdsvis tredje og fjerde klasse lagt fast, og det ændrede hverken pietisme eller kongeskift på.³⁹⁴

Der er ingen tvivl om, at enevoldskongerne vidste at placere bispene højt på rangstigen på grund af deres vigtige socialdisciplinerende opgave. Som vi senere skal se, blev de sjællandske biskopper ofte rekrutteret blandt professorerne på Københavns Universitet, hvorved kongens biskop i hovedstaden tilhørte en snæver kreds af højt betroede embedsmænd i den enevældige centraladministration. I dette billede passer den sjællandske biskops rolle som kirkens primas – ikke mindst som ordinator – perfekt.

Selv om rangadel i princippet var at regne for adel på linie med det gamle fødselsaristokrati, blev de gamle adelsslægter og de fra 1671 ophøjede grever og baroner i praksis tillagt betydelig større prestige og anseelse end rangadelen.³⁹⁵ Søren Gluds og Thomas Kingos adlinger er de eneste to bispeadlinger, som ikke knyttede sig til rangadelsbegrebet.

Søren Glud var fra 1673 biskop i Viborg og fik i 1679 adeligt våben. Hans ophøjelse i adelsstanden – såvel som hans bispeembede – skal sandsynligvis tilskrives Gluds anden kones søster, Sophie Amalie Moth, som var Christian Vs frille.³⁹⁶ Søren Gluds eksempel fortæller derfor ikke så meget om bispeembedets myndighed som værdien af personlige kontakter til enevoldsmonarken.

Thomas Kingo fik ligeledes sit våbenbrev i 1679, kun to år efter at han havde overtaget det fynske bispeembede. I 1682 blev han dr. theol. ved kongeligt brev, og den 4. marts 1690 fik han rang med justitsråder. Om ham skriver F. J. Billeskov Jansen: ”*Vel havde Kingo sørget for med passende mellemrum at bringe sit navn i de høje herrers erindring; men det var der mange der gjorde uden at nå langt. Kingos udnævnelse til biskop var derfor nok knap så meget et*

³⁹⁴ En anden sag er, at Frederik V kort efter sin tronbestigelse ved forordning om rangen af 14. oktober 1746 lod alle biskopper rykke op i tredje klasse. Amtmændene fik en oprykning til samme klasse, selv om de kun to år forinden var blevet degraderet fra fjerde til femte klasse; jf *Kongelig Dansk Hof- og Statskalender* (1746) og Schou, 1795-1822, bd. 3, s. 8ff.

³⁹⁵ Gøbel, 2000, s. 106.

³⁹⁶ Jf. *Dansk biografisk Leksikon*, 1979ff.

*udtryk for regeringens tak til digteren som for de forventninger den havde til embedsmanden. Kingo var en mand af den slags det nye regime behøvede.*³⁹⁷

Et tolkningsforsøg

Der er flere historikere, der taler om kongens magtgreb om kirken. Steinar Imsen er et markant eksempel, når han konsekvent betragter bisperne i årene 1536-1660 som kongetjenere.³⁹⁸

I det foregående har vi set, hvordan lovgivningen om bispeembedet i praksis forblev uforandret, selv om enevælden gav kongemagten store muligheder for at gennemføre noget nyt. At fornyelse ikke blev tilfældet, kan på den ene side tilskrives den omstændighed, at kongen ikke tidligere havde følt sig særlig bundet af den gamle lovgivning. Den frihed, som en enevældig konge kunne ønske sig, var jo allerede virkelighed, ikke mindst i forbindelse med bispevalget. På den anden side var der muligheder nok for en opstramning i kongens favør, men den mulighed blev ikke udnyttet. Det viser overtagelsen af den gamle bispe Lovgivning i stort set uændret skikkelse.

At bispernes vigtige tilsynsopgave forandrede sig, skyldtes i højere grad den religiøse udvikling end kongemagtens indflydelse, og det synes bekræftet ved sin svenske parallel i Olle Larssons Växjö-undersøgelse.

Men der må jo være en forklaring på, at verdens formelt set skrappeste enevælde ikke havde brug for at ændre noget i et så vigtigt embede som bispeembedet. Kan alt forklares med, at lovgivningen som tidligere nævnt var stram nok og blot blev ajourført, hvor reglerne havde overlevet sig selv – med bispevalget som det vigtigste eksempel? Eller skyldes udviklingen – eller mangel på samme – at både kongen og kirken havde et fælles mål, som var det samme både før og efter 1660, nemlig dannelsen og fastholdelsen af et kristent samfund?

Kirkehistorikeren Per Ingesman har – som omtalt flere gange – argumenteret for, at det i de første 100-150 år efter reformationen på en række felter var kirkens folk, der formulerede målene, og staten, der satte sin magt ind på at gennemføre dem.³⁹⁹ Næsten overalt blev resultatet af den lutherske reformation deciderede statskirker, hvor fyrsten var den egentlige og ubestridte leder. Kirkens selvstændige rolle i samfundet blev derved reduceret, men til gengæld følte fyrsterne sig så meget stærkere forpligtede overfor deres egen opgave som kristne fyrster. Det gav stødet til konfessionaliseringsprocessen, som skulle sikre, at staten ikke bare var en kristen stat, men en konfessionelt bestemt kristen stat med en bestemt kristen bekendelse, som alle var forpligtede af.⁴⁰⁰ Reformationen skyldtes utilfredshed med den måde, den katolske kirke havde løst sine opgaver på, og i erkendelse af sit ansvar som kristen øvrighed måtte kongen derfor træde til og gennemføre en omdannelse af kirken. Kirkens mål – at skabe et kristent samfund – blev altså ikke opgivet, men staten overtog opgaven.⁴⁰¹

Denne statslige overtagelse af kirkens opgave blev skæbnesvanger i 1700-tallet, hvor pietisterne på den ene side holdt på, at religionen var en privatsag, som staten ikke skulle blande sig i, medens oplysningstidens folk på den anden side hævdede, at staten var en ikke-religiøs størrelse, som skulle frigøres fra enhver kirkelig binding. Ingesman udtrykker det således: *”Fra og med oplysningstiden begyndte staten at betragte sig som en ikke-religiøs størrelse, der ikke skulle blande sig i undersåtternes religion, men tværtimod frigøre sig fra kirkelig indflydelse. Fra dette tidspunkt startede*

³⁹⁷ Jf. *Dansk biografisk Leksikon*, 1979ff.

³⁹⁸ Imsen, 1980. Oftestad, 1998, s. 63-69 og Hernroth, 1989, s. 145 deler også kongetjenersynspunktet, om end i en mere beskeden udstrækning.

³⁹⁹ Ingesman, 2000, s. 70.

⁴⁰⁰ Ingesman, 2000, s. 79f.

*adskillelsen mellem kirkens og statens projekt. Skabelsen af det kristne samfund var ikke længere statens mål, i stedet begyndte den så småt at få sit eget projekt. Det samfund, som staten ville skabe, var et samfund præget af værdier som kongetroskab, fædrelandskærlighed, borgerdyd osv. Skabelsen af det gode samfund trådte i stedet for skabelsen af det kristne samfund.*⁴⁰²

I Ingesmans tolkning byttes rollerne mellem den, der leder, og den, der ledes, i forhold til de klassiske forestillinger. Det var ikke kongen, der styrede kirken, men kirkens opgave, der styrede kongen. Og denne tese passer perfekt til nærværende undersøgelses hidtidige resultater.

Den udprægede kontinuitet fra tiden før til tiden efter 1660 bliver helt forståelig. Målet var jo det samme, selv om kongemagtens statsretlige præmisser var forandrede. Derfor kunne lovgivningen stort set forblive som hidtil.

Den selvstændige kongelige udvælgelse af biskopper skyldes i dette perspektiv kongens ansvarsfølelse i sin egenskab af kirkefyrste.⁴⁰³

At det var kirkens opgave, der styrede kongen, forklarer også, hvorfor enevældens ritual for bispevielse i det store og hele ikke blev påvirket af enevældens tankesæt. De få ændringer i det nye ritual fra 1685 var derimod begrundet i den hidtidige kirkelige praksis i perioden forud.

Biskoppernes tilsynsopgave forandrede sig heller ikke på grund af statslig nytænkning, men var i højere grad påvirkelig af den generelle religiøse udvikling.⁴⁰⁴ Pietismens krav var religiøse krav, som netop derfor kunne indvirke på statens løsning af kirkens opgave.⁴⁰⁵ At svenskerne gjorde den samme udvikling med, er kun med til at bekræfte denne opfattelse.⁴⁰⁶

I det foregående har vi set, hvordan bisperne – i forsøget på at nå kirkens og kongens fælles mål – bidrog til at bevare kontrollen med kongens undersåtter. Groft sagt holdt bisperne befolkningen ”nede” ved hjælp af kirketugten. Formuleringerne i såvel lovgivning som embedsløfte viser den store betydning, man tillagde tilsynsopgaven.

I embedsløftet lovede bisperne også at holde kongen og kirken ”oppe” i forhold til undersåtterne, så hierarkiet blev fastholdt. Bispernes opgave som dem, der legitimerede enevælden og vogtede over kirkens lære, er temaet for den fjerde og sidste del af undersøgelsen af bispeembedets indhold og funktioner.

⁴⁰¹ Ingesman, 2000, s. 82.

⁴⁰² Ingesman, 2000, s. 83f.

⁴⁰³ På den anden side set kan tolkningen af den kongelige ansvarsfølelse i denne sammenhæng også være første skridt på vejen mod en religiøs begrundelse for lydighed mod konge og stat. Bernt T. Oftestad betegner den paternalistiske opfattelse af alle sociale og politiske relationer som et tydeligt tegn på absolutismens tankesæt; i: Oftestad, 1998, s. 69.

⁴⁰⁴ En anden sag er, at kirketugtens principielt kirkelige begrundelse ofte blev blandet sammen med det verdslige styre, når der blev givet pengebøder m.m., som påpeget i: Oftestad, 1998, s. 67.

⁴⁰⁵ Det er uomtvisteligt, at pietismen var medvirkende til dannelsen af en række forskellige kirkelige institutioner, blandt andet Missionskollegiet. Den omsorg, pietisterne viste religionen, kan sammen med den generelle vækst i statslige forordninger og reskripter forklare den stærkt stigende vækst i love på det kirkelige område; jf. Gøbel, 2000, s. 14-17.

⁴⁰⁶ I Uno Hernroths undersøgelse af præsterekrutteringen i Sverige og Danmark efter reformationen (1989) sammenlignes de to landes kirkelovgivning. Selv om Hernroth ser mange enevældige træk i begge landes kirkelovgivning, er både Sveriges og Danmarks egentlige udgangspunkt kirkeordningerne fra de to landes reformationer. Af denne grund er begge landes love ret ens. I Sverige varede enevælden kun ca. 40 år, hvorimod

Kapitel 9

Den religiøse enevælde

Enevældens legitimering

Kongeloven af 14. november 1665 opregnede enevoldsmonarkens rettigheder, og de var ikke så få. Men Kongeloven rummede en indre modsætning i og med, at kongen på den ene side havde al magt over gejstligheden, kirken og gudstjenesten, men på den anden side selv var forpligtet på den kristne tro. Kongeloven omtalte ikke kongens magt over kirkens lære. Af tavsheden må man slutte, at det på dette punkt ikke var kongen, men derimod sagkundskaben i skikkelse af gejstligheden, der bestemte. Det forklarer, at Hans Wandal – der ellers frem for nogen argumenterede for enevoldsmonarkens guddommelighed – betragtede kongens magt over kirken som en magt over kirkens ydre ordening, medens kirkens åndelige liv, prædiken, sakramentforvaltning og ordination hverken var kongens opgave eller mulighed.⁴⁰⁷

Selv om kongens magt ikke strakte sig ind over kirkens indre liv, ja så var enhver biskop ved sit embedsløfte forpligtet til at gøre sit til, at kongens absolutte magt og suverænitet blev fastholdt uforanderligt,⁴⁰⁸ og hvordan de løste opgaven, ser vi især ved salvingshøjtidelighederne, som var lovbestemte i Kongeloven. Her hed det nemlig i artikel 16, at ”*Danmarckes og Norges Konger holder det for deris største høyhed at ydmyge sig for Gud, og at de agte det for deris høyeste Magt og Vælde at være velsignet aff Gud ved hans Ords Tienere till en lycksalig begyndelse paa deris Regimente, da ville Vi og, at Kongen offentlig i kircken med dertil sømmelige cermonier lader sig Salve.*”⁴⁰⁹

Forskningssynspunkter

Salvingshøjtidelighederne er ikke i videre udstrækning blevet gjort til genstand for en selvstændig historisk undersøgelse, men det betyder ikke, at emnet er urørt. Tværtimod er problematikken ikke mindst i de senere år blevet vist megen interesse.

J. L. Balling karakteriserede i 1980 Wandal og hans arbejde for at legitimere det absolutte monarki som en akademisk embedspligt. Opgaven blev ikke løst entydigt, og Balling er ikke langt fra at tillægge Wandals salvingstale i 1671 katolske træk.⁴¹⁰

Danmark havde næsten 200 års enevælde; jf. Hernroth, 1989, s. 128; 130; 132-148 (sammenligning af dansk og svensk kirkelovgivning).

⁴⁰⁷ Kongeloven og dens Forhistorie, 1886/1973, s. 43ff; 51; 67. Borregaard, 1953, s. 153. Glædemark, 1948, s. 13f.

Oftestad, 1998, s. 59ff. Et eksempel på Wandals opfattelse af kirkens ret til indsigelse overfor enevoldsmonarken ses i forbindelse med overvejelserne om ophævelse af konfessionstvungen i 1672, hvor Wandal skrev *Kirkens Genmæle*, hvor grundsynspunktet er, at når der kun er én tro, må enhver afvigelse være ateisme; jf. Christensen, 1980, s. 117-123.

⁴⁰⁸ Rigsarkivet. Danske Kancelli A 92. Embedseder 1680, 1695, 1699-1724. Se endvidere foranstående i nærværende fremstilling.

⁴⁰⁹ Kongeloven og dens Forhistorie, 1886/1973, s. 51.

⁴¹⁰ Balling, 1980, s. 137; 141; 144f.

Jens Glebe-Møller har ligeledes været optaget af Wandals forsvar for enevælden. Han finder det bemærkelsesværdigt, at der et langt stykke ad vejen i højere grad er tale om kongelige pligter end rettigheder, når det gælder forholdet til kirken.⁴¹¹

Jørgen Stenbæk er på samme spor. Han har beskæftiget sig med Kongelovens religiøse begrænsninger for enevoldsmonarken, hvis eneste håndfæstning ifølge Wandal var Bibelen. Stenbæks pointe er, at kongen ikke havde nogen autoritet over den lutherske bekendelse, men pligt til at fastholde undersåtternes tro i overensstemmelse med bekendelsen.⁴¹²

De tre opfattelser har det til fælles, at de kredser om kirkens overlegenhed overfor enevoldsmonarken i forbindelse med salvingssceremonierne. Den fulde konsekvens af deres overvejelser blev dog allerede taget i 1920'erne, da J. Oskar Andersen skrev en omfattende artikel om superintendenten i *Kirkeleksikon for Norden* (1900-1929). Heri fremhæves, at enevælden betød en stærkere understregning af kongens og statens pligter overfor kirken, som legitimerede enevælden. At bisperne i embedssager stod direkte under kongen og Højesteret, markerede blot denne sammenhæng endnu klarere. Derfor kunne J. Oskar Andersen skrive: ”Enevældet styrkede absolut Bispemagten”.⁴¹³

Et af de vigtigste værker med betydning for den politiske idéhistorie under enevælden er Knud Fabricius' autoritative værk *Kongeloven. Dens Tilblivelse og Plads i Samtidens natur- og arveretlige Udvikling. En historisk Undersøgelse* fra 1920, som har fået skelsættende betydning for forskningstraditionen. Fabricius' formål var ganske vist ikke at skrive en håndbog i politisk idéhistorie, men værket er blevet benyttet som sådan, og det egner det sig ikke til, mener Sebastian Olden-Jørgensen.⁴¹⁴ For at lukke dette hul i historien har Olden-Jørgensen skildret hovedtræk i Danmarks politiske idéhistorie fra reformationstiden til et stykke ind i enevælden i sin afhandling om *Statsvidenskab og politisk kultur i Danmark 1536-1700* (1997). Hovedsynspunktet er, at der løber en entydig linie frem mod en stærkere betoning af kongemagtens guddommelighed efter 1660, og at tendensen er tydelig i hvert fald fra Christian IVs kroning i 1596 eller snarere før.⁴¹⁵

Men Olden-Jørgensen er ikke ene om at anfægte holdbarheden af Fabricius' tankegang. I slutningen af 1800-tallet mente J. A. Fridericia, at Thomas Hobbes havde leveret inspirationen til Kongeloven⁴¹⁶, men den opfattelse delte Knud Fabricius ikke og pegede i stedet på kongens livlæge Henning Arnisæus' ideer som grundlag for Kongeloven – det gjaldt dog ikke forholdet mellem stat og kirke, som Hugo Grotius' ideer fik æren for.⁴¹⁷

At Arnisæus således skulle være Kongelovens hovedinspirator, er dog ikke sandsynligt ifølge Leon Jespersen, da Kongelovens særtræk var i direkte modstrid med Arnisæus' tanker. Uden at give noget alternativt bud på inspirationskilden har Jespersen vist nødvendigheden af en nuancering af Fabricius' konklusioner.⁴¹⁸ Og nærmest som logisk konsekvens heraf hedder det i Sebastian Olden-Jørgensens Peter Griffenfeld-biografi fra 1999, at tidligere tiders

⁴¹¹ Ellehøj m.fl. (red.), 1980, s. 165ff

⁴¹² Stenbæk, 1975, s. 58. Stenbæk, 1983, s. 52; 54; 62f.

⁴¹³ *Kirkeleksikon for Norden*, 1900-1929, under ”Superintendenten”, s. 410.

⁴¹⁴ Olden-Jørgensen, 1997, s. 5.

⁴¹⁵ Olden-Jørgensen, 1997, s. 112ff. Olden-Jørgensens afhandling vil blive nærmere omtalt i det følgende.

⁴¹⁶ Fabricius, 1920, s. 2ff.

⁴¹⁷ Fabricius, 1920, s. 45-65. Fabricius' synspunkter ligger eksempelvis til grund for H. J. H. Glædemarks indledende bemærkninger til hans bog om kirkeforfatningsspørgsmålet i Danmark; i: Glædemark, 1948, s. 12

⁴¹⁸ Jespersen, 1997, s. 85.

søgen efter Kongelovens ”kilder” har ledt på afveje, eftersom Kongeloven ikke udspringer af en abstrakt afvejning af forskellige teories fordele og ulemper, men simpelthen er sat sammen ud fra konkrete politiske behov.⁴¹⁹

Selv om Michael Bregnsbos afhandling om *Samfundsorden og statsmagt set fra prædikestolen* (1997) ligger uden for den aktuelle periode, kommer man ikke uden om denne undersøgelse, da især afsnittet om statsmagten diskuterer væsentlige problemer ved kongemagtens guddommelighed, og viser hvordan netop opfattelsen af kongemagtens guddommelige oprindelse kom i skred i slutningen af 1700-tallet.⁴²⁰ I god overensstemmelse hermed konkluderer Bregnsbo, at gejstligheden var enevældens mænd ude i sognene, men at enevældens selvopfattelse undergik mærkbare forandringer i perioden 1750-1848.⁴²¹

Det er naturligt, at de skelsættende begivenheder påkalder sig historikernes interesse. At reglen også gælder den historiske baggrund for ”enevoldsteologien”, synes bevist af ovenstående, hvor Wandal og dennes forsvar for enevoldskongernes guddommelighed spiller hovedrollen, medens indholdet af de senere salvingshøjtideligheder har haft langt mindre interesse.⁴²² Det skal der rådes bod på nu, men i første omgang skal vi se på kroningerne i adelsvældens dage, da enevældens salvingshøjtideligheder naturligvis ikke lader sig bedømme uden deres historiske forløbere.

⁴¹⁹ Olden-Jørgensen, 1999, s. 99.

⁴²⁰ Bregnsbo, 1997 (B), s. 204-227, se især s. 216ff.

⁴²¹ Bregnsbo, 1997 (B), s. 328. Se også Bregnsbo, 1998, s. 51-61.

Kapitel 10

Adelsvældens kroningsceremonier

Den idéhistoriske baggrund

Kroningerne er blevet undersøgt af Sebastian Olden-Jørgensen, og det er hans resultater, der fremlægges i det følgende.⁴²³ Han tager udgangspunkt i kontraktteorien og forestillingen om Guds og naturens orden.

Kontraktteorien var baseret på gensidige forpligtelser og berettigede krav. Kongens regering skulle følge lov og ret, medens undersåtterne til gengæld ydede skat og lydighed. Overholdt kongen ikke sine forpligtelser, var stænderne – hvor rigsrådet i praksis var vagthunden – løst af deres troskabsed. På baggrund af denne gensidighed blev ideologien kaldt kontraktteorien, og tankegangen fik helt konkret form i den københavnske reces fra 1547 og i den koldingske fra 1558, hvor de indledende paragraffer beskrev kongens og adelens gensidige pligter.⁴²⁴

Kontraktteoriens tilsyneladende modsætning var ideen om Guds bud og naturens orden. Det bibelske udgangspunkt var Romerbrevet kap. 13, vers 1, hvor der står: ”*Alle skal underordne sig under de myndigheder, som står over dem, for der findes ingen myndighed, som ikke er fra Gud, og de, som findes, er forordnet af Gud.*” Og så var der i og for sig ikke mere at diskutere. Samfundets øvrighedsstruktur blev derved en objektiv indretning, som udtrykte Guds vilje.⁴²⁵

Selv om det ser sådan ud, var kontraktteorien og teorien om Guds og naturens orden ifølge Olden-Jørgensen ikke uforenelige størrelser, og det kom ikke mindst til udtryk ved tronskifter med valg, hyldning og kroning.⁴²⁶ Den kommende konge var valgt på betingelse af, at han overholdt håndfæstningen, og hyldningseden havde derefter dette løfte som sin forudsætning. Her var inspirationen fra kontraktteorien ganske åbenbar, medens prædikenen ved kroningsceremonien kunne afspejle mere eller mindre af forestillingen om Guds og naturens orden.⁴²⁷

Christian III's og Dorotheas kroning 12. august 1537

Efter borgerkrigen og reformationsbegivenhederne havde Christian III behov for at fastslå sin kongeværdighed. Ikke mindst udenrigspolitisk var der behov for at øge legitimeringen, og det lod sig gøre ved hjælp af kroningen, som blandt

⁴²² Povl Eller har kort beskrevet Frederiksborgsalvingerne i sin lille bog: *Salvingerne på Frederiksborg*, København 1976.

⁴²³ Olden-Jørgensen, 1997.

⁴²⁴ Olden-Jørgensen, 1997, s. 13.

⁴²⁵ Olden-Jørgensen, 1997, s. 18; 20; 29.

⁴²⁶ Olden-Jørgensen, 1997, s. 29.

⁴²⁷ Olden-Jørgensen, 1997, s. 31.

andet derfor blev forrettet på tysk. På den anden side var sproget nok ret enkelt, eftersom ordinator var Wittenbergteologen Johann Bugenhagen, der med sit korte ophold i Danmark næppe var i stand til at forrette den kirkelige handling på dansk.⁴²⁸

Det katolske ceremoniel blev kun justeret i det mest nødvendige omfang og bestod af en salving og en kroning. De højtidelige processioner frem og tilbage mellem Købehavns Slot og Vor Frue Kirke symboliserede Christian III, der kom til kirken som fyrste og forlod den som konge. Rigsrådets rolle som overdragere af magten til kongen blev klart illustreret ved, at regalierne var i rigsrådets hænder før ceremonien, hvorefter kongen selv overtog dem.

Det i vor sammenhæng afgørende ved Christian III's kroning var, at Bugenhagen ikke tillagde ceremonien nogen retsstiftende eller religiøs betydning for kongen. Handlingen var ene og alene nødvendig for styrets legitimitet blandt befolkningen. Udfra Romerbrevet 13, 1-7 og Peters første brev 2, 13-17 pointerede Bugenhagen undersåtternes lydighedspligt og øvrighedens guddommelige oprindelse – og øvrigheden skulle i den forbindelse opfattes bredt, altså lige fra konger til dommere, borgmestre m.fl.

Efter Fadervor og antifonen "Veni Sancte Spiritus" førte rigsråderne kongen hen til ordinator, der som Kristi tjener blev anmodet om at overdrage kongen regalierne og dermed bekræfte ham som konge. Bugenhagen svarede ja og opregnede derefter kongens pligter, hvorefter kongen aflagde en kroningsed, som opsummerede de forpligtelser, håndfæstningen indeholdt. Dronning Dorothea aflagde den samme ed efter nøjagtig samme mønster.

Ved at placere kroningseden forud for salving og kroning var brugen af kontraktteorien ganske tydelig.

Efter litaniet fulgte den korsvise salving af armen og mellem skuldrene. Bugenhagen understregede, at salvingen ikke var nogen nødvendighed, men heller ikke forbudt. Det gjaldt altså om at fratage salvingen dens katolske sakramentale betydning, så handlingen kunne forsvares overfor reformatorenes radikale fløj.

Under ceremoniens anden hoveddel – investituren – blev regalierne overdraget kongen. Rigssværdet symboliserede, at han som øvrighed modtog magten fra Gud. Sværdet udtrykte samtidig retten til om nødvendigt at føre krig, men også pligten til at straffe lovovertrædere. Kronen blev sat på den knælende konges hoved i et samarbejde mellem Bugenhagen og rigsråderne. Kronen symboliserede samhørigheden mellem kongen og undersåtterne. Dernæst fulgte sceptret, der skulle være udtryk for den rette lære og den skrevne lov. Sluttelig blev æblet overrakt som et tegn på hele riget og dets styrelse. På toppen af æblet stod der et kors, som skulle minde øvrigheden om pligten til at opretholde Evangeliet, altså den netop indførte evangeliske kirkeordning og lære.

På tilsvarende måde fik dronningen regalierne overdraget, og da regentparret atter var på plads, fulgte der en længere redegørelse og formaning om kroningens betydning. I den forbindelse nævnte Bugenhagen parternes gensidigt lovede forpligtelser, altså et klart kontraktteoretisk element.

Så læste kongen dagens Evangelium med det dragne rigssværd i sin højre hånd. Symbolikken var, at evangeliet understøttede kongens myndighed og viste dermed den tætte forbindelse mellem religionen og øvrigheden. Bugenhagen prædikede kort over Evangeliet og blev fulgt af en dansk præst, som ligeledes prædikede over Evangeliet. Endelig fulgte et par liturgiske led – halleluja, trosbekendelse, præfation og sanctus – inden kollekt og velsignelse.

Gudstjenesten var forbi. Nu slog kongen en række udenlandske og danske adelsmænd til riddere, og så fulgte der en god

⁴²⁸ Olden-Jørgensen, 1997, s. 31-34. Ved Frederik II's kroning blev der kun udarbejdet en dansksproget officiel kroningsbeskrivelse, om end Tyske Kancelli udsendte en tysksproget håndskreven version. Ved Christian IV's kroning blev der fra officielt hold udgivet både en dansk- og en tysksproget kroningsbeskrivelse beregnet til udenrigspolitisk brug.

festmiddag og flere dages festligheder i form af turneringer, selskabslege og festmåltider. Ingen skulle være i tvivl om den kongelige magt, rigdom og råstyrke.⁴²⁹

Trods reformationen var der ikke sket nogle forandringer i det traditionelle – katolske – mønster. At Bugenhagen erstattede ærkebiskoppen af Lund, og at gudstjenesten afsluttedes uden altergang, var de eneste brud på normen.

Og dog. I den traditionelle forståelse formidlede salvingen nemlig Guds særlige nåde og kraft til kongen, og gennem kroningen blev rigsrådernes kongevalg bekræftet af Gud. Sådan så Bugenhagen imidlertid ikke på sagen. Enhver øvrighed var uafhængig af salving og kroning, for Guds accept var ikke resultatet af nogen ceremoni, men blev derimod afledt direkte af Evangeliet. På den anden side set nåede denne nye fortolkning ikke så meget længere end til den øvrighed, der stod inden for hørevidde. Folk længere nede i kirken og folkemængden i gader og stræder var kun vidne til den traditionelt gennemførte kroning, som Bugenhagen udtrykkeligt tog afstand fra.

Men hvad enten befolkningen i almindelighed troede, at de oplevede en kroning som i katolsk tid eller ej, så blev Christian III's kroning forlægget for de næste kroninger,⁴³⁰ og den næste var Frederik II's.

Frederik II's kroning 1559

Ikke bare ceremoniellet, men også formaninger og forklaringer fulgte nøje Christian III's kroning. Biskop Niels Palladius gentog Bugenhagens ord om kroningsceremonien som en kirkelig stadfæstelse af kongen – for kongeriget og folkets skyld. Sebastian Olden-Jørgensen fornemmer dog ikke hos Palladius det samme ceremonielle ubehag, som kendetegnede Bugenhagen. Palladius gik desuden ikke let hen over de gammeltestamentlige bibelsteder. Det kongelige embede og regimente var Guds egen orden og skik, sagde Palladius og begrundede udsagnet med citater fra Første Mosebog (10, 8-13), Femte Mosebog (17, 14-20) og Daniels bog (2, 21), som ikke efterlod nogen tvivl om Guds ønske om konger. Frederik II var kort og godt udvalgt af Gud. Efter oplæsningen af de to obligatoriske nytestamentlige skriftsteder – Romerbrevet 13, 1-7 og Peters første brev 2, 13-17 – tog Palladius udgangspunkt i Paradis, hvor øvrigheden blev en simpel livsnødvendighed efter syndefaldet.

En markant forandring var Palladius' henvisning under investituren til Salme 82 vers 6, hvor der direkte står: ”*Jeg har sagt: I er guder, I er alle sønner af den Højeste.*” Endelig var Palladius' afsluttende ord ikke bare henvendt til den omkringstående øvrighed, men til undersåtterne, som han opfordrede til at takke Gud for den udvalgte og nu kronede konge.

Herudover var ændringerne i forhold til forlægget fra 1537 få og små. Men selv om indtrykket af uforanderlighed står klart, har det ovenstående trods alt vist visse forskydninger. Først og fremmest var der flere bibelcitater fra især det Gamle Testamente, men Palladius tillagde også ceremonien større religiøs betydning, end Bugenhagen havde gjort, og han henvendte sig ikke kun til øvrigheden men til undersåtterne i al almindelighed.⁴³¹

Christian IV's kroning 1596

Da Christian IV blev kronet i Vor Frue Kirke den 29. august 1596 blev begivenheden både større og prægtigere end ved de to tidligere kroninger. Nu var der tale om en tradition, som havde sit eget ceremoniel, og det blev stort set bibeholdt.

⁴²⁹ Olden-Jørgensen, 1997, s. 34-39.

⁴³⁰ Olden-Jørgensen, 1997, s. 39f.

⁴³¹ Olden-Jørgensen, 1997, s. 40-43.

På den anden side var der allerede ved Frederik IIs kroning dukket små justeringer op, som pegede i retning af en stigende religiøs betydning af kroningen, og dem kom der flere af ved Christian IVs kroning i 1596.

Biskop Peder Vinstrup holdt sin tale på latin. Han takkede Gud for øvrigheden og lagde kongen på sinde at benytte sin ophøjede stilling til at fremme religionen. Målgruppen for denne latinske tale må ikke mindst have været de udenlandske gæster, for resten af kroningsceremonien foregik på dansk.

Frede P. Jensen, som har udgivet Peder Vinstrups tale, opfatter talen som et konsekvent udtryk for den teokratiske kongelære. Den teokratiske forestilling om kongen som en jordisk gud har sit grundlag i den augustinske lære om kongen som Guds billede.⁴³² Sebastian Olden-Jørgensen ser i højere grad talen som et element i en europæisk, panegyrisk tradition, hvor kongernes guddommelige ret ikke skal opfattes som forpligtende på det konkrete politiske plan.⁴³³ Vi skal senere vende tilbage til det teokratiske element, men lige nu er det tilstrækkeligt at holde fast i, at der var sket noget nyt i forhold til de tidligere kroninger. Og dette indtryk af noget nyt blev befordret af, at de to nytestamentlige læsninger – Romerbrevet 13, 1-7 og Peters første brev 2, 13-17 – blev erstattet af gammeltestamentlige læsninger fra Femte Mosebog 17,14-15, 18-20 og 1. Krønikebog 2, 1-4. Udeladelsen af Femte Mosebog 17, 16-17 er ikke uden videre logisk, hvis det ikke var fordi, indholdet af netop disse to vers maner til mådehold med militær, pragt og hustruer, hvilket kunne stå i nogen kontrast til det, man anså for Christian IVs nødvendige politiske og militære, men måske også – som fremtiden skulle vise – private behov.

Med de ændrede læsninger kunne Vinstrup formane kongen til at overholde Guds lov og fremstille den dynastiske kontinuitet som belønningen for troskab mod Gud. I denne symbolik indtog Frederik II og Christian IV henholdsvis kong Davids og Salomons plads.

Kroningseden foregik ved, at kansleren oplæste hele håndfæstningen på nær sidste afsnit, som Christian IV selv læste op, idet dette afsnit var udformet som et løfte. Kroningen var som traditionen foreskrev, men under biskop Vinstrups udlægning af symbolikken gik alle rigsråderne hen og berørte kongens hoved med højre hånd. Efter ceremonien var det tilsvarende ikke kun ordinator, men derimod alle tilstedeværende kongelige legater, fyrster og gesandter, der gav kongen hånden. Christian IV læste ikke selv Evangeliet men holdt det, medens kansleren læste det op.

Man kan nemt enes med Sebastian Olden-Jørgensen i, at selve højtideligheden i kirken kun var blevet beskedent ændret, men til gengæld havde Vinstrups prædiken fortsat den vækst i illustrerende bibelcitater, som Palladius havde indledt.⁴³⁴

Men der var sket mere end det, og det kan næsten ikke udtrykkes kortere og mere præcist end med Olden-Jørgensens egne ord: ”*For Bugenhagen var salving og kroning et symbolsk udtryk for noget allerede bestående (al øvrigheds indstiftelse ved Gud og den rette embedsførelse). For Vinstrup markerede salvingen og kroningen en forvandling, der nærmest må betegnes som sakramental.*”⁴³⁵ Desuden blev ikke bare kongen, men også folket formanet af biskoppen. Den dobbelthed, som prægede Bugenhagens kroning af Christian III, hvor der foregik én ting, men signaleredes en anden, ja den var nu blevet til en ceremoniel sammenvoksethed, der ligesom de øvrige forandringer var indledt ved Frederik IIs kroning.

⁴³² Jensen, 1966-1967, s. 380ff.

⁴³³ Olden-Jørgensen, 1997, s. 43f.

⁴³⁴ Olden-Jørgensen, 1997, s. 43ff.

⁴³⁵ Olden-Jørgensen, 1997, s. 45.

Som nævnt blev hele håndfæstningen oplæst, hvorved kongen aflagde ed på hele håndfæstningen. Det – sammen med en omtale af Christian II's skæbne – var en klar fremhævelse af det kontraktteoretiske element i kroningen. Det fornemmes, at brud på aftalerne ville få følger,⁴³⁶ men følgerne ramte nok ikke så meget Christian IV som hans søn Frederik III.

Frederik III's kroning 1648 – adelsvældens sidste kroning

Frederik III blev kronet den 24. november 1648 i Vor Frue Kirke i København. Hans fader, Christian IV, havde indimellem været lovlig selvstændig i sin rolle som konge i et valgrige, og det følte rigsrådet trang til at ændre på, da Frederik III overtog kongegerningen. Håndfæstningen blev den hårdeste i mands minde, og rigsrådet var nu pludselig trådt ind på områder, som tidligere kun havde været kongens.⁴³⁷

At der blæste nye vinde, fik kongen allerede at mærke ved kroningen. Selve ceremonien gennemførtes ganske vist efter det efterhånden traditionelle mønster, men rigsrådets forfatningssikrede rolle blev stærkt understreget i form af den lige så traditionelle oplæsning af hele håndfæstningen. Den økonomiske situation tillod ingen hofballetter, ringridninger eller andre forlystelser. Kroningsdagen endte med en festbanket suppleret af et fyrværkeri, som var så beskedent, at det kunne affyres i slotsgården.⁴³⁸

Biskop Jesper Brochmands prædiken bar præg af den aktuelle situation, idet han på den ene side truede med, at Gud ville rive kronen af Frederik III's hoved, hvis han gik i kong Sauls fodspor i stedet for at følge den regelrette kong Davids eksempel. På den anden side lovede han på alle stænders vegne, at når kongen befalede noget efter Guds Ord og vilje samt efter lands lov og ret, så ville alle høre og adlyde, som hvis Gud i egen person havde talt til dem. Gejstlighedens teokratiske kongefølelse måtte kort og godt afbalanceres i forhold til den politiske virkelighed, ordene blev talt ind i.⁴³⁹

Udviklingen fra Christian III's til Christian IV's kroning havde haft en klar teokratisk retning. Kongernes guddommelighed var blevet stadig mere fremtrædende og var ved Frederik III's kroning simpelthen blevet en del af en tradition. Men tradition eller ej, så var det dog hele tiden afgørende, at de teokratiske forestillinger blev nøje afpasset den konkrete politiske virkelighed. Christian III's kroning bar præg af reformatorernes behov for at rense de katolske ceremonier, og i den betydning spillede denne første evangeliske kroningsceremoni en vigtig politisk og religiøs rolle. Resultatet blev imidlertid, at kroningens indhold stod i kontrast til dens tilsyneladende ydre. Ved de efterfølgende kroninger var den nye lære i mellemtiden blevet så konsekvent gennemført, at mulighederne for at slække lidt på de stramme lutherske tøjler blev større. Der blev plads til teokratiske kongeidealiser, og selve ceremonien fik – stik imod Bugenhagens opfattelse i 1537 – afgørende betydning som religiøst overdragelsesritual ved et kongeskifte. Dette kirkelige samspil med den politiske virkelighed var også årsagen til, at Brochmands prædiken ved netop Frederik III's kroning fik sit stærke præg af kontrakttankegang. En omvendt situation med en højere grad af teokrati ville jo have givet større magt til kongen og forøget gejstlighedens indflydelse, medens rigsrådets og adelens magt ville været skrumpet.

⁴³⁶ Olden-Jørgensen, 1997, s. 45ff.

⁴³⁷ Jespersen, 1989, s. 70-73.

⁴³⁸ Olden-Jørgensen, 1996, s. 9f.

⁴³⁹ Hein, 1990, s. 69; Olden-Jørgensen, 1997, s. 99.

Balancegangen var hårfin, når det gjaldt om, at tilfredsstille både gejstlighed og adel. Det teokratiske element kunne derfor næppe betones stærkere under adelsvælden, end det blev. Til gengæld må man forvente, at enevældens nye politiske virkelighed også gav nye muligheder for det samarbejde mellem konge og kirke, som så at sige blev indledt ved stændermødet i 1660.

Kapitel 11

Enevældens salvinger

Inspirationen

Inden vi skal se nærmere på den danske enevældes salvingsceremonier, er det nok nyttigt at orientere sig i det franske monarkis enevoldsteater. Det var nemlig ikke kun de gamle dages danske kroninger, men også de samtidige udenlandske påvirkninger, som prægede de danske salvingsceremonier.⁴⁴⁰

Ludvig XIII og hans dronning Anne af Østrig havde været gift i hele 22 år, før der omsider blev født et barn, en dreng, den 5. september 1638. Han fik straks navnet Louis Dieudonné – den gudgivne. At den aldrende dronning omsider fik et barn var et under, og barnet var derfor guddommeligt. Det var som en stjerne, der havde vist sig i Frankrig og indvarslede miraklernes tid. Parallellen mellem Jesu fødsel og den lille kongesøn var åbenlyse: Louis var en Messias.

Dette religiøse billede blev fastholdt på mange måder. Ved salvingen af kongen – Ludvig XIV – indgik eksempelvis olie, som var sendt direkte fra himlen i en ampul til Sankt Remi og første gang anvendt ved frankerkongen Klodevigs salving omkring år 500.⁴⁴¹

Ludvig XIV optrådte i sakral klædedragt ved sin salving den 7. juni 1654, og det blev sagt lige ud, at et overjordisk væsen nu havde taget bolig blandt franskmændene. Den overjordiske var Ludvig XIV, som endog kaldtes ”Herrens Salvende” og ”Messias”. Kristus-analogien var let at få øje på. Efter salvingen og kroningen fulgte Ludvig XIV sine forgængeres tradition fra omkring år 1000 ved at træde i kontakt med Sankt Marcoul, idet han berørte det hellige kranium og relikvieskrin. På dette grundlag kunne han derefter indlede sin funktion som underfuld helbreder. Han tog straks fat på opgaven, og lagde hånd på 2000 skrofuløse, kirtel/byldesyge, i Sankt Remi Parken. Funktionen som magisk helbreder blev fortsat i hele hans regeringstid fem gange om året. I påsken 1699 behandlede han 3000 på én gang, og få måneder før sin død behandlede han i juni 1715 ikke mindre end 1700 patienter på én dag.

Ludvig XIV fortsatte troligt helbredelserne, selv om visse teologer hen mod århundredets slutning nok kunne mene, at det var lidt pinligt. I almindelighed var de tilbagevendende begivenheder jo med til at bevise, at kongen var en gud,⁴⁴² og allerede i 1625 havde den franske gejstlighed godtaget biskoppen af Chartres’ umisforståelige formulering, ”...så

⁴⁴⁰ Under en dannelsesrejse i 1662-63 oplevede den senere Christian V selv det teater, der udfoldede sig ved Ludvig XIVs hof. Jeg takker Esper Silkjær for at have ledt mig ind på dette spor og givet gode råd i den forbindelse.

⁴⁴¹ Holm, 1991, s. 64f. Om Klodevig: se i *Den store danske Encyklopædi* under Chlodovech 1.

har profeterne sagt det, Apostlene bekræftet og Martyrerne bevidnet, at kongerne er indsat af Gud; og ikke kun det, men at de selv er guder – et forhold, som man ikke kan påstå er opfundet af hedningenes servile smiger og behagesyge; det er selve sandheden, der viser det så klart i den hellige skrift, at ingen uden at være en gudsbespøtter kan nægte eller tvivle derom uden at begå helligbrøde...⁴⁴³ Det var altså blasfemi at benægte kongens guddommelighed. Med til iscenesættelsen hørte også billedet af solkongen, som første gang blev præsenteret ved en balletforestilling i 1653, hvor kongen kom ind på scenen i et kostume, der skulle forestille en sol.⁴⁴⁴

At den religiøse dimension kunne bruges til næsten hvad som helst, ses af den begivenhed, der fandt sted i 1686. Kongen led af hæmorider og havde i tilgift fået en byld i endetarmen. Det blev gjort til lidt af en milepæl i kirurgiens historie, da det lykkedes at bortoperere bylden, men vigtigere i vores sammenhæng er, at operationen blev iscenesat som en parallel til Jesu Kristi lidelseshistorie, hvorfor kongen efter veloverstået operation nærmest var ”genopstået”. I dét lys er det forståeligt nok, at operationen dannede mode blandt rigets fornemste, som på den måde kunne gennemleve kongens lidelser!⁴⁴⁵

Ved Frederik III's død i februar 1670 arvede Christian V uden videre tronen. Gamle dages håndfæstninger og hyldninger var fortid. Han var enevoldsmonarkens direkte arving til tronen og kronen. Der var sådan set ikke behov for yderligere foranstaltninger, men Kongeloven foreskrev som tidligere nævnt salvingsceremonier, og Christian Vs salving fandt sted i Frederiksborg Slotskirke den 7. juni 1671. At det netop blev den 7. juni, kunne måske hænge sammen med, at også Ludvig XIV blev salvet den 7. juni – i året 1654.

Christian Vs salving 1671

Christian V havde ingen hastværk med at blive salvet. Sebastian Olden-Jørgensen tolker dette som udtryk for, at salvingen ikke længere var fuldbyrdelsen af en magtovertagelse, men derimod kulminationen på en magtdemonstration.⁴⁴⁶ Den unge enevælde skulle finde sine egne ideologiske og politiske ben at stå på, og salvingen var et vigtigt ceremonielt og ideologisk element. Hvordan opgaven skulle løses, var op til Christian V, da han var den første enevoldskonge, der skulle salves. Der var ingen tradition, der skulle følges. Han kunne vælge at gøre det enkelt, men muligheden for en storladet ceremoni stod naturligvis også åben, og dét afgjorde valget.⁴⁴⁷

At salvingen skulle foregå i Frederiksborg Slotskirke og ikke i Vor Frue Kirke i København, var i sig selv en væsentlig fornyelse. Selv om salvingen var en vigtig begivenhed, var det ikke meningen, at den skulle have folkelig deltagelse. I så fald var Frederiksborg Slotskirke jo den helt forkerte ramme. Nej, salvingen skulle have karakter af noget privat, fjernt og ophøjet.

Den 25. maj 1671 – samme dag som udstedelsen af enevældens første rangforordning – udgik kongens befaling til biskop Hans Wandal. Befalingen indeholdt en udførlig liturgi, der – som det skulle vise sig – også blev udgangspunktet

⁴⁴² Holm, 1991, s. 65ff.

⁴⁴³ Holm, 1991, s. 68; 80f.

⁴⁴⁴ Holm, 1991, s. 68f. Om Versailles' symbolverden: Holm, 1991, s. 73f.

⁴⁴⁵ Holm, 1991, s. 75f. Da Ludvig XIV i 1660 ægtede Marie-Therese af Spanien holdt han i Paris et nøje iscenesat indtog, som var en blanding af et romersk triumftog og Kristi indtog i Jerusalem; i: Holm, 1991, s. 70.

⁴⁴⁶ Olden-Jørgensen, 1997, s. 95f. Ud fra tankegangen ved Frederik IV's salving, kan ventetiden også tolkes som respekt for den afdøde konge. I den officielle salvingsbeskrivelse fra Frederik IV's salving hedder det nemlig, at alle ved hoffet aflagde sørgeklæderne på salvingsdagen den 15. april 1700, selv om sørgeåret endnu ikke var omme; jf. Bornemann, 1700, s. 6.

⁴⁴⁷ Om salvingsceremonien generelt se: Olden-Jørgensen, 1999, s. 162-170.

for eftertidens salvinger.⁴⁴⁸ Hans Wandal var blevet Sjællands biskop i 1668, men havde som teologiprofessor for længst brugt mange kræfter på at argumentere for enevoldsmonarkens guddommelighed. I det store værk *De jure regio*, som udkom i årene 1663-1672 med et omfang af ikke mindre end 1158 sider, argumenterede Wandal nemlig for, at kongens myndighed stammede direkte fra Gud. Kongens magt stod kun tilbage for Guds,⁴⁴⁹ så Wandal var utvivlsomt den helt rette mand til at forestå salvingen.

For en umiddelbar betragtning forekommer salvingsceremonien ikke så fjern fra tidligere tiders kroningsceremonier, men tager man begivenhederne lidt nærmere i øjesyn, er der faktisk en del forandringer:

Klokken syv om morgenen den 7. juni modtog Christian V nadveren af konfessionarius Hans Leth. Kongen forlod straks efter kirken, og vendte tilbage til sit gemak, hvor han blev klædt om til salvingen, som skulle begynde klokken ti.⁴⁵⁰

Tidligere var kongerne kommet til kirken som fyrster og gået bort som konger, men efter arverigetets indførelse var kongen allerede konge, så han gik til kirken med kronen, som han selv havde sat på hovedet, scepteret i sin højre hånd, sværdet i sit bælte og æblet i sin venstre hånd. Rigsrådernes gamle opgave som bærere af regalierne var sammen med deres kontraktteoretiske symbolik fuldkommen forsvundet. Ved indgangen til kirken stod biskop Wandal flankeret af biskopperne Christian Tausan, Stavanger, og Erik Grave, Aarhus.⁴⁵¹

I Wandals indledende tale fremstilledes kongens devotion, gudelighed og andagt for Gud, som han skyldte sit arveregimente og enevoldsherredømme. Selv om Frederik III var død, var det dog en glædens dag, hvor man kunne se kong Christian V som en ny, frembrydende sol, og Wandal føjede til: "*Vor Salomon, Kong Christian den Femte, lefve længe, oc bliffve lycksalig. Herren giffve hannem et større og bedre Naffn end hans Her Faders, og giøre hans Throne høyere end Kong Frederichs den Tredies.*"⁴⁵² Ved salvingen ville kongen og hans regimente underlægge sig Guds regimente ved at nedlægge krone og regalier for den himmelske Herres trone, afrundede Wandal, inden biskop Tausan oplæste Romerbrevet 13, 1-8 om undersåtternes forhold til øvrigheden.⁴⁵³

Wandals prædiken tog afsæt i Romerbrevets klare ord om øvrighedens oprindelse. Alle øvrigheder udsprang fra Gud, og alle øvrigheder var derfor beskikkede og forordnede af Gud. Deri lå det umisforståelige budskab, at enhver modstand mod øvrigheden var modstand mod Gud. Argumentet blev straks efter forstærket af et citat fra Salme 82, hvor det i vers 6 hedder, at "*Jeg har sagt: I er guder, I er alle sønner af den Højeste*". På apostlenes tid måtte man respektere hedenske

⁴⁴⁸ Wandal, 1671, s. 4ff. Siderne er desværre ikke nummereret; sidetallet er regnet fra og med titelbladet.

⁴⁴⁹ Fabricius, 1920 (1971), s. 278ff. Jespersen, 1989, s. 222f.

⁴⁵⁰ Wandal, 1671, s. 8. Dronning Charlotte Amalie, som havde fastholdt sin kalvinistiske tro nægtede at gå til alters med kongen; jf. Olden-Jørgensen, 1999, s. 162.

⁴⁵¹ Wandal, 1671, s. 9. Der var ingen salving af dronningen. Den officielle – af Griffenfeld forfattede – forklaring var, at der var mange steder, hvor man ikke brugte det. Desuden var salvingen en ren kongelig devotionsakt, og endelig var en salving af dronningen unødvendig, fordi salvingen indirekte nåede hende via ægteskabet med kongen; jf. Wandal, 1671, s. 7. I virkeligheden skyldtes dronningens manglende salving og kroning hendes kalvinistiske tro, som også havde fået hende til at nægte at gå til alters med kongen på salvingsdagen; jf. Olden-Jørgensen, 1999, s. 162.

⁴⁵² Wandal, 1671, s. 10f.

⁴⁵³ Wandal, 1671, s. 13. De næsten klassiske læsninger fra Romerbrevet 13, 1-7 og Peters første brev 2, 13-17, som var blevet erstattet af gammeltestamentlige læsninger ved Christian IVs kroning var nu atter fundet frem. Netop disse to læsninger repræsenterer Luthers syn på øvrigheden som overordnet andre mennesker, uden menneskelige kontrolforanstaltninger. Det er dog blevet nævnt, at de to skriftsteder snarere var formale bestemmelser, hvis egentlige indhold blev leveret af samtidens tyske kejserideologi. Tankegangen var, at ligesom præsten passede sit embede, og skomageren, smeden og bonden sin gerning, så havde øvrigheden også sit at passe. Opgaven var her at straffe de onde og beskytte de fromme, og det lod sig ikke gøre uden magt. Derfor var det en Guds ordening og skulle som sådan respekteres uden forbehold, også hvis den udøvede sin magt over gejstlige; i: Lyby, 1987, s. 16f.

kejsere, så hvor meget mere burde man ikke ære og lyde kristne, gudfrygtige konger – kirkens fosterfædre og beskærmere? Når kongen kun var undergivet Gud, var Bibelen kongens eneste håndfæstning, men dét kunne i sig selv være krævende nok, for det stillede kongen overfor vigtige opgaver såsom at afværge falske profeter og sørge for ordentlige præster. Præsterne havde i den forbindelse en vigtig opgave, da de skulle rådgive kongen i religiøse spørgsmål, hvilket blandt andet kunne handle om at holde fremmede religioner ude.⁴⁵⁴ Undersåterne skulle overholde helligdagene, men kongen skulle også selv holde Guds lov – det var ikke nok at læse den. Wandal mindede endelig kongen om, at han selv var et menneske og havde et menneskes skrøbeligheder. Dét var konsekvensen af fortsættelsen på Salme 82, hvor der i vers 7 står: ”*Dog skal I dø som mennesker, og I skal falde som en af stormændene.*” Wandal sluttede sin prædiken med et ønske om arvinger til tronen. Kongen skulle være som solen og afkommet som månen.⁴⁵⁵

Assisteret af de to andre biskopper oplæste Wandal nu hele Kongeloven⁴⁵⁶ og rundede dette led i ritualet af med at bede Fadervor. Ved de tidligere kroningsceremonier var håndfæstningen blevet oplæst på dette sted, men håndfæstningen eksisterede jo ikke længere.

Som indledning til den egentlige salving læste Aarhusbiskoppen Erik Grave Peters første brev 2, 13-20 om pligten til for Herrens skyld at underordne sig enhver menneskelig orden, hvad enten det er kongen eller statholderen, der straffer det onde og roser det gode.⁴⁵⁷

Efter afsyngelsen af en motet tog Stavangerbiskoppen Tausan buddiken med salveolien, rakte låget til biskop Grave og afventede, at kongen tog kronen af og knælede foran Herrens alter. Ordinator Hans Wandal dyppede to fingre i salvingsolien og foretog dernæst knælende salvingen af Christian V – korsvis på hovedet, brystet og højre håndled.⁴⁵⁸ Tidligere var salvingen foretaget på armen og mellem skuldrene, så også her var der små forandringer at spore.

I Wandals efterfølgende salvingsforklaring redegjorde han for, at selv om salvingen tilsyneladende var foretaget af et skrøbeligt menneske, så var det dog i virkeligheden Gud selv, der havde salvet kongen. I denne sammenhæng var den særligt fremstillede salvingsolie⁴⁵⁹ af stor betydning, for den var ikke bare hellig, men også beskyttende.⁴⁶⁰ Samtidig var salvingen en tilkendegivelse af kongens tjeneste og undergivelse for Gud. Og endelig gjorde salvingen kongen til en læge for Guds folk.⁴⁶¹ Selv om Christian V aldrig holdt helbredesseancer, ser vi altså, at han havde muligheden i lighed med solkongen Ludvig XIV.

Investiturrens symboler på forholdet mellem kongen og undersåterne blev ved Christian Vs salvingsceremoni ændret til en velsignelse af regalierne, som sluttede med arvetronen, hvor kongen sad som en jordisk repræsentant for Gud

⁴⁵⁴ Om gejstlighedens rådgivervirksomhed om – især – fremmede religioner; se: Wandal, 1671, s. 32ff.

⁴⁵⁵ Wandal, 1671, s. 17; 20; 27; 31; 34-40. Talen er forsynet med utallige især gammeltestamentlige henvisninger i den trykte udgave.

⁴⁵⁶ Kongeloven var ikke kommet til offentlighedens kendskab hidtil, så oplæsningen ved Christian Vs salving var en af de første muligheder, der var for at kende lovens indhold. Der skulle dog gå lang tid, inden Kongeloven blev trykt. Hvorfor loven hemmeligholdtes er uvist, men resultatet var, at loven i meget lang tid forblev ukendt for undersåterne; i: Jespersen, 1989, s. 180f.

⁴⁵⁷ Wandal, 1671, s. 42f.

⁴⁵⁸ Wandal, 1671, s. 44f.

⁴⁵⁹ Olien var fremstillet i henhold til anvisningerne i 2. Mosebog 30, 22-34.

⁴⁶⁰ Wandal, 1671, s. 45-50.

⁴⁶¹ Wandal, 1671, s. 52f.

selv.⁴⁶² Herefter fulgte bøn⁴⁶³ og velsignelse, og så forlod kongen atter kirken og gik op til sit gemak. Klokken var over to, og efter en hvilepause var der taffel på slottet.⁴⁶⁴

Kongemagtens guddommelige legitimering og den ceremonielle ramme var præget af kontinuitet fra adelsvældens dage, men de kontraktteoretiske elementer, blandt andet symboliseret ved rigsrådernes medvirken i kroningerne, var nu erstattet af Kongelovens naturretlige begrundelse for enevælden⁴⁶⁵ – eller måske snarere en bibelteologisk. Religiøsitetten fyldte kort og godt betydeligt mere ved Christian Vs salving, end den havde gjort ved valgrigets kroningsceremonier. Det var forventeligt, og de fremtidige enevoldsmonarkers salvingsceremonier skulle kun cementere dette markante brud med fortiden.

Frederik IVs salving 1700

Christian V døde den 25. august 1699, og sørgeåret var endnu ikke omme, da Frederik IV blev salvet i Frederiksborg Slotskirke den 15. april 1700. Men med Frederik IV var der kommet lys og glæde igen, så alle ved hoffet aflagde sørgeklæderne denne dag, beretter salvingsbeskrivelsen.⁴⁶⁶

I overensstemmelse med Christian Vs salving i 1671 var Frederik IV og hans dronning Louise til alters tidligt om morgenen, inden de klædte om til dagens højtidelige handling, som begyndte klokken ti. Som Christian V blev Frederik IV modtaget i kirkedøren af ordinator, Sjællands biskop Henrik Bornemann og de to assisterende biskopper: Kristianiabiskoppen Hans Munk og Ribebiskoppen Ancher Anchersen. Biskopperne fulgte kongen på plads nogle trin fra alteret på en trone med sølvløver omkring. Samme ceremoni gentog sig ved dronning Louises ankomst til kirken.⁴⁶⁷ Hun skulle nemlig også salves, uagtet at hendes svigermoder, Christian Vs dronning, i sin tid ikke blev salvet med den begrundelse, at det mange steder ikke blev brugt. Man havde dengang holdt på, at salvingen var en ren kongelig devotionsakt, som var unødvendig for en dronning, da salvingen nåede hende indirekte via ægteskabet med den salvede konge.⁴⁶⁸ Denne holdning var i virkeligheden Griffenfelds elegante løsning på det problem, at Christian Vs dronning Charlotte Amalie havde fastholdt sin kalvinistiske tro og havde nægtet at gå til alters sammen med kongen på salvingsdagen. Hun stod fast trods kongens overtalelsesforsøg, og derfor turde man ikke salve eller krone hende.⁴⁶⁹

Da mottetten over den sædvanebestemte salme 89 var til ende, kunne biskop Bornemann begynde sin tale. Han mindede om, at ceremonien skyldtes Kongelovens artikel 16. Alle skulle se, at kongen ydmygede sig for Gud og fik Guds velsignelse til en god begyndelse på regimentet. Kongeparret var som to store himmel- og ærelys på jorden, medens Jesus Kristus var den store retfærdigheds sol.⁴⁷⁰

⁴⁶² Wandal, 1671, s. 62. Regaliernes velsignelse var endnu en religiøs bekræftelse af den enevældige konges allerede bestående magtfylde, som Olden-Jørgensen udtrykker det; i: Olden-Jørgensen, 1997, s. 98.

⁴⁶³ Efter bønnen fulgte de tre bispers ”amen”, et ”amen” fælles med de tilstedeværende og endelig ordinator’s ”amen, i Jesu navn amen”. Denne opdeling har en del lighed med bispevielsesritualet, hvor ordinator ligeledes gentog ”amen” muligvis for at understrege, hvem der var den egentlige ordinator; jf. Borregaard, 1953, s. 153.

⁴⁶⁴ Wandal, 1671, s. 65f. I god overensstemmelse med den franske mode var der ved taflet kun dækket op til tre, nemlig kongen, dronningen og kongens broder, prins Jørgen. De øvrige måtte pænt se på, at de kongelige spiste, inden de selv kunne indtage maden i de tilstødende lokaler. Symbolikken var naturligvis, at ingen var værdig til at sidde til bords med enevoldsmonarken; jf. Wandal, 1671, s. 7; 66f. Olden-Jørgensen, 1997, s. 98.

⁴⁶⁵ Olden-Jørgensen, 1997, s. 101.

⁴⁶⁶ Bornemann, 1700, s. 3f; 6.

⁴⁶⁷ Bornemann, 1700, s. 7; 9; 11ff.

⁴⁶⁸ Wandal, 1671, s. 7.

⁴⁶⁹ Olden-Jørgensen, 1999, s. 162.

⁴⁷⁰ Bornemann, 1700, s. 14; 17f.

Efter disse indledende ord oplæste biskop Hans Munk Paulus' brev til romerne 13, 1-8. Denne – nærmest obligatoriske – tekst skulle efter kongens ønske kædes sammen med to andre tekster, som straks efter blev oplæst. Den første var fra 1. Krønikebog 29, 23-25 om kong Salomons mægtige kongemagt, medens den anden var Davids salme 89, 21-25, som handlede om Guds støtte til David som konge.⁴⁷¹

Ved at vælge den klassiske læsning fra Romerbrevet havde Frederik IV ikke bare fulgt traditionen, men Bornemann henviste ligefrem direkte til Christian Vs salving og sagde, at han ikke ville gentage, hvad der allerede var sagt om teksten den gang.⁴⁷² Indholdet af biskop Wandals tale fra 1671 fik så at sige fornyet gyldighed, og Bornemann kunne så i stedet koncentrere sig om tre hovedpunkter, som han ville udvikle nærmere.

Det første punkt angik kongernes udspring hos Gud, som Bornemann sammenlignede med et far-søn-forhold. Derfor blev kongerne kaldt guder og den højstes børn,⁴⁷³ og øvrigheden var som bartskeerere og læger, der reddede det gode og borttog det dårlige.⁴⁷⁴ Det er ikke svært at se det ideologiske slægtskab med Wandal.

At kongerne skulle tjene Gud ved hjælp af kirken og ved samfundsordenens håndhævelse, var det andet punkt. De skulle ikke bare kaldes den højstes børn, men også stræbe efter at ligne Ham, for eksempel ved at beskytte kirken og styrke præsterne i deres embede. Kongerne skulle føre deres betroede hjord med sig til Gud, og derfor var kongernes gode eksempel vigtigt. Hele kroppen måtte jo blive svag, hvis hovedet var fordærvet, som Bornemann malende tilføjede.⁴⁷⁵

Det tredje punkt gjaldt undersåtternes pligt til at vise øvrigheden lydighed. At modsætte sig denne ordening, var at gå imod Guds forordning. Lydigheden såvel som skattebetalingerne burde være en selvfølge, når alle vidste, at kongerne var jordiske guder.⁴⁷⁶

Efter disse ord fik Bornemann overrakt Kongeloven og en guldbuddike med salveolie i. Begge dele blev nedlagt på alteret, inden han fortsatte sin tale om kong Salomons mægtige kongemagt som den var beskrevet i 1. Krønikebog 29, 23-25. Parallellen til Frederik IV var åbenlys. Ved syv kongeskifter have Gud forundt Danmark og Norge en konge i sin faders sted – en Salomon for en David.⁴⁷⁷

Forud for selve salvingen fulgte nu de indledende liturgiske led – salutation og bøn – inden biskop Anchersen sang den anordnede epistellæsning fra Peters første brev 2, 13-20. Salvingen og de medfølgende forklaringer fra biskop Bornemann var – om ikke ordret så i hvert fald indholdsmæssigt – identiske med Christian Vs salving 29 år i forvejen.⁴⁷⁸

Efter salvingen og velsignelsen af regalierne forklarede ordinator regaliernes symbolik, som på nær guldæblet alle havde en bibelsk begrundelse. Da Bornemann nåede til arvetronen, blev højhedsteologien – Jesu kongegering – ganske åbenlys, idet han trak en parallel mellem tronstolen og Guds domstol, hvor Jesus sidder ved Gud Fader den almægtiges højre hånd for at dømme levende og døde. Kongen skulle gerne kunne fremvise et godt regnskab for sit regimente, så han kunne sidde sammen med Kristus selv på hans stol og trone.⁴⁷⁹

⁴⁷¹ Bornemann, 1700, s. 22f.

⁴⁷² Bornemann, 1700, s. 27.

⁴⁷³ Salme 82, 6.

⁴⁷⁴ Bornemann, 1700, s. 32; 34.

⁴⁷⁵ Bornemann, 1700, s. 37; 39; 41; 45f.

⁴⁷⁶ Bornemann, 1700, s. 28; 51; 59; 62; 65.

⁴⁷⁷ Bornemann, 1700, s. 70ff; 81f.

⁴⁷⁸ Bornemann, 1700, s. 92-118.

⁴⁷⁹ Bornemann, 1700, s. 119-142. Om guldæblet, se s. 129f. Om arvetronen, se s. 138-142.

Inden ceremonien kunne afsluttes, skulle også dronning Louise salves. Bornemann sammenlignede indledningsvis dronningen med Maria, der sad ved Jesu fødder og lyttede, og så blev hun salvet korsvis på pande og ovenfor brystet. I den korte lykønskningstale kaldte Bornemann dronning Louise for landets moder og kirkens amme. Det var en parallel til kongens rolle som kirkens fosterfader.⁴⁸⁰

Ceremonien sluttede som enhver anden gudstjeneste med kollekt og velsignelse. Og så satte koret og musikanterne i med instrumentalmusik, medens kongen og dernæst dronningen gik ud af kirken. Samtlige motetter og sange var de samme og kom i samme orden som ved Christian Vs salving i 1671. Nu var der altså etableret en tradition, som skulle følges ved enevoldsmonarkernes salving. Eneste tilføjelse var dronningens salving. At ceremonien utvivlsomt også var af betydelig længere varighed end ved Christian Vs salving, er en anden sag. Efter et hvil fortsatte højtideligheden med et taffel, hvor kun kongefamilien sad til bords, medens alle andre måtte se på. Fuldstændig som ved Christian Vs salving i 1671.⁴⁸¹

Frederik IV havde kort og godt gjort, hvad han kunne, for at gøre sin faders salvingsritual til en tradition. Både den ydre ramme og det indre indhold var fastholdt, Christian VI skulle vide at gøre det samme, da det blev hans tur.

Christian VIs salving 1731

Der var en betydelig vækst i salvingsbeskrivelsernes omfang. Medens beskrivelsen af Christian Vs salving kunne rummes på 67 sider, fyldte Frederik IVs salving hele 157 sider. Selv om ceremonien i kirken nok blev lidt længere, er det alligevel et faktum, at det var umuligt at holde hele talen. Efter Christian VIs salving blev der udgivet en beskrivelse, som var vokset yderligere i forhold til sine forgængere og nu havde et omfang af 244 sider. Hvad der blev udeladt ved den kirkelige handling, er ikke til at vide, men beskåret blev det.⁴⁸²

Frederik IV døde natten mellem den 11. og 12. oktober 1730, Christian VI overtog straks kongemagten, og onsdag den 6. juni 1731 blev valgt som salvingsdag.

Ved de tidligere salvinger havde kongeparret været til alters om morgenen, men denne gang modtog Christian VI og hans dronning Sophie Magdalene nadveren dagen inden. Ceremonien i Frederiksborg Slotskirke begyndte klokken 11. Under forberedelserne fik dronningen krone på af kongen, medens kongen i sin egenskab af enevoldsmonark naturligvis selv tog sin krone på foruden scepter og æble – sværdet hang allerede i kongens bælte. Optøget til kirken foregik som traditionen foreskrev. Først kom kongen og blev modtaget af tre biskopper, som denne gang var den selvskrevne sjællandske biskop og ordinator Christen Worm, Peder Hersleb fra det norske Aggershus Stift og Frands Thestrup fra Aalborg. Dernæst kom dronningen, alt imens motetten over Davids 89. salme blev afsunget.⁴⁸³

I den indledende tale hæftede ordinator sig især ved den byrdefulde opgave, som kongegerningen pragten til trods var. Men Gud var med kongerne, som var guder på jorden og stod Gud særligt nær.⁴⁸⁴

Efter Peder Herslebs oplæsning af Romerbrevet 13, 1-7 begyndte Worm sin lange, men meget systematiske udlægning af teksten, som kun skal skitseres kort i det følgende.

⁴⁸⁰ Bornemann, 1700, s. 146-151

⁴⁸¹ Bornemann, 1700, s. 155f.

⁴⁸² Forud for flere af talerne står der direkte, at der kun blev sagt en del af det, der står i salvingsbeskrivelsen; se til eksempel: Worm, 1732, s. 18.

⁴⁸³ Worm, 1732, s. 1-9.

⁴⁸⁴ Worm, 1732, s. 11; 14.

Nok kaldtes kongerne guder af Gud selv,⁴⁸⁵ men der var dog den forskel, at Gud ikke kunne blive træt eller ”vansmægtig”, som Worm indledningsvis påpegede. Det var hvert menneskes pligt at være øvrigheden underdanig, og det var umuligt at tjene Gud, hvis man ikke tjente de herrer, som Gud havde sat til at regere på jorden. På den anden side var kongerne dog mennesker og kunne fejle, men herskerens fejl skulle man lukke øjnene for. Der skulle bedes for øvrigheden, for mennesker havde behov for at styres. Af øvrighedens magt og majestæt kunne man, ifølge biskop Worm, vide, at kongerne var guder, men af deres nøgenhed og gråd ved fødslen og deres afmagt ved døden så man, at de var mennesker. Derfor var magten i sidste ende Guds, og derfor måtte man prise Gud og adlyde den øvrighed, Gud havde indsat. Og lydigheden gjaldt alle øvrigheder, for selv en dårlig øvrighed havde sin magt fra Gud. Hvis det ikke forholdt sig sådan, var Gud jo ikke naturens enevoldsherre. Derfor skulle undersåtterne følge befalinger og betale skat og told.⁴⁸⁶

Sådan var Christian VI beskikket som den højeste øvrighed på jorden, og på alles vegne erklærede Worm, at undersåtterne som en pligt og glæde ville være majestæten underdanige – den majestæt, der som en gud på jorden ville ligne den Gud i himlen, som alle mest af alt frygtede at gøre imod.⁴⁸⁷

Worms prædiken over Romerbrevet var til ende. Nu blev Kongeloven og salvebuddiken fundet frem, inden biskop Thestrup læste Davids 21. salme, vers 2-4. Det centrale i Worms lange prædiken over denne læsning var vigtigheden af at glæde sig – ikke mindst som regent og jordisk gud. Den rette fryd bestod mere i det gode, man gjorde, end det gode, man nød. Og kirken var det ganske lands og landets faders glæde.⁴⁸⁸

Herefter blev Fadervor bedt, inden de to assisterende biskopper intonerede hver deres latinske salme. Efter endnu en bøn afsang biskop Thestrup den forordnede læsning fra Peters første brev 2, 13-20. Ordinator Worm tilføjede nogle få ord om salvingen som Guds velsignelse og beskyttelse, inden kongen med krone og øvrige regalier rejste sig og gik de få skridt hen til alteret, hvor selve salvingen blev foretaget helt i pagt med de to foregående salvinger af enevoldskonger.⁴⁸⁹

Den tredje læsning var fra 2. Samuelsbog 23,3, som Frands Thestrup oplæste, inden biskop Worm atter tog ordet og understregede, at ingen øvrighed eller undersåt har det tryggere, end den der tager bolig i Herren selv. Kongerne skal ikke bare ligne Gud i magt, men også i retfærdighed. Ved at tage afsæt i gudsfrygtens store betydning for en god regent gik Worm over til den traditionelle forklaring af regalierne, inden han sluttede af med alle gode ønsker for kongen og hans regering.⁴⁹⁰

Medens motetten over 45. salme lød, blev salveolien forberedt til dronningens salving. Worms kortfattede tale til dronningen pointerede, at dronningen kunne takke Gud og kongen for sin krone. Regenter blev ikke mindre herlige, hvis de kastede sig i støvet for deres Gud, sluttede Worm og foretog salvingen.⁴⁹¹

Biskoppen udtrykte afslutningsvis gode ønsker og håb for kongen og dronningen, som efter den traditionelle afslutning med salutation, kollekt og velsignelse forlod kirken i samme orden som de kom, medens en motet over 72. Davidssalme fyldte kirkerummet. Klokkerne var der taffel, hvor den kongelige familie spiste alene, medens de øvrige

⁴⁸⁵ Salme 82, vers 6-7.

⁴⁸⁶ Worm, 1732, s. 19; 25; 32; 35; 51; 55ff; 62; 126.

⁴⁸⁷ Worm, 1732, s. 132; 134f.

⁴⁸⁸ Worm, 1732, s. 136; 149ff.

⁴⁸⁹ Worm, 1732, s. 189-193.

⁴⁹⁰ Worm, 1732, s. 202f; 218; 230-233.

⁴⁹¹ Worm, 1732, s. 234-238.

fyrstelige personer og høje embedsmænd spiste ved et særligt indrettet taffel. Klokkeren syv rejste kongeparret sig fra bordet og gik til sine gemakker, hvor de siden spiste alene. Sådan blev den højtidelige salvingsfest helligholdt.⁴⁹² – Alt som traditionen foreskrev...

Blandt gejstligheden var det ikke kun bisperne, der ytrede sig om enevældens lyksaligheder. Ved forskellige lejligheder udkom der skrifter, som hyldede enevoldsmonarken. Et af de mere berømte er den senere fynske biskop Thomas Kingos *Hosianna* i anledning af Christian Vs salving i 1671. Her bliver kongen fremstillet som solen og dronningen som månen blandt nordens stjerner. Adelsmagt er brudt, og borger og bonde står klar til at tjene kongen, som ved salvingen får kraft fra Gud.⁴⁹³

Den senere Viborgbiskop Henrik Thomsen Gerner lykønskede også Christian V i 1671, hvor han sammenlignede kongen og undersåtterne med lignelsen om vintræet og grenene. Den religiøse parallel var åbenlys.⁴⁹⁴

Der er eksempler nok på gejstlige tekster om enevælden,⁴⁹⁵ men det afgørende i vores sammenhæng er at forstå betydningen af denne gejstlige arbejdsindsats. Hvad var egentlig meningen?

Biskoppernes legitimering af enevoldskongerne

Før enevældens indførelse balancerede biskopperne på en knivsæg, når de på den ene side hævdede de teokratiske kongeideal ud fra Davidssalme 82, vers 6 og 7, medens de på den anden side skulle indfri adelens herskerkontraktlige ønsker til kroningshøjtidelighederne. Som forventet voksede det religiøse element, da enevælden var en realitet. Det nye salvingsritual lignede ganske vist i ydre pomp og pragt det gamle kronings- og salvingsritual, men indholdet var et helt andet. Især fordi ethvert spor af fordums adelsvælde var forsvundet og – ikke mindst inspireret af Frankrig⁴⁹⁶ – erstattet af en tankegang, der tog sit udgangspunkt i en Kristusanalogi med kongen som Messias.

Gejstlighedens teokratiske kongeideal havde fået frit spil, og biskop Wandal indfrie alle ønsker i den retning. Kongen var fri af alle bånd – eller næsten da, for Bibelen var kongens eneste håndfæstning. I dét lys er der derfor ingen modsigelse i Wandals tilbageholdenhed overfor at gøre kongen til kirkens hoved, for majestætsretten burde jo ikke ophæve kirkens interne styre af præster, som Gud selv havde indsat, mente han.⁴⁹⁷

⁴⁹² Worm, 1732, s. 241-244.

⁴⁹³ Kingo, 1671 (ingen sidenummering).

⁴⁹⁴ Gerner, 1671. Helt det samme kan man ikke sige om Gerners æreskrift i forbindelse med Danske Lovs udgivelse, hvor hovedvægten var lagt på lovbogens rødder helt tilbage til antikkens Grækenland. Linien trækkes til Harald Blåtand og derfra videre til Christian III. At de mellemliggende konger forbigås i stilhed, kan muligvis skyldes katolicismen. Harald Blåtand gjorde danerne kristne, og Christian III reformerede kirken; i: Gerner, 1683.

⁴⁹⁵ Til den sammenhæng hører også prædikener ved kongedødsfald - eksempelvis biskopperne Worms og Herslebs sørgeprædikener efter Frederik IVs og Christian VIs død henholdsvis 1730 og 1746 (Det kongelige Bibliotek).

⁴⁹⁶ J. L. Balling har påpeget Wandals stærke forankring i det gamle Europa. Ved Christian Vs salving talte han næsten om kongen, som katolikkerne gør om paven; i: Balling, 1980, s. 144f. Ballings synspunkt får opbakning fra Jørgen Stenbæk, som allerede i 1975 påviste Wandals idémæssige slægtskab med Nikolaus Vedelius fra det frisiske universitet i Franeker, hvor Wandal selv havde studeret; jf.: Stenbæk, 1975, s. 56f.

⁴⁹⁷ Fabricius 1920, s. 281f. Se også Koch og Kornerup (red.), 1959, s. 358f samt Balling, 1980, s. 140f. Wandals inspiration fra Nikolaus Vedelius var også udgangspunktet for Wandals skelnen mellem det ydre og indre kirkestyre, som er tvivlsom i en luthersk tankegang. Wandal ville ikke lade øvrigheden nedbryde præsteskabets aristokratiske regimente, *intra ecclesiam*, det vil sige alt, hvad der havde med forkyndelse, sakrament- og nøglemagtsforvaltning at gøre; jf. Stenbæk, 1975, s. 57.

Overfor Gud og dermed kirken var enevoldsmonarken altså ikke fri og ubundet. Tværtimod var kongen religiøst forpligtet ifølge Kongelovens første paragraf.⁴⁹⁸

Ved Christian Vs salving fandt enevoldssalvingerne deres blivende form, om end mindre justeringer forekom. Ved Frederik IVs salving 29 år senere gjorde Bornemann så at sige Wandals ord til sine egne ved udtrykkeligt ikke at ville gentage, hvad Wandal allerede havde sagt. Wandals kraftige ord om kongemagtens guddommelighed stod ved magt, og når det gjaldt indflydelse, var kirken derved bragt i en gunstig position: adelsvælden var brudt, og tilbage stod kun kirken til at legitimere styret.

Ved hjælp af denne entydigt religiøse begrundelse for enevælden blev kirken og gejstligheden afgørende for kongemagtens stilling, men først og fremmest blev styret hævet over almindelig verdslig, politisk kritik. Enhver indsigelse mod styret ville jo samtidig være en kritik af den kirke og den tro, som alle i kongeriget principielt tilhørte.⁴⁹⁹ Den danske enevælde som system var simpelthen fastlåst både blandt undersåtter og hos enevoldsmonarken. Havde omverdenen ikke udviklet sig, var enevælden aldrig forsvundet; men samfundet var ikke statisk, og i slutningen af 1700-tallet og i begyndelsen af 1800-tallet stod de yngre præster temmelig uforstående overfor tanken om kongerne som jordiske guder. Guddommelighedstanken var kommet i skred, og den naturretlige forestilling om kongemagten som resultatet af en samfundspagt indgået mellem kongen og undersåtterne vandt frem.⁵⁰⁰ Der mistede kirken sin førerrolle, men fra 1660 og frem til slutningen af 1700-tallet var den gejstlige indflydelse uden sidestykke i det danske enevoldssamfund.

Når der i bispernes og de øvrige gejstliges embedsløfte stod, at de skulle gøre, hvad de kunne for at fastholde det absolutte styre uforanderligt, så var det i høj grad i standens egen interesse. Kirken kunne nemlig udstikke liniere vel vidende, at alle – også enevoldsmonarken – måtte adlyde, for det modsatte ville være modstand mod Guds Ord, og Guds Ord var hele statsbygningens fundament. Og at disse kirkelige muligheder ikke blot var skrivebordsteoretisk tankespind, illustreres bedst ved kirkens nej til fremmede konfessioner i 1672, hvor biskop Wandal fastholdt kirkens ret til at gøre indsigelse over for den enevælde, som han mere end nogen anden selv havde legitimeret!⁵⁰¹

Kirken styrkede altså både kongemagten og sig selv ved den religiøse legitimering af enevoldsstyret, men af både kristelige og politiske grunde afhang grebet om situationen af enighed. Det skaber interesse for gejstlighedens disciplinære problemer, som i det følgende skal belyses ved nogle få eksempler.⁵⁰²

⁴⁹⁸ Stenbæk, 1983, s. 51f; 54; 62f. Se også: Stenbæk, 1975, s. 59.

⁴⁹⁹ Betydningen af den religiøse ramme har en parallel i 1700-tallets straffepraksis, hvor Tyge Krogh har påvist, at først da straffene var befriet for forestillingen om en guddommelig hævn, kunne ansvaret for straffene entydigt placeres hos mennesker selv; i: Krogh, 2000, s. 369.

⁵⁰⁰ Bregnsbo, 1997 (B), s. 216; 226f.

⁵⁰¹ Christensen, 1980, s. 117f. Ifølge Danske Lov af 1683 – 2-1 – var der ikke religionsfrihed, så Wandals linie blev i princippet fulgt op, selv om udviklingen i løbet af 1680'erne ikke gik efter kirkens hoved. Wandal afviste i øvrigt også muligheden for, at Frederik IIIs søn prins Jørgen uden sin saligheds fortabelse kunne konvertere til katolicismen for at blive konge i Polen. Derfor måtte planerne opgives, og da prins Jørgen senere ægtede den anglikanske prinsesse Anne af York, beholdt han sin lutherske tro; jf.: Koch og Kornerup (red.), 1959, s. 399.

⁵⁰² Enkelte disciplinærsager er så tæt forbundne med den kirkepolitiske udvikling, at disse sager først bringes i denne forbindelse. Det gælder ikke mindst skriftemålsstriden i 1733.

Kapitel 12

Disciplinære problemer blandt gejstligheden

Satirikeren Jacob Worms sag 1679-1681

Viborg-præsten Jacob Worm (1642-1693) var en af dem, der skrev hyldestigte til Christian V, men han var også hurtig til at skrive satirer over både høj og lav. Stedfaderen, salmedigteren og biskoppen Thomas Kingo måtte stå model til stedsønnens satire, og det samme måtte den mægtige Peder Griffenfeld og dennes svoger, biskop Hans Bagger.⁵⁰³ Men det var først, da kong Christian V selv blev skydeskive for den skarpe pen, at Worms sag blev kendt.

I løbet af sommeren 1679 var myndighederne ved at køre træet i den politiserende satiriker, som ingen helt nøjagtig vidste hvem var. Generalfiskalen Christian Pedersen fik ordre om at foretage de fornødne undersøgelser i forbindelse med to meget grove satirer, nemlig *Visio Abrahamstrupensis et Svanholmensis* og *Bedesedlen*. Efterhånden blev Jacob Worms navn nævnt flere gange, og da fynske Laurids Knudsen udleverede disputatsen *De idolis Jeroboami*, som han havde fået fra Worm, ja så lå løsningen lige for, for der var vist ikke rigtig nogen, der troede på Worms forklaring om, at han havde fået disputatsen af en vagabonderende svensk præst. Indholdet var så groft krænkende overfor kongen, at Worm i bedste fald ville miste sin stilling.⁵⁰⁴

Men Jacob Worm kendte på dette tidspunkt intet til undersøgelserne, og da domkirkekaldet og domprovsteembedet i Viborg pludselig – på grund af forflytninger – blev ledigt i januar 1680, så Worm straks muligheder for en god karriere.

⁵⁰³ *Dansk biografisk Leksikon*, 1979ff (under: Jacob Worm).

⁵⁰⁴ Sønnerholm, 1971, s. 201ff.

Stiftamtmand Christen Skeel foreslog at nedlægge Graabrødre Kirke og lægge sognet ind under domkirken, som slet ikke havde en egentlig menighed og derfor kun havde ringe indtægter. Forslaget kom ikke fra biskop Søren Glud, men derimod fra Worm, der så sig selvskrevet til domprovsteembedet. Biskop Glud blev imidlertid temmelig irriteret over forslaget og anede nok, hvem ophavsmanden var. Desuden var menigheden omkring Graabrødre Kirke ikke indstillet på at blive underlagt domsognet. Biskoppen anbefalede latinskolenes konrektor, Søren Sevel, til domkirkekaldet og tillagde ydermere Sevel tre små kald, som Worm tidligere havde fået af Frederik III. Kongebrevet blev udstedt den 16. oktober 1680, og ironisk nok blev Worm nøjagtig samme dag kaldt til bispegården, hvor Søren Glud, generalfiskal Christian Pedersen og dennes medhjælper, borgmester i Aarhus Jesper Hutfeldt, tog ham i forhør.⁵⁰⁵

Worm viklede sig ret hurtigt ind i et net af selvmodsigelser, men han var optimist og troede, at han havde klaret frisag. Han mente i hvert fald selv, at han havde svaret fyldestgørende på alle spørgsmål, og husundersøgelsen havde intet afsløret. Tiden var derfor inde til at tage sagen om de tre små kald op. Et af midlerne var at skrive et digt til Ulrik Frederik Gyldenløve, som efter megen smiger fik en kontant opfordring til at gøre sin indflydelse gældende.

Men Worm følte snart jorden brænde under sig, og det ses tydeligt af det store og meget hadefulde digt, han skrev om biskop Søren Glud, inden denne sendte Worm til yderligere forhør i København.⁵⁰⁶

Jacob Worm var ikke fængslet. Han var privat indlogeret hos en Søren Rasmussen, hvis bolig han dog ikke måtte forlade. Worms sag var sandt at sige ikke god, men han havde alligevel optimismen i behold og indså nok for sent, at han ikke kunne klare sig med sine gode evner til at disputere. Det handlede jo ikke bare om akademisk leg, men derimod om særdeles alvorlige anklager om majestætsfornærmelse. Paradoksalt nok trøstede det Worm, at myndighederne troede, at han var ansporet af adelen, eftersom disputatsen kunne læses som et forsvar for adelens sag. Virkeligheden var imidlertid den, at dén mistanke kun stillede Worm langt værre, for så var hans skrift jo første skridt på vejen til en statsomvæltning.⁵⁰⁷

Den 8. januar 1681 gik Worm omsider til bekendelse. Forseelserne var af værste skuffe: brud på troskabsed, majestætsfornærmelse og mened. Straffen for majestætsfornærmelse var døden, så de øvrige overtrædelser kunne kun skærpe omstændighederne.

Nu stod realiteterne smerteligt klart for Worm, som forgæves havde søgt hjælp fra flere sider. Worm var ikke længere gejstlig og blev indsat i arresthuset, hvor han sad fjorten dage og ventede på næste trin i proceduren. Imedens skrev både han og hans hustru nytteløse bønskrifter til kongen.⁵⁰⁸

Den 23. februar 1681 faldt dødsdommen, men myndighederne ønskede stadig at vide, hvem de adelige bagmænd var. Da Worm i et brev til kongen den 6. april slog fast, at han havde været ene om forseelsen, var Worm i statens øjne pludselig reduceret til en ubetydelig, løgnagtig præst og skribent, som myndighederne hverken behøvede at frygte eller straffe nådesløst. Om det i den forbindelse spillede en rolle, at Worm havde fået hjælp hos sin stedfader, Thomas Kingo, i form af et digt, der fremstillede Worm som det rene ingenting, får stå hen; men Worm blev så rasende ved synet af Kingos digt, at han straks skrev et bidsk digt tilbage.⁵⁰⁹

⁵⁰⁵ Sønnerholm, 1971, s. 203-209. At Jacob Worm havde forventninger om noget mere, skyldtes ikke blot karrieredrømme, men var faktisk blevet stillet ham i udsigt ved nogle tidligere kongebreve; jf. Rørdam, KS 3. rk., 5. bd., 1884-86, s. 654-658.

⁵⁰⁶ Sønnerholm, 1971, s. 210-216.

⁵⁰⁷ Sønnerholm, 1971, s. 217; 220ff.

⁵⁰⁸ Sønnerholm, 1971, s. 226f; 236ff.

⁵⁰⁹ Sønnerholm, 1971, s. 242-246.

Worm fik sin dødsdom ændret til en forvisning til kolonien Trankebar i Indien, men han blev helt fortvivlet over denne unådige benådning. Beslutningen stod dog ikke til at ændre, så Worm afsejlede København den 30. april 1681 for aldrig siden at vende hjem. Fra 1685 til sin død syv-otte år senere fungerede han som præst i kolonien.⁵¹⁰

Jacob Worms sag var alvorlig, fordi myndighederne opfattede den som overfladen af et adeligt angreb på enevælden. Sagen går derfor tæt på den unge enevældes overfølsomhed mod eventuelle angreb fra den detroniserede adelsstand; men benådningen viser samtidig, at Worm som person ikke blev tillagt særlig betydning. Han var – som Kingo rammende skrev – blot en ubetydelighed, som kongen ikke behøvede at tage sig af.

De næste eksempler på gejstlige disciplinærsager tager deres udgangspunkt i præsternes embedsførelse. På dette punkt var Jacob Worms sag anderledes, for den handlede slet ikke om Worm som præst, men som kritiker af et statsstyre, der endnu ikke var fuldt udviklet.

Jørgen Nielsens sag i 1680'erne

Da Bertel Taulovius i Asperup på Fyn døde, blev sognepræsten i Gamborg, Jørgen Nielsen, pålagt at være formynder for en efterladt kapital. Men præsten vægrede sig ved opgaven. Året var 1681, og et år senere havde provsten i Vends Herred, Jesper Lauritsen i Brenderup, opgivet at afvikle problemet i mindelighed og indberettede sagen til kongen, som – med udgangspunkt i en højesteretsafgørelse fra 1674 – forlangte, at præsten tog opgaven på sig. Jørgen Nielsen havde imidlertid ikke forandret syn på sagen, så et par måneder senere skrev Christian V atter til biskop Thomas Kingo og forlangte sagen retsligt prøvet ved en domstol bestående af stiftamtmand Diderich Schult og fire provster. Afgørelsen i januar 1683 var den forventelige: Jørgen Nielsen skulle påtage sig sit værgemål, og ved det førstkommende landemøde skulle han overfor biskop og provst gøre afbigt og erstatte omkostningen ved sagen. Endelig skulle han bøde 50 sletdaler til fattige præsteenker.⁵¹¹

Jørgen Nielsens forhold til menigheden havde ikke hidtil givet anledning til problemer, men i marts 1685 opsøgte 13 mænd fra Gamborg provst Jesper Lauritsen i Brenderup Præstegård og bad ham om hjælp til at få Jørgen Nielsen til at aflægge det had, han havde oparbejdet imod dem. Mændene kendte ikke grunden til deres sognepræsts utilfredshed, men fortsatte han, som han var begyndt i sin prædiken ved gudstjenesten dagen før – den 18. marts – så ville mændene gå til en anden kirke.

Provsten gjorde sit bedste for at rede trådene ud og formanede parterne til at forliges, men begge følte sig forurettet, og sagen gik i hårdknude. Gamborgbønderne var utilfredse med, at Jørgen Nielsen ikke var tilfreds med deres offer og tiende, at han ikke ville rette sig efter en kongelig ordre, og at han på upassende steder havde brugt usømmelige ord.

Ved den nedsatte provsteret ønskede Jørgen Nielsen at føre et vidne. Vidnet var hans kones søstersøn, studiosus Arndt Hansen, som havde været til stede ved gudstjenesten den 18. marts 1685. Arndt Hansen havde indtryk af, at Jørgen Nielsen havde prædikeret Guds Ord til lærdom, straf og formaning. Efter prædikenen gik Arndt Hansen ud af kirken, og

⁵¹⁰ Sønnerholm, 1971, s. 247; 256f.

⁵¹¹ Rørdam, KS 3. rk., 5. bd., 1884-86, s. 595-598.

det samme gjorde alle mændene på Hans Pedersens tegn. Da præsten kom ud fra kirken, trådte Jep Mikkelsen frem og sagde, at de havde noget at tale med præsten om, men præsten svarede blot, at de jo vidste, hvor han boede. Næsten fremme ved kirkelågen begyndte Jep Mikkelsen igen: ”Vi vil gerne bede Eder, Hr. Jørgen, at I vilde prædike Guds Ord for os”, hvorpå præsten forbløffet spurgte, om han da ikke gjorde dét? Bønderne talte i munden på hinanden, men meningen var tydelig nok: hvis Jørgen Nielsen havde tænkt sig at prædike som i dag, så ville de ikke gå i kirke. En sagde: ”I staar og forbander os ned i Helvede”, og Jens Jørgensen tilføjede: ”I siger, at vi forfølge Eder; men I forfølger os med Lov og Ret”.

Som et indlæg i sagen havde sognepræsten i Middelfart, Hans Liem, skrevet en redegørelse om en ordveksling og dens følger i Gamborg Kirke på alle helgens dag året inden. Hans Liem havde prædikeret i kirken og var på vej ud af kirken sammen med Jørgen Nielsen, som spurgte, om ikke også Liem syntes, det var smukt, at Maria såvel som Josef gik op til Jerusalem for at ofre, og at enken såvel som farisæeren gav en skærv? Hans Liem fornemmede omgående, at Jørgen Niensens spørgsmål i virkeligheden rettede sig mod kvinderne i Gamborg Kirke. Ingen af dem havde været ved alteret og ofret til de fattige, men Hans Liem kunne fortælle, at i hans sogne ofrede kvinderne såvel som mændene. Bag de to præster gik en kirkegænger, som fnysende oplyste, at de fattige fik, hvad de burde, men at præsten altid skændte over dem. Menigheden var straks i oprør og kom hurtigt ud af stolestaderne. Hans Liem frygtede, at der skulle ske Jørgen Nielsen noget. Situationen var helt igennem usømmelig.

Det var en besværlig sag, og provsten følte sig tilmed ikke rask. Hans kone var Kingos steddatter, og hun havde forlangt, at biskoppen fik besked om det dårlige helbred – ellers skrev hun selv.

Den 31. marts 1685 kunne Jesper Lauritsen afsende sagsakterne til biskoppen, og få dage efter døde provsten. Jørgen Nielsen blev i sit embede,⁵¹² men han var nok en lidt stridbar natur. Han fik i hvert fald mange stridigheder med den kapellan, som han i 1686 fik bevilget på grund af alder.⁵¹³

Jørgen Niensens sidste sag opstod i forlængelse af Christian Vs afhændelse af patronatsretten til Gamborg og Hamdrup Kirker. Det skete i 1692, men fire år senere mindede Jørgen Nielsen kongen om Christian IVs løfte fra 1632, hvor præsterne i Gamborg Sogn til evig tid skulle have tiende og bruge kirkejorden imod at betale en årlig afgift til kirken. Sådan opfattede kirkepatronen, greven på Wedellsborg, imidlertid ikke sagen.⁵¹⁴ Derfor bad Jørgen Nielsen kongen om at lade stiftamtmanden og biskoppen afgive en kendelse i sagen. Den 17. maj 1698 faldt dommen, som gav Jørgen Nielsen ret. Det blev imidlertid hans efterfølgere, der fik glæde af afgørelsen, eftersom Jørgen Nielsen var død i oktober året før.⁵¹⁵

⁵¹² Der foreligger ingenting om en eventuel central afgørelse i sagen jf. Rigsarkivet. Danske Kancelli C 10 (Fyenske og smaalandiske registre) og C 12 (Fyenske og smaalandiske tegnelser). I Landsarkivet for Fyn ses heller ingen dokumenter, der kan opklare sagens afslutning jf. Fyens Bispearkiv. Stiftets almindelige breve og breve fra Vends Herred (1685).

⁵¹³ Rørdam, KS 3. rk., 5. bd., 1884-86, s. 599-606.

⁵¹⁴ Patronatsrettighederne var ikke helt uproblematiske, se herom i Jesper Thomassen: ”Kronens afhændelser af den fynske jus patronatus 1646-1698”; i: *Historie* 1994,1, s. 70ff.

⁵¹⁵ Rørdam, KS 3. rk., 5. bd., 1884-86, s. 606ff. Ifølge Wibergs Præstehistorie var Jørgen Nielsen (ca. 1620-1697) en lystig mand, som engang gav en pige en gård til 600 rdlr. for et kys. Præsten i Haarslev, Jørgen Christensen, fik 100 rdlr. for at holde ligprædiken over ham, medens han endnu levede. Hans enke gav 100 rdlr. til de fattige i året 1700, så hun var ikke som de øvrige kvinder i sognet!; Wiberg, bd. 1, 1870-1873/1960, s. 421.

Ole Bjørn og trolddomssagerne i Thisted i 1690'erne

Trolddomsforordningen af 1617 levede videre i Danske Lovs sjette bog,⁵¹⁶ hvor der blev skelnet mellem forskellige typer troldfolk og deres afstraffelse. De værste stod direkte i ledtog med djævelen og skulle kastes levende på bålet. Den anden kategori bestående af gale mennesker, som forsætligt forsøgte at skade andre, skulle have straffearbejde på livstid, medens de, der søgte at mane og besværges uden at ville gøre nogen ondt, skulle miste deres boslod og landsforvises.

En stribe trolddomssager i Jylland i slutningen af 1680'erne havde nær udviklet sig til den rene heksepanik, hvis ikke centraladministrationen havde grebet ind og forlangt, at domfældelser skulle forelægges for Højesteret. Dét satte en stopper for de jyske hekseprocesser.

I 1693 stadfæstede Højesteret to dødsdomme for hekseri. Den ene dømte var imidlertid allerede død i arresten, så Anne Palles fra Falster var alene, da hun led døden i flammerne ved den sidste officielle heksebrænding i Danmark.⁵¹⁷

Det egentlige vendepunkt i trolddomssagerne kom dog først med den sag, der udviklede sig i Thisted i 1696. En pige i sognet havde opsøgt sognepræsten Ole Bjørn for at få hjælp. Præsten kom frem til, at pigen var besat af djævelen og påtog sig at foretage den nødvendige djævluedrivelse. Sagen skabte røre, og snart meldte mange piger sig som besatte. Pigerne blev udspurgt og kunne udpege nogle koner og en mand som de hekse, der var skyldige i pigernes besættelse. Ole Bjørn tog sagen alvorligt og var den drivende kraft, da to koner ved underretten blev dømt til bålet. Biskop Jens Bircherod i Aalborg havde til at begynde med støttet Ole Bjørn, men efterhånden blev biskoppen lidt usikker, og da han selv havde forhørt en af de besatte, bad han Ole Bjørn om at lade sagen falde. Men Ole Bjørn nægtede og måtte så – uden biskoppeligt mæglingforsøg eller kongelig afgørelse – indkassere en suspension fra sit embede, medens besættelsessagen blev afgjort. Jens Bircherod stod nemlig også fast, og det var i fuld forståelse med ham, at Ole Bjørns tidligere gode ven, provst Reenberg, uden lov og dom nægtede Ole Bjørn sakramentet. Biskop Bircherods aktive modstand mod præsten fik imidlertid som konsekvens, at Højesteret pålagde ham en bøde for manglende forsigtighed og tilsyn, men Bircherod var alligevel sagens klare vinder, eftersom besættelsessagen ikke fik støtte af nogen af Højesterets dommere, selv om de fleste havde været med til at dømme Anne Palles få år inden. Retten vurderede rent faktisk, at Ole Bjørn selv havde skabt sagen og dømte ham til sit embedes fortabelse og fængsel på livstid.⁵¹⁸

Ole Bjørns dom, som faldt i februar 1698, skulle vise det danske retsvæsens afstandtagen fra besættelsestroen. For at sikre budskabets udbredelse udgav oversekretæren i Danske Kancelli, Mathias Moth, i 1699 et lille skrift om Thistedssagen. Heri blev forløbet gengivet med forhør og indlæg fra Højesteret, som havde konkluderet, at Ole Bjørn ønskede at blive sin tids apostel midt iblandt den uoplyste og overtroiske befolkning på Thistedegnen. Højesteret mente, at en meget populær bog om en hekseproces i 1607-1608 fra Køge, hvor 15 hekse endte på bålet, havde været til inspiration i Thisted. Den populære bog udkom første gang i 1674, men var siden kommet i flere oplag og oversat til både latin og tysk. Højesteret syntes ikke om at udbrede disse heksesager til almindelige mennesker, og det fik bogens forfatter, Johan Brunsmann, til at føle sig trådt over

⁵¹⁶ Danske Lov 6-1-9, 6-1-10, 6-1-12.

⁵¹⁷ Krogh, 2000, s. 120f.

⁵¹⁸ Bæksted, 2. bd., 1960, s. 93f; 155f; 183ff; 305. Krogh, 2000, s. 121f.

tæerne. Brunsmænd skrev derfor et kort forsvarsskrift, men skriftet var nær aldrig blevet trykt, for både Sjællands biskop Henrik Bornemann, teologiprofessor Hans Bartholin og det filosofiske fakultet undslod sig for at censurere skriftet. Brunsmænd måtte derfor ansøge kongen om at få bogen censureret, og først da lykkedes det at få professor Masius' underskrift på en trykkeitilladelse. Ingen ønskede at få deres navn knyttet til Johan Brunsmænds svar. Ingen fra det teologiske fakultet ville gå imod Højesterets og Danske Kancellis afvisning af sagerne, for hverken universitetet eller kirken i øvrigt kunne stå inde for hekseprocesserne i det lange løb.

Selv om Thistedssagen led af den svaghed, at den ikke principielt afviste muligheden for djævlbesættelse, havde den dog sendt et klart signal til befolkningen og især præstestanden, som nu kunne konstatere, at staten – på opfordring og med kraftig opbakning af kirkens ledelse og universitetsteologerne – havde vilje til at straffe overtroiske præster, hvis det var nødvendigt. At dommen over Ole Bjørn var hård, hersker der ingen tvivl om, men han blev dog lempeligt stillet økonomisk, og allerede i september 1699 blev han frigivet i anledning af Frederik IVs tronbestigelse.

Det statuerede eksempel viste sig tilstrækkeligt, eftersom de meget få, senere anklager om trolddom alle blev afvist i de lavere retsinstanser.⁵¹⁹

Andreas Agerbech og pietismen i 1740'erne

En af Bornholms histories mest omstridte mænd og betydeligste pietistiske præster var Andreas Agerbech (1701-1770), som efter en barndom i Varde uddannede sig som teolog, men blev tvivlende i troen, drog udenlands og studerede teologi og lægekunst i Halle. Agerbech blev en ivrig Herrens tjener, som dog ind imellem gik lidt over gevind i den gode sags tjeneste. Det skabte problemer i hans korte karriere fra 1737 som kapellan i det norske præstekald Frederikshald, hvorfra han af Christian VI ved en enkelt lejlighed blev kaldt til København for at fungere som læge. Agerbech havde en ambition om at smide præsternes "babilonske horedragt". Der blev dog ikke alvor af truslen, men for at undgå en sag med efterfølgende tab af præstekjolen fik kongen i 1739 overtalt Agerbech til at underskrive en erklæring, hvor han lovede at følge ritualer og de kirkelige love. Agerbech fik derefter embedet som sognepræst i det lille Povlsker sogn på Bornholm, og der opstod snart en pietistisk vækkelse med tilslutning fra så prominente folk som amtmand J. C. Urne samtidig med, at Agerbech blev en søgt læge. Det glædede nogen og ærgrede andre. Modstanderne fik Agerbech idømt en mindre bøde, men Christian VI opfattede blot sagen som de ortodokses uvilje mod den pietistiske forkyndelse og lod i stedet Agerbech kalde til det gode præsteembede i Klemensker i 1741. Trods nogen tilbageholdenhed overfor den nye præst lykkedes det alligevel Agerbech at skabe en del vækkelse i sognet og i de omkringliggende sogne. Men modstandere var der jo også her nogle stykker af. Den betydeligste var den bornholmske militærkommandant, oberst Jørgen Kruse, som med hjemmel i kongelige forordninger havde givet en brødebetyngt korporal og en dragon aflad for deres første lejermål. Kruse forlangte, at Agerbech skulle tage dem til alters, men præsten nægtede, så længe de to soldater ikke havde udstået kirkens disciplin. Kruse klagede til Agerbechs gamle ven Buchhave, der i mellemtiden var blevet provst. Buchhave sluttede sig til Kruses fløj og videresendte klagen til biskop Hersleb, som – forgæves – foreslog et forlig mellem parterne. I 1743 blev konflikten optrappet. Agerbech holdt jævnlige forsamlinger, blandt andet i kaptajn Tranmoses hjem i Rønne. Ved en sådan lejlighed var Agerbech en dag kommet ind

⁵¹⁹ Krogh, 2000, s. 122-124; Bæksted, 2. bd., 1960, s. 354ff.

på rådhuset i Rønne, hvor han talte og bad for den dødsdømte barnemorderske Karen Ibsdatter, da provst Buchhave dukkede op og smed Agerbech og hans tilhængere ud. De vakte lod sig imidlertid ikke sådan slå ud, så de fortsatte andagten uden for; men der var opstået en åben konflikt, og snart ville rygterne vide, at Agerbech havde omtalt Buchhave som ”den forbandede Kanaljeprovst”. Buchhave søgte assistance hos Generalkirkeinspektionskollegiet, som på det tidspunkt allerede havde modtaget den anklagede pastor Agerbechs klage over provstens ærekrænkende udtalelser. Det var dog ikke Buchhave, men derimod Agerbech, der blev midlertidigt suspenderet fra sit embede, medens hans forhold blev kulegravet af en kongelig kommission bestående af justits- og kancelliråd Lauritz Munck og professor og assessor i konsistoriet Jeremias Friderich Reuss.⁵²⁰

Kommissionen skulle vurdere og dømme Jørgen Kruses anklage angående de to soldaters nægtede altergang samtidig med, at Agerbechs brud på ritual, lov, sæd og skik blev undersøgt ved hjælp af indkaldte vidner og skrivelser.⁵²¹ Kommissoriet blev udstedt den 6. september 1743, og inden længe væltede en mangfoldighed af beskyldninger frem:

Først og fremmest havde Agerbech ikke fulgt sin provsts henstillinger og taget soldaterne til alters. Det nægtede Agerbech imidlertid, som dog også blev beskyldt for på prædikestolen at have brugt gløser som ”skidt”, ”lort” og – med hånden på Bibelen – sagt ”skide være med dem”. Folk i menigheden skulle angiveligt være holdt fra Herrens bord i to til et halvt år. De udensogns forsamlinger i Rønne og ikke mindst andagten for den dødsdømte Karen Ibsdatter stod også i Agerbechs synderegister i selskab med beskyldninger for drukkenskab, ritualsjusk, selvtægt og meget andet. Den øverste offentlige anklager, generalfiskal Smith, krævede derfor Agerbech fradømt embede, kjole og krave.⁵²²

Agerbech var ikke til sinds at acceptere anklagerne og mente, at han blev kaldt streng, fordi han brugte megen energi på at bekæmpe synden. Han følte sig overhørt af alle, deriblandt også provsten, som burde suspenderes, fordi han havde taget de to soldater til alters!⁵²³

Biskop Peder Hersleb, hvis sympati var på anklagerens side, blandede sig overhovedet ikke i kommissionsarbejdet, som blev afsluttet på et møde i København den 21. april 1744. De to kommissionsmedlemmer Munck og Reuss kunne imidlertid ikke enes om en fælles afgørelse i sagen, men var trods alt enige om, at præsten kunne beholde sit embede.⁵²⁴

Munck ønskede Agerbech pålagt en stribe bøder til de fattige i Klemensker, Rønne og på Christianshavn samt en tilbagetrækning af alt, hvad han havde sagt og skrevet imod biskop Hersleb, kommandant Kruse og provst Buchhave. Agerbech skulle herefter holde sig til loven, Kirkeritualet og Generalkirkeinspektionskollegiets bestemmelser.⁵²⁵

Reuss fandt slet ikke hovedanklagen bevist og fandt det kun nødvendigt med en mindre bøde. Agerbech havde til gengæld lidt så stor skade på gods og ære, at det måtte genoprettes.⁵²⁶

Afgørelsen lå i kongens hånd, og kongen var den pietistiske præst venligt stemt, så Agerbech slap med en skarp irretsættelse og ingen bøder. At Agerbech var et vanskeligt gemyt, stod dog ikke til at ændre, så i 1756 blev han forflyttet til garnisonskaldet på Christiansø, men da var tronen for længst overtaget af Frederik V. Også på Christiansø

⁵²⁰ Kofoed, 1933, s. 71-76; Zahrtmann, 1920, s. 53-56; *Dansk biografisk Leksikon*, 1933 og 1979ff (under Andreas Agerbech).

⁵²¹ Rigsarkivet. Danske Kancelli. D 158, nr. 1, kongens befaling, dat. Frederiksborg den 6/9-1743.

⁵²² Rigsarkivet. Danske Kancelli. D 158, nr. 5, generalfiskal Smiths anklage, dat. København den 13/2-1744.

⁵²³ Rigsarkivet. Danske Kancelli. D 158, nr. 6, Agerbechs forsvar, dat. København den 26/2-1744.

⁵²⁴ Rigsarkivet. Danske Kancelli. D 158, nr. 21, kommissionens protokol, dat. København den 21/4-1744.

⁵²⁵ Rigsarkivet. Danske Kancelli. D 158, nr. 22, Lauritz Muncks dom, dat. København den 21/4-1744. Dommen er fejldateret som 21/4-1745, hvilket ikke kan passe ud fra kommissionsprotokollen (nr. 21) og dateringen af designationen over kommissionsakter. Fejldateringen har imidlertid vildledt Karl M. Kofoed; i: Kofoed, 1933, s. 76.

⁵²⁶ Rigsarkivet. Danske Kancelli. D 158, nr. 23, Jeremias Reuss' votum, dat. København den 21/4-1744.

blev der hurtigt uro, som allerede året efter resulterede i, at Agerbech selv søgte sin afsked med en trediedel pension. Indtil sin død i 1770 ernærede Agerbech sig som læge i Svaneke.⁵²⁷

Det interessante er nu: hvorfor afgjorde Christian VI sagen, som han gjorde, og hvilke interesser skulle det mon tjene?

Der er to personer, som er vigtige i denne sammenhæng. Jeremias Friderich Reuss var den ene. Han blev ansat på universitetet i 1732 og skulle blive den første, der tegnede en pietistisk linie i dansk teologi. Selv om Reuss absolut var en gevinst for det akademiske niveau, blev han alligevel lagt for had af ortodokse teologer for sin interesse for Christian Wolffs overvejelser om en naturlig teologi.⁵²⁸ Reuss var principielt imod teologernes rolle som – ganske vist kun rådgivende – domsmagt og blev den, der indefra gjorde op med den teologiske indflydelse på straffesager. Når professorerne af kongen blev bedt om at udtale sig i straffesager, indtog Reuss almindeligvis et særstandpunkt og benyttede selv den mindste formildende omstændighed til at indstille til benådning. Men kongen lyttede til Reuss' vurderinger, og det fik stor betydning, ikke mindst i blodskamssager.⁵²⁹ I sagen om Andreas Agerbech var pietisten Reuss sat til at dømme en anden pietist, og for pietister var det ikke ligegyldigt, hvem der blev taget til alters. Reuss og Agerbech var med andre ord ikke særligt uenige.

Den anden vigtige person var hofpræst Johan Bartholomæus Bluhme, som efter eget udsagn havde afgørende indflydelse på Christian VI. Hofpræsten var meget positivt stemt overfor Agerbech og dennes store indsats for de arbejdsløse og skolevæsenet.⁵³⁰

Da Christian VI skulle afgøre pietisten Agerbechs sag, rådførte han sig altså med to pietister, og i det perspektiv er resultatet ikke særligt overraskende. Kongen måtte jo følge sin egen pietistiske overbevisning og gøre det, der tjente Vorherres sag bedst!

Herrnhutere i Vester Hanherred i 1740'erne

Selv om kommissionsafgørelser var forholdsvis sjældne, så var problematikken i Agerbechs sag ikke særlig usædvanlig i 1740'erne. I sognene Klim, Torup og Vust i Vester Hanherred fungerede sognepræst, magister Anders Langgaard, og hans kapellan Otto Krogstrup. Ved visitatsen i 1740 havde Aalborgbiskoppen Broder Brorson kun rosende ord om sognepræsten, men nogle år senere var biskoppen lidt betænkelig ved præstens tilbøjelighed til de herrnhutiske principper, som ikke længere nød den kongelige tillid, de tidligere var blevet til del. Men menigheden beklagede sig hverken over sognepræsten eller kapellanen, så biskoppen kunne nøjes med at give præsten påmindelser, som forhåbentlig blev fulgt.⁵³¹

Indtil 1743 havde ingen mærket noget til herrnhutisme i Aalborg Stift, men med den eksisterende pietisme var jorden godt gødet til en herrnhutisk vækkelse. Den første større sag opstod, da en ung præstedatter forlod sine forældre for at

⁵²⁷ Kofoed, 1933, s. 78f; Zahrtmann, 1920, s. 56; *Dansk biografisk Leksikon*, 1933 og 1979ff (under Andreas Agerbech).

⁵²⁸ Biskop Christen Worm var en af modstanderne og stod muligvis bag, da Reuss blev beskyldt for at være socinianer. Reuss var ikke medlem af dette fornuftsbetonede, unitariske kirkesamfund, men hans situation i København afhang i høj grad af Christian VI, så få år efter kongens død blev han i 1749 generalsuperintendent i Slesvig og Holsten og fra 1757 primarius i teologi og universitetskansler i Tübingen; i: Ellehøj m.fl. (red.), 1980, s. 223-226.

⁵²⁹ Krogh, 2000, s. 199ff. Det teologiske Fakultet blev ikke rådspurgt i alle sager, men Christian VI fulgte generelt Reuss' milde linie i blodskamssagerne. Til gengæld var kongen nådesløs overfor tilfælde af sodomi; i: Krogh, 2000, s. 171-176.

⁵³⁰ Rørdam, KS 3. rk., 2. bd., 1877-80, s. 573f. *Dansk biografisk Leksikon*, 1979ff (under Andreas Agerbech).

⁵³¹ Christensen, 1920 (B), s. 123.

leve i et herrnhutisk samfund. Pigens gamle far gjorde magister Langgaard ansvarlig og nåede da også at klage til biskoppen, inden sagen antagelig løste sig selv ved datterens hjemvenden.⁵³²

Men der gik ikke længe, før menigheden i Vust begyndte at røre på sig. De var utilfredse med kapellan Krogstrups skriftemål, som ikke var i overensstemmelse med kirkeritualet.⁵³³ Inden længe var det klart for enhver, at Krogstrup var tilhænger af brødremenighedens lære, men selv om dette var sekterisk og forbudt i Danmark, forsøgte biskop Brorson alligevel at lade sagen dø ud. Sognemændene i Vust havde imidlertid ikke tænkt sig at glemme sagen, så de planlagde nærmest et bagholdsangreb på kapellanen i forbindelse med et skriftemål i Vust den 6. februar 1745. Strategien var, at de 80 anmeldte skriftemålsøgende alle var Krogstrups modstandere. Da salmen efter prædikenen var sunget, gik Krogstrup ind i skriftestolen. Just Kold og hans hustru var de første, der gik ind til præsten, og så udspandt der sig følgende ordveksling: ”Skriftemaalet bestaar af 2de Stykker, først at man bekender sine Synder, dernæst at man faar Absolution af Skriftefaderen, som sidder paa Guds Vegne”, indledte Just Kold, og kapellanen svarede: ”Jeg hører nok, at I vil have Eders Synder Forladelse; men jeg kan ikke tilsige Eder den, uden I afstaar fra Synden; thi I er en Satans Slave”. ”Vil I da ej forlade mig mine Synder, naar Gud vil forlade mig dem?” fortsatte Just Kold, og Krogstrup svarede: ”Naar Gud forlader Eder dem, saa vil jeg og tilsige Eder Forladelse. Men Gud forlader aldrig nogen sine Synder, saalænge man vil blive i Synden og ikke komme til Jesum som en forloren Slave og lade sig løse, saa kan man ingen Syndsforladelse bekomme”. Men Just Kold lod sig ikke slå ud: ”Jeg har forligt mig med Gud i Himlen, og derfor beder jeg Eder, at I paa Guds og Eders Embeds Vegne vil forlade mig mine Synder”. ”Nej”. Krogstrup stod fast, så Just Kold rejste sig op og sagde: ”Saa har jeg intet hos Eder at bestille”. ”Derudi kan I gøre, som I selv lyster”, afsluttede Krogstrup så samtalen.

Da Just Kold havde forladt skriftestolen, sagde han til alle i kirken, at præsten havde nægtet ham syndernes forladelse og ikke villet skrifte ham efter ritualet. Alle mændene stimlede straks sammen om skriftestolen, og en af dem, Gravers Poulsen, holdt ritualet frem for kapellanen og spurgte, om han ville skrifte efter dette, men Krogstrup svarede blot: ”Saalænge I vil blive i Eders Synder og ej komme til Jesum, saa maa I vide, at I faar ingen Syndsforladelse af mig. Og Gud hverken kan eller vil forlade Eder Eders Synder, saalænge I vil beholde dem og være en Slave deraf i Eders Hjerter; det forkynder jeg efter Herrens Ord”. Sagen var kørt op i en spids, og kapellanens mange modstandere forlod kirken. Nogle få blev tilbage, men ingen turde komme til skrifte, selv om Krogstrup blev siddende i skriftestolen længe efter.⁵³⁴

Krogstrup gik hjem og skrev et brev til biskoppen, medens menigheden sendte en deputation til Gjøttrup præstegård for at underrette provsten, som videregav oplysningerne til biskoppen. Og biskoppen blev naturligvis ikke glad for nyhederne, da han jo egentlig havde stor sympati for Krogstrup. Det lyser ud af biskoppens brev til sognepræsten, Anders Langgaard, at han allerhelst ville have sagen ordnet i mindelighed. Efter en del forhindringer lykkedes det at gennemføre et mæglingsforsøg i Torup Kirke den 8. april 1745, men det blev der kun mere ufred af. Dels fordi

⁵³² Christensen, KS 4. rk., 3. bd., 1893-95, s. 743; 745ff.

⁵³³ Et fyldigt uddrag af kilderne til sagen findes i: Rørdam, KS 4. rk., 2. bd., 1891-93, s. 102-22. Sagen fik hurtigt en ubehagelig tone, idet nogen i efteråret 1744 opsnappede et brev fra magister Langgaard til en herrnhutisk meningsfælle, og gav det til biskop Brorson; jf.: Rørdam, KS 4. rk., 2. bd., 1891-93, s. 104ff; Christensen, KS 4. rk., 3. bd., 1893-95, s. 755f.

⁵³⁴ Christensen, KS 4. rk., 3. bd., 1893-95, s. 756-759.

menigheden afleverede et nyt klageskrift over deres præster til provsten, dels fordi Langgaard nu bakkede sin kapellan fuldt og helt op i, at de ikke kunne skrifte efter ritualet.⁵³⁵

På dette grundlag så biskop Brorson ingen anden udvej end at henvende sig til Generalkirkeinspektionskollegiet, som lavede en indstilling til kongelig afgørelse. Et kongeligt reskript af 6. august 1745 skulle afgøre sagen. Heri blev præsterne pålagt at holde sig til Kirkeritualet og holde sig fra uforståelige talemåder. Menigheden blev på den anden side ikke bare bakked op. De skulle offentligt irettesættes på tinget, men det kunne bønderne nok leve med, nu hvor de havde fået deres vilje, at præsterne fremover skulle skrifte efter ritualet.⁵³⁶ Menighedens sejr skulle dog hurtigt vise sig endog meget skrøbelig.

I slutningen af august indkaldte biskop Brorson de to præster til et møde, hvor de skulle underskrive en erklæring om at følge alle reskriptets punkter. Biskoppen fik sine underskrifter, men både Langgaard og Krogstrup tog forbehold på det afgørende punkt om at følge skrifteritualet. I stedet indgav de en fælles ansøgning til kongen om lov til at beholde deres eget skrifteritual, som kun adskilte sig fra det officielle ved et enkelt ord. Det autoriserede ritual pålagde dem at sige: ”Efterdi I af Hjertet angre og fortryde Eders Synder...”, men de to præster ønskede at ændre ”efterdi” til ”naar”. Selv om det kun drejede sig om et enkelt ord, var det netop dette ene ord, der havde udløst hele striden, så en kongelig indrømmelse i dette søgsmål ville vende hele sagen til Langgaards og Krogstrups fordel. Og det var rent faktisk det, der skete med den kongelige resolution af 11. november 1745. Fra nu af havde præsterne den enevældige administrations tilladelse til at skrifte på deres egen måde, men det gjorde naturligvis ikke menighedens utilfredshed mindre, så mange holdt sig fra skriftemål og altergang. Ikke mindst kapellan Krogstrup så i øjnene, at hans tanker ikke kunne trænge igennem hos hans menighed, så han opholdt sig stadig mere hos sine slægtninge i Haslund, hvor der var gehør for ideerne, og hvor Krogstrup vikarierede i store dele af de to næste år.⁵³⁷

I de hjemlige sogne udviklede forholdet mellem sognepræsten og menigheden sig stadig mere skævt. Der opstod flere sager, hvoraf en af de værre var, da Langgaard nægtede at tage en landsoldat til alters, fordi han ikke kunne skaffe noget konfirmationsbevis. Biskoppen opfordrede Langgaard til at tage soldaten til alters, men præsten nægtede, for så ville menigheden bare sige, at nu havde de fået revanche over præsten! Det var naturligvis ikke så heldigt, at Langgaard således havde afsløret sine egentlige motiver og især ikke, da soldaten senere fik fremskaffet sit bevis. Nederlaget var totalt og blev kun forstærket af, at Langgaard blev idømt en bøde for at have huset et herrnhutisk ægtepar i præstegården og taget dem til alters uden nogen præsts skudsmål.⁵³⁸

Efter fornyede klager over Krogstrup søgte og fik han sin afsked den 5. januar 1748. Samtidig klagede bønderne endnu en gang over Langgaard i håbet om, at også han ville forlade sognet. Men selv om alle kunne se, at Langgaards afsked ville løse et problem, tog biskop Brorson alligevel åbent parti for præsten, da dennes afskedsbegæring og bøndernes klageskrivelse blev sendt til Generalkirkeinspektionskollegiet. Tyve mænd fra sognet bakkede nu også deres sognepræst op, men det kongelige reskript af 16. februar 1748 pålagde kun biskoppen at gøre sit yderste for at stifte fred mellem parterne og at sørge for, at alle ritualer og love blev overholdt – trods Langgaards tidligere dispensation fra ritualet – men der stod ikke noget om nogen irettesættelse af bønderne. Reskriptet ændrede derfor ikke Langgaards

⁵³⁵ Christensen, KS 4. rk., 3. bd., 1893-95, s. 759-767.

⁵³⁶ Christensen, KS 4. rk., 3. bd., 1893-95, s. 768.

⁵³⁷ Christensen, KS 4. rk., 3. bd., 1893-95, s. 768ff.

⁵³⁸ Christensen, KS 4. rk., 3. bd., 1893-95, s. 771-775.

ønske om afsked, som blev bevilget den 19. april 1748, hvorefter han muligvis senere rejste til Amerika, medens Krogstrup tog ophold i Herrnhut.⁵³⁹

Den fredselkende biskop Brorson havde på intet tidspunkt ønsket denne udgang på sagen. Skellet mellem pietismen og herrnhutismen var jo kun en nuance, som ikke hindrede den ledende gejstlighed og langt hen ad vejen også staten i at bakke de to trængte Herrens stridsmænd op. At disse alligevel opgav ævred og nedlagde deres embeder, viser blot, at selv om kirke og stat stod sammen, så var det dog kun mennesker, der skulle lægge krop til, og det satte grænser, som hverken pietisme eller enevælde kunne røkke ved.

Embedsmændene, kirken og enevoldsstyret

Nu har vi set nogle eksempler på kirkens og kongemagtens løsning af nogle konkrete gejstlige disciplinærsager. Som tidligere nævnt styrkede kirken både sig selv og kongemagten ved at legitimere enevoldsstyret religiøst, men for at fastholde grebet om magten måtte parterne være enige, og det gjaldt ikke mindst, når der var problemer inden for kirken, hvis budskab var afgørende for enevoldsstyrets legitimitet. Nu er spørgsmålet så: hvem udstak kursen – kirken eller kongen?

Forseelserne i de tidlige sager lå lige for. At Worm havde handlet forkert, var objektivt set indiskutabelt; men at sagen faldt til jorden, da det viste sig, at der ikke stod adelsinteresser bag, er en anden sag. Det var ligeledes nødvendigt at tilrettevise Jørgen Nielsen og hans menighed, hvis tingene skulle glide fornuftigt i sognet. Men at Ole Bjørn skulle miste embede, kjole og krave for at føre hekseproces, lå ikke i kortene. Hverken loven eller tidligere praksis havde ladet ane, at et så radikalt ændret syn på troldtøj var under opsejling. Her var det kirkens ledelse med biskop Bircherod i spidsen, som lagde linien og fik budskabet klart formidlet ved Højesterets hjælp. Når Andreas Agerbech kunne nøjes med en irettesættelse for sine overtrædelser i 1740'erne, skyldtes det ganske klart, at kongen bakkede ham op, fordi de begge var drevet af den samme kristelige iver. Og havde enevoldsmonarken ikke ligeledes delt biskop Brorsons tolerante syn på Langgaards og Krogstrups sag, så havde dette problem aldrig udviklet sig til det, det blev. At de to præster fik dispensation til at skrifte på deres egen måde, viser i hvor høj grad kristen oprigtighed kom før love og paragraffer. Når de to Herrens tjenere alligevel gav op, var det hverken kirkens eller statens skyld, men menighedens. For nok var der enevælde, men sindene var og blev – trods alle forsøg⁵⁴⁰ – svære at styre.

Det er altså svært at komme uden om, at religiøse holdninger var af stor betydning for stridighedernes afgørelse. Udfaldet var måske ikke altid i fuld overensstemmelse med den lokale biskops holdninger, men resultatet var i god overensstemmelse med den religiøse holdning, som kirken på et givet tidspunkt repræsenterede.

Var det så kirken eller kongen, der bestemte? Svaret er ikke entydigt, for der mangler et tredje element, nemlig troen. Man kan ikke blot opgøre magtforholdet mellem stat og kirke uden at tænke troen med som en væsentlig faktor i regnestykket. Men netop troens afgørende betydning er jo i sidste ende kun med til at understrege den vigtige rolle, kirken som trossamfund spillede i det danske enevoldsmonarki.

⁵³⁹ Christensen, KS 4. rk., 3. bd., 1893-95, s. 775-782. Sagen er også beskrevet i: Jensen, 1944, s. 122-126.

Kapitel 13

Sammenfatning og perspektivering

Det var ikke noget nyt, da kongen i Danske Lov fik ret til at udnævne biskopperne, for det havde han i praksis gjort længe. Lovændringen var derfor bare en måde at bringe lovgivningen i overensstemmelse med realiteterne på.

At den kirkelige handling, hvor biskoppen blev indviet til sit høje embede, ikke forandrede sig efter 1660, var også forståeligt. Religionen var jo den samme, så der var i og for sig ikke behov for at ændre i et velkendt ritual, bare fordi kongen var blevet enevældig.

Alligevel er det som om, at et eller andet ikke rigtig passer. Man forventer jo umiddelbart, at kongemagten havde et behov for at markere sin enevælde – og ikke mindst ved en officiel, kirkelig handling som en bispeindvielse.

Embedsløftet retter en smule op på de skuffede forventninger. Heri lovede bisperne nemlig at bidrage til at fastholde det enevældige styre uforandret. Den biskoppelige tilsynsopgave var dog den samme som hidtil, men i lighed med bispeindvielsen var behovet for forandringer begrænset, eftersom religionen og dermed bispeembedet stadig var som før.

Det samme må man sige om bispelovgivningen i Danske Lov af 1683. Der var kun én forandring, nemlig den at kongen udnævnte biskopperne, og den bestemmelse sagde ingenting om embedets indhold og funktioner. Kirkelovgivningen i 1683 var altså baseret på nogle bestemmelser, som først og fremmest stammede fra Kirkeordinansen af 1539, og den nye danske enevælde havde tilsyneladende intet behov for at ændre gamle ordninger eller profilere sin egen magt. Hertil kan man indvende, at lovgivningen kun var et ideal. Når det gjaldt virkeligheden, forholdt det sig måske helt anderledes.

Bispeembedets hovedopgaver var at føre tilsyn med præst og menighed samt vogte læren. Tilsynet blev i praksis gennemført ved hjælp af visitatserne. En undersøgelse af visitatserne afslører, at forskellene før og efter 1660 er

⁵⁴⁰ Ikke mindst ved hjælp af visitatserne.

forsvindende små. Det virkelige skel i visitatserne kommer først et stykke inde i 1700-tallet, hvor pietismens hjertesager – religion og undervisning – efterhånden får en dominerende plads. Udviklingen opstår imidlertid ikke ved en statslig tilskyndelse. Tværtimod er det religionen og kirken selv, der sætter den nye dagsorden, medens staten i skikkelse af Generalkirkeinspektionskollegiet blot følger med.

Nu begynder der at tegne sig et mønster: det af loven definerede bispeembede ændrer sig ikke ved arverigets indførelse. Tilsynsopgaven forandrer sig, men det sker ikke på centraladministrationens opfordring, men som følge af tidens religiøse strømninger. Enevælden sætter sig kort og godt ikke mange spor udover den lovmæssige ret til at udnævne biskopperne. Hvorfor ikke?

Historikerne har talt om kontinuitet og grundlæggende magt over kirken. Kontinuiteten er åbenbar. Den kongelige udnævnelse har været et vigtigt argument for kongernes vidtstrakte indflydelse på kirken, men visitatsernes udvikling får magtperspektivet til at vakle. Ved at se nærmere på bispeembedets anden vigtige funktion, rollen som vogter af læren og den, der legitimerede enevoldsstyret, finder vi årsagen til kontinuiteten og kirkens selvstændige rolle.

Før 1660 havde biskopperne teokratiske kongeideal, men de var altid begrænset af adelens herskerkontraktlige synspunkter. Efter enevældens indførelse blev både konge og kirke løst af disse snærende adelsbånd, og nu kunne kirken indtage sin plads som den, der *alene* legitimerede enevoldsstyret. Kongen var som jordisk gud løst af alle bånd på nær Bibelen. Den var hans eneste håndfæstning, så selv om kongen var enevældig, fri og ubundet, gjaldt det lige netop ikke i forholdet til Gud og teologerne som Bibelens fortolkere. Dét var prisen for at hæve enevoldsideologien op over den almindelige verdslige, politiske kritik, og det var prisen værd, for nu kunne ingen kritisere styret uden også at kritisere den kirke og tro, som alle undersåtter principielt tilhørte. Statsbygningens fundament var Guds Ord, som alle – også enevoldskongen – måtte følge. Ved at legitimere enevælden havde kirken altså styrket både kongemagten og sig selv. Kirken kunne udstikke kursen, og kongen måtte følge trop vel vidende, hvad det ellers kunne betyde. Derfor kunne kirken beholde lovgivningen fra Kirkeordinansen, hvor en af reformatorerne, Johann Bugenhagen, endog havde sat sit fingeraftryk. Og derfor udviklede det biskoppelige tilsyn sig uafhængigt af de statsretlige vilkår.

Denne tolkning bekræftes i de viste eksempler på disciplinære problemer blandt gejstligheden. Her kan man nemlig ikke komme udenom, at religiøse holdninger var af afgørende betydning for problemernes løsning. Historikernes traditionelle kontinuitetstankegang kræver derfor en tilføjelse:

Det er ikke nok at se på kongemagten og kirken som to magtinstanser. Det er nødvendigt at tage parternes religiøsitet og tro alvorligt. Ellers ville kirken ikke kunne bringe sig i så stærk en position, som tilfældet blev – hverken i det dansk-norske monarki eller i Europas øvrige enevoldsstater.

I dét perspektiv skal man heller ikke forvente markante ændringer i rekrutteringen af biskopperne. Opgaven var jo uforandret, så det burde de gejstlige ledere i princippet også være. Om dén tankegang holder stik, skal undersøges i det følgende.

Anden del

Rekrutteringen af de danske biskopper

Uddannelse, karriere og kontakter

Spørgsmål og præmisser

Efter reformationen i 1536 fortsatte mange tidligere katolske præster – under grundig visitatskontrol – i den nye evangelisk-lutherske kirke. Men præstestanden fik også en del nye folk. De kom fra håndværker-, borger- og bondestanden.

Som påvist af E. Ladewig Petersen gik udviklingen i tiden frem mod 1600-tallet i retning af en stadig større gejstlig selvrekuttering: præster var præstesønner. En del af forklaringen er reformationens legitimering af præstefamilierne. Undersøgelser for tiden 1600-1650 har vist tydelig sammenhæng mellem præsternes fødested og deres senere virkested.⁵⁴¹

Forskningen i præsterekutteringen er præget af stor enighed. De danske præsters embede og sociale stilling er beskrevet i Georg Hansens bog fra 1947 om præsten på landet i 1700-tallet. Jesper Thomassen har behandlet perioden 1536-1660 i sin afhandling om sognepræsten som statstjener (1996). Thomassen belyser fortrinsvis embedet gennem lovgivning og præsterekutteringen ved hjælp af navneforskning, og resultatet er, at præster helt overvejende var præstesønner. Steinar Imsen har i 1980 undersøgt rekutteringen af de norske – og til dels danske – biskopper i samme tidsrum. Det samme har Christian Larsen for de danske biskoppers vedkommende (2001).

Fælles for alle er betoningen af den store selvrekuttering inden for præstestanden. Som samfundsgruppe var præstestanden tilgængelig for alle, der havde råd til at gennemføre studierne. Uddannelsesniveaue var dog ret forskelligt. Den gejstlige elite havde en lang uddannelse og havde – udover præstefamilierne – hyppigt rod i købstædernes købmandsfamilier.⁵⁴²

Landsbypræsternes uddannelse var langt kortere, og de havde langt større spredning i social baggrund. Mange bondesønner indtrådte i præstestanden, giftede sig med præstedøtre, og deres efterkommere blev i embedet gennem generationer. Dette aspekt er i anden halvdel af 1980'erne belyst af Birgit Bjerre Jensen og Uno Herrnroth, som beskriver den danske og svenske præsterekuttering.⁵⁴³ Svenske forhold er endvidere behandlet statistisk af F. J. Linders (1925) og nuanceret af Sten Carlsson (1973). Begge påpeger præsternes stigende selvrekuttering og giftermål

⁵⁴¹ Ladewig Petersen, 1980, s. 133f.

⁵⁴² Thomassen, 1996, fx s. 172f. Jesper Thomassen har i 1998 også analyseret hofpræsterekutteringen i samme periode; jf. Thomassen, 1998, s. 13-39. Se også Imsen, 1980, s. 144-155 og Larsen, 2001, s. 103-117. Om købmandsfamilierne, se: Larsen, 1965, s. 238ff.

⁵⁴³ Jensen 1987, s. 246ff; Herrnroth 1989.

inden for præstestanden frem til slutningen af 1700-tallet. Gunnar Suolahti har i 1927 behandlet de finske præsters historie, som i store træk er identisk med de dansk-norske og svenske forhold.⁵⁴⁴

I det følgende skal det undersøges, hvem der blev rekrutteret til de danske bispeembeder i årene 1660 til 1746. Hvilken uddannelse gik forud? Hvordan var karrieremønsteret? Hvordan var biskoppernes sociale tilhørsforhold? Hvilken indflydelse havde teologien på bispeudnævnelserne?⁵⁴⁵

Disse spørgsmål skal bidrage til at beskrive biskopperne som embedsgruppe. Samtidig kan rekrutteringsmønsteret fortælle noget om bispernes rolle i enevældens magtapparat. Hvis kongen også i rekrutteringspolitikken følger kirkens mål, må man forvente en meget lille eller ingen fornyelse i mønsteret i forhold til tiden før 1660. Og holder denne antagelse, så er reformationen også på dette punkt ene om at være det virkelige kirkepolitiske nybrud, medens enevælden blot fortsætter ad de gamle stier.

Fra enevældens indførelse til Christian VIs død i 1746 sad der i alt 40 personer i de danske bispestole. Tre af disse nåede endog at bestride to bispeembeder.⁵⁴⁶ Endvidere blev én forflyttet til en norsk bispestol,⁵⁴⁷ medens en norsk biskop modsat blev forflyttet til et dansk embede.⁵⁴⁸

⁵⁴⁴ Fx i: Carlsson, 1973, s. 202ff; Linders, 1925 og Suolahti, 1927.

⁵⁴⁵ Undersøgelsen er lavet på baggrund af biografiske oplysninger fra *Dansk biografisk Leksikon*, 3. Udg., 1979ff. For Aalborg-biskoppen Anders Andersen Ringkøbings vedkommende dog fra 1. udg. (1900) såvel som Odense-biskoppen Christian Rudolph Müller (1897). Markering med * anfører, at pågældende biskop ikke er omtalt i *Dansk biografisk Leksikon*, men findes omtalt i *Kirkeleksikon for Norden*, 1900-1929, hvor man - udover bispebiografier - også finder samlede oversigter over periodens biskopper. På grundlag af disse to værker kan man få oplysninger om alle periodens biskopper, undtagen Viborg-biskoppen Caspar Wilthagen, som sad i embedet fra 1712-1720. Han er til gengæld omtalt i: Severinsen, 1932, s. 436. Oplysningerne om de danske biskopper er suppleret af de kortfattede biografier i Helk bd. 2, 1991 samt Ehrencron-Müller, 1924-1932. Man kan finde oplysninger om alle biskopper med en tidligere ansættelse som præst, provst eller hofpræst i S. V. Wiberg, bind 1-4 (1870-1873/1960). Da oplysningerne heri kan være lidt omstændelige at finde, er der i det nedenstående tilføjet et W samt et bindnummer med romertal og et sidetal ved de biskopper, som er omtalt i Wiberg. Her følger en oversigt over de danske biskopper i perioden med angivelse af deres embedsperiode.

Aalborg Stift: Anders Andersen Ringkøbing (1642-1668) (W II, s. 187f); Mourits Kønig (1668-1672); Matthias Nielsen Foss (1672-1683) (W II, s. 103); Henrik Philipsen Bornemann (1683-1693) (W II, s. 122); Jens Bircherod (1693-1708) (fader omtalt i W I, s. 64); Frands Olsen Thestrup (1708-1735) (W II, s. 144); *Christoffer Mumme (1735-1737); Broder Brorson (1737-1778) (W II, s. 600). *Viborg Stift*: Johan Dideriksen Bartskaar (1659-1661) (W II, s. 102f); Peder Villadsen (1661-1673) (W III, s. 121); Søren Sørensen Glud (1673-1693) (W III, 293f); Henrik Thomsen Gerner (1693-1700) (W I, s. 167f); Bartholomæus Pedersen Deichmann (1700-1712) (W II, s. 513); Caspar Wilthagen (1712-1720) (W II, s. 112); Søren Jacobsen Lintrup (1720-1725) (W II, s. 104); Hans [Johannes] Trelund (1725-1735); Andreas Pedersen Wöldike (1735-1770) (W II, s. 189). *Aarhus Stift*: Hans Enevoldsen Brochmand (1660-1664) (W II, s. 170); Erik Mogensen Grave (1664-1691) (W II, s. 103); Johan Gotthardsen Braem (1691-1713) (W II, s. 635); *Johannes Ocksen (1713-1738) (W II, s. 115); Peder Jacobsen Hygom (1738-1764) (W I, s. 25). *Ribe Stift*: Peder Jensen Kragelund (1650-1681) (W I, s. 335); Christen Jensen Lodberg (1681-1693) (W II, s. 635); Ancher Anchersen (1693-1701) (W II, s. 233); Christian Muus (1701-1712); *Johannes Ocksen (1712-1713) (W II, s. 115); Laurids Lauridsen Thura (1713-1731) (W I, s. 43); Mathias Anchersen (1731-1741) (W II, s. 134); Hans Adolph Brorson (1741-1764) (W II, s. 600f). *Fyens Stift*: Laurids Jacobsen Hindsholm (1651-1663) (W II, s. 102); Niels Hansen Bang (1663-1676) (W I, s. 261); Thomas Hansen Kingo (1677-1703) (W III, s. 131f); Christian Rudolph Müller (1703-1712) (W II, s. 111); Christian Muus (1712-1717); Jacob Christensen Lodberg (1718-1731) (W II, s. 123); Christian Melchiorsen Ramus (1732-1762) (W II, s. 145). *Sjællands Stift*: Hans Hansen Svane (1655-1668); Hans Wandal (1668-1675); Hans Olufsen Bagger (1675-1693) (W II, s. 121f); Henrik Philipsen Bornemann (1693-1710) (W II, s. 122); Christen Willumsen Worm (1711-1737) (W II, s. 123); Peder Christophersen Hersleb (1737-1757) (W II, s. 115f).

⁵⁴⁶ Den sjællandske biskop Henrik Bornemann havde inden sin udnævnelse i 1693 været biskop i Aalborg siden 1683. Bornemann døde i sit sjællandske bispeembede i 1710. Christian Muus var biskop i Ribe 1701-1712, inden han blev biskop i Odense, hvor han blev til sin død i 1717. Muus' efterfølger som Ribes biskop i årene 1712-1713, Johannes Ocksen, blev i 1713 forflyttet til Aarhus og blev der til sin død i 1738.

⁵⁴⁷ Viborg-biskoppen Bartholomæus Deichmann blev i 1712 forflyttet til Kristiania i Norge.

Der er altså tale om et meget lille antal personer, og en egentlig statistisk opgørelse over embedsbesættelserne kan forekomme betænkelig. Få personer kan jo procentvis let komme til at syne af en hel del, når grundlaget er lille. Ikke desto mindre giver de biografiske oplysninger visse muligheder for i det mindste at se nogle hovedlinier i personvalget. Hvor intet andet er nævnt, stammer de benyttede oplysninger fra *Dansk biografisk Leksikon* (København 1979ff).

Danmark var som bekendt kun en del af det oldenborgske monarki. Det er derfor nærliggende at sammenligne den danske bisperekruttering 1660-1746 med rekrutteringen til tilsvarende embeder i de kongelige dele af Slesvig og Holsten⁵⁴⁹ samt i Norge.⁵⁵⁰ Steinar Imsens undersøgelse af de norske biskopper – eller rettere superintendentter – i perioden 1536-1660 bliver også inddraget til sammenligning af tiden før enevældens indførelse i 1660.

Imsen har betonet nogle væsentlige forskelle ved embedsbesættelserne i tvillingerigerne. Imsen har især hæftet sig ved den centraliserede norske udnævnelsesprocedure, som angiveligt skyldes, at Norge som en fjern del af monarkiet skulle styres ekstra håndfast. Selv om man i Danmark i højere grad bevarede et reelt bispevalg,⁵⁵¹ fik man også her centraliserings-bestræbelserne at føle.⁵⁵² Som tidligere omtalt var det især de jyske bispeembeder, der tidligt blev besat efter kongelig indgriben,⁵⁵³ og det bekræfter Imsens opfattelse, selv om Jesper Thomassen i 1996 konkluderede, at når præster på landet en sjælden gang fik et bispeembede, var det typisk et af de mindre betydningsfulde stifter, især de norske.⁵⁵⁴ Forskellene mellem Danmark og Norge i perioden 1536-1660 kan altså diskuteres, og det er de blevet så sent som i 2001, hvor Christian Larsen konkluderede, at forholdene i Norge og Danmark var forbløffende ens på dette punkt.⁵⁵⁵ Centraladministrationen var jo også den samme, og lovgivningen var forholdsvis ensartet landene imellem.

⁵⁴⁸ Sjællands biskop Peder Hersleb var - i øvrigt mod sin vilje - blevet biskop i Aggershus Stift i Norge i 1730, men blev i 1737 - også mod sin vilje - forflyttet til den sjællandske bispestol.

⁵⁴⁹ Oplysningerne om generalsuperintendenterne i de kongelige dele af Slesvig og Holsten stammer fra *Dansk biografisk Leksikon*, 1979ff; *Kirkeleksikon for Norden*, 1900-1929; Arends, 1932. Periodens otte embedsindehavere, som residerede i Slesvig By, var Stephan Klotz (sad i embedet fra 1636 til 1668); Bonaventura Rehefeld (1668-1673); Joh. Hudemann (1673-1678); Chr. Von Stöcken (1678-1684); Josua Schwartz (1684-1709); Theodor Dassow (1709-1721); Thomas Clausen (1721-1724); Andreas Hojer (1724-1728).

⁵⁵⁰ Oplysningerne om periodens 26 norske biskopper stammer fra *Kirkeleksikon for Norden*, 1900-1929; *Norsk biografisk Leksikon*, 1923-1983; *Dansk biografisk Leksikon*, 1979ff; Daae, 1863; Ehrencron-Müller, 1924-1932; Faye, 1867; Helk bd. 2, 1991; Kvam, 1909; Thrap (udg.), 1895. Rækken af norske biskopper er opført stiftsvis nedenfor med angivelse af deres embedsperiode.

Kristiania Stift (Akershus Stift): Henning Stockfleth (1646-1664); Hans Rosing (1664-1699); Hans Munk (1699-1712); Bartholomæus Deichmann (1712-1730); Peder Hersleb (1730-1737); Niels Dorph (1738-1758). *Stavanger Stift (fra 1685: Kristianssand Stift)*: Marcus Christenssøn Humble (1655-1661); Christian Madssøn Tausan (1661-1680); Jacob Jenssen Jersin (1680-1694); Hans Munk (1694-1699); Ludvig Stoud (1699-1705); Jens Bircherod (1705-1720); Christopher Nyrop (1720-1733); Jakob Kærup (1733-1751). *Bergen Stift*: Jens Pedersen Schelderup (1649-1665); Niels Enevoldsen Randulf (1665-1711); Niels Pedersen Smed (1711-1716); Clemens Schmidt (1671-1723); Marcus Müller (1723-1731); Oluf Cosmussen Bornemann (1731-1747). *Trondhjem Stift*: Erik Anderssøn Bredal (1643-1658/1660-1672); Arnold de Fine (1672); Erik Erikssøn Pontoppidan (1673-1678); Christopher Hanssøn Schletter (1678-1688); Peder Krog (1688-1731); Eiler Hagerup (1731-1743); Ludvig Harboe (1743-1748).

⁵⁵¹ 20 dage efter en biskops død skulle stiftets købstadspræster samles i stiftsbyen. Her skulle de bemyndige fire sognepræster til at vælge den nye biskop. Den valgte mand skulle herefter, sammen med de fire sognepræster, henvende sig til nabostiftets biskop, som foretog en overhøring af den vordende biskop. Var overhøringen tilfredsstillende, blev bispevalget efterfølgende stadfæstet af kongen; i: *Kirkeordinansen 1537/39*, 1989, s. 228. At en del danske biskopper i perioden 1536-1660 ikke blev valgt efter Kirkeordinansens regler, men blev valgt direkte af kongen, er dokumenteret i: Rørdam, KS 2. rk., 3. bd., 1872-73, s. 67-116.

⁵⁵² Imsen, 1980, s. 155.

⁵⁵³ Se afsnittet om bispeudnævnelse og endvidere: Rørdam, KS 2. rk., 6. bd., 1872-73, s. 67-116, specielt siderne 85-90.

⁵⁵⁴ Thomassen, 1996, s. 219.

⁵⁵⁵ Larsen, 2001, s. 111f.

Kort efter enevældens indførelse blev der gjort op med den gamle bispevalgprocedure, som efterhånden havde mistet sit indhold. I stedet blev lovgivningen indrettet efter virkeligheden, og det blev lovfæstet, at kongen valgte biskopperne.⁵⁵⁶ Hvis der nogensinde havde været dansk-norske forskelle, så forsvandt de i hvert fald nu.

Biskoppernes uddannelse

Ensartetheden i biskoppernes uddannelsesniveau er ganske påfaldende. Det teoretiske fundament var en teologisk embedseksamen, også kaldet attestats.⁵⁵⁷ For 29 ud af 40 biskopper gjaldt desuden, at de inden deres bispevielse havde erhvervet enten magistergraden – det havde de 19 – eller den teologiske doktorgrad.⁵⁵⁸

Højeste uddannelse ved udnævnelse	Antal	%	Danmark
Teologisk embedseksamen	11	27,5	
Magister	19	47,5	
Doktor	10	25,0	
I alt	40	100,0	

At de fleste siden hen blev teologiske doktorer, er en anden sag. Doktorgraden fulgte næsten automatisk med et bispeembede. Det er derfor ikke særlig relevant at lægge vægt på dén omstændighed. Dr. theol. bullatus var en ærestitel: teologisk doktor i kraft af et kongeligt diplom.⁵⁵⁹ Til eksempel kan nævnes Aalborg-biskoppen Mouritz Kønning (1637-1672), som ved sin tiltræden i 1668 af Frederik III blev udnævnt til landets første dr. theol. bullatus. Han fik snart mange fæller; også blandt hofpræster og stiftsprovster. Peder Hygom (1692-1764), der var biskop i Aarhus i årene 1738-1764, afslog to gange at modtage den teologiske doktorgrad. Han følte åbenbart ikke behov for denne æresbevisning.

Studieophold ved udenlandske universiteter var en anden og flittigt benyttet uddannelsesmulighed. Rejserne gik hovedsageligt til Tyskland, England og Nederlandene. To trediedele af biskopperne havde udenlandske studieophold bag sig. Den gennemsnitlige varighed var omkring tre år, men dækker over store udsving fra nogle få måneder og helt op til syv år.⁵⁶⁰ Langt de fleste tog dog deres afsluttende eksaminer på Københavns Universitet.

Der kan trækkes mange paralleller til Steinar Imsens undersøgelse af de norske biskopper i perioden 1536-1660. De norske biskopper havde alle gennemgået et teologisk-filosofisk studium. I 1500-tallet var der især lagt vægt på de humanistiske og filosofiske sider af uddannelsen. I det næste århundrede – ortodoksiens århundrede – kom teologien mere i centrum.

⁵⁵⁶ Jf. Danske Lov (1683) 2-17-1.

⁵⁵⁷ Teologisk embedseksamen blev indført i 1629. Man ønskede en attestations af den enkeltes færdigheder, derfor kaldtes embedseksamen også attestats; i: Ellehøj m.fl. (red.), 1980, s. 152ff.

⁵⁵⁸ Den teologiske doktorgrad førte en hensovende tilværelse 1536-1736. Licentiatgraden havde lavere anseelse end doktorgraden, fordi den var for folk af lavere social rang end de, der blev doktorer. Magistergraden havde en reel adgangsgivende funktion til lærerembeder. Rangfølgen var doktor-magister, men det var først og fremmest ud fra en social betragtning; i: Thomsen, 1975, s. 349; 369-373.

⁵⁵⁹ Koch og Kornerup (red.): 1951, s. 353.

⁵⁶⁰ Helk, bd. 1 og 2, 1991.

De fleste norske biskopper havde en magistergrad. Almindeligvis inden for teologi, men filosofi forekom også. Enkelte havde også en doktorgrad, og flere dyrkede humanistiske, kunstneriske og videnskabelige interesser.

De norske biskopper var – ligesom deres senere danske kolleger – internationalt orienteret i kraft af deres flerårige studieophold i udlandet. De fleste studierejser gik til Tyskland og Nederlandene. Det kan næppe undre, at blandt andet Wittenberg markerer sig som et populært studiested i reformationsårhundredet. Mere overraskende er det, at katolske studiesteder – og især de jesuitiske – var temmelig populære en overgang.

Ikke desto mindre blev magistergraden sædvanligvis erhvervet på Københavns Universitet. En akademisk grad fra København blev nærmest gjort til en slags licens til gejstlig tjeneste i Danmark og Norge. Derved fik man samtidig centraliseret den gældende rekrutteringspraksis på alle niveauer inden for den gejstlige embedsstand.⁵⁶¹

Efter enevældens indførelse var magistergraden fortsat den typiske uddannelse blandt de norske biskopper, medens doktorgraden ikke forekom helt så meget som blandt de danske bisper. Udenlandske studier var ret almindelige blandt gejstlige på dette niveau, idet godt halvdelen havde haft studieophold i udlandet.

Højeste uddannelse ved udnævnelse (efter 1660) Antal	%	Norge
Teologisk embedseksamen	4	15,4
Magister	19	73,1
Doktor	3	11,5
I alt	26	100,0

Målt i procent var billedet anderledes i de kongelige dele af Slesvig og Holsten, hvor doktorerne var i flertal

Højeste uddannelse ved udnævnelse	Antal	%	Sl.-H.
Teologisk embedseksamen	1	12,5	
Magister	2	25,0	
Doktor	5	62,5	
I alt	8	100,0	

Det er nævnt, at teologien i 1600-tallet vandt frem i forhold til de mere filosofisk-humanistiske fag i det foregående århundredes præsteuddannelse. Dét skal imidlertid ikke opfattes som et brud med den tidligere uddannelse. Det er snarere et tegn på den stigende specialisering, præsteuddannelsen gennemgik.

Reelt var uddannelsesmønstrene før og efter 1660 så at sige identiske, ligesom de udenlandske studieophold var det. Indtrykket bekræftes i Jesper Thomassens undersøgelse af danske præster i årene 1536-1660: uddannelsesniveaet var jævnt stigende, og stort set alle bisper og hofpræster havde udlandsophold bag sig.⁵⁶² Det er altså ikke på uddannelsesområdet, man finder væsentlige forandringer mellem tiden før og efter enevældens indførelse.

⁵⁶¹ Imsen, 1980, s. 146f.

⁵⁶² Thomassen, 1996, s. 204; 208; Thomassen, 1998, s. 18ff. Se endvidere: Larsen, 2001, s. 106ff.

Biskoppernes karrieremæssige baggrund

I perioden 1660-1746 var der seks stifter i Danmark. De fire lå i Jylland, nemlig Aalborg, Viborg, Aarhus og Ribe. De to øvrige stifter var Fyens Stift og Sjællands Stift. Biskopperne fordeler sig geografisk ret jævnt, idet der i perioden var otte biskopper i Aalborg, Viborg og Ribe, syv biskopper på Fyn, og seks i Aarhus såvel som i Sjællands Stift. Disse 43 embedsbesættelser omfatter som tidligere nævnt ikke 43 personer, men kun 40, da der var tre, som nåede at have to bispeembeder.

I skemaet optræder biskopperne kun ved første bispeudnævnelse. At der alligevel er en tidligere biskop i skemaet skyldes, at Peder Hersleb (1689-1757), som var Sjællands biskop i årene 1737-1757, kom fra bispeembedet i Aggershus Stift i Norge.

Foregående embede	Antal	%	Danmark
Sognepræst	6	15,0	
Provst	16	40,0	
Slots- eller hofpræst	8	20,0	
Professor	9	22,5	
Biskop	1	2,5	
I alt	40	100,0	

Mange af biskopperne havde haft op til flere stillinger, inden bispestolen blev indtaget. Disse tidligere stillinger kan være relevante for bispeudnævnelsen, og oplysningerne er derfor indregnet i det nedenstående skema.

Foregående embeder	Antal	%	Danmark
<i>Sognepræst</i>	<i>31</i>	<i>77,5</i>	
Provst	23	57,5	
Slots- eller hofpræst	11	27,5	
Professor	10	25,0	
Biskop	1	2,5	
I alt	(40)	-	

En nyudnævnt biskop kom typisk fra et embede som provst. Det gjaldt for 16 af de 40 biskopper (40,0 %). Der var imidlertid to biskopper, som ved udnævnelsen var almindelige sognepræster, men tidligere havde været provster. Fire teologiske professorer og en hofpræst havde samme fortid.

Det vil sige, at i alt 23 (57,5 %) af periodens biskopper havde været provster på et tidligere tidspunkt i karrieren.⁵⁶³ Denne gejstlige gruppe er derfor ikke til at komme uden om, når bispernes karrieremæssige baggrund skal karakteriseres.

⁵⁶³ Thomas Kingo (1634-1703) er medtaget som provst, men var egentlig kun viceprovst.

Lidt mindre markant er næste rekrutteringshovedgruppe: de teologiske professorer. Det kan næppe undre, at de lærde teologer på Københavns Universitet stod stærkt, når kirkens ledere skulle udvælges. I årene 1615-1672 blev universitetets øverste teologiske professor - summus theologus - næsten automatisk Sjællands biskop ved embedsledighed.⁵⁶⁴ Den tætte kontakt mellem universitet og kirke betød også, at den sjællandske biskop indtil 1830 altid havde embedet som tredje teologiske professor.⁵⁶⁵ I alt ti (25,0 %) var universitetsprofessorer.⁵⁶⁶

Slots- og hofpræsterne bidrog med otte biskopper i perioden (20,0 %). Derudover havde én af professorerne tidligere været slotsprædikant, og tilsvarende havde én af provsterne tidligere været hofprædikant. Da Peder Hersleb i 1737 blev Sjællands biskop, forlod han bispestolen i Aggershus Stift i Norge, men også han havde en fortid som slots- og hofpræst. Blandt biskopperne var der altså i alt elleve (27,5 %), som ved udnævnelsen enten var eller tidligere havde været slots- eller hofpræster. For perioden 1536-1660 har Jesper Thomassen påvist, at alle hofpræsterne før eller siden blev biskopper, med mindre de døde, før der var et ledigt embede.⁵⁶⁷ Hofpræsterne var altså en særdeles betydningsfuld rekrutteringsgruppe til bispeembederne.

At provster, professorer og hofpræster tilhørte den gejstlige elite, hersker der ingen tvivl om. Bispernes karrieremæssige baggrund viser med andre ord en klar tilknytning til eliten. Det var ikke normalt at komme direkte fra et embede som sognepræst til bispeembedet. Der skulle noget mere til, og det bekræftes, når man ser nærmere på de seks, som havde dette usædvanlige karriereforløb.

To af sognepræsterne, nemlig Aalborg-biskoppen Frands Thestrup (1653-1735) og den fynske biskop Christian Ramus (1687-1762), var begge forhenværende provster og havde i den egenskab varetaget ledelsesfunktioner. Disse to præster er derfor ikke eksempler på biskopper, hvis baggrund alene var et sognepræsteembede.

Sognepræst Søren Glud (1621-1693) blev biskop i Viborg i 1673. Forfremmelsen skyldtes, at Gluds anden kone – som var datter af kongelig livlæge Poul Moth – havde en søster, der blev Christian Vs elskerinde.⁵⁶⁸

Aarhus-biskoppen Hans Brochmand (1621-1664) er i opgørelsen medregnet som tidligere professor, men skal omtales her, fordi han egentlig var sognepræst i København. I 1660 blev han udnævnt til teologisk professor, fordi han følte sig for skrøbelig til at fortsætte præstegerningen. Men også dét var for hårdt. Derfor blev han samme år udnævnt til biskop i Aarhus!

To af de tre resterende biskopper med sognepræstebaggrund havde embede i København og var dermed tæt på hoffet og centraladministrationen. Anders Andersen Ringkøbing (1597-1668) var sognepræst ved Holmens Kirke, medens Ribe-biskoppens søn, Mathias Anchersen (1682-1741), var sognepræst ved Trinitatis Kirke. Dét perspektiv vender vi tilbage til.

Tilbage er kun den fynske biskop Niels Hansen Bang (1614-1676), der inden sin bispeudnævnelse virkede som kapellan og siden sognepræst i Dalum og Sanderum lidt syd for Odense. Han havde ikke haft funktioner højere oppe i hierarkiet og var i øvrigt langt fra København. Han var undtagelsen, der bekræfter reglen.

Det viser sig altså, at der i høj grad var særlige forhold, som gjorde sig gældende, når den enevældige administration udnævnte folk til kirkens øverste embeder. Ikke mindst administrativ erfaring blev prioriteret højt.

⁵⁶⁴ Ellehøj m.fl. (red.), 1980, s. 103f; 118; 174.

⁵⁶⁵ Ellehøj m.fl. (red.), 1980, s. 174; Ellehøj m.fl. (red.), 1991, s. 397f.

⁵⁶⁶ Christian Rudolph Müller (1651-1712), der senere kom til Fyn, var inden sin udnævnelse tysk hofpræst i København og professor ved Ridderakademiet, men er alene medregnet som hofpræst.

⁵⁶⁷ Thomassen, 1998, s. 30ff.

⁵⁶⁸ Scocozza, 1989, s. 314f.

De norske biskoppers karriereforløb i tiden 1536-1660 minder en del om det her beskrevne danske karrieremønster efter 1660.⁵⁶⁹ Ligesom de danske biskopper var også de norske almindeligvis begyndt som sognepræster. Kun én var mere videnskabsmand end præst. I den tidlige reformationskirke var det helt nyt, at biskopperne varetog gejstlige embedsopgaver fremfor juridiske. Denne ændring af embedet fulgte naturligvis med ind i enevældens tid.

De danske biskopper efter 1660 blev som nævnt kun undtagelsesvis udnævnt alene på baggrund af præsteerfaring. Halvdelen af biskopperne var tidligere provster med administrativ erfaring. At der tillige var en stærk repræsentation af tidligere teologiske professorer og slots- og hofpræster, skyldes uden tvivl den nærmere tilknytning disse embeder udløste i forhold til hoffet og centraladministrationen.

Imsen lægger stor vægt på kongens personlige udvælgelse af biskopperne. De norske i særdeleshed, fordi der her var behov for loyale folk, som kunne varetage de kongelige interesser på bedste måde. Men også i Danmark var denne udvælgelsesprocedure uomgængelig, om end der fortsat var en rest af bispevalg tilbage her, indtil det definitivt forsvandt efter enevældens indførelse.⁵⁷⁰

Imsen konstaterer, at en norsk embedskarriere kun undtagelsesvis førte frem til en norsk bispestol. De fleste biskopper blev rekrutteret fra københavnske menigheder i kongens og centraladministrationens nærhed og var derfor kongens specielt udvalgte mænd på de høje kirkelige poster i Norge. Påfaldende mange norske biskopper havde været præster i København. Der var også mange slots- og hofpræster, hvis forfremmelse skyldtes gode kontakter til hoffet. I de tilfælde, hvor biskopperne ikke kom fra København, kom de i reglen fra præsteembeder i større danske provinsbyer. Jo nærmere man var kongen, jo nærmere kom man altså også et bispeembede.

Imsen har til støtte for sit synspunkt undersøgt periodens danske forhold og fundet en slående lighed. I tiden 1551-1644 var der 40 bispednævnelser i Danmark. Af disse 40 har Imsen fundet oplysninger på de 35, og det viser sig, at de ti havde været præster i en københavnsk menighed, otte havde været professorer og syv havde været hofpræster i København.

I perioden 1660-1746 var der som nævnt også 40 biskopper i Danmark. I det foranstående er det blevet opgjort, at der i denne periode var ti teologiprofessorer, som blev biskopper i Danmark og elleve slots- eller hofpræster. Der er med andre ord tale om en fordeling, som ligger tæt på Imsens tal. Tallene for perioden efter 1660 viser, at 24 ud af 40 biskopper (60,0 %) kom fra et embede i København.

Embede i København	Antal	%	Danmark
Sognepræst	4	10,0	
Provst	4	10,0	
Slots- eller hofpræst	7	17,5	
Professor	9	22,5	
I alt	24	60,0	

⁵⁶⁹ Imsen, 1980, s. 144-149.

⁵⁷⁰ Med *Danske Lovs* indførelse i 1683 stod der blot en lov tilbage, som sagde, at hvert stift skulle have sin egen af kongen beskikkede biskop; jf. *Danske Lov* 2-17-1.

Af disse 24 havde de 16 virket som professorer eller som slots- eller hofpræster. Af de resterende otte havde de fire været sognepræster. To af disse var imidlertid forhenværende provster. De sidste fire var provster i Københavnsområdet.

I Norge er billedet efter 1660 stort set det samme. Ti norske biskopper (38,5 %) havde været ansat i København: tre sognepræster, tre provster, to hofpræster, en slotspræst og en professor. Imsens påstand om, at en norsk embedskarriere kun undtagelsesvis førte til en bispestol, synes bekræftet i perioden efter 1660, idet 19 biskopper kom direkte fra et dansk embede, medens kun syv kom fra et norsk.

Foregående embede	Antal	%	Norge
Sognepræst	7	26,9	
Provst	11	42,3	
Hofpræst	2	7,7	
Professor teol. 0	0,0		
Professor, ikke teol.	1	3,8	
Lektor	3	11,5	
Biskop	1	3,8	
Generalvisitator 1	3,8		
I alt	26	99,8	

Foregående embeder	Antal	%	Norge
<i>Sognepræst</i>	26	100,0	
Provst	13	50,0	
Hofpræst	4	15,4	
Professor teol. 1	3,8		
Professor, ikke teol.	1	3,8	
Lektor	3	11,5	
Biskop	1	3,8	
Generalvisitator 1	3,8		
I alt	(26)	-	

Tabellens tre lektorer var alle ansat i Bergen og havde i tilknytning til lektoratet Fane sognepræsteembede. Disse tre lektorer er medregnet som sognepræster i skemaet over foregående embeder. De øvrige biskopper, som kom direkte fra et almindeligt præsteembede, kom alle fra Danmark. Det skete oftere i Norge end i Danmark, at en sognepræst blev biskop. Derfor har de norske bispeembeder i nogen grad fået status som andenrangseembeder.⁵⁷¹ Men synspunktet holder ikke, når man ser især provsternes store andel af de norske bispestole. Ligesom i Danmark var provsterne meget attraktive kandidater til bispeembederne, men det var danske provster, der ønskedes. Kun tre af provsterne havde haft et norsk embede.

Den centraliserede rekruttering var den samme både i Danmark og Norge. I hertugdømmerne var tendensen tilsvarende. Provsterne var velanskrevne, men her var det stiftets egne provster. Kun to af de otte generalsuperintendenter kom direkte fra et dansk embede, og i begge tilfælde fra et hofpræsteembede. Kun en enkelt af hertugdømmernes generalsuperintendenter havde været sognepræst, medens to af provsterne var forhenværende hofpræster.

Foregående embede	Antal	%	Hertugdømmerne
Provst	4	50,0	
Hofpræst	2	25,0	
Professor teol. 2	25,0		
I alt	8	100,0	

Sammenfattende kan man slå fast, at provster og derefter hofpræster og professorer var det egentlige rekrutteringsgrundlag til kongerigets bispeembeder. Det var væsentligt at få loyale folk på den vigtige post, bispeembedet var. Både for Norges, hertugdømmernes og Danmarks vedkommende var der en påfaldende tendens til at rekruttere biskopperne fra kongens København. Professorer og hofpræster måtte i sagens natur være, hvor universitetet og hoffet var. Antallet af rekrutterede provster og præster i København er det eneste, som viser en klar forskel mellem perioderne: før 1660 var der flest præster, efter 1660 flest provster.

En biskoppelig karriere var i høj grad betinget af et embede i København. Der var stor forskel på uddannelsesniveaueet fra højeste til laveste embedsmand i det gejstlige hierarki. De københavnske præsters niveau var generelt højt, men præsteembeder i København var jo også i sig selv eftertragtede karrierestillinger. Samtidig viser rekrutteringsmønstret noget om den horisont, de rekrutterende instanser – kongen og centraladministrationen – var udstyret med. Endelig må det understreges, at det fortsat er eliten, det handler om. Af de 24 danske biskopper, som havde været ansat i

⁵⁷¹ Thomassen, 1996, s. 219.

København, var det jo kun to, som alene havde været præster.⁵⁷² Alle øvrige havde ledelseserfaring fra en provstegering eller havde gode kontakter via et professorat eller hofpræsteembede.⁵⁷³

Kongens og hoffets kreds

Et bispeembede kunne ikke søges. I hvert fald ikke det sjællandske embede. De øvrige bispeembeder kunne i princippet søges, men praksis viser, at det intet nyttede. Samtlige ledige bispestole i Danmark i årene 1706-1746 blev besat uden procedure og udenfor referat, hvilket vil sige, at afgørelsen blev truffet uden om administrationen. Formålet var naturligvis at sikre sig de mest loyale embedsmænd til landets mest betydningsfulde embeder. Ville man gøre sig håb om et bispeembede, var personlig kontakt til kongen derfor af stor betydning.⁵⁷⁴ Men udnævnelserpolitikken gav også gode muligheder for kongeligt magtmisbrug. At blive udnævnt til biskop var så afgjort ikke nødvendigvis betinget af kvalifikationer alene!

Biskop Søren Glud sad i Viborgs bispestol fra 1673 til sin død i 1693. Han er tidligere blevet nævnt som et eksempel på forfremmelse takket være private forbindelser til kongehuset. Glud indgik nemlig ægteskab med en datter af kongelig livlæge Poul Moth, hvis anden datter, Sophie Amalie Moth, i 1671 som 17-årig blev Christian Vs elskerinde.⁵⁷⁵

Om end enevælden rådede, var der dog én, som ikke kunne holde sin harme tilbage over dette. Det var den føromtalte Viborg-præst Jacob Worm (1642-1693), som tidligere havde lovprist enevældens lyksaligheder, men efterhånden skiftede mening og begyndte at skrive satiriske skrifter om selvsamme enevælde.⁵⁷⁶

Worms satire havde allerede på et tidligere tidspunkt ramt en af Søren Gluds sjællandske bispekolleger, nemlig Hans Bagger, der i 1675 – kun 29 år gammel – havde fået det sjællandske bispeembede. Den slags skabte misundelse. Især fordi embedet ikke var opnået på grund af usædvanligt gode kundskaber, men fordi Baggers hustru var søster til Danmarks på det tidspunkt mest magtfulde mand, Peder Schumacher Griffenfeld. Jacob Worm skrev derfor samme år en satire, hvor han angreb Griffenfeld for nepotisme. Og Worm slap minsandten fra det uden straf. Det er måske dén erfaring, som gav mod til næste udfald. Denne gang rettedes skytset mod selveste kong Christian V i egen høje person! Det skete i en satire, anlagt som disputats med titlen *De Idolis Jeroboami*. Teksten handlede om kong Jeroboam, som satte to gudebilleder i form af guldkalve op. Derpå sagde han til Israel: “Det er dine guder”. Og så beskyldtes Jeroboam

⁵⁷² Det kan yderligere oplyses, at den ene af disse præster, Anders Andersen Ringkøbing, blev udnævnt så tidligt som 1642 og derfor egentlig repræsenterer perioden forud. Ringkøbing var præst ved Holmens Kirke, hvor han hyppigt havde Christian IV som tilhører. Almindeligvis betragtes denne omstændighed som den egentlige årsag til bispeudnævnelserne. Om den anden sognepræst i København, Mathias Anchersen, er det nok ikke uvæsentligt at oplyse, at han var søn af Ribe-biskoppen Ancher Anchersen. Mathias Anchersen blev af Christian VI – der selv havde udnævnt ham – opfattet som fjende af alt godt, idet Anchersen var ortodoks og kæmpede imod pietisternes lære om bodskampens nødvendighed. Jf. *Dansk biografisk Leksikon*, 1979ff.

⁵⁷³ Jesper Thomassen har understreget, at vejen til en bispestol i perioden 1536-1660 som regel gik over et købstadskald eller en stilling som slots- eller hofpræst; i: Thomassen, 1996, s. 219. Denne udvikling blev som vist i det foregående blot yderligere forstærket i tiden efter enevældens indførelse.

⁵⁷⁴ Gratiaiprotokollerne 1706-1746 (Rigsarkivet. Danske Kancelli. D 1) viser ingen eksempler på ansøgninger til bispeembeder. Derimod kan man finde en del eksempler på, at udnævnte bisper med vekslende held anbefalede egne sønner eller andre familiemedlemmer til gejstlige embeder (fx 1707 s. 52; 1707-1708 s. 79; 1709 s. 94; 1718-1719 s. 113; 117; 1734-1735 s. 109). Desuden findes der to tilfælde, hvor biskoppen i Ribe – mod at holde personlig kapellan – forgæves søgte præstekald for at supplere bispeembedets dårlige indtægter (1709 s. 73; 1734-1735 s. 10a). Se endvidere: Jensen, 1987, s. 134-144.

⁵⁷⁵ Scocozza, 1989, s. 314f. Kristianias stiftsprovst, danske Hans Munk; blev i 1694 biskop i Kristianssand og fem år senere biskop i Kristiania. Ægteskabet med Sophie Amalie Moths søskendebarn banede vejen til embeder, som Munk slet ikke var voksen; i: *Kirkeleksikon for Norden*, 1900-1929; Kvam, 1909, s. 12.

– men i virkeligheden Christian V – for at have tilegnet sig retten til at besætte kirkeembeder, beslaglagt kirkegods samt frataget rigets gamle adel dens velerhvervede rettigheder. Worm anklagede kongen for at lade halvstuderede røvere få høje kirkelige embeder og beskytte biskopperne, som alle var hovmodige og dovne mænd, der foretrak sengens glæder frem for bogens. Præstestanden var imidlertid ikke ene om dette skudsmål. Worm skrev også, at kongen overtrådte det sjette bud ved at liste sig bort fra kirken til bordellet – altså en hentydning til Christian Vs forhold til Sophie Amalie Moth. Enevældens indførelse var en forbrydelse.

Resultatet blev som bekendt ikke enevældens fald, men derimod Worms. Han blev fængslet og dømt til døden. Men Worms hustru skrev det ene bønneskrift efter det andet, Worm blev benådet og i stedet deporteret til Trankebar, hvor han døde i 1693.⁵⁷⁷

Kongen lod sig naturligvis ikke påvirke af Worms kritik. At både Hans Bagger og Søren Glud kunne takke deres hofkontakter for deres bispeembeder, var derfor heller ikke enestående tilfælde. I rækken af Viborg-bisper finder man blandt Gluds efterfølgere nordmanden Caspar Wilthagen, som sad i embedet fra 1712 til sin død i 1720. Wilthagen var fra Trondhjem, men tog sydpå til Glückstadt, hvor han i 1694 blev compastor – en slags kapellan – og inden længe involverede sig i en sag om vranglære. Wilthagen må tilsyneladende have gjort sig bemærket så langt borte som i København, for i 1709 blev han hofpræst med den intime opgave at være skriftefader for grevinde Schindel, Frederik IVs elskerinde. Da grevinden måtte forlade de kongelige gemakker, forsvandt Wilthagens arbejdsopgaver ved hoffet. I 1712 blev han udnævnt til biskop i Viborg, og så var man af med ham på en pæn måde.⁵⁷⁸

Det er eksempler som de her anførte, der springer i øjnene og huskes. Men det var naturligvis ikke kun familiære forbindelser via kongelige elskerinder og højt placerede hofembedsmænd, som muliggjorde en bispeudnævnelse. De fleste bispeudnævnelser havde trods alt en mere sober og legitim begrundelse, og i den sammenhæng må hofpræsterne fremhæves her.

Ikke færre end elleve biskopper havde en fortid som hofpræster eller slotspræster. De otte gik direkte fra et slots- eller hofpræsteembede til bispeembedet. Betegnelsen hofpræst fortæller i sig selv om kontakten til hoffet, og der skulle gode kontakter – og evner – til, hvis man skulle gøre sig håb om et avancement til hofpræst.

Her skal omtales to hofpræster. Den ene var hofpræst ved udnævnelsen som biskop, den anden blev det efter at have haft et bispeembede i nogle år. Fælles for dem er, at de begge var biskopper i Viborg, og at de begge blev afskediget umiddelbart efter Frederik IVs død i 1730:

Bartholomæus Deichmann var biskop i Viborg i årene 1700 til 1712, altså umiddelbart inden førromtalte Caspar Wilthagens tiltræden. Deichmann blev feltpræst i 1693 med hjælp fra biskop Hans Bagger, som selv havde nået bispestolen ved sin svoger Peder Griffenfelds hjælp. Deichmann havde fået foden indenfor, og i 1696 blev han hofprædikant for Christian Vs søn, prins Carl. Tre år senere gik turen til Odense, hvor embedet som stiftsprovst ventede. I 1700 nåede Deichmann at blive udnævnt først som superintendent i Oldenburg-Delmenhorst og siden som biskop i Viborg. Udnævnelserne fulgte så hurtigt efter hinanden, at tiltrædelsen i Oldenburg-Delmenhorst aldrig blev

⁵⁷⁶ Se det foranstående afsnit: *Satirikerens Jacob Worms sag 1679-1681*.

⁵⁷⁷ *Dansk biografisk Leksikon* bd. 16, 1984, s. 42f; Scocozza, 1989, s. 314; Hougaard m.fl., 1990, s. 276ff; Sønderholm, 1971, s. 179ff.

⁵⁷⁸ Severinsen, 1932, s. 436. At det var hofgunst eller snarere ønsket om at komme af med Caspar Wilthagen, der bragte ham på Viborgs bispestol, er også indtrykket i: "Biskop Dr. Caspar Wildhagen i Viborg", 1891-93, s. 540.

ført ud i livet. I 1713 forflyttedes Deichmann til bispeembedet i Kristiania i Norge, hvor han sad indtil Frederik IVs død i 1730. Derefter blev han afskediget af Christian VI og døde allerede året efter.⁵⁷⁹

Søren Lintrup er det andet eksempel på afhængigheden af hoffet og den siddende konge. Inden sin tiltræden som biskop i Viborg i 1720 nåede Lintrup at bestride flere højere gejstlige embeder. Fra 1704 til 1707 var han provst ved Regensen. 1707 blev han professor eloquentiæ og fra 1716 professor i teologi. Fra 1720 til 1725 var han biskop i Viborg. Frederik IVs dronning Anna Sophie syntes godt om Lintrup, og snart efter fik han embede som hofpræst og et teologisk professorat. Som hofpræst var han imidlertid ingen succes, dårlig prædikant som han var. Men Frederik IV holdt hånden over ham, og afskedigelsen kom først efter, at Lintrup havde prædikeret ved kongens begravelse.

Der kan nævnes mange større eller mindre begivenheder, som med en vis sandsynlighed kan have banet vejen for en bispeudnævnelse.

At alting ved stænderdagen 1660 gik efter kongens hoved, skyldes ikke mindst, at der eksisterede et hold af betydningsfulde personer, som havde mulighed for at sætte rigsrådet skakmat under forhandlingerne. Hans Svane var gejstlighedens stærke mand, der af Frederik III – som tak for hjælpen – blandt andet blev efterreformationstidens eneste ærkebiskop i Danmark. At det viste sig kun at være en tom ærestitel, er en anden sag.

Ved stænderdagen deltog også provsten for Slagelse Herred, Peder Villadsen. Han bakkede Frederik III op i enevoldsplanerne, og allerede året efter var Villadsen blevet biskop i Viborg. Man fristes til at tro, at det var en tak for de politiske tjenester.⁵⁸⁰

Frederik IIIs søn, prins Jørgen, fik Christen Jensen Lodberg som lærer. Inden prinsens uddannelse var tilendebragt, var Lodberg for længst sikret et godt embede som domprovst i Roskilde. Under den næste konge, Christian V, blev Lodberg biskop i Ribe i 1681. Her har de tidligere hofkontakter sandsynligvis haft betydning. Lodberg døde i 1693 og blev efterfulgt af Ancher Anchersen, som Christian V kendte fra sine ophold på Koldinghus. Anchersen var nemlig sognepræst i Kolding og havde fået kontakt med kongen, som uden tvivl syntes godt om præsten. I hvert fald blev Anchersen i 1692 udnævnt til hofprædikant for den 21 år gamle kronprins Frederik – den senere Frederik IV – på dennes udenlandsrejse i 1692-1693.

Et sidste eksempel kan være Thomas Kingos salvingsdigt fra 1671 i forbindelse med Christian Vs salving, hvor Kingo viser sig som dybt indlevet i enevældens ideologi. Det var selvfølgelig noget, enevoldskongen kunne bruge, og det skadede afgjort ikke Kingo, da der skulle udnævnes ny biskop på Fyn i 1677.⁵⁸¹

Listen er ikke udtømmende. Der kan findes flere eksempler på kongelig bevågenhed, men de her anførte viser i hvert fald noget om den forskellighed, hoftilknytningen kunne have.⁵⁸²

De fleste biskopper kom fra et embede som provst. Her er det knapt så oplagt at pege på kongens indflydelse. Man må snarere formode, at det er centraladministrationen og de siddende biskopper, som har udset sig egnede folk i det

⁵⁷⁹ Deichmann faldt i unåde 1730, da han mistænkte for at have begunstiget kongens ægteskab med Anna Sophie Reventlow; i: Ehrencron-Müller, bind 2, 1924-1932, s. 341.

⁵⁸⁰ Tilsvarende blev Christen Madsen Tausan fra Køge i 1661 udnævnt til biskop i Stavanger; i: Bryld, 1974, s. 112f.

⁵⁸¹ Der er tale om Kingos *Hosianna* fra 1671. Kingo var ikke ene om at hylde enevoldsmonarken, for samme år udgav den senere Viborgbiskop Henrik Thomsen Gerner ligeledes et æreskrift i anledning af Christian Vs salving. I forbindelse med udgivelsen af Danske Lov af 1683 udgav Gerner nok et æreskrift, som næppe var til ulempe i forbindelse med bispeudnævnelsen i 1693.

gejstlige landskab. Man må i øvrigt ikke overse, at der var nogle stykker, som blev biskopper meget mod deres vilje! Og det er da et håndgribeligt tegn på, at administrationen gik efter de bedst egnede.⁵⁸³ Den enkelte biskops karriereønsker og ambitioner var altså ikke altid overensstemmende med centraladministrationens; men det var centraladministrationen, der havde det sidste ord.

Kapitel 15

⁵⁸² Der findes en kort gennemgang af tilsvarende norske tilfælde i perioden 1536-1660; i: Imsen, 1980, s. 152f.

⁵⁸³ Andreas Wöldike blev i 1735 udnævnt til biskop i Viborg – meget mod sit ønske. Her synes kvalifikationer imidlertid ikke at have været afgørende, men derimod præstens manglende popularitet. Wöldike var godt tilfreds med sit embede som sognepræst ved Holmens Kirke og provst for land- og søetaten; men Christian VI krævede med stor bestemthed, at Wöldike blev forflyttet. Baggrunden var muligvis, at Wöldikes prædikener var langtrukne, dårligt formuleret og i tilgift fremført med en læspende stemme. I den samme periode stod pietismen stærkt i Danmark og i København i særdeleshed. Wöldike indtog beklageligvis ikke et fast standpunkt i dette teologiske spørgsmål, men vekslede mellem en klar ortodoks og en pietistvenlig holdning. Jf. Bjørn Kornerups biografi i *Dansk biografisk Leksikon*, 1979ff. Jf. Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 153f blev der på foranledning af hofpræst Bluhme foretaget en række forflytninger, så vækkelsens modstandere blev placeret, hvor de gjorde mindst skade. Det ramte flere ortodokse præster og altså også Andreas Wöldike.

Biskoppernes sociale tilhørsforhold

De danske biskoppers sociale baggrund

De fleste biskopper fik deres embede, fordi de var fagligt velegnede. Men det krævede som udgangspunkt en teologisk uddannelse, og den kostede penge. Nu handler det med andre ord om de senere biskoppers sociale herkomst. Hvilke hjem kom biskopperne typisk fra, og hvem giftede de sig med?

Faders højeste stilling (Danmark)		Antal	%	Akk. %
1. Sognepræst	7	17,5	17,5	
2. Provst		7	17,5	35,0
3. Biskop		3	7,5	42,5
4. Konfessionarius/hofpræst	0	0,0	42,5	
5. Professor <i>theol./el.</i> lign.		4	10,0	52,5
6. Professor/ <i>el.</i> lign.		2	5,0	57,5
7. Borgerligt erhverv/handlende		15	37,5	95,0
8. Håndværker	1	2,5	97,5	
9. Bondestand	1	2,5	100,0	
I alt		40	100,0	100,0

En stor del af de senere biskopper var opvokset i præstegårdene: 17 ud af 40 biskopper var præstebørn. Syv af fædrene var almindelige sognepræster, syv var provster og tre var biskopper. Af de 17 tilfælde tilhørte de ti altså den gejstlige elite. De fire fædre med et teologisk professorat bringer gruppen af biskopper med gejstlige fædre op på 21, altså godt halvdelen af den samlede gruppe (52,5 %). Medregnes sønner af professorer uden for det teologiske fakultet, når man op på et solidt flertal på 23 (57,5 %) med akademisk baggrund.

Den øvrige del af biskopperne kom først og fremmest fra borgerskabet. 15 af de 19 tilbageværende biskopper kom fra denne kategori. De to resterende biskopper var henholdsvis håndværker- og bondesønner.

At så mange biskopper kom fra borgerskabet, falder fint i tråd med Svend Larsens studier i det fynske rådsaristokrati i det 17. århundrede. I modsætning til adelen kunne købmændene og rådmændene ikke sikre deres formuer gennem jordbesiddelse. Tværtimod kunne en formue hurtigt nedbrydes. Mange rådmands sønner forlod deres fødeby og begyndte at studere – især teologi. Rådmandsdøtrene blev i deres fødeby og blev gift med købmænd eller akademikere, ikke mindst præster.⁵⁸⁴

Det samlede resultat taler sit tydelige sprog: biskopperne var enten børn af akademikere – ikke mindst den gejstlige elite – eller af borgerskabet.

⁵⁸⁴ Larsen, 1965, s. 238ff.

Hvem giftede de senere biskopper sig med? Hvilke hjem kom ægtefællerne fra? Bispefruernes fædre er blevet opdelt i de samme grupper, som biskoppernes fædre i det ovenstående. Resultaterne ligner hinanden en hel del, om end der er små nuancer.

18 bispefruer eller 45,0 % tilhørte kategorierne 1-5, var altså døtre af gejstlige. Otte af biskoppernes svigerfædre var sognepræster, fem var provster, tre var biskopper og to havde universitetsansættelse inden for det teologiske område.

Flertallet af svigerfædre var gejstlige eller akademikere. Én var håndværker, medens 17 (42,5 %) tilhørte gruppen "borgerligt erhverv/handlende".

1. svigerfars højeste stilling (DK)		Antal	%	Akk. %
1. Sognepræst	8	20,0	20,0	
2. Provst		5	12,5	32,5
3. Biskop		3	7,5	40,0
4. Konfessionarius/hofpræst	0	0,0	40,0	
5. Professor <i>theol.</i> /el. lign		2	5,0	45,0
6. Professor/el. lign.		3	7,5	52,5
7. Borgerligt erhverv/handlende		17	42,5	95,0
8. Håndværker	1	2,5	97,5	
9. Bondestand	0	0,0	97,5	
10. Ukendt ⁵⁸⁵		1	2,5	100,0
I alt		40	100,0	100,0

Ægtefællernes sociale herkomst var altså stort set identisk med biskoppernes. Gruppen af gejstlige og akademikere var ganske vist en anelse mindre, men så var der til gengæld flere børn af borgerskabet. Der kan altså ikke rokkes ved, at bispinderne kom fra den bedste ende af gejstligheden samt borgerskabet.

Nogle af biskopperne var gift mere end én gang. 12 var gift to gange, medens kun to var gift tre gange.

I andet ægteskab dominerede døtre af folk i borgerlige erhverv. Syv ud af de tolv ægtefæller tilhørte denne gruppe. Fire havde gejstlige fædre, medens en enkelt tilhørte gruppen af universitetsansatte udenfor det teologiske fakultet.

2. svigerfars højeste stilling (DK)		Antal	%	Akk. %
1. Sognepræst	1	2,5	2,5	
2. Provst		1	2,5	5,0
3. Biskop		1	2,5	7,5
4. Konfessionarius/hofpræst	1	2,5	10,0	
5. Professor <i>theol.</i> /el. lign.		0	0,0	10,0
6. Professor/el. lign	.	1	2,5	12,5
7. Borgerligt erhverv/handlende		7	17,5	30,0
8. Håndværker	0	0,0	30,0	
9. Bondestand	0	0,0	30,0	
10. Ukendt		4	10,0	40,0
11. Kun gift én gang		24	60,0	100,0
I alt		40	100,0	100,0

Lægger man tallene for første og andet ægteskab sammen, får man som resultat, at i alt 22 ægtefæller – eller 39,3 % - kom fra gejstlige hjem, medens 24 bispinder var født i borgerfamilier (42,8 %). Biskopperne giftede sig altså med akkurat de samme socialgrupper, som de selv kom fra. Derved bliver den sociale bevægelighed ret moderat.

⁵⁸⁵ I enkelte tilfælde er svigerfaderens stilling ukendt. Hvis der til gengæld foreligger data for en afdød ægtemand, er dennes data benyttet i stedet, da disse oplysninger i forbindelse med den sociale baggrund kan sidestilles med

Alle svigerfædres stilling (DK)	Antal	%	Akk. %
1. Sognepræst	9	16,1	16,1
2. Provst		6	10,7
3. Biskop		4	7,1
4. Konfessionarius/hofpræst	1	1,8	35,7
5. Professor <i>theol./el.</i> lign.		2	3,6
6. Professor/el. lign.		4	7,1
7. Borgerligt erhverv/handlende		24	42,8
8. Håndværker	1	1,8	91,0
9. Bondestand	0	0,0	91,0
10. Ukendt		5	8,9
I alt		56 ⁵⁸⁶	99,9

21 biskopper var født og opvokset i gejstlige hjem. Heraf blev de 16 gift med døtre fra gejstlige hjem. 76,2 % giftede sig altså med piger fra tilsvarende sociale forhold. Det giver i nogen grad indtryk af en lukket stand; altså en selvrekutterende præstestand med tendens til at udvikle præsteklaner. Men indtrykket er baseret på et endog meget lille antal personer. På den anden side var det almindeligt blandt alle stænder at gifte sig inden for egen stand.

11 af biskopperne giftede sig med præsteenker. For de ottes vedkommende skete det ved indgåelsen af det første ægteskab. Det var en konsekvens af, at den nye præst i sognet af og til overtog forgængerens enke som hustru for at undgå ekstraudgiften til enkepension.⁵⁸⁷

Når man betoner gejstlighedens tendens til at gifte sig inden for embedsstanden, må man også huske på, at der er flere tilfælde, hvor en kapellan og sognepræstens datter fattede gensidig interesse for hinanden. Ikke alene havde de den samme sociale baggrund, men i mange tilfælde var præstedøtrene i kraft af deres fædres embede altid at finde i kapellanernes nærmeste omgivelser. Og det forklarer jo egentlig en del...⁵⁸⁸

oplysninger om fædre.

⁵⁸⁶ Det samlede antal ægteskaber bliver 56, fordi alle biskopper var gift én gang, 12 var gift to gange, og to var gift tre gange.

⁵⁸⁷ Præsteenker havde ret til pension af kaldet; jf. Danske Lov (1683) 2-13-10.

⁵⁸⁸ I perioden 1536-1660 giftede over 20 % af de danske præster sig med forgængerens datter (8 %) eller enken (13,6 %). I 1700-tallet var de tilsvarende tal henholdsvis 9 og 7 %. I Sverige var denne udvikling mere markant. I Växjö var der i 1600-tallet 15,2 % af præsterne, som giftede sig med forgængerens datter og 10,3 %, som overtog enken. I 1700-tallet var de tilsvarende tal 21,2 og 9,4 %; i: Thomassen, 1996, s. 225-231.

Parallelle mønstre

Steinar Imsens norske resultater for perioden 1536-1660 har, ligesom på uddannelses- og karriereområdet, en slående lighed med de her beskrevne.⁵⁸⁹

De fleste norske biskopper kom typisk fra præstefamilier eller fra borgerfamilier. Altså nøjagtig de samme grupper som de danske biskopper efter 1660 tilhørte. Disse topposter indenfor kirkevæsenet kunne indfri borgerskabets sociale og erhvervsmæssige ambitioner. Derfor var de tiltrækkende. Kongen kunne samtidig regne med at finde loyale folk indenfor netop denne samfundsgruppe. Det fælles sociale ophav, den samme uddannelsesbaggrund og løbebane var medvirkende til at skabe et fællesskab i interesser og loyalitet. Det var med til at fremhæve et gruppetilhørsforhold blandt biskopperne i særdeleshed og indenfor gejstligheden i almindelighed. Det sidstnævnte aspekt finder Imsen understreget i den biskoppelige giftermålspraksis.

Næsten alle norske biskopper giftede sig med præstedøtre eller borgerjomfruer, hvortil døtre af andre offentlige embedsmænd som slotsskrivere, hofkirurger, lagmænd m.fl. også kan henregnes. Ægteskaberne var med til at udvikle den stadigt voksende stand af embedsmænd, der skulle blive adelens efterfølger som dominerende samfundsgruppe.

Der var med andre ord en ret klar tendens til, at den gejstlige elite blev knyttet sammen ved ægteskabs- og slægtskabsbånd. Denne tendens kan i nogen grad også findes blandt de danske biskopper efter 1660, om end den er mindre markant: tre biskopper var sønner af biskopper og fire ægtefæller var døtre af biskopper. Selv om tallene er små, vidner de dog om en vis social gruppedannelse.

Jesper Thomassen har i sin undersøgelse af de danske sognepræster i tiden 1536-1660 også analyseret ægteskabsmønstret blandt de højst placerede gejstlige. Her viser det sig, at ægteskabsmønstret i vidt omfang minder om bypræsternes. Forklaringen er naturligvis, at de fleste biskopper var gift før udnævnelsen. Det var typisk sket, medens biskopperne endnu var bypræster. I alt 53 bispefruer kendes fra perioden 1536-1660. 20 var af borgerlig herkomst, og heraf var de 16 rådmandsdøtre. Fem var bispedøtre og elleve var døtre af bygejstlige. Fem havde fædre, der var universitetsprofessorer, en havde en far, der var læge, og seks havde fædre med ansættelse ved hoffet. Kun tre af bispernes svigerfædre tilhørte gejstligheden på landet. En stor del af hofpræsterne havde et ægteskabsmønster, som var sammenfaldende med biskoppernes.⁵⁹⁰

Christian Larsens kortfattede analyse af adelsvældens biskoppers ægteskabsmønster⁵⁹¹ føjer ingenting til Thomassens konklusioner, så man må konstatere, at der – for så vidt – intet nyt er under solen. De danske biskoppers sociale standard blev fastlagt i de første årtier efter reformationen. Hvad der fulgte efter 1660 var blot en fortsættelse af gammelkendt praksis. Sammensætningen af borgerlige og gejstlige relationer er næsten ens. Det er i hvert fald ikke i disse forhold, man kan udlede et eventuelt vendepunkt i udnævnelsespolitikken.

I årene 1660-1746 adskilte heller ikke Norges eller hertugdømmernes biskopper sig markant fra de danske biskopper med hensyn til sociale tilhørsforhold.

Faders højeste stilling (Norge)	Antal	%	Akk. %
---------------------------------	-------	---	--------

⁵⁸⁹ Imsen, 1980, s. 150ff.

⁵⁹⁰ Thomassen, 1996, s. 227; Thomassen, 1998, s. 22f.

1. Sognepræst	8	30,8	30,8	
2. Provst		4	15,4	46,2
3. Biskop		3	11,5	57,7
4. Konfessionarius/hofpræst	0	0,0	57,7	
5. Professor <i>theol.</i> /el.lign.		1	3,8	61,5
6. Professor/el. lign.		2	7,7	69,2
7. Borgerligt erhverv/handlende		7	26,9	96,1
8. Håndværker	1	3,8	99,9	
9. Bondestand	0	0,0	99,9	
I alt		40	99,9	99,9

Både i Norge og i hertugdømmerne var biskopperne typisk opvokset i gejstlige hjem. Næsten 70 % af de norske superintendentter kom fra akademikerhjem, medens borgerskabet stod for resten. Billedet er stort set det samme i hertugdømmerne.

Faders stilling (Hertugdømmerne)		Antal	%	Akk. %
1. Sognepræst	5	62,5	62,5	
2. Archidiakon	1	12,5	75,0	
3. Borgerligt erhverv/handlende		1	12,5	87,5
4. Håndværker	1	12,5	100,0	
I alt		8	100,0	100,0

For årene 1660 til 1746 er de norske biskoppers ægteskabsmønster stort set identisk med de danskes. Hovedparten af hustruerne kom fra præste- eller akademikerhjem (53,8 %), medens en fjerdedel var børn af borgerskabet.

1. svigerfars højeste stilling (Norge)		Antal	%	Akk. %
1. sognepræst	6	23,1	23,1	
2. provst		3	11,5	34,6
3. biskop		4	15,4	50,0
4. hofpræst		0	0,0	50,0
5. professor <i>theol.</i> /el. lign.		0	0,0	50,0
6. professor/el. lign.		1	3,8	53,8

⁵⁹¹ Larsen, 2001, s. 105f.

7. borgerligt erhverv/handlende		6	23,1	76,9
8. håndværker	0	0,0	76,9	
9. bondestand	0	0,0	76,9	
10. ukendt		6	23,1	100,0
I alt		26	100,0	100,0

I de tilfælde, hvor en norsk biskop var gift to gange, var det i anden omgang typisk en datter af borgerskabet, han giftede sig med. Billedet er simpelthen nøjagtig magen til det danske.

2. svigerfars højeste stilling (N)	Antal	%	Akk. %
1. sognepræst	2	7,7	7,7
2. provst		0	0,0
3. biskop		1	3,8
4. hofpræst		0	0,0
5. professor <i>theol.</i> /el. lign.		0	0,0
6. professor/el. lign.		1	3,8
7. borgerligt erhverv/handlende		4	15,4
8. håndværker	0	0,0	30,7
9. bondestand	0	0,0	30,7
10. kun gift én gang		18	69,2
I alt		26	99,9

Alle svigerfædres stilling (Norge)	Antal	%	Akk. %
1. sognepræst	8	23,5	23,5
2. provst		3	8,8
3. biskop		5	14,7
4. hofpræst		0	0,0
5. professor <i>theol.</i> /el. lign.		0	0,0
6. professor/el. lign.		2	5,9
7. borgerligt erhverv/handlende		10	29,4
8. håndværker	0	0,0	82,3

9. bondestand	0	0,0	82,3	
10. ukendt		6	17,6	99,9
I alt		34	99,9	99,9

I 12 af 34 ægteskaber var både far og svigerfar gejstlige. I alt var 16 norske biskopper sønner af gejstligheden. Det betyder, at 75 % af gejstlighedens sønner giftede sig med piger fra samme stand. Den høje procentvise andel svarer til periodens danske (71,4 %), hvorved indtrykket af en selvrekruiterende præstestand styrkes. Kun i et enkelt tilfælde giftede en biskop sig med en præsteenke: langelandske Marcus Christenssøn Humbles anden kone var enke efter Humbles forgænger i embedet som biskop i Stavanger.

Blandt hertugdømmernes generalsuperintendenter var der seks, som kom fra gejstlige hjem. I to tilfælde tilhørte både far og svigerfar gejstligheden (33,3 %). Her var tendensen til giftermål inden for embedsstanden altså knapt så markant, men dog stadig betydelig.

Ægteskabsmønsteret blandt hertugdømmernes biskopper svarer stort set til det danske og norske, om end det her var borgerskabet, som – på bekostning af gejstligheden – leverede de fleste bispefruer.

1. svigerfars højeste stilling (Sl.-H.)		Antal	%	Akk. %
1. sognepræst	1	12,5	12,5	
2. provst		1	12,5	25,0
3. borgerligt erhverv/handlende		3	37,5	62,5
4. håndværker	1	12,5	75,0	
5. skipper		1	12,5	87,5
10. ukendt		1	12,5	100,0
I alt		8	100,0	100,0

Alle svigerfædres stilling (Sl.-H.)		Antal	%	Akk. %
1. sognepræst	1	10,0	10,0	
2. provst		1	10,0	20,0
3. borgerligt erhverv/handlende		4	40,0	60,0
4. håndværker	1	10,0	70,0	
5. skipper		1	10,0	80,0
6. generalmajor		1	10,0	90,0
10. ukendt		1	10,0	100,0
I alt		10	100,0	100,0

På baggrund af det foranstående kan man konkludere, at biskoppernes sociale tilhørsforhold var temmelig ens i alle tre dele af det danske rige. Og vender man blikket mod nabolandene Sverige og Finland – som i perioden begge var dele af det svenske rige – viser det sig, at mønsteret også her var stort set det samme.⁵⁹²

I 1925 kom F. J. Linders frem til, at over halvdelen af de svenske præster i 1600 og 1700-tallet var født i præstehjem. Fra midten af 1700-tallet begyndte andelen at falde, men var dog stadig meget betydelig.⁵⁹³ Siden nåede Sten Carlsson frem til en lidt mindre procent. Ifølge Carlsson var under 40 procent af de svenske præster fra præstehjem i 1680. Selvrekrutteringen var dog højere i de finske stifter. I 1700-tallets første halvdel lå præstesønnernes andel af gejstligheden nogenlunde stabilt på godt og vel 40 %. Knap 60 % af præstefruerne var præstedøtre. Af 117 præster, som i årene 1700 til 1865 blev udnævnt til biskopper, var 78 præstesønner. Også blandt domprovsterne var præstesønnerne i klart flertal.

Den store gejstlige selvrekruttering hænger blandt andet sammen med, at social deklassering var ret sjældent forekommende, bortset fra ugifte præstedøtre. Carlsson peger på præsteskabets høje kulturelle standard som et værn mod social degradering.

Der var i høj grad tale om en opadgående standscirkulation op til præstestanden. En almuesøn, der ville hæve sit oprindelige sociale niveau, blev præst og giftede sig med en præstedatter. Ved at gifte sig ind i en præstefamilie blev han hurtigere optaget i den nye stand, og deres børn fik nye muligheder for socialt advancement. Typisk var rækkefølgen: bonde – præst – (civil-)embedsmand.

I midten af 1700-tallet greb standsnivelleringen om sig. I den svenske civilforvaltning svækkedes sammenhængen mellem adelskab og embedsmænd, medens præstestandens homogenitet forblev uændret en tid endnu. Men andelen af studerende præstesønner var faldende, så en forandring var på længere sigt uundgåelig.⁵⁹⁴

Det kunne være hensigtsmæssigt at sikre sig loyale folk i visse embeder, for eksempel i grænseområder. Dét er en del af forklaringen på kongernes "udstedelse" af embedsarvelighed, altså at præstesønner fik ekspektance på deres fædres embeder. I andre tilfælde, hvor der ikke var en søn, som kunne overtage embedet, valgte menigheden ofte en præst, som ville tage enken eller datteren.⁵⁹⁵ Det kan opfattes som udtryk for sognets samhørighed med præstefamilien, og samtidig var det med til at fremme den gejstlige selvrekruttering.

Sikringen af loyale folk i grænseområder var aktuelt i Finland, hvor rigsregeringen selv besatte de største og bedste præsteembeder. Kontrollen med de finske menigheder var vigtig og kunne selvsagt ikke overlades til enhver. Derfor var den finske højgejstlighed næsten altid fra svenskfødte familier og dermed adskilt fra landets øvrige befolkning, ikke mindst det øvrige præsteskab.

I slutningen af 1600-tallet opstod nye finske præsteslægter i borgernes midte, og det havde både borgere, blandt andet rådmænd, og præster gensidig fornøjelse af. Præsterne fik kapital ved at indgå ægteskab med en borgerdatter, og borgeren fik øget yndest i svigersønnens menighed og dermed mere handel. En del præster kom fra storbondeslægter, for hvem præstestanden var et skridt op ad samfundsstigen.

⁵⁹² Viviane Barrie-Curien har undersøgt gejstlighedens sociale baggrund og opgaver i London Stift 1714-1800. Et vigtigt resultat er den store selvrekruttering og rekrutteringen blandt borgerstanden, som er en klar parallel til de nordiske landes rekrutteringsmønstre; i: Walsh, Haydon and Taylor (ed.), 1993, s. 86-109.

⁵⁹³ Linders, 1925, s. 144-152.

⁵⁹⁴ Carlsson, 1973, s. 200-206; 245ff.

⁵⁹⁵ Hernroth, 1989, s. 48; 74; 80.

Formue var i høj grad afgørende for optagelsen i de privilegeredes kreds. Det finske præstearistokrati var i sit udgangspunkt et produkt af en vedvarende forbindelse mellem præstestandens fornemste dele og pengemænd. På universiteterne satte pengene deres præg på studenternes sammensætning.⁵⁹⁶

Kort og godt var mønsteret det samme før og efter enevældens indførelse og på tværs af landegrænser i Norden.

Kapitel 16

Teologi

Ortodoksi og pietisme

En teologisk holdning og livsforståelse er vanskelig at sætte i skema. Teologisk "god tone" vil til enhver tid være præget af nogle toneangivende personligheders synspunkter, medens de blegere skikkelser blot følger med i de førstnævntes kølvand. Derved opstår tendensen til en vis ensrettethed, når man betragter en periode som helhed, og det åbner muligheden for at undersøge, hvornår kursen lægges om.

Det er klart, at ikke alle biskopper var lige markante personligheder. Men nogle var, og de er interessante, når det teologiske aspekt i bisperekrutteringen sættes under lup. Det nedenstående bør af samme grund kun betragtes som nogle retningsvisende tendenser. En biskop behøvede jo ikke være en hverken markant eller betydelig teolog. En stor del af biskopperne forbliver af samme grund ofte ganske anonyme i kirkehistorien.

Det er ikke usædvanligt at lade året 1700 danne skel mellem ortodoksi og pietisme i Danmark. Og skillelinien er for så vidt udmærket, hvis man tænker på de nye religiøse strømninger, der var på vej ind i Danmark på dette tidspunkt. Præsten Philipp Jacob Speners fromhedsideal vakte stor opmærksomhed. Fra universitetet i Halle spredtes den

⁵⁹⁶ Suolahti, 1927, s. 12; 171; 354-364; 375.

pietistiske teologi og nåede blandt andet Danmark gennem hertugdømmerne og det tyskprægede danske kongehus. Den nye hofpræst, Frantz Julius Lützens, oprettede, sammen med Frederik IVs dronning Louise, skoler for Københavns fattige børn. Efter engelsk forbillede havde den senere Aalborg-biskop, Frands Thestrup, fra 1690'erne taget fat på at give ungdommen en grundigere kristendomsundervisning. Det fornemmedes, at noget nyt var under opsejling.⁵⁹⁷

Teologerne på Københavns Universitet kunne naturligvis ikke undgå at bemærke de nye tanker, men her stod den ortodokse teologi urokket en tid endnu. Først med den pietistisk vakte Christian VIs tiltræden i 1730 begyndte der for alvor at komme et pietistisk islæt; især med ansættelsen af den tyske teologiprofessor Jeremias Friedrich Reuss i 1732.⁵⁹⁸ Det sene teologiske omslag på universitetet skal nok ikke alene ses som tegn på religiøs konservatisme, men i høj grad også som udtryk for den binding det teologiske fakultet uundgåeligt havde til enevoldskongen.⁵⁹⁹

Biskoppernes teologi

Hvad var biskoppernes teologi? Og var der sammenhæng mellem teologi og udnævnelse? Det siger sig selv, at værdien af en opdeling i teologi er stærkt diskutabel. Det er jo umuligt at anlægge objektive kriterier for vurderingen i hvert enkelt tilfælde.⁶⁰⁰

Indtil ca. 1700 var alle udnævnte biskopper teologisk set ortodokse. På dette tidspunkt eksisterede der knapt nok et alternativ til den lutherske ortodoksi. Enhver anden indfaldsvinkel til den kristne tro blev betragtet med mistro.⁶⁰¹

Ved indgangen til det 18. århundrede var det stadig ortodoksien, der rådede, og det vedblev mere eller mindre i hele Frederik IVs regeringsperiode (1699-1730). Af de 11 bispeudnævnelser i årene 1699-1730 var der – måske bortset fra en enkelt⁶⁰² - ingen deciderede pietister i de danske biskoppers kreds. Folk som for eksempel biskop Frands Thestrup i Aalborg og Johannes Trellund i Viborg var påvirkede af de nye strømninger, men de var som udgangspunkt ortodokse.

Der var altså ikke et væsentligt pietistisk islæt blandt biskopperne i denne periode. Kongehuset ansporede heller ikke til det, eftersom Frederik IV indtil sine sidste år stort set var uden religiøs alvor. Dronning Louise tegnede hoffets pietistiske linie, men hun stod uden for indflydelse.⁶⁰³

I 1730 skete der en ændring. Christian VI overtog tronen, og den nye konge var stærkt grebet af den pietistiske vækkelse. Det satte sig spor i bispeudnævnelserne. Det er ikke utænkeligt, at enkelte teologer så det nyttige i at lade deres teologiske standpunkt påvirke lidt af enevoldsmonarkens holdning. Omvendt havde der i adskillige år været klare pietistiske bevægelser inden for kirken, om end det ikke havde sat sig markante spor øverst oppe i det kirkelige hierarki.

Fra 1730 til 1746 udnævntes otte nye biskopper. Her møder vi blandt andet de to pietistiske brødre Broder og Hans Adolph Brorson, som blev biskopper i henholdsvis Aalborg og Ribe, samt Sjællands biskop Peder Hersleb og fynske Christian Ramus. Den pietistiske tendens i bispeudnævnelserne er ganske klar og svarer i øvrigt godt til det teologiske

⁵⁹⁷ Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 16ff; 25ff.

⁵⁹⁸ Ellehøj m.fl. (red.), 1980, s. 223ff.

⁵⁹⁹ Der er ingen tvivl om de ortodokse teologers opbakning til det nye styre; i: Ellehøj m.fl. (red.), 1980, s. 168f; 177.

⁶⁰⁰ Vurderingen er først og fremmest foretaget på baggrund af oplysninger i *Dansk biografisk Leksikon*, hovedsageligt 3. udg. 1979ff, *Kirkeleksikon for Norden*, 1900-1929, Wibergs præstehistorie, 1870-1873/1960, og Pedersen, 1945 og 1948.

⁶⁰¹ Ellehøj m.fl. (red.), 1980, s. 165ff.

⁶⁰² Biskop Johs. Oksen (biskop i Ribe 1712-1713, i Aarhus 1713-1738) kan på mange måder betegnes som pietist. Især forsvarede han de pietistiske bevægelser i København og havde nær kontakt til hofpræst Lützens. Desuden var han en overgang tilsynsmand for Trankebarmissionen, som var et foretagende af pietistisk oprindelse; i: Pedersen, 1945.

⁶⁰³ Koch og Kornerup (red.), 1951, bl.a. s. 111f.

omslag, Københavns Universitet oplevede i 1730'erne.⁶⁰⁴ Universitetet fik i 1732 ny fundats, som bar præg af, at universitetets liv skulle lægges i faste og velordnede rammer under enevoldskongens og regeringens opsyn. Det var vigtigt med et fast enevældigt greb om embedsmændene. I den sammenhæng var en ensrettet, kontrolleret uddannelse et godt sted at begynde.⁶⁰⁵

Med Christian VI trængte pietismen for alvor ind i den danske statskirke. De nye biskopper var pietister, men også på lavere niveau stod pietismen stadig stærkere. Med en klar pietistisk kurs var Københavns Universitet med til at cementere denne udvikling i Danmark.

Kapitel 17

Alder og embedstid

Over halvdelen af periodens biskopper (21 personer eller 52,5 %) nåede deres biskoppelige værdighed i 40-års alderen, typisk i slutningen af fyrrerne. Tiltrædelsesalderen var i gennemsnit 46 år.

Det krævede dygtighed og erfaring at blive biskop. Derfor må det undre, at to blev udnævnt som 29-årige.

Bartholomæus Deichmann blev ved biskop Hans Baggers hjælp feltpræst i 1693 og i 1700 biskop i Viborg. Biskop

⁶⁰⁴ I Norge synes der ikke at være pietistiske biskopper før Christian VI's regeringstiltræden. Herefter udnævnes blandt andet Trondhjem-biskoppen Eiler Hagerup i 1731 og Kristianssand-biskoppen Jakob Kærup i 1733.

⁶⁰⁵ Ellehøj m.fl. (red.), 1980, s. 217f.

Bagger var også selv kun 29 år, da han blev biskop. Det kunne han takke sin svoger, Peder Schumacher Griffenfeld, for. De to unge mænd blev altså biskopper takket være gode kontakter.

Biskopperne i aldersgruppen 31-40 år tilhørte alle den gejstlige elite. Fire var professorer, en var provst og en var hofpræst. Med en enkelt undtagelse havde alle embede i København. Kongens og centraladministrationens udvælgelseskriterier ses med andre ord tydeligt i disse unge biskoppers eksempler.

Tiltrædelsesalder (Danmark)	Antal	%	Akk. %	
26-30 år		2	5,0	5,0
31-35 år		2	5,0	10,0
36-40 år		4	10,0	20,0
41-45 år		9	22,5	42,5
46-50 år		12	30,0	72,5
51-55 år		6	15,0	87,5
56-60 år		4	10,0	97,5
61-65 år		1	2,5	100,0
I alt		40	100,0	100,0

Bortset fra to døde alle i embedet,⁶⁰⁶ og eftersom bispernes gennemsnitlige levealder var omkring 63-64 år, blev den gennemsnitlige embedsperiode noget i nærheden af 17 år.⁶⁰⁷ Gennemsnittet dækker imidlertid over den omstændighed, at temmelig mange sad i bispeembedet i en periode af 25-30 år. Den længste embedsperiode var Broder Brorson, som var biskop i Aalborg i 41 år, fra 1737 til 1778.

Embedsperiode (Danmark)	Antal	%	Akk. %
1-5 år	5	12,5	12,5
6-10 år	7	17,5	30,0
11-15 år	9	22,5	52,5
16-20 år	5	12,5	65,0
21-25 år	2	5,0	70,0
26-30 år	9	22,5	92,5
31-35 år	2	5,0	97,5
36-40 år	0	0,0	97,5
41-45 år	1	2,5	100,0
I alt	40	100,0	100,0

⁶⁰⁶ Viborg-biskopperne Bartholomæus Deichmann (1671-1731) og Søren Jacobsen Lintrup (ca. 1669-1731) forflyttedes begge til anden tjeneste efter nogle år i embedet, men blev begge afskediget efter Frederik IV's død i 1730.

⁶⁰⁷ I de tre tilfælde, hvor en person har beklædt to på hinanden følgende bispeembeder, er embedsperioden beregnet som én samlet embedstid. Embedstiden for adelsvældens biskopper (1537-1660) var ligeledes gennemsnitligt 17 år; i: Larsen, 2001, s. 110.

I Norge er billedet praktisk talt det samme som i Danmark. Den gennemsnitlige tiltrædelsesalder var 45 år, og gennemsnitslevealderen var 63 år. I Norge er der dog ikke, som i Danmark, eksempler på biskopper i slutningen af tyverne. Vel blandt andet fordi unge ambitiøse teologer med de nødvendige kontakter til hof og centraladministration ikke stræbte så meget efter embede i Norge.

Tiltrædelsesalder (Norge)	Antal	%	Akk. %
31-35 år	3	11,5	11,5
36-40 år	4	15,4	26,9
41-45 år	6	23,1	50,0
46-50 år	5	19,2	69,2
51-55 år	2	7,7	76,9
56-60 år	4	15,4	92,3
ukendt alder	2	7,7	100,0
I alt	26	100,0	100,0

Embedsperiode (Norge)	Antal	%	Akk. %
1-5 år	4	15,4	15,4
6-10 år	6	23,1	38,5
11-15 år	4	15,4	53,9
16-20 år	8	30,8	84,7
21-25 år	0	0,0	84,7
26-30 år	1	3,8	88,5
31-35 år	1	3,8	92,3
36-40 år	0	0,0	92,3
41-45 år	1	3,8	96,1
46-50 år	1	3,8	99,9
I alt	26	99,9	99,9

I Slesvig og Holsten var biskoppernes gennemsnitlige levealder knapt 65 år, og tiltrædelsesalderen omkring 53 år. En enkelt af biskopperne var meget ung ved sin tiltrædelse, kun 30 år. Det var Stephan Klotz, som beklædte generalsuperintendenturet til sin død 32 år senere. Selv om Klotz sad i embedet under enevælden, er han egentlig ikke repræsentativ for enevældens bisperekruttering. På den tyske kanslers anbefaling udnævntes han nemlig i 1638, hvor Christian IV ønskede ensartethed i de kirkelige forhold i de kongelige dele af Slesvig og Holsten.

Tiltrædelsesalder (Sl.-H.)	Antal	%	Akk. %
26-30 år	1	12,5	12,5
31-35 år	0	0,0	12,5
36-40 år	0	0,0	12,5
41-45 år	2	25,0	37,5
46-50 år	0	0,0	37,5
51-55 år	1	12,5	50,0
56-60 år	1	12,5	62,5
61-65 år	1	12,5	75,0
66-70 år	2	25,0	100,0
I alt	8	100,0	100,0

Embedsperiode (Sl.-H.)	Antal	%	Akk. %
1-5 år	4	50,0	50,0
6-10 år	1	12,5	62,5
11-15 år	1	12,5	75,0
16-20 år	0	0,0	75,0
21-25 år	1	12,5	87,5
26-30 år	0	0,0	87,5
31-35 år	1	12,5	100,0
I alt	8	100,0	100,0

Afstamning synes ikke at spille ind på valget af biskopperne i Danmark. Kun syv (17,5 %) stammede fra det stift, hvor de blev biskopper. 65,0 % eller 26 kom fra andre egne af Danmark, og endelig var der syv nordmænd, som blev biskopper i Danmark.

I Norge er billedet næsten det samme, og så forstår man pludselig afstammingsens store betydning: langt hovedparten af Danmarks og Norges biskopper var nemlig danske. Det var vigtigt, at kontrollen og styringen af det fjerne norske rige var i gode og loyale hænder – som oftest danske. Steinar Imsen så superintendentudnævnelserne 1536-1660 som udtryk for en bevidst kongelig politik. Ikke alene i Norge, men også i Danmark, selv om den centraliserede udnævnelsespolitik fra begyndelsen var mere utilsløret i Norge. Norge var jo – med Imsens ord – erobret land, og det var derfor nødvendigt at have særlig god kontrol med embedsudnævnelserne her.⁶⁰⁸

Den udstukne linie i udnævnelsespolitikken efter 1660 var altså både i Danmark og Norge en fortsættelse af den gammelkendte praksis.

⁶⁰⁸ Imsen, 1980, s. 155.

Sikringen af loyale folk i grænseområder var i øvrigt ikke noget specielt dansk-norsk fænomen. Som tidligere vist besatte rigsregeringen selv de største og bedste præsteembeder i Finland, og den finske højgejstlighed kom næsten altid fra svenskfødte familier.⁶⁰⁹

Biskoppernes fødested (Norge)	Antal	%	
Født i Norge – inden for stiftet	2	7,7	
Født i Norge – uden for stiftet	6	23,1	
Født i Danmark	16	61,5	
Født i hertugdømmerne	2	7,7	
I alt	26	100,0	

For hertugdømmerne gælder det, at fire – altså halvdelen – af generalsuperintendenterne var født inden for Slesvig og Holstens grænser, medens de andre fire stammede fra det øvrige Tyskland.

Kapitel 18

Sammenfatning og perspektivering

De danske biskoppers uddannelsesmæssige baggrund var ret ensartet. Stort set alle havde en teologisk embedseksamen. De fleste havde desuden suppleret deres embedseksamen med en magister- eller doktorgrad, ligesom studier ved udenlandske universiteter var hyppigt forekommende. Det var en udvikling, som faldt helt i tråd med tiden før 1660, om end der nu var tendens til en større specialisering end hidtil. I sammenligning med den almindelige præstestand var biskopperne stort set alle meget veluddannede.

⁶⁰⁹ Suolahti, 1927, s. 171; 375.

Det var ikke landsbypræsterne, som besatte bispeembederne. Karrieremønsteret viser klart, at det enevældige styre foretrak folk med administrativ og ledelsesmæssig erfaring. Derfor blev provsterne attraktive bispeemner. Sammen med den øvrige gejstlige elite – professorer og hofpræster – var provsterne den reelle rekrutteringsbasis ved bispeudnævnelser. Kun få sognepræster opnåede at blive biskop, og i flere tilfælde var specielle kontakter af forskellig art udslagsgivende. I den forbindelse kan det nævnes, at rekrutteringen geografisk set i vidt omfang blev foretaget blandt den københavnske gejstlighed.

Biskoppernes sociale bevægelighed var ret begrænset. Omkring halvdelen af biskopperne var rundet af præsteslægt og giftede sig tilsvarende med præstedøtre. Udenfor præstestanden var det typisk borgerfamilierne, der leverede de fleste biskopper såvel som bispefruer. En teologisk uddannelse var jo borgerfamiliernes mulighed for at nå højere op ad den sociale rangstige. Indtrykket af en fasttømret gejstlig stand er ubestrideligt.⁶¹⁰

Bispeudnævnelserne for hele perioden viser en klar ortodoks retning i tiden indtil 1700. I Frederik IVs regeringstid fortsætter denne retning, om end der også dukker teologisk midtsøgende folk op. Fra 1730 ændres politikken til først og fremmest at udnævne pietister. Denne linie falder godt i tråd med den pietistiske udvikling, Københavns Universitet undergår i samme periode. Det er med andre ord først under Christian VI, at pietismen for alvor når til tops i det danske gejstlige hierarki.

Når man sammenligner den danske bisperekruttering 1660-1746 med den slesvig-holstenske og ikke mindst den norske, er ligheden mellem de tre rigsele slående. Tilsvarende er lighederne mellem tiden før og efter 1660 betydelige. Både når det angår rekrutteringsgrundlag og udnævnelserpolitik.

Spørgsmålet er så: hvorfor skete der ingenting? Hvorfor var biskoppernes herkomst og karrieremæssige baggrund den samme før og efter 1660? Og svaret lyder: fordi der ikke var behov for ændringer. Men hvorfor var der ikke det? For at sætte svaret i perspektiv må vi tage en lille omvej omkring den verdslige administration. Her, hvor embedsmændenes karriere afhang af kongens gunst, skete der store omvæltninger efter 1660. Udnævnelseretten til ledende embeder var en afgørende magtfaktor, og enevældens styrke var i høj grad afhængig af, at embedsmændene følte sig knyttet til kongen. Det gav loyalitet og lydighed.⁶¹¹

Et godt eksempel er amtmændene og stiftamtmandene. Kort efter enevældens indførelse blev lenene afløst af amter, og de nye amtmænd blev kongelige embedsmænd.⁶¹² I 1663 var 25 af de tidligere 46 lensmænd, som nu var blevet amtmænd, forsvundet fra deres embede. Ni var døde, tre havde fået andre embeder, og 13 var blevet afskediget af Frederik III. Det betød, at kun 21 fulgte med over i det nye amtmandskorps. Afskedigelser var et helt nyt fænomen, som efter enevældens indførelse var blevet muligt, men også nødvendigt for at sikre loyaliteten overfor monarken. Der var mange afskedigelser i enevældens første ti år.⁶¹³

Før enevælden havde adelen været ene om at besætte amtmandsembederne, men efter 1660 stod det klart, at dét monopol var væk. Kvalifikationskravene til amtmændene var først og fremmest høj social position, dygtighed og kongens tillid. Amtmandsembedet var eftertragtet på grund af stillingens magtposition og prestige. Lønnen kunne til

⁶¹⁰ Biskoppernes sociale tilhørsforhold minder en hel del om professorernes ved Københavns Universitet. Og det kan jo ikke undre, eftersom en del af biskopperne netop kom fra et professorat. Universitetsprofessorerne var i udpræget grad præste- og professorsønner eller embedsmandsbørn. Derved opstod efterhånden en vis selvrekruttering, som efterfølgende skabte store professorslægter; i: Ellehøj m.fl. (red.), 1991, s. 232-248; 406-410.

⁶¹¹ Jensen, 1987, s. 310f.

⁶¹² Pedersen, 1998, s. 35ff.

⁶¹³ Pedersen, 1998, s. 39ff; 47f.

gengæld ikke engang dække de med embedet forbundne udgifter. Disse omstændigheder – kombineret med kravet om høj social position – betød, at adelen alligevel skulle komme til at dominere i kredsen af amtmænd i mange år frem. De havde kontakterne til hoffet og centraladministrationen, og de havde gudsindtægter til at supplere den beskedne amtmandsløn.

Nogle amtmænd blev – ligesom enkelte biskopper – udnævnt for at slippe for deres tilstedeværelse i København. I 1700-tallet blev det ligefrem fast praksis, at uønskede ledende embedsmænd i centraladministrationen blev stiftamt- eller amtmænd.

Efter 1700 blev behovet for juridisk uddannelse mere og mere påkrævet, og i takt hermed steg de borgerliges andel af amtmandsembederne. Kun stiftamtmandene var altid adelige.⁶¹⁴

I den civile centraladministration skete der også mangt og meget efter enevældens indførelse. Aktivitetsniveauet og centraliseringen var stærkt stigende, og det krævede sagkyndige embedsmænd. Især med indførelsen af et decideret juridisk studium i 1736 kom der fart i professionaliseringen af centraladministrationen.⁶¹⁵

Byfolk fik en stor rolle i den enevældige administration, men jo højere man kom i hierarkiet, jo flere kom der fra herregårdene. Den sociale mobilitet var derfor beskednen, hvilket også ses af den markante selvrekuttering, hvor sønner fulgte i deres embedsmandsfædres spor. I flere tilfælde var embedsmændene også svigersønner af embedsmænd, og det kunne kun gavne karrieren, da svigerfædrene i reglen var på lidt højere niveau end fædrene.⁶¹⁶

Adelen havde fortrinsvis embeder i de højere institutioner, hvor de akademisk uddannede embedsmænd dominerede. Der var den sammenhæng mellem alder og embede, at jo højere et embede var, jo højere var embedsmandens alder. Det almindeligste var at trække sig tilbage, når man var i begyndelsen af tresserne, men mange beholdt deres embede, til de var i halvfjerdsere, og det var i sig selv medvirkende til, at mange døde i embedet. Den forholdsvise andel, der døde i embedet – 21 procent – var dog langt mindre end blandt bisperne, hvor der stort set ikke fandt pensioneringer sted. Fyringsrunder var sjældne, men de forekom – blandt andet ved Christian VI's regeringstiltræden i 1730, hvad der som tidligere vist også gik ud over to biskopper.⁶¹⁷

Men tilbage til spørgsmålet: hvorfor var der ikke behov for ændringer i bisperekutteringen efter 1660? Hvorfor skete der ikke noget nyt?

Det gjorde der for det første ikke, fordi Kirkeordinansens forskrifter om bispevalgproceduren som allerede nævnt var gået af brug længe inden enevældens indførelse, og udnævnelserne blev i stedet foretaget centralt for at sikre sig de rette mænd i embederne.⁶¹⁸ Da enevælden blev indført, var der derfor ikke behov for at ændre på noget. Den reelle udnævnelseret havde kongen og centraladministrationen jo på forhånd, og med Danske Lov kom der egentlig bare overensstemmelse mellem lovgivning og praksis.

For det andet var den gejstlige stand et langt stykke ad vejen selvrekutterende, og nye medlemmer af standen kom først og fremmest fra borgerstanden. Sådan havde det været siden reformationen, hvorimod stort set alle andre topembedsmænd tilhørte adelen. Efter 1660 blev der foretaget en barsk oprydning blandt amtmændene og mange andre

⁶¹⁴ Pedersen, 1998, s. 113ff; 194ff.

⁶¹⁵ Gøbel, 2000, s. 16, 133.

⁶¹⁶ Gøbel, 2000, s. 53f, 58, 78-82, 127 (tabel 33).

⁶¹⁷ Gøbel, 2000, s. 110, 122, 168, 177, 197, 200, 205 (tabel 71).

⁶¹⁸ Imsen, 1980, s. 155; Jørgensen, 1983, s. 453f; Rørdam, KS 2. rk., 3. bd., 1872-73, s. 89ff.

grupper i administrationen. Kongen kunne vælge frit og gjorde det, men i den gejstlige stand var der ganske enkelt ingen gammeladel, som skulle stækkes.

For det tredje skulle biskoppernes loyalitetsfølelse ikke oparbejdes, for den var der allerede. Gejstligheden havde jo længe samarbejdet med kongemagten om at fuldføre det fælles mål: skabelsen af et gennemført kristent samfund.

Rekrutteringen af de danske biskopper efter 1660 fortsatte altså som hidtil, fordi bispeudnævnelserne i en vis forstand var foretaget enevældigt længe inden enevældens indførelse. Med reformationen i 1536 påtog kongen sig jo sit ansvar som kristen øvrighed og gennemførte den omdannelse, som den katolske kirkes forsømmelighed havde nødvendiggjort. Det gav på den ene side en hidtil ukendt kongelig kontrol over kirke og gejstlighed, men det indebar på den anden side en bundethed til løsningen af det kirkelige projekt, som staten dermed havde overtaget.

De udeblevne rekrutteringsmæssige forandringer blandt bisperne efter 1660 viser, at staten stadig tog kirkens projekt – skabelsen af det fuldkomne kristne samfund – alvorligt. Målet var kort og godt uforandret og krævede derfor heller ikke ændringer i rekrutteringspolitikken.

Tredie del

Biskopperne og
kirkepolitikken

1660-1746

I. Tiden 1660-1699

Kapitel 19

Ortodoksien

Systemerne

Ortodoksien havde to kendetegn, som henholdsvis pegede bagud og fremad.

Den store vægt på systemer og teologiske bekendelsesskrifter fungerede som en manifestation af den lutherske lære. Der var brug for teologisk klarhed, så man til mindste detalje vidste, hvad der var den sande lære. Det forklarer fremkomsten af de store systematiske lærebøger i dogmatik, blandt hvilke Johann Gerhards ni-binds *Loci theologici* (1582-1637) var det vigtigste arbejde, som blandt andet inspirerede danske Jesper Brochmand til at skrive *Universæ Theologiæ Systema* (1633). Fælles for tidens udgivelser var, at de var omfangsrige med en enorm detaljerigdom og alle fulgte samme skema i opbygningen: skabelse, syndefald, frelse og de såkaldt ”sidste ting”.

Men samtidig med fokuseringen på den rette lære spirede der flere steder i Europa noget nyt frem, nemlig et nyt luthersk fromhedsideal, som fik sin egentlige opblomstring under pietismen. Det klareste tegn på denne nyudvikling kom med Johann Arnds *Vier Bücher vom wahren Christentum* (1605-1610), hvor han fremhævede Guds møde med det enkelte menneske i sjælen samt behovet for bøn og bod. Det handlede om personlig fromhed og inderlighed.⁶¹⁹

Kirken og vækkelserne

I Nederlandene blev remonstranterne – som hævdede, at Guds nådestilbud gjaldt alle – især bakket op af borgerne, som ønskede statskirkelighed sammen med en religiøs tolerance og politisk frihed, som gavnede handel og industri. På den modsatte fløj stod de ortodokse, som ønskede et teokrati, hvor kirken var uafhængig af staten. Ved en synode i 1618-1619 vandt de ortodokse, men der blev alligevel plads til en stor religiøs tolerance for remonstranter, mennoniter, engelske puritanere og flere andre, som dannede deres egne menigheder. Tilmed udrød der en vækkelsesbevægelse i den ortodokse kalvinske statskirke, hvor der opstod krav om ”rene” menigheder, hvor man skulle tage afstand fra dans, kortspil, drikkeri og teater. Det lykkedes dog stort set at holde vækkelsesbevægelsen inden for kirkens rammer.⁶²⁰

Det er mere, end man kan sige om udviklingen i England, hvor den etablerede kirke blev udfordret af puritanerne, som ikke nødvendigvis ville bryde med kirken, men ønskede ændringer i gudstjenesten og kirkestyret. Den personlige fromhed var vigtigere end ritualer, mente puritanerne, som måtte leve med, at modstandernes spottende betegnelse ”de rene” – puritanerne – klæbde til dem. Kongen og statskirken var enige om at modarbejde puritanernes krav, og da kong Karl I og ærkebiskop Laud i 1630’erne ville gennemtvinge anglikansk liturgi i det presbyterianske Skotland, blev der borgerkrig, som bredte sig og endte med puritanernes sejr og ærkebiskop Lauds henrettelse. Sejren blev dog forholdsvis kortvarig og i løbet af Karl IIs regeringstid (1660-1685) blev den anglikanske bispestyrede kirke atter genoprettet.⁶²¹

Hvordan det stod til i Danmark, ved vi jo allerede. Som nævnt blev den danske ortodoksi først og fremmest formuleret af Jesper Brochmand,⁶²² og selv om enevældens indførelse satte sit klare præg på landets styring, var det

⁶¹⁹ Lausten, 1997, s. 189f. Holmquist og Nørregaard, 1949, s. 386-389. Koch og Kornerup (red.), 1959, s. 221-225.

⁶²⁰ Lausten, 1997, s. 191f. Se endvidere: Holmquist og Nørregaard, 1949, s. 322-329, som redegør nærmere for det mangeartede nederlandske menigheds- og trosliv.

⁶²¹ Lausten, 1997, s. 192-195. For en nærmere redegørelse se: Holmquist og Nørregaard, 1949, s. 330-346.

⁶²² Paradoksalt nok tog Brochmand sig af Jesper Baltzarsen Könechen og hjalp ham med at blive student. Könechen fik sin teologiske attestats, blev huslærer og fik tilbudt flere præsteembeder, men han udviklede imidlertid sværmeriske tilbøjeligheder, muligvis inspireret af en kvækers besøg i København i 1657. Da ærkebiskop Hans Svanes kirkebøn ved en bestemt lejlighed indeholdt vendingen ”Herrens Salvede” om den enevældige konge, protesterede Könechen, da man ikke kunne tillægge en jordisk konge prædikater, som kun tilkom Kristus alene. Disse udtalelser sendte Könechen i

ikke uden videre tilfældet inden for kirkelivet. Gejstligheden skulle nok holde orden i eget hus og arbejdede ihærdigt på at levere den guddommelige legitimation af enevælden. Hans Wandal var chefideologen, men han fik opbakning fra kolleger på alle niveauer, da det var i hele gejstlighedens – og kirkens – interesse at fastslå enevældens guddommelige karakter.

I et nordeuropæisk perspektiv var der, trods tidens store læggen vægt på rettroenhed og en deraf følgende konservativ teologisk synsvinkel, en sideløbende udvikling i retning af større religiøs mangfoldighed. Denne dobbelthed kan på sin vis illustreres ved de to nedenstående eksempler fra Danmark. Danske Lov og Kirkeritualet havde rod i traditionen og den rette lære, medens diskussionen og gennemførelsen af en – ganske vist ret begrænset – religionsfrihed bar kimen til en fremtidig pietistisk, individuel tro i sig.

Kapitel 20

Enevældens lovrevision – Danske Lov og Kirkeritualet

Forskningssynspunkter

I forbindelse med gennemgangen af bispeembedets indhold og funktioner blev enevældens kirkelovgivning omtalt, herunder også Danske Lov af 1683.⁶²³ Det må derfor være tilstrækkeligt at ridse forløbet meget kort op her:

Allerede i 1661 tog Frederik III initiativ til en gennemgribende revision af lovgivningen. Den kirkelige del af lovgivningen – som bestod af Kirkeordinansen fra 1539, de 26 Riberartikler og første bog af Christian IVs store reces fra 1643 – skulle revideres af biskopperne sammen med de mest erfarne provster. Ændringerne blev i det store og hele ret begrænsede, for gejstligheden bekymrede sig tydeligvis mere om at bevare gamle regler end at foreslå nye.

Efter tre lovkommissioner blev juraprofessoren Rasmus Vinding bedt om at udarbejde en samlet lovebog, som siden blev revideret af først landsdommerne og siden fire revisionskommissioner. Trods det langvarige forløb var Danske Lov af 1683 først og fremmest en samling af den eksisterende lovgivning.

V. A. Secher og Chr. Støchel udgav i årene 1891-1894 en stor kildesamling med *Forarbejderne til Kong Kristian V.s Danske Lov*. Selv om kilderne blev fulgt af en grundig kommentar, gav udgiverne sig naturligt nok ikke i kast med en samlet vurdering af lovarbejdet.⁶²⁴ Den del af arbejdet tog Stig Juul – som tidligere omtalt⁶²⁵ – sig af. Han stillede spørgsmålet: var Danske Lov en kodifikation eller en kompilation? Og han svarede selv, at det var en kompilation, altså en samling af tidligere tiders danske lovgivning, som derfor allerede var forældet ved sin udgivelse i 1683.⁶²⁶

fængsel i 1663, og han blev senere dømt i kongens nåde og unåde på grund af sine udtalelser om statsmagten; i: Rørdam, KS 2. rk., 3. bd., 1864-66, s. 225-261.

⁶²³ Afsnittet "Enevældens kirkelovgivning" i kapitel 5.

⁶²⁴ Secher og Støchel (udg.), 1891-92 og Secher og Støchel (udg.), 1893-94.

⁶²⁵ Afsnittet "En sammenfatning" i kapitel 7.

⁶²⁶ Juul, 1954, s. 10f; 72-81

Denne konklusion er blevet udgangspunkt for senere vurderinger af lovarbejdet, for når Danske Lov var en samling af før-enevældig dansk lovgivning, bliver året 1660 ikke så skelsættende, som den ældre forskning har villet gøre det. Svend Ellehøj har således konkluderet, at Danske Lov siger langt mere om enevældens begrænsede betydning for det danske samfunds struktur end den langt strammere og hurtigere udarbejdede Kongelov, som stort set kun har sat sig spor i Danske Lovs forfatningsregler.⁶²⁷ Samme tankegang præger Wolfgang Wagners karakteristik af absolutismens indførelse som en omvæltning, der overvejende begrænsede sig til det politiske felt.⁶²⁸

Jens Ulf Jørgensen hæfter sig ved, at enevældens nye kirkeret blev mere overskuelig, men derudover næsten som før. I den forbindelse er det nok vigtigt at huske på, at allerede kort efter Kirkeordinansens ikrafttræden afgjorde Christian III selv – eller i samråd med rigsrådet – alle kirkelige spørgsmål. I det lys synes enevælden ikke at være nogen nyskabelse i 1660.⁶²⁹

De udeblevne fornyelser i Danske Lov er et af elementerne i den kontinuitetstankegang, som har præget synet på statsomvæltningen 1660 i de senere år. En samlet fremlæggelse af denne tolkning kan man finde i Knud J. V. Jespersens *Danmarks historie. Bind 3. Tiden 1648-1730* fra 1989, hvor det påvises, at magtstatens og skattestatens fremvækst er så udtalt inden 1660, at der på mange måder blot er tale om en videreudvikling af en samfundsstruktur, hvis grundlag skal søges allerede i 1630'erne.⁶³⁰

Hvad er det så, der gør, at vi alligevel skal opholde os lidt ved historien om Danske Lovs tilblivelse? – vi kender jo resultatet. Jovist, men vi mangler at se på gejstlighedens rolle i lovarbejdet. Repræsenterede teologerne konservative holdninger om at bevare mest muligt af det gamle? Eller gik de simpelthen så vidt, at deres ønsker ikke kunne indfries under den nye enevælde?

I en vis forstand kom begge synspunkter til at spille en rolle, men på hver sit tidspunkt i forløbet.

Lovkommissionerne i 1660'erne

Den 12. januar 1661 foreslog Statskollegiet, at Frederik III skulle udnævne en kommission, der kunne revidere lovgivningen. Kun 14 dage senere udgik det kongelige missive, som satte det langvarige revisionsarbejde i gang. Otte adelige, fire lærde og ti borgerlige medlemmer skulle sætte sig sammen og løse den store opgave. Der var ingen gejstlige i kommissionen, men i midten af juli 1661 modtog landets biskopper hver især en ordre om, sammen med deres erfarne provster, at gennemse de eksisterende kirkelove i 1643-recessens første bog, Kirkeordinansen og Riberartiklerne.⁶³¹

Der indkom sikkert flere svar på den stillede opgave,⁶³² men kun et er kendt, nemlig erklæringen af 2. september 1661 fra gejstligheden i Ribe Stift, og den bar langt fra præg af fornyelse. Tværtimod var fokus rettet mod gamle bestemmelser, som gejstligheden var interesseret i at opretholde. Dels love fra den forholdsvis nye reces af 1643, men så sandelig også regler, som kunne trække deres historie tilbage til Kirkeordinansen fra 1539. Blandt de få nyheder var

⁶²⁷ Ellehøj, 1983, s. 14f.

⁶²⁸ Wagner, 1983, s. 221.

⁶²⁹ Jørgensen, 1983, s. 454; 463f.

⁶³⁰ Jespersen, 1989, bl.a. s. 18; 70-78; 86; 174f. Se endvidere: Jespersen, 1988, s. 307-316. En af de nyeste oversigtsartikler på området peger ligeledes på statsomvæltningens begrænsede betydning for kirke og stat i 1600-tallet. Forfatterne konkluderer herudfra, at gejstligheden tog fejl, når den troede, at vejen til en stærk kirke gik gennem en stærk kongemagt; i: Petersen og Rode, 1995, s. 92.

⁶³¹ Secher og Støchel (udg.), 1891-92, s. 1ff; 5ff; 10f. Lindbæk (udg.), 1903, s. 4f.

⁶³² Secher og Støchel (udg.), 1891-92, s. 4f.

der ønsket om den verdslige øvrigheds hjælp til at håndhæve kirketugten. Dette forslag blev ikke ført ud i livet, og samme skæbne led forslaget om, at kvinder, som skulle skrifte offentligt i kirken, i fremtiden skulle møde op uden kåber over hovederne, så alle kunne se dem, når de bad om tilgivelse for deres forseelser.⁶³³

Sidst på året 1662 blev den næste lovkommission nedsat. Den bestod af fire mænd fra den første kommission. Gruppen tog straks fat og nåede at forelægge kongen en del arbejde om proceslovgivningen.⁶³⁴ I slutningen af 1664 blev kommissionen udvidet med fire medlemmer fra Statskollegiet. Ærkebiskop Hans Svane var en af dem, og dermed blev gejstligheden for første gang repræsenteret i det egentlige lovrevisionsarbejde.⁶³⁵ Kommissionsudvidelsen fik imidlertid ingen betydning, eftersom seks af otte medlemmer døde i årene 1665-1668. Arbejdet gik ganske enkelt i stå, men imedens tog generalfiskal Søren Kornerup og generalprokurør Peder Scavenius fat på hver sin lovrevision, hvoraf kun Kornerups kendes.⁶³⁶ Den vigtigste del af arbejdet bestod i at finde og fjerne bestemmelser, der stred mod suveræniteten, og opgaven blev forsøgt løst med stor nidkærhed, om end resultatet var beskedent og i det store og hele ubrugeligt.⁶³⁷

Det forudsigelige resultat var nedsættelsen af nok en lovkommission. Den tredje lovkommission blev udnævnt ved kongelig missive af 23. februar 1666, og kun én fra de tidligere kommissioner, nemlig Peder Lassen, fik sæde i den nye kommission. De fire kommissionsmedlemmer blev ret hurtigt enige om at arbejde på at samle de mange spredte love i én samlet lovbog. På samme tid vandt denne kodifikationstanke ejendommeligt nok også gehør hos kongen. Secher og Støchels bud på dette sammenfald er, at kommissionsmedlem Rasmus Vindings fortrolige forbindelse med kongens kammersekretær, Peder Schumacher, kan have spillet en rolle. Kommissionens enighed led dog inden længe skibbrud, men kongen løste problemet ved – kun et år efter kommissionens nedsættelse – at pålægge hvert medlem at udarbejde sit eget udkast.⁶³⁸ Det er besynderligt, at Frederik III lod fire højt kvalificerede mænd lave det samme stykke arbejde hver især, ikke mindst i lyset af, at der nærmest var tænkt på en kompilation af gammel lov, hvilket mindre kapaciteter også havde kunnet udføre. Stig Juul har vurderet, at det var kongens diplomatiske middel til at gøre Rasmus Vinding til lovbogens ledende kraft.⁶³⁹

Kommissionsmedlem Kristoffer Parsbergs disposition afslører, at lovens første part – om gejstligheden – var urørt, idet den skulle udarbejdes af gejstligheden selv. I Rasmus Vindings disposition til et lovbogsudkast – *Codex Fredericius* – var den kirkelige lov tænkt placeret i anden bog, og også her gælder det, at indholdet forbigås i tavshed. Underforstået: den del skulle gejstligheden selv klare. Det samme kan siges om Peder Lassens udkast, hvor der for kirkelovens vedkommende blot henvistes til Christian IVs store reces af 1643 og en række senere forordninger, men ejendommeligt nok hverken Kirkeordinansen eller Riberartiklerne.⁶⁴⁰

Det er mærkeligt, at den kirkelige lovgivning i den grad forbigås af de verdslige kommissioners udkast. Bisper og provster var ganske vist blevet spurgt ved den første kommissions nedsættelse. Dét kom der imidlertid ikke meget ud af.

⁶³³ Secher og Støchel (udg.), 1891-92, s. 11-39. Jørgensen, 1983, s. 457.

⁶³⁴ Secher og Støchel (udg.), 1891-92, s. 92f. Om den kirkelige del af proceslovgivningen se: Secher og Støchel (udg.), 1891-92, s. 109f.

⁶³⁵ Secher og Støchel (udg.), 1891-92, s. 56ff; 258.

⁶³⁶ Kommissionsbetænkningen af 20. april 1664 om arveforhold berørte gejstligheden ganske kort, men ellers ses intet om kirkelovgivningen i den anden lovkommissions arbejde; i: Secher og Støchel (udg.), 1891-92, s. 58f; 92; 178ff.

⁶³⁷ Secher og Støchel (udg.) 1891-92, s. 260ff.

⁶³⁸ Secher og Støchel (udg.), 1891-92, s. 281ff; 286ff.

⁶³⁹ Juul, 1954, s. 32f.

⁶⁴⁰ Secher og Støchel (udg.), 1891-92, s. 290; 305; 332; 336. Jørgensen, 1983, s. 457f. Borregaard, 1953, s. 35.

Den anden lovkommission nåede aldrig til den kirkelige del af arbejdet, og da tredje lovkommissions medlemmer skulle udarbejde dispositioner for en samlet lovbog, ja så sprang de let og elegant hen over den kirkelige lov, for den skulle gejstligheden selv tage sig af.

Det lyder i og for sig fornuftigt nok; men der er alligevel noget, som ikke stemmer: hvorfor blev gejstligheden ikke inddraget i kommissionsarbejdet eller i hvert fald sat til at skrive lovudkast sideløbende med kommissionsmedlemmerne? I så fald havde man jo haft mulighed for at vurdere et samlet lovudkast, hvor man nu i stedet fik en krop uden ben, for kirken var jo det fundament, hele samfundet hvilede på.

I lyset af de strukturelle mønstre kan forklaringen være den enkle, at der fra først af ikke var lagt op til væsentlige ændringer i netop denne del af lovgivningen. Ribegejstlighedens erklæring fra 1661 vidnede i høj grad om en konservativ holdning til kirkelovene, og det har sandsynligvis været gældende for det store flertal af gejstlige. Kirkens lovgivning skulle simpelthen ikke ændres, med mindre den stred mod suveræniteten. Denne antagelse finder støtte i to omstændigheder: for det første blev den kirkelige lovgivning slet ikke berørt i de respektive udkast, og for det andet hed det i Rasmus Vindings disposition til "Det første Projekt", som blev påbegyndt i 1669, at kirkelovgivning skulle baseres på Kirkeordinansen, første bog fra Christian IVs reces samt Frederik II's 25 fremmedartikler, altså udelukkende før-enevældig lovgivning, som blot skulle systematiseres på en ny måde.⁶⁴¹

Kommissionerne skulle kort og godt ikke blande sig i kirkens anliggender, for det kunne gejstligheden sagtens klare selv. Da Rasmus Vinding alligevel fik til opgave at udarbejde en samlet lovbog, blev den eksisterende kirkelovgivning ikke på nogen måde problematiseret, men slet og ret genbrugt.⁶⁴² Kirken og kirkelovgivning havde tydeligvis en særstatus, og tolkningen svækkes derfor ikke af, at meget af den øvrige lovgivning i sidste ende også var genbrug fra valgrigets dage.

Revisionskommissionerne i 1670'erne

Frederik III døde i 1670, og dermed standsede det officielle arbejde på den planlagte lovbog. Hverken Peder Lassens eller Rasmus Vindings lovbogsarbejde havde opnået kongelig stadfæstelse og i stedet for at genoptage konkurrencen mellem de to forslag, blev landsdommerne i stedet bedt om at foretage en revision af den eksisterende lovgivning. Bestræbelserne mandede ikke ud i noget som helst, og Secher og Støchel har vurderet, at landsdommernes revisionsopgave nok i virkeligheden var en forhalingsmanøvre, som skulle udsætte den vanskelige beslutning om, hvilket lovbogsudkast, der skulle foretrækkes.⁶⁴³

Da regeringen indså, at landsdommernes arbejde ikke blev til noget, blev der i september 1672 nedsat en revisionskommission, som skulle vise sig at blive den første af fire. Det var ikke til Rasmus Vindings fordel, at hans konkurrent, Peder Lassen, havde sæde i revisionskommissionen, og inden længe havde Vindings arbejde undergået mange detailrettelser af såvel sproglig som indholdsmæssig art.⁶⁴⁴ Lassen havde dog ikke kommentarer til den kirkelige lovgivning.

⁶⁴¹ Secher og Støchel (udg.), 1891-92, s. 367.

⁶⁴² Om end ikke så stramt som ortodokse teologer indimellem kunne ønske det; jf. Jørgensen, 1983, s. 458f. Vindings kirkeretlige arbejde findes i: Secher og Støchel (udg.), 1891-92, s. 484-583.

⁶⁴³ Secher og Støchel (udg.), 1893-94, s. 253f.

⁶⁴⁴ Kommissionen fik løbende relevante oplysninger fra Statskollegiet. Således stiftamtmand Kørbitz' og biskop Wandals memorial af 2. november 1672 om tilsynet med kirkernes ejendomme og provstemedets afholdelse. Tilsvarende ved memorial med samme afsendere og stort set samme emne, dat. 15. januar 1674, samt betænkning af 24.

Til revisionen af anden bog om gejstligheden indtrådte Sjællands biskop Hans Wandal i februar 1673 i revisionskommissionen. Måske stod Wandal bag et udførligt udkast om religionen, om end indholdet heraf stort set er en omarbejdelse af de 25 fremmedartikler. Derudover er Wandals indsats i revisionskommissionen aldeles ukendt.⁶⁴⁵

Revisionsarbejdet var naturligvis ikke efter Vindings hoved, men til Lassens skuffelse blev en kongelig stadfæstelse endnu en gang udsat, idet stiftsøvrighederne nu pludselig skulle komme med forslag til forbedring af kirkeretten. Det kongelige missive af 31. marts 1674 fremsendtes imidlertid uden det kirkelige lovudkast, så det kan næppe undre nogen, at opfordringen var frugtesløs.⁶⁴⁶

Indtil Wandals optagelse i den første revisionskommission bestod kommissionen af tre medlemmer. Ved den i 1675 nedsatte anden revisionskommission var der fra begyndelsen fire medlemmer. Både Peder Lassen og Rasmus Vinding var med i kommissionen, men Lassen havde tilsyneladende opgivet at bekæmpe Vindings forslag, så vinden blæste åbenbart til Vindings fordel.⁶⁴⁷

En vigtig ændring var omordningen af afsnittet om religionen, som placeredes forrest i anden bog. Kun én religion var tilladt i kongens riger og lande. Fremmede skulle underkastes et trosmæssigt forhør, før de kunne få opholdstilladelse, men reglerne var ikke desto mindre en formildelse i forhold til de tidligere fremmedartikler.

Alt var tilsyneladende ved at komme på plads, da rigskansler Peter Griffenfeld pludselig faldt ned fra piedestalen og trak andre med i faldet. Jørgen Fogh, som var borgmester i København og havde sæde i den anden revisionskommission, blev fængslet og senere dømt. I København gik der desuden rygter om, at generalprokurør Peder Scavenius, som havde haft sæde i begge revisionskommissioner, også kunne frygte retsforfølgelse. Dét satte arbejdet i stå, og så skete der ikke mere i de næste fire år.⁶⁴⁸

Der var ikke anvendt teologisk ekspertise ved den anden revisionskommission, men det blev der rådet bod på ved den tredje revisionskommission, som nedsattes den 28. februar 1680. I modsætning til de to foregående revisionskommissioner, hvor der havde været fire medlemmer, bestod den tredje revisionskommission af hele ti verdslige medlemmer. Til behandlingen af den kirkelige lovgivning blev kommissionen udvidet med tre gejstlige medlemmer, nemlig Sjællands biskop Hans Bagger, kongelig konfessionarius Hans Leth og professor Kristian Nold.

Revisionskommissionen havde til opgave på kun fire måneder at indarbejde den seneste lovgivning – fra tiden siden forrige kommission – og forfatte en fortale. Tidsbegrænsningen blev imidlertid hurtigt brudt, for allerede i slutningen af marts blev kommissionen bedt om at lave en betænkning angående indretningen af en overhofret, og i midten af april blev der givet ordre om – sammen med fire nordmænd – at udarbejde en Norske Lov og desuden fjerne alt, hvad der angik politien i både Danske og Norske Lov. Den tredje revisionskommission er på sin vis den bedst belyste, eftersom der findes en forhandlingsprotokol, hvor man kan studere medlemmernes holdninger. Det kan måske give anledning til at tro, at uenigheden var større i denne kommission end i de forrige, men det behøver ikke nødvendigvis at være

marts 1674. Ved møde den 9. september og 23. november 1674 i Statskollegiet blev kirkelige forhold drøftet med henblik på den nye lovs færdiggørelse; jf. Lindbæk, 1910, s. 327-331; 392-398; 419f; 496ff.

⁶⁴⁵ Secher og Støchel (udg.), 1893-94, s. 265ff; 271f; 274f. Aubert, 1876, s. 580-586. Iuul, 1954, s. 54ff; 61f. Jørgensen, 1983, s. 459; 271f.

⁶⁴⁶ Secher og Støchel (udg.), 1893-94, s. 278f; 291.

⁶⁴⁷ Secher og Støchel (udg.), 1893-94, s. 280f; 287. Kommissionens resultat af kirkelovgivningen ses på siderne 321-342. Iuul, 1954, s. 63ff.

⁶⁴⁸ Secher og Støchel (udg.), 1893-94, s. 321f. Iuul, 1954, s. 65f. Jørgensen, 1983, s. 459.

tilfældet.⁶⁴⁹ Forholdet mellem de verdslige og de gejstlige kommissionsmedlemmer forekommer dog ret anspændt, og det havde sine grunde:

Den 1. april 1680 ved det første møde, hvor både verdslige og gejstlige medlemmer var til stede, oplyste de tre teologer, at de havde indsendt en memorial til kongen med ændringsforslag i forbindelse med præstekaldelsen. Teologerne havde altså allerede inden første møde brudt kommandovejen via kommissionen til kongen. Desuden ønskede de gejstlige medlemmer en skærpelse af de konfessionelle krav til udlændinge, som ønskede at slå sig ned i landet.

I Rasmus Vindings lovudkast var behovet for et nyt kirkeritual påpeget otte steder i form af ufuldkomne sætninger. De senere revisionskommissioner formulerede sig udenom det manglende kirkeritual, men med teologer i den tredje revisionskommission havde Vinding grund til at tro, at han kunne få opbakning til et nyt kirkeritual. Og det fik han. Der står ganske vist ikke noget om, hvem der stillede forslaget, men det ligger – som Svend Borregaard i 1953 har sandsynliggjort – nær at antage, at det var Vinding. I hvert fald blev det ved det første kommissionsmøde, hvor teologerne medvirkede, besluttet at rette henvendelse til kongen om tilladelse til at udarbejde et fælles kirkeritual, som kunne skabe landsdækkende liturgisk uniformitet.⁶⁵⁰

De tre gejstlige medlemmers mærkesager blev inden længe fulgt op. Ved mødet den 16. april blev de skærpede konfessionelle krav atter drøftet og bakket op af en del af de verdslige medlemmer. Ved samme lejlighed foreslog teologerne, at den omstridte konkordieformel fra 1570'ernes Tyskland skulle indgå i kirkens bekendelsesskrifter. Præstekaldelsen blev også berørt, idet de gejstlige talte for, at gejstligheden, altså biskopperne, skulle samarbejde med kirkepatronen – som i rigtig mange tilfælde var kongen – om besættelsen af præsteembederne. At kongen havde patronatsretten til hovedparten af kirkerne, gjorde det imidlertid svært at behandle dette forslag, så længe kommissionsmedlemmerne ikke kendte monarkens holdning til spørgsmålet.⁶⁵¹

Den 11. maj var der enighed om, at de gejstlige selv måtte fremsætte særindstillinger til kongen. Teologernes ønske var nemlig, at der i det første kapitel om religionen skulle stå ”Athanasii symbolum” i stedet for ”Ambrosii”, og i Danske Lov 2-1 ses, at teologerne fik deres vilje. Håbet om at indføre konkordieformlen som bekendelsesskrift blev derimod ikke til noget, selv om de gejstlige talte varmt for sagen, medens de verdslige medlemmer ikke kunne få øje på behovet.⁶⁵²

Kommissionsmødet fortsatte endnu to dage. Emnet var præstekaldelsen, og her stod parterne tydeligvis langt fra hinanden. De verdslige medlemmer ville ikke gå med til, at kirkepatronen *skulle* samarbejde med gejstligheden ved præstekaldelse. At det var besværligt, var næsten det mindste, for værre var det, at det kunne skabe problemer, hvor kongen havde patronatsretten eller havde givet den væk. Gejstligheden trak det korteste strå, for så vidt som dens planer om stiftsvis seminarier, der holdt løbende kontrol med kandidater uden embede, ikke slog igennem i den endelige lovgivning.⁶⁵³

Der var atter møde den 17. maj og den 21. maj 1680. Ved sidstnævnte møde var spørgsmålet om præsters alkoholforbrug oppe at vende. De verdslige medlemmer fastholdt, at embedet var tabt, hvis præsten var for fuld til at

⁶⁴⁹ Secher og Støchel (udg.), 1893-94, s. 424ff; 429; 432-435; 461; 514; 521. Iuul, 1954, s. 67. Jørgensen, 1983, s. 459ff.

⁶⁵⁰ Secher og Støchel (udg.), 1893-94, s. 457f. Borregaard, 1953, s. 35-38. Jørgensen, 1983, s. 461f.

⁶⁵¹ Secher og Støchel (udg.), 1893-94, s. 461f.

⁶⁵² Secher og Støchel (udg.), 1893-94, s. 463f. Iuul, 1954, s. 67. Jørgensen, 1983, s. 461f.

⁶⁵³ Secher og Støchel (udg.), 1893-94, s. 464-468; 515-521. Aubert, 1876, s. 586-595. Jørgensen, 1983, s. 462f.

passe sit embede. Biskop Bagger mente derimod kun, at præsten skulle miste sit embede, hvis han var fuld ved en begravelse. Biskoppens indsats for at pleje standens ansættelsesmæssige interesser vandt dog ikke gehør og ses derfor ikke i Danske Lov 2-11-14 om præsternes ”promilledecorum”.⁶⁵⁴

Efter denne række mærkesager mildnedes spændingerne ved de næste møder.⁶⁵⁵ Den 9. juni var alle enige om at følge kongens ønske om, at enhver biskop skulle indsættes i København af Sjællands biskop, bortset fra den sjællandske biskop, som skulle indsættes af den nærmeste biskop.⁶⁵⁶

De gejstlige kommissionsmedlemmer var ikke indkaldt til møder fra den 15. juni til den 10. november 1680, hvor hele anden bog om gejstligheden blev oplæst. Protokollen meddeler ikke andet, men en senere kommentar i en redegørelse til kongens resolution lader ane, at gejstligheden talte for, at den kirkelige lovgivning skulle stå i lovens første bog, hvad der som bekendt ikke lykkedes.⁶⁵⁷

Den 16. december 1680 havde kommissionen sit sidste møde med de besværlige gejstliges medvirken. Deres del af arbejdet var forbi, medens arbejdet med den øvrige lovgivning end ikke nåede til noget endeligt resultat ved det sidste møde den 28. marts 1681.⁶⁵⁸ Christian V var imidlertid blevet ret utålmodig, og det er nok forklaringen på, at der allerede den 16. april 1681 udnævntes en ny kommission bestående af tre tidligere og ét nyt medlem. Tredie revisionskommissions brede sammensætning blev altså erstattet af en snæver. De tre gamle medlemmer var Rasmus Vinding, Peder Scavenius og Mikkel Vibe, medens kongens kammersekretær Kasper Schøller var ny i lovarbejdet. Ændringerne begrænsede sig til nogle få og små detailrettelser, så den 3. januar 1682 kunne Christian V i en kongelig resolution godkende lovbogen og befale den trykt.⁶⁵⁹

Det store og længe ventede lovværk forelå helt sikkert den 23. juni 1683. At Danske Lov blev dateret den 15. april 1683, skyldes nok, at man på et tidligere tidspunkt i trykkefasen forventede at kunne blive klar til denne dag, som var kongens fødselsdag.⁶⁶⁰

Bølgerne var fra tid til anden gået højt i kommissionsarbejdet, og det var som vist ikke mindst de gejstlige medlemmers skyld. Protokollen fra den tredie revisionskommission vidner i hvert fald om en række sammenstød mellem verdslige og gejstlige medlemmer. Det er svært at forstå i betragtning af den særposition, som kirkelovgivningen tydeligvis havde i det indledende lovarbejde op gennem 1660'erne. Men forklaringen er egentlig ganske enkel:

Teologernes vigtigste mærkesag – om større gejstlig indflydelse ved præstekaldelse – var formelt set umulig, når der var indført enevælde. Kongeloven fastslog jo netop kongens ret til at besætte alle embeder, store som små.⁶⁶¹ Skulle besættelsen af de kirkelige embeder undtages dette enevældige privilegium, var absolutismen pludselig ikke absolut

⁶⁵⁴ Secher og Støchel (udg.), 1893-94, s. 468-472. Aubert, 1876, s. 597f. Jørgensen, 1983, s. 463.

⁶⁵⁵ Secher og Støchel (udg.), 1893-94, s. 472-480.

⁶⁵⁶ Secher og Støchel (udg.), 1893-94, s. 475. Bestemmelsen var i øvrigt kun en præcisering af den allerede gældende praksis.

⁶⁵⁷ Secher og Støchel (udg.), 1893-94, s. 493; 533.

⁶⁵⁸ Secher og Støchel (udg.), 1893-94, s. 493-498; 531-534. Juul, 1954, s. 70.

⁶⁵⁹ Secher og Støchel (udg.), 1893-94, s. 560; 562; 568.

⁶⁶⁰ Juul, 1954, s. 72.

⁶⁶¹ Kongeloven og dens Forhistorie, 1886/1973, s. 44f.

længere, og derfor kunne de verdslige medlemmer på kongens vegne slet ikke gå med til en gejstlig medindflydelse ved kirkelige embedsbesættelser.⁶⁶²

Indførelsen af konkordieformlen som bekendelsesskrift var en anden gejstlig mærkesag, som ikke blev til noget. Her spiller historiske grunde ind. Da konkordieformlen dukkede op i 1570'erne, kastede Frederik II demonstrativt sine to modtagne eksemplarer på "en god skorstensild" og forbød strengt landets biskopper og universitetet at indføre skriftet. Når de verdslige kommissionsmedlemmer ikke kunne få øje på behovet for konkordieformlen, så havde de altså opbakning fra de historiske kendsgerninger. Var konkordieformlen blevet indført, ville det være en underkendelse af de danske kongers modstand mod dette symbolske skrift, og det kunne den unge enevældes selvforståelse naturligvis ikke tåle. En anden sag er, at der heller ikke var nogen grund til at gøre de religiøse begrænsninger alt for stramme midt i en tid, hvor der var stærke handelspolitiske ønsker om at tillade fremmede konfessioner en vis mulighed for at praktisere deres tro inden for det danske monarki.⁶⁶³

Af mindre betydning var det nederlag, som biskop Bagger led angående præsternes alkoholforbrug. Det siger næsten sig selv, at de verdslige medlemmer måtte gå imod Baggeres tolerante holdning til problemet. Men det er på den anden side også naturligt, at biskoppen plejede standens interne interesser.

De her nævnte gejstlige sager ville simpelthen anfægte kongens suverænitæt, og lige netop dér kunne enevælden principielt ikke give indrømmelser uden at tabe ansigt. Den bløde mellemlanding var derfor, at kirken kunne beholde sin gamle lovgivning, selv om kongen havde absolut magt. Dét tjente magtbalancen, kongemagten og kirken bedst.⁶⁶⁴

Danske Lov i Europa

Resultatet af det langvarige lovbogsarbejde blev en meget dansk lov med kun få udenlandske kilder.⁶⁶⁵ Den var altså velkendt ved fremkomsten, men set i et større perspektiv var den ikke enestående.

Oprindeligt var det tanken, at Danske Lov også skulle gælde for Norge, men den idé faldt tilsyneladende til jorden ved det første og eneste møde den 16. april 1680, hvor de norske kommissionsmedlemmer mødtes med den danske revisionskommission. Herefter blev der nedsat en selvstændig norsk kommission, hvilket dog ikke rokkede ved, at Danske Lov var Norske Lovs klare forlæg.⁶⁶⁶

Den svenske enevældes kirkelov udkom i 1686. Her indrømmedes præsterne mulighed for at hævde egne synspunkter, hvis de anså Guds Ord for at have retskraft over kirkeloven.⁶⁶⁷ I Danske Lov af 1683 havde kongen uindskrænket magt over kirken, selv om man fristes til at tilføje: formelt set. Generelt var de to kirkelove forbløffende ens, og fælles for dem begge var, at de hentede deres indhold fra reformationens kirkeordninger fra henholdsvis 1571 og 1539.⁶⁶⁸

⁶⁶² Jørgensen, 1983, s. 462f. Som tidligere vist i afsnittet "Præstekaldelsen" blev gejstlighedens øgede kontrol med præstekaldelsen faktisk en realitet i løbet af 1700-tallet.

⁶⁶³ Jørgensen, 1983, s. 461.

⁶⁶⁴ Afvisningen af de gejstliges ønsker i tredje revisionskommission er ligefrem blevet opfattet som gejstlighedens mislykkede forsøg på at dæmme op for enevoldsmagten; jf. Koch og Kornerup (red.), 1959, s. 393f.

⁶⁶⁵ Juul, 1954, s. 72.

⁶⁶⁶ Sandvik, 1983, s. 19; 23f; 28. Secher og Støchel (udg.), 1893-94, s. 461f.

⁶⁶⁷ Hernroth, 1989, s. 128.

⁶⁶⁸ Hernroth, 1989, s. 130. De to landes kirkelove sammenholdes på siderne 132-148. Hernroth påpeger den stærke centralstyring, som de fynske landemodeprotokoller vidner om, jf. s. 142; 148. Bispelovgivningen er pudsigt nok ret forskellig i de to lande, men Hernroth omtaler uden videre de danske biskopper som kongens redskaber i kirkestyrelsen, jf. s. 145.

Det var dog ikke kun svenskerne, der lånte den danske model. Wolfgang Wagner har ligefrem kaldt Danske Lov for prototypen på en ny lovgivningsepoke i Europa – især i Sydeuropa og Frankrig – hvor den ældre lovgivning blev fastholdt samtidig med, at egalitært-borgerlige elementer blev fremhævet på bekostning af regler fra det gamle stændersamfund.⁶⁶⁹

Danmark og Norges Kirkeritual

Som nævnt ovenfor blev behovet for et nyt kirkeritual berørt i lovkommissionsarbejdet den 1. april 1680. Rasmus Vinding var ikke ene om at se behovet for et nyt kirkeritual, for kirkens folk havde længe ønsket denne liturgiske enhed.⁶⁷⁰ Kongen reagerede imidlertid først den 9. september 1682, da biskopperne Hans Bagger og Thomas Kingo blev pålagt at udarbejde en ritualbog i samarbejde med kongelig konfessionarius Hans Leth og sognepræst Henrik Bornemann, som i øvrigt senere blev biskop.⁶⁷¹

Resultatet af ritualarbejdet er ret entydigt blevet bedømt som en kodificering af sædvanen, om end Svend Borregaard er uenig i at betegne Kirkeritualets messe som sædvanebestemt.⁶⁷² Det afgørende i den aktuelle sammenhæng er dog egentlig ikke, hvordan Kirkeritualet blev, men snarere hvorvidt kongen blandede sig i ritualkommissionens arbejde. Fik kommissionsmedlemmerne som kirkens repræsentanter lov at udforme Kirkeritualet, som de ønskede?

Det første skridt på vejen blev taget, da biskop Bagger på landemødet i Roskilde bekendtgjorde, at nu skulle der udarbejdes en ritualbog, og derfor blev provsterne anmodet om at samle deres præster, så de kunne drøfte, hvad der eventuelt skulle ændres. Svend Borregaard kommenterer Baggeres forelæggelse af ritualsagen som et udtryk for, ”*at der endnu i disse enevældens første år levede en fornemmelse af, at kongens kirkelige lovgivningsmagt ikke var af samme art som hans øvrige lovgivningsmagt*”.⁶⁷³ Og sådan var det jo lige netop!

Ændringsforslagene fra de sjællandske præster drejede sig fortrinsvis om en strengere kirketugt, afskaffelse af latinen, forenkling af prædikenen og hævde af gudstjenestens værdighed. Disse konkrete ønsker bidrog dog ikke til en hurtig afslutning af arbejdet, så kongen skyndede på kommissionen.⁶⁷⁴ Da der flere måneder senere endelig fremkom et resultat, var det kun en enkelt mands arbejde. Biskop Hans Bagger havde tilsyneladende fået opgaven overdraget ved et møde, hvor hovedlinierne var udstukket. Ved samme lejlighed havde der været enighed om, at et nyt ritual krævede en ny salmebog, hvis udarbejdelse blev lagt i hænderne på biskop Thomas Kingo. Mødet fandt nok sted i februar eller marts 1683, eftersom Kingo den 27. marts 1683 fik kongelig ordre om at udarbejde salmebogen. I den følgende tid blev ritualudkastet konsekvent omtalt som Baggeres udkast, og det var også ham, der på ritualkommissionens vegne

⁶⁶⁹ Wagner, 1983, s. 222ff.

⁶⁷⁰ Dette ønske gælder ikke kun for kommissionsmedlemmerne, for Ribe-gejstligheden havde samme ønske i deres erklæring af 2. september 1661, hvor de bad om opretholdelsen af en landsdækkende uniformitet – ud fra Vor Frue Kirke i København; i: Secher og Støchel (udg.), 1891-92, s. 25.

⁶⁷¹ Borregaard, 1953, s. 38. Henrik Bornemann blev i første omgang biskop i Aalborg i 1683 og ti år senere på Sjælland. Midt i blandt Aalborg Stifts embedsmæssige korrespondance om enkepensioner, tiende m.m. finder man også et par bemærkninger fra Bagger om Kirkeritualets snarlige udgivelse, dat. hhv. 26. april 1684 og 22. august 1685; i: Wulff, 1891-93, s. 150; 154. Datoen 26. april 1684 fremgår dog ikke, men findes i Borregaard, 1953, s. 43.

⁶⁷² Der findes en glimrende forskningsoversigt i: Borregaard, 1953, s. 5-10.

⁶⁷³ Borregaard, 1953, s. 39f.

⁶⁷⁴ Borregaard, 1953, s. 41. Danske Kancelli A 141, nr. 1, kongens missive til Norske Lovs danske revisionskommission, dat. 21/7-1683.

forhandlede med Norske Lovs danske revisionskommission, som allerede i juli 1683 havde fået kongelig ordre om at gennemgå ritualet, inden det blev forelagt kongen til godkendelse.⁶⁷⁵

Revisionskommissionen gennemgik ritualudkastet meget grundigt i løbet af ti møder fra 29. august til 19. december 1684.⁶⁷⁶ Indtrykket er præget af stor enighed, om end der var en smule diskussion om dåbens placering i gudstjenesten, ligesom kancelliråd Willum Worm var uenig med de andre i at stryge forbudet mod, at ikke-lutherske præster foretog vielser i Danmark. Worms opfattelse var tydeligvis i kirkens interesse, så denne uenighed svækker ikke indtrykket af kirkens afgørende indflydelse på egne forhold.⁶⁷⁷

I december 1684 besluttede kommissionen at udarbejde en oversigt over kommissionens beslutninger, som efter kongens mundtlige befaling skulle gennemgås punkt for punkt med biskop Bagger ved to møder i januar. De to møder fandt sted den 21. og 26. januar 1685, og der var ikke uenighed af større rækkevidde.⁶⁷⁸ En række af rettelserne var decideret pedanteri, nogle skyldtes hensynet til ritualbogens brug i Norge og atter andre, at ritualet ikke måtte stride mod den nyudkomne Danske Lov.⁶⁷⁹

Men ved siden af disse praktiske forhold havde revisionskommissionen også en række ændringsforslag, der ifølge Svend Borregaard viste det mere principielle forhold mellem den verdslige revisionskommission og den gejstlige ritualkommission. Den første type ændringer handlede om at give ikke-lutherske kristne bedst mulige forhold i landet. Den anden type kunne tyde på, at man ville "holde igen" på gejstligheden, medens den tredje og sidste type forandringer drejede sig om forandringer i gudstjenesten.⁶⁸⁰ Da disse ændringsforslag fortæller meget om kirkens stilling under enevælden, skal de beskrives lidt nærmere i det nedenstående. Spørgsmålet om ikke-lutherske kristnes ophold i Danmark vil imidlertid blive gennemgået i næste afsnit, så her skal situationen kun opridses i det mest nødvendige omfang.

I 1672 forsøgte Kommercekollegiet i første omgang at give fuld religionsfrihed i Danmark. I 1680 var forslaget begrænset til at give de reformerte fri religionsudøvelse. Begrundelsen var naturligvis erhvervsmæssig, men begge gange modsatte biskopperne sig så meget, at planerne blev taget af bordet igen. I forbindelse med de afsluttende revisioner af Danske Lov arbejdede de gejstlige medlemmer for en skærpelse af religionsafsnittet. Disse bestræbelser blev fortsat i forbindelse med Kirkeritualets udarbejdelse, hvor der blandt andet var krav om, at præsterne underviste fremmede, som ønskede at deltage i den danske kirkes altergang. Biskop Bagger ønskede i samme forbindelse også en provstelig eller biskoppelig eksamination i forlængelse af undervisningen, men dette sidste måtte opgives.

Den 3. januar 1685 fik de reformerte religiøse privilegier, som ligefrem søgtes hemmeligholdt for den sjællandske biskop. Betydningen af privilegierne var dog ikke til at skjule, for havde de reformerte ret til fri religionsudøvelse, havde de naturligvis også ret til at blive viet af deres egne præster. Derfor måtte Baggers forbud mod, at ikke-lutherske præster foretog vielser i kongeriget, sløjfes, selv om det kunne siges at have hjemmel i Danske Lov 6-1-5, som forbød ikke-lutherske præster at betjene andre end fremmede ministre og deres husstand.⁶⁸¹

⁶⁷⁵ Borregaard, 1953, s. 41-44; 62.

⁶⁷⁶ Findes trykt i: Aubert, 1876, s. 605-612.

⁶⁷⁷ Borregaard, 1953, s. 64.

⁶⁷⁸ Borregaard, 1953, s. 65f. Danske Kancelli A 141, nr. 3, Ekstrakt og udtog af poster vedr. ritualets revision, dat. 17/12-1684 og 16/1-1685. Trykt i Borregaard, 1953, s. 66-79. Ekstrakten har en kort revisionsliste som opslag. Den findes trykt i: Borregaard, 1953, s. 95f. Uddrag af mødeprotokollen findes trykt i: Aubert, 1876, s. 612-615.

⁶⁷⁹ Borregaard, 1953, s. 79-84.

⁶⁸⁰ Borregaard, 1953, s. 84.

⁶⁸¹ Borregaard, 1953, s. 84-87.

Den største uenighed om fremmede religioner angik bestemmelserne om faddere. Revisionskommissionen ønskede at følge Danske Lov 2-5-5 om faddere. Og det var et problem for Bagger, der om fadderne havde ønsket tilføjet, at hverken bandlyste eller kættere, som ikke bekendte sig til den Augsburgske Konfession, måtte være faddere. Bagger ville ikke acceptere kommissionens ønske om at holde lovens ord, og det aftaltes derfor, at han skulle indgive en memorial til kongen. Hvad der derefter skete, er lidt uklart, men i Kirkeritualet blev Danske Lov fulgt. Biskoppen havde imidlertid ikke opgivet ævred, så ved landemodet den 10. oktober 1688 befalede han, at ingen ikke-lutheraner måtte stå fadder, og ved reskript af 6. juni 1690 blev det bestemt, at ikke-lutheranere nok måtte overvære dåben, men ikke være faddere. Biskop Bagers synspunkt blev altså i sidste ende det sejrende.⁶⁸²

Den del af ændringsforslagene, som handlede om at "holde igen" på gejstligheden, kan ikke adskilles fra det foregående. Her tørnede de verdslige og gejstlige synspunkter jo frontalt sammen. Den gejstlige selvbevidsthed havde ifølge Svend Borregaard sin oprindelse i landemodernes officielle status fra 1618, og i at gejstligheden i vid udstrækning havde fået egen jurisdiktion ved privilegierne af 24. juni 1661. Det havde givet en øget social prestige, som kun styrkedes ved de borgerligt-akademiske kredses voksende betydning og indflydelse under enevælden. Borregaard påpeger, at det havde givet gejstligheden mod i forbindelse med revisionen af Danske Lov og nu også under Kirkeritualets udarbejdelse.⁶⁸³ Det bør tilføjes, at ikke alene gav det gejstligheden mod, men det gav unægtelig også en indflydelse, som det traditionelle syn på enevælden ikke umiddelbart giver dækning for.

Den tredje type principielle ændringsforslag angik forandringer i gudstjenesten. Her var revisionskommissionen på en vis måde meget konservativ, nemlig når det drejede sig om liturgiske elementer, som forudsatte den nye "engelske prædikemåde". På den anden side var der ikke noget i vejen for radikale ændringer i en mere puritansk retning. Kommissionen kunne godt acceptere en afskaffelse af messesangen og en indskrænkning af alterlysenes brug til selve nadvermessen. At introitus skulle bortfalde, blev uden videre accepteret, og det samme blev udskiftningen af "Halleluja" med skiftende danske salmer. Revisionskommissionen ønskede den latinske messe på højhelligdagene fjernet, og det gik Bagger med til, da latinen i forvejen var ved at gå af brug i praksis. Revisionskommissionen fik til gengæld ikke held til at afskaffe eksorcismen ved barnedåb. Der havde ellers været gjort forsøg fra verdslig side siden Christian IVs tid. Når det heller ikke lykkedes denne gang, kan forklaringen ifølge Borregaard være, at de reformerte netop havde fået lov at udøve deres religion i landet. Eksorcismens bortfald ville af alle kunne betragtes som en tilnærmelse til reformert kirkeskik, og det var ikke hensigtsmæssigt lige samtidig med de reformertes danske privilegier.⁶⁸⁴ Biskop Bagger fik altså sin vilje, og det understreges kun yderligere af, at han ved den allersidste revision af Kirkeritualet indførte samtlige aftalte forandringer, men uden at følge kommissionens formulering. Det bevirkede, at der blev foretaget en stribe detailrettelser, som dog i mange tilfælde blot tjente til et klarere sprog.⁶⁸⁵

Den 25. juli 1685 underskrev Christian V Danmarks og Norges Kirkeritual, som dog først skulle tages i brug den 23. maj 1686. På grund af trykningen havde mange præster særdeles kort tid til at sætte sig ind i det nye ritual, så det er nok tvivlsomt, om alle tog Kirkeritualet i brug den 23. maj 1686.⁶⁸⁶ Kirkeritualet var naturligvis ikke hævet over kritik fra præsternes side, men Bagger stod fast på, at der ikke var indført noget, som ikke allerede var i brug visse steder.⁶⁸⁷

⁶⁸² Borregaard, 1953, s. 87f. Koch og Kornerup (red.), 1959, s. 400.

⁶⁸³ Borregaard, 1953, s. 87-90.

⁶⁸⁴ Borregaard, 1953, s. 90ff.

⁶⁸⁵ Borregaard, 1953, s. 97; 99.

⁶⁸⁶ Borregaard, 1953, s. 160ff.

⁶⁸⁷ Borregaard, 1953, s. 163f.

Gennemgangen af forløbet lader ingen tvivl tilbage om, at det var de gejstlige – repræsenteret ved biskop Bagger og ritualkommissionen – der havde fat i den lange ende. Svend Borregaards fremstilling af de principielle spørgsmål illustrerer på glimrende vis, hvor stor den gejstlige indflydelse var overfor den verdslige. Selv om problemet med de ikke-lutherske faddere i første omgang ikke faldt ud til Baggers fordel, rettede problemet sig inden længe i kirkens favør. At kirken kun fem år efter Kirkeritualets vedtagelse, fik det som den ville, fortæller noget om den indflydelse, den havde.

I samme forbindelse diskuterer Borregaard den gejstlige selvsikkerhed, som han tilskriver gejstlighedens privilegier fra 1661. Som tidligere vist var den gejstlige selvsikkerhed ikke blot et resultat af privilegier, men i langt højere grad en udløber af enevældens behov for religiøs legitimation. Derfor kunne Baggers ritualudkast gennemføres med nogle få ændringer, som generelt blot styrkede den lutherske ortodoksis liturgiske fodfæste.⁶⁸⁸

Endelig stod Bagger selv for renskrivningen af Kirkeritualet, som derved endnu en gang undergik en række ændringer, som han kun kunne tillade sig at foretage, fordi det dybest set var gejstligheden, der bestemte.⁶⁸⁹

Danske Lovs anden bog og Kirkeritualet for Danmark og Norge var udtryk for den lutherske ortodoksis betoning af systemer og orden. Men lov- og ritualarbejdet var også fuldendelsen af den civil- og kirkeretlige revision, som det nye styre havde nødvendiggjort, og gejstligheden havde ikke bare været med ved bordet, men havde sat sit fingeraftryk i en sådan grad, at ingen kunne være i tvivl om kirkens magt.

Nu skal det handle om de reformertes religiøse privilegier, som på en vis måde viste fremad mod et bredere religiøst synsfelt, hvis fulde omfang først stod klart under pietismens fremvækst i 1700-tallets begyndelse.

⁶⁸⁸ I den sammenhæng skal det dog nævnes, at afskaffelsen af den latinske messe ikke var Baggers ønske. Det kan tolkes som et nederlag, men det kan også ses som biskoppens villighed til at følge med i den liturgiske udvikling, som allerede flere steder var en realitet.

⁶⁸⁹ Danmarks og Norges Kirkeritual har været forbilledet for al senere liturgi. Et revisionsforsøg i 1738 strandede af forskellige grunde, men biskop Peder Hersleb nåede dog at udarbejde en større betænkning om Kirkeritualet, som findes trykt i: P. G. Lindhardt (udg.): *Kirkeritualet og pietismen. Biskop Peder Herslebs betænkning over Danmarks og Norges Kirke-Ritual af 1685*, København 1986.

Kapitel 21

Erhvervspolitik og luthersk teologi

Den tilstræbte indvandring

Allerede inden enevældens indførelse var man klar over den gavnlige virkning, indvandring til Danmark kunne have. Den politiske øvelse gik derfor ud på at få potentielle indvandrere til netop at vælge Danmark, og det stødte på problemer af religiøs art. Historikeren Jens-Ivar Mørch har undersøgt erhvervspolitikken under den tidlige enevælde med fokus på indvandringen, og han rammer problemstillingen meget præcist, når han skriver:

”Vigtigst for vort emne er indholdet af lutheranismen, der i så voldsom grad blev både det ’retslige grundlag’ og den ’udøvende magt’ i henseende til legitimeringen af samfunds-, stands- og styresystemerne. Dens konkurrent, kalvinismen, er af interesse både som teologisk inspirator for en opblødning af den ortodokse lutheranisme og som en reel del af mange erhvervsudøvende indvandreres – og i særlig grad meget attråede reformertes – univers.”⁶⁹⁰

Emnet er stort set urørt i dansk historieskrivning,⁶⁹¹ men den europæiske arbejdskrafts vandring har til gengæld påkaldt sig interesse internationalt. Warren C. Scoville har i *The Persecution of Huguenots and French Economic Development, 1680-1720*, som udkom i USA i 1960, understreget, at forfølgelserne af huguenotterne ingeniende begrænsede sig til tiden umiddelbart efter 1572 og 1684/85. Tværtimod var det et permanent problem, der kom i tilbagevendende bølger. At den franske konge i 1685 ophævede tolerance-ediktet fra Nantes 1598, opfatter Scoville som et af de bedste beviser på samtidens syn på huguenotternes værdi for samfundet, idet ophævelsesediktet indeholdt et emigrationsforbud for alle

⁶⁹⁰ Mørch, 1992, s. 13.

⁶⁹¹ Der henvises til Jespersen, 1989, s. 104-109; 122f. Den ældre litteratur om de reformertes historie i Danmark er opregnet hos: Rørdam, KS 3. rk., 3. bd., 1881-82, s. 144f.

protestanter – undtagen præsterne – og pålæg til de allerede flygtede om at vende hjem, hvis de ikke ville miste deres ejendomme. En stor del af udvandrerne var dog også arbejdsløse.⁶⁹²

Den brandenburgske kurfyrste tilhørte den reformerte tro, men regerede et lutheransk område. Han tillod i 1672 en reformert kirke og inviterede i 1685 huguenotterne til sit land kun 21 dage efter ophævelsen af Nantes-ediktet. Handlingen er blevet vurderet som en bevidst politik, der tog sin begyndelse allerede i 1640'erne med landets vækst og velstand for øje. I 1670 inviteredes et stort antal jøder, som var fordrevet fra Wien og Østrig, men selv om styret ikke havde religiøse betænkeligheder, fik jøderne dog ikke lov at bygge en synagoge. De fik i øvrigt heller ikke anledning til at glemme deres plads i samfundshierarkiet, eftersom de i endnu større grad end den øvrige befolkning blev pålagt skatter og afgifter.

I Hessen-Kassel fik huguenotterne ikke lov at overføre deres franske kirkeorganisation til landet, men de fik ikke desto mindre en del selvstændighed. Disse forhold og kirkeforholdene i øvrigt er ikke uden interesse for Danmark, eftersom den senere Christian V i 1667 ægtede den reformerte prinsesse Charlotte Amalie af Hessen-Kassel. Hun skulle snart vise sig at være en støtte for de reformerte i København.⁶⁹³

I Sverige var der uoverensstemmelse mellem den officielt strengt lutherske kirkepolitik og den benyttede praksis. Gejstligheden havde dog langt hen ad vejen fat i den lange ende, og i 1720, hvor det kom seriøst på tale at lette bestemmelserne omkring religionen for at fremme indvandringen af manufakturister og arbejdere, var gejstligheden endnu i stand til at blokere forslaget.⁶⁹⁴

Som vi senere skal se, havde de danske gejstlige også stærk indflydelse på den førte politik angående religionsfrihed. Men det hindrede ikke, at der gennem tiden forekom forskellige ordninger.

Fra omkring 1560 benyttede man individuelle privilegier som middel til at bemane de militære manufakturer, blandt andet den militære skibsbygning i København. Fra 1569 måtte indvandrere underkaste sig 25 trosartikler – de såkaldte fremmedartikler – hvis formål var at udelukke reformerte og gendøbere. De mange skærpsler, trusler og forbud i 1570'erne og 1580'erne vidner om fremmedartiklernes ringe virkning – ikke mindst i Helsingør. Christian IVs bypolitik indebar blandt andet grundlæggelsen af Glückstadt, hvor fremmede frit kunne udøve deres religion. Argumentet om erhvervsfremme blev også bragt på bane for Norges vedkommende, men planerne faldt til jorden ved Christian IVs død og Hannibal Sehesteds afsættelse.

Selv om kongen efter 1660 måtte støtte sig til gejstligheden som sin eneste legitimeringsinstitution, kunne tilstedeværelsen af en del fremmede religioner gøre visse begrænsede friheder nødvendige. Tolerancepolitikken knyttede sig ikke mindst til Københavns udenlandske gesandter, som for det meste havde adgang til eget eller trosfællers kapel. I militæret var religiøs tolerance simpelthen en nødvendighed, da store dele af det hvervede mandskab var udlændinge af reformert eller katolsk tro.⁶⁹⁵

Der var altså behov for en hårfin balancegang mellem de erhvervsmæssige hensyn og den gejstlighed, som skulle legitimere enevælden.

⁶⁹² Mørch, 1992, s. 30; 41f.

⁶⁹³ Mørch, 1992, s. 54f; 59.

⁶⁹⁴ Mørch, 1992, s. 62.

⁶⁹⁵ Mørch, 1992, s. 157ff; 164-167.

Forslag om fri religionsudøvelse

I 1672 foreslog det fire år gamle Kommercekollegium, at der skulle være åbne grænser for kristne af alle konfessioner og jøder. Bag forslaget lå det åbenlyse handelspolitiske mål, at fri religionsudøvelse skulle trække nye indbyggere til.⁶⁹⁶

Ideen var slet ikke ny, for allerede i 1657 havde portugisiske jøder fået privilegium på at kunne rejse og handle i Danmark.⁶⁹⁷ I januar 1665 havde Statskollegiet på opfordring af Fredericias borgmester antydet et forslag om religionsfrihed i Fredericia, så byen kunne vokse og blomstre økonomisk. Med samme begrundelse blev tanken atter luftet i Statskollegiet i efteråret 1670, hvor man så muligheden for – i lighed med Altona og Glückstadt⁶⁹⁸ – at tillade visse sekter i Fredericia.⁶⁹⁹ Kongen afviste forslaget, og det samme gjaldt et tilsvarende forslag fra Nyborg samme efterår.⁷⁰⁰

I brev af 23. marts 1671 fik medlemmerne af Statskollegiet kongelig ordre om, at overveje en memorial fra Kommercekollegiet, som indeholdt forskellige forslag til handelslivets fremme. Der var blandt andet foreslået samvittigheds- og religionsfrihed til portugisiske jøder, hvis de ville bosætte sig i København, Christianshavn, Fredericia, Nyborg og et par udefinerede steder i Norge. Der kunne dog ikke opnås enighed om en sådan ordning, så da privilegierne for udlændinge kom, var det uden religionsfrihed.⁷⁰¹

Ligeledes i foråret 1671 anmodede den franske gesandt Hugue de Terlon om tilladelse til at opføre et hus med tilhørende katolsk kapel og kirkegård. Statskollegiets flertal anbefalede en tilladelse, om end med visse begrænsninger for troslivet, medens et mindretal ikke kunne tage dette første skridt væk fra et evangelisk-luthersk enhedssamfund. I et kongebrev af 26. september 1671 gav kongen imidlertid sin tilladelse til byggeriet.⁷⁰²

Disse overvejelser og diskussioner var altså gået forud, da krigen mellem Frankrig og Nederlandene brød ud i 1672. Nu kunne man pludselig forvente, at forretningsfolk – kristne såvel som jøder – ville udvandre fra Nederlandene, og kongen befalede derfor i juni 1672 Statskollegiet at overveje, hvordan man kunne lokke nogle af disse formuende købmænd og håndværkere til Danmark. Alle kendte midlet – retten til at praktisere sin egen religion – men i hvor stor udstrækning kunne det tillades? Et mindretal på fem kunne slet ikke acceptere lempelser. Et andet mindretal på fem mente kun, at reformerte, mennonister og jøder kunne få religionsfrihed i Danmark, medens et syv mand stort flertal også var parat til lade katolikker praktisere deres egen religion. I kollegiets betænkning af 27. juni 1672 var katolikkerne dog udeladt. De øvrige kunne få lov at praktisere deres religion i København, Korsør, Nyborg, Fredericia, Nakskov og Aalborg.⁷⁰³ Efter Statskollegiets behandling gik sagen over til Kommercekollegiet, hvis erklæring lå klar den 3. august 1672. Forslaget fulgte i det store og hele Kommercekollegiets eget forslag fra 1671, om end det tidligere forslag om, at jøder skulle forpligte sig til at investere 5.000 rigsdaler, nu blev hævet til 8.000 rigsdaler. Ejendommeligt

⁶⁹⁶ Koch og Kornerup (red.), 1959, s. 394.

⁶⁹⁷ Lausten, 1992, s. 409f.

⁶⁹⁸ Første sted i de danske stater, hvor de reformerte fik religionsfrihed var i Altona ved Christian IV's privilegium af 29. maj 1641. Havde der ikke allerede været kalvinister på stedet, var privilegiet næppe givet; jf. Ussing, 1. del, 1786-1789, s. 261. I Glückstadt oprettedes den første jødiske koloni på dansk grund med udstrakt religionsfrihed for jøderne, men kun sefardiske jøder; jf. Lausten, 1992, s. 389f.

⁶⁹⁹ Lindbæk (udg.), 1903-04, s. 205; 210. Lindbæk, (udg.), 1910, s. 25; 27f.

⁷⁰⁰ Lindbæk (udg.) 1910, s. 56f; 59; 62. Mørch, 1992, s. 177. Mørch, 1993, s. 3f. Bøggild-Andersen, 1970, s. 24f.

⁷⁰¹ Lindbæk (udg.), 1910, s. 124-129. Lausten, 1992, s. 413f.

⁷⁰² Lindbæk (udg.), 1910, s. 129-138. Diskussionen i Statskollegiet og mindretalsindsigelseerne er nærmere gennemgået i: Lausten, 1992, s. 414ff. Se endvidere generelt: Christensen, 1980, s. 116f og Koch og Kornerup (red.), 1959, s. 396.

⁷⁰³ Lindbæk (udg.), 1910, s. 224-228. Lausten, 1992, s. 416ff. Mørch, 1992, s. 182. Mørch, 1993, s. 4.

nok var der ikke et ord om hverken samvittigheds- eller religionsfrihed. Betænkningen blev fremsendt til Statskollegiet, som imidlertid ikke behandlede sagen.⁷⁰⁴

Ikke mange dage senere gik Sjællands biskop Hans Wandal ind i sagen og kaldte på det nærmeste kongen til orden.⁷⁰⁵ Mange har undret sig over, at den mand, som fremfor nogen havde legitimeret enevælden, i den grad ville sætte sig op imod kongen, men set i lyset af nærværende undersøgelses resultater forekommer Wandals reaktion egentlig ikke så overraskende.

Et hovedsynspunkt i Wandals remonstration fra 1672 var, at når der kun var én sand tro, så måtte enhver afvigelse være falsk lære, og de andre trosretninger ville være som ulve blandt fårene. Var der splid i de guddommelige sager, ville der nemlig også blive uenighed og uro i de verdslige og politiske sager. Endelig kunne afvisningen af fremmede religioner også begrundes historisk, da al lovgivning siden reformationen entydigt havde forbudt udøvelse af anden religion end den evangelisk-lutherske.⁷⁰⁶

Wandal understregede kraftigt kongens pligt til at drage omsorg for den sande gudsdyrkelse i landet. Som Guds egen tjener og særlige ombudsmand kunne kongen ikke tillade nogen form for begrænsning af Guds navn eller ære. Og gik kongen alligevel med på ideen, ja så ville det være en Satans og djævelens gerning. Følgen ville blive, at enfoldige mennesker blev religiøst forvirrede, og det ville give religiøse diskussioner og inden længe optøjer.⁷⁰⁷

Med udgangspunkt i Kommercekollegiets tidligere forslag fra 1671 tog Wandal fat på problemerne omkring jøderne. Wandal anså jøderne for mindre farlige end papister, kalvinister og andre sekter, idet jøderne snarere ville kunne omvendes til kristendommen, end de ville være i stand til at forføre kristne til de jødiske vildfarelser. Denne – ganske vist meget beskedne – tolerance betød imidlertid ikke, at Wandal kunne anbefale kongen at tillade jøderne fri religionsudøvelse eller byggeri af synagoger. Jødedommen var nemlig ikke bare en falsk lære og afgudsdyrkelse, men jøderne forbandede tilmed al kristendom, og derfor kunne en kristen konge ikke forsvare overfor den himmelske konge, at jøder fik lov at dyrke deres vrang religion med alle de forhånelser og bespottelser af Gud og Kristus, som deraf fulgte. Mennesket var generelt mere tilbøjeligt til at følge det falske og onde end det sande og gode. Derfor burde der ikke blandes andre ikke-lutherske ind mellem kongens rettroende undersåtter, konkluderede Wandal.⁷⁰⁸

Og så blev der ikke mere ud af dét. Sagen faldt, og det ligger nær at tro, at Wandals kraftige indsigelse var udslagsgivende.⁷⁰⁹ Op gennem 1670'erne viste de ledende gejstlige tydeligt, hvor grænsen gik. De stod fast på kirkens bekendelse og afviste derfor også muligheden for, at Christian Vs broder, prins Jørgen, kunne blive ny polsk konge. Det var nemlig et krav, at han skulle konvertere til katolicismen, men gejstligheden meddelte, at prins Jørgen ikke uden sin saligheds fortabelse kunne fornægte den religion, han var overbevist om sandheden af.⁷¹⁰

For at forstå Wandals holdning overfor jøderne er det nok en god idé at se lidt nærmere på Luthers syn på jøderne.

⁷⁰⁴ Lausten, 1992, s. 417f.

⁷⁰⁵ Christensen, 1980, s. 117f.

⁷⁰⁶ Christensen, 1980, s. 123f; 127. Lausten, 1992, s. 418ff. Koch og Kornerup (red.), 1959, s. 394.

⁷⁰⁷ Lausten, 1992, s. 420ff.

⁷⁰⁸ Christensen, 1980, s. 128; 130f. Lausten, 1992, s. 423f.

⁷⁰⁹ Det skal for en orden skyld nævnes, at Wandals reaktion ikke skyldtes en regeringsbeslutning, men alene et kollegieforslag. Under salvingshøjtideligheden i 1671 var sagen aktuel, og dér fandt Wandal lejlighed til at udtale, at: ”*Een Christen Konge/som Guds statholder/maae ey lide eller fordrage sin Principals og himmelske ofverherres fiender og u-venner i sine Riger og Lande*”; jf. Balling, 1980, s. 147f (note 40).

⁷¹⁰ Koch og Kornerup (red.), 1959, s. 398f.

Luther og jødedommen

Fra senmiddelalderen blev jødernes forhold ringere i Europa. I Martin Luthers hjemland, Sachsen, blev den førte jødepolitik til dels bestemt af omgivelsernes linie: i de nærtliggende lande Polen, Schlesien og Böhmen havde jøderne rimelige vilkår, hvilket medførte en stor tilstrømning af fordrevne jøder fra det øvrige Europa. I Sachsen reagerede man på udviklingen ved at føre en forsigtig og afvisende jødepolitik, som imidlertid skærpedes en del i kølvandet på Luthers antijødiske skrifter.⁷¹¹

I Luthers første egentlige ”jødskrift” fra 1523 *Dass Jesus Christus ein geborener Jude sei* ønskede han en dialog med jøderne. Skriftet bar derfor ikke præg af had, men af forståelse. Luther håbede, at jøderne ville omvende sig til kristendommen, og det håb prøvede han at bevare i flere år, men til sidst opgav han, og i 1543 udsendte han tre stærkt antijødiske skrifter. Hovedformålet var at advare de kristne mod at lade sig lokke af jødernes vedvarende omvendelsesforsøg til jødedommen. Luther ville ikke diskutere sagen med jøderne selv, for det var lige så nytteløst som at prøve at omvende dem. På grund af de løgne som jøderne ifølge Luther udsprede om Jesus, jomfru Maria og alle kristne, foreslog Luther syv forholdsregler iværksat: afbrænding af synagoger og jødiske skoler, ødelæggelse af jødernes almindelige boliger, fratagelse af bønnebøger og talmudiske skrifter, forbud mod rabbinernes undervisning, ophævelse af det frie lejde på landevejene, forbud mod jødernes ågerforretninger og fratagelse af alle deres kontanter og klenodier, eftersom alt hvad de har, er ”taget fra os”. Endelig skulle man give de unge, stærke jøder landbrugsredskaber i hænderne, så de kunne tjene deres penge ved hårdt slid i stedet for at sidde og dovne ved ovnen.

Det var hårde ord, som fulgte Luther til det sidste. Hans sidste prædiken, som han holdt tre dage inden sin død i 1546, handlede især om jøderne, at de spottede Jesus og Maria, og at de ville dræbe alle kristne, hvis de fik muligheden. Hvis jøderne ville omvende sig til kristendommen, skulle alt være dem tilgivet, men fortsatte de i deres jødedom, skulle man ikke finde sig i deres tilstedeværelse.

Selv om Luthers nære ven og forbundsfælle Melanchton og flere andre med ham var pinligt berørte over Luthers grove udfald, blev synspunkterne ikke desto mindre omsat i praksis, for så vidt som Luthers egen og flere andre fyrster fulgte opfordringen til at skærpe restriktionerne mod jøderne.⁷¹² Fremmedartiklerne, som indførtes i Danmark i 1569, skulle sikre, at ingen fik ophold i landet uden at vedkende sig den rette tro. Jødedommen var ikke direkte nævnt, men ved at kræve, at indvandrere troede på den treenige Gud og troede, at Kristus var sand Gud og sandt menneske, så var der reelt taget stilling *imod* jødernes tilstedeværelse.⁷¹³

Jesper Brochmands *Universæ Theologiæ Systema* sammenfattede den lutherske lære på dansk grund. Brochmands syn på jøderne var ganske vist mildere end Luthers, men dog skarpt: jødernes gudsdyrkelse var gudsbespottelse, og kristne øvrigheder og undersåtter begik en alvorlig synd, hvis de levede sammen med sådanne vantro mennesker. Muligheden for en universel jødisk omvendelse var ifølge Brochmand ikke-eksisterende på grund af den forbandelse, de havde pådraget sig.⁷¹⁴

⁷¹¹ Lausten, 1992, s. 159f.

⁷¹² Lausten, 1992, s. 161-179.

⁷¹³ Lausten, 1992, s. 186.

⁷¹⁴ Lausten, 1992, s. 492f.

Biskop Wandal var barn af sin tid og delte derfor disse antijødiske holdninger med de øvrige teologer. Dét er forklaringen på Wandals udfald mod jøderne i remonstrationen fra 1672.⁷¹⁵

De reformertes privilegier af 1685

I 1674 blev spørgsmålet om religionsfriheden nok en gang berørt under behandlingen af en memorial fra Fredericias borgmester. Statskollegiet gav ikke religionsfrihed, men derimod samvittighedsfrihed for alle kristne. Når der så en gang var 30, 40 eller 50 familier af én religion, kunne spørgsmålet om frihed til at praktisere religionen tages op. De spansk-portugisiske jøder blev indrømmet samme frihed.

Kongen fulgte kollegiets indstilling og udstedte Fredericias nye privilegier i september 1674. Endnu var der altså slet ikke tale om religionsfrihed, men snarere om noget, der på langt sigt kunne munde ud i det.

Da Fredericia i 1682 fik sine privilegier fornyet, blev der givet egentlig religionsfrihed, altså friheden til at udøve den afvigende religion. Samtidig forsvandt mindstekravene til menighederne, og byens toldfrihed blev ændret til konsumtionsfrihed. Fra nu af var der en form for uofficiel accept af folk med fremmede religioner.⁷¹⁶

Denne omstilling kunne imidlertid kun være uofficiel, for kongen skulle naturligvis undgå at lægge sig ud med gejstligheden, hvis repræsentanter i tredje lovrevisionskommission havde forsøgt at stramme de konfessionelle betingelser. Som vist i det foregående var de gejstlige bestræbelser frugtesløse, men ingen kunne være i tvivl om kirkens standpunkt. Selv da Christian Vs dronning, Charlotte Amalie, i 1680 forsøgte at hjælpe sine reformerte trosfæller og give dem bosættelsestilladelse og religionsfrihed, ja så turde kongen ikke tillade det, eftersom en forespørgsel hos nogle af landets biskopper var entydigt afvisende.⁷¹⁷ Den ledende skikkelse, Sjællands biskop Bagger, skrev en udførlig redegørelse, som fulgte biskop Wandals linie fra 1672.⁷¹⁸

I sin bededagsprædiken den 18. april 1684 kom biskop Bagger ind på det, han kaldte kongens alliance med fremmede religioner og tyrkere. Om det var denne frimodighed, eller det var tilfældigheder, er ikke til at vide, men næste dag nedsatte kongen en kommission, som skulle finde ud af, hvordan – altså ikke bare hvorvidt – man kunne give reformerte og jøder en vis religionsfrihed. Kommissionen bestod af tre jurister – Rasmus Vinding, Peder Scavenius og Cosmus Bornemann – og tre teologer – Hans Bagger, Hans Leth og Thomas Kingo, som kendte hinanden fra ritulkommissionen. Trods kongens udtalte handelspolitiske og medmenneskelige motiver var teologerne ikke indstillet på særlig stor imødekommenhed. De vedlagde simpelthen et særvotum, hvor de krævede, at de indvandrende kalvinisters liturgi ikke måtte afvige fra de danske lutherske ritualer, selv om den samlede udvalgsindstilling gik ud på at isolere kalvinisternes religionsudøvelse mest muligt. Få dage senere fulgte endnu en gejstlig kommentar til sagen: de reformerte skulle ikke bare følge de lutherske ritualer, men ved blandede ægteskaber skulle den reformerte ægtefælle konvertere til den evangelisk-lutherske kirke. Afslutningsvis føjede teologerne til, at i Holland, Pfalz, Ungarn,

⁷¹⁵ Peder Pedersen Winstrup, søn af biskop Peder Winstrup i Lund, skrev et stærkt antijødisk digt efter inspiration af den såkaldte "jødeso", som findes som sandstensrelief på sognekirken i Wittenberg. Udgangspunktet var, at jøderne dræbte Kristus, som gjorde godt mod dem. "Jødesoen", som også Luther skrev om, forestiller en so med diende unge svin og jøder under sig. Relieffet er fra 1300-tallet; i: Lausten, 1992, s. 178; 456ff.

⁷¹⁶ Lindbæk (udg.), 1910, s. 381f; 388. Mørch, 1992, s. 187; 200. Mørch, 1993, s. 4f; 9. Privilegierne findes trykt i: Schou, 1795-1822, bd. 1, s. 172-179 (religionsfriheden omtales på s. 178).

⁷¹⁷ Louis Bobé vurderer dronningens indsats som ret betydelig; jf. Bobé, 1940, s. 18ff.

⁷¹⁸ Mørch, 1992, s. 193. Mørch, 1993, s. 9. Ellehøj m.fl. (red.), 1980, s. 169. Lausten, 1992, s. 426f. Koch og Kornerup (red.), 1959, s. 395.

Siebenbürgen, Anhalt, Bremen, Hessen, Brandenburgerland, Preussen og andre steder var det gået magthaverne rigtig skidt, fordi de lukkede de reformerte ind.⁷¹⁹

Den 16. december 1684 fik jøden Israel David og hans kompagnon Meyer Goldschmidt ved kongeligt reskript tilladelse til holde jødisk gudstjeneste sammen med deres landsmænd. De måtte dog ikke prædike ved gudstjenesten. Og den 3. januar 1685 fik de reformerte tilladelse til at bygge deres egen kirke og holde frie gudstjenester. Samtidig blev de lovet 20 års fritagelse for personlige skatter, told og grundskyld. Reaktionen blandt gejstligheden kan måske aflæses af den omstændighed, at sognepræsterne i juli 1685 fik forbud mod at angribe fremmede religioner i deres forkyndelse. Den reformerte kirke blev indviet i dronning Charlotte Amalies nærvær den 1. november 1685, og den 8. november afholdtes den første reformerte gudstjeneste. Den 12. november indleverede biskop Bagger en alvorlig skrivelse til kongen:⁷²⁰

Bagger var rystet over de kirkelige og religiøse forhold i København. De egentlige kristne, de evangelisk-lutherske, blev fremstillet som en lille flok midt i al ugudeligheden. Skylden blev utvetydigt placeret hos de tilstedeværende fremmede religioner i hovedstaden. Bagger anbefalede stærkt, at kongen tog sig af de forfulgte lutherske kristne i Frankrig.⁷²¹ Den underliggende mening var naturligvis at pege på det logiske i at hjælpe trosfæller fremfor at åbne grænserne for fremmede kalvinister. Christian V skulle simpelthen forlange samvittighedsfrihed for de franske lutheranere eller tillade dem at rejse ud.

Katolikkerne omkring den franske ambassade skulle angiveligt have fjernet tolv børn af lutherske forældre og sendt børnene til Frankrig, hvor de var blevet anbragt i forskellige klostre og oplært i det papistiske kætteri og vildfarelse. Bagger syntes, det danske kirkeliv var trængt af alt det omgivende "ukrudt". I den forbindelse omtalte Bagger også tilstedeværelsen af en del kvækere og andre fanatikere, som holdt forsamlinger i Kongens Have.

Endelig kom Bagger også ind på kalvinisterne, som nu kunne holde offentlige gudstjenester. Biskoppen anmodede om et eksemplar af deres tilladelse, så han kunne kontrollere, om de misbrugte privilegiet.

Sådan så biskop Bagger på situationen, men store dele af samtiden havde skiftet standpunkt, og det var dét, kongen havde reageret på. Tilstedeværelsen af flere religioner var kun i sin spæde vorden. Som vi senere skal se, udvidede pietismen hele denne problematik radikalt, men i første omgang – i 1685 – blev Baggers brev fuldstændig overset, eftersom de romersk-katolske kristne kun fem dage senere fik lov at holde gudstjenester forskellige steder i riget. Yderligere fik rentemester Brandt ved skrivelse af 2. januar 1686 besked om at reklamere for de nye danske frihedsbestemmelser og betone deres permanente karakter!⁷²²

⁷¹⁹ Mørch, 1992, s. 203. Mørch, 1993, s. 13. Lausten, 1992, s. 429. Borregaard, 1953, s. 86. Teologernes tilføjelse findes trykt i: Rørdam, KS 3. rk., 3. bd., 1881-82, s. 151-154.

⁷²⁰ Mørch, 1992, s. 204. Mørch, 1993, s. 13. Lausten, 1992, s. 429ff. Koch og Kornerup (red.), 1959, s. 395. De reformertes privilegier findes i: Rigsarkivet. Danske Kancelli. C7(-33), nr. 3, dat. 3/1-1685. Ifølge Mørch, 1992, s. 235 er de reformertes privilegier aldrig konstateret udgået som trykt forordning. Baggers skrivelse er trykt i: Rørdam, KS 3. rk., 3. bd., 1881-82, s. 155-158.

⁷²¹ På grund af det i 1685 tilbagekaldte Nantes-edikt; jf. Jespersen, 1989, s. 106.

⁷²² Lausten, 1992, s. 430ff; Mørch, 1992, s. 205. Mørch, 1993, s. 13. Koch og Kornerup (red.), 1959, s. 396. Rørdam, KS 3. rk., 3. bd., 1881-82, s. 155-158.

En vurdering

Hvad skal man mene om sagens udfald? Nogle vil givetvis se det afgørende bevis for enevældens uindskrænkede magt, som gejstligheden blot indordnede sig under.⁷²³ Andre vil i stedet tilslutte sig Jens-Ivar Mørch, der betragter sagen om religionsfrihed som en dokumentation af enevældens største svaghed: ”angsten for prestigetab, og dokumentationen bliver des stærkere på dette område, fordi kampen stod mod selve formidleren af systemets prestige”.⁷²⁴ Og dette synspunkt bliver kun styrket af at inddrage de efterfølgende års udvikling:

Man kan roligt sige, at gejstligheden havde meldt klart ud, og da den pludselig så sig slået, var der behov for en forklaring. Dén gav hofprædikanten H. G. Masius, som fastslog, at ingen religion gavtede den politiske øvrighed så meget som den lutherske. Der ville herske enevælde i Danmark, så længe det forblev luthersk. Gejstlighedens strid med politikerne kunne betragtes som en venlig kappestrid om at forme de for kongen mest tjenlige undersåtter, altså de, der på grund af den lutherske religion ikke stillede spørgsmål til den politiske magt.⁷²⁵

Denne forsonende linie blev imidlertid ikke accepteret af biskop Bagger, som fremhævede, at de lutherske kristnes vilkår var dårlige i Schlesien, Ungarn og Frankrig, hvor både katolikker og kalvinister gjorde, hvad de kunne for at udbrede deres falske lære. Den 24. november 1688 opfordrede Bagger derfor kongen til at tage sig af de mange fordrevne lutheranere ved at give dem visse privilegier og fri adgang til Danmark. Inspirationen havde biskoppen måske fra omvæltningerne i England, hvor den katolske James netop var flygtet fra sin trone på grund af den nederlandske og reformerte Williams' invasion.⁷²⁶

Men biskoppen lod det ikke blive ved et enkelt brev. Nej, han sørgede for, at hans sognepræster indberettede uantagelige forhold blandt de reformerte. Problemerne angik egentlig ikke så meget de reformerte præster i almindelighed, men derimod den nederlandske gesandtskabspræsts kirkelige handlinger samt blandingsægteskabernes manglende brug af den lutherske kirke. Konsekvensen blev forordningen af 6. september 1690, som indskærpede behovet for aflæggelse af troskabsed til den danske konge og understregede pligten til at overholde alle søn- og helligdage. Gudstjenesterne måtte kun holdes på disse dage og på samme tid som i de øvrige kirker. Personer i blandingsægteskaber med reformerte og nederlandsktalende skulle holde sig til den evangelisk-lutherske kirke. Reelt var man ikke interesseret i alt for store reformerte menigheder i Danmark, så reglerne for den reformerte gudstjeneste var stramme, og prædikenen måtte kun foregå på tysk og fransk. Af udenrigspolitiske grunde, og da man nødig ville lægge sig ud med de mange flådefolk og skippere fra Nederlandene, kunne gesandtskabspræsten – hvis kapel fik stadig større søgning – imidlertid ikke rammes af danske love eller udvises.⁷²⁷

I 1688 blev katolske præster forbudt at berede dødsdømte til deres henrettelse. Selv katolikker skulle altså beredes af lutherske præster. Som tidligere omtalt fastslog en kongelig forordning i 1690, at ingen ikke-lutheraner måtte stå fadder

⁷²³ Dette er til dels synspunktet i Ellehøj m.fl. (red.), 1980, s. 169f, hvor sagen beskrives som den eneste, hvor gejstligheden satte sig op imod enevælden, ellers var de lydige forsvarere for det nye styre.

⁷²⁴ Mørch, 1993, s. 15.

⁷²⁵ Mørch, 1992, s. 215f. I april 1688 forsvarede Masius en afhandling, hvis centrale henvisning var Romerbrevets ord om al myndigheds oprindelse hos Gud og Guds dom over opsætsighed; jf. Mørch, 1992, s. 216.

⁷²⁶ Mørch, 1992, s. 216. Brevet er trykt i: Rørdam, KS 3. rk., 3. bd., 1881-82, s. 159f.

⁷²⁷ Mørch, 1992, s. 219f; 222; 224; 229. Koch og Kornerup (red.), 1959, s. 396. Forordningen findes trykt i: Rørdam, KS 3. rk., 3. bd., 1881-82, s. 160-164. Også i de følgende år underrettede biskop Bagger kongen om forskellige sager, hvis behandling alle vidner om den atter begrænsede religiøse tolerance; jf. Rørdam, KS 3. rk., 3. bd., 1881-82, s. 164-169.

ved dåben, og at ægteskab mellem en lutheraner og en romersk katolik skulle indgås for en luthersk præst. Dét ramte de romersk-katolske menigheder, som i de følgende år gik stærkt tilbage.⁷²⁸

Kongens børn satte også grænser for den religiøse tolerance. Da kongen ville have døtrene indgiftet i fremmede fyrstefamilier med fremmed religion, satte især prinsesse Sophie Hedvig sig imod. Hun ville ikke opgive sin lutherske tro for at blive gift med en katolsk fyrste. Endelig afspejler Christian Vs politiske testamente også en vis fortrydelse af hans tidligere religiøse tolerance.⁷²⁹

Kort sagt: kirken fik i høj grad sin vilje, selv om den i øjeblikket måtte føle sig ignoreret, da de reformerte fik deres religiøse privilegier i januar 1685. Alene den omstændighed, at gejstligheden var i stand til at udskyde privilegierne i så mange år, vidner om kirkens store og reelle magt. Kirkens ledere stod godt fast, men forstod ikke, at en ny tid var på vej, hvor ortodoksiens stive regelsæt skulle vise sig for snævert for den omgivende verdens religiøse og kirkelige liv.

Kapitel 22

Kirken og kirkepolitikken 1660-1699

Bispemagt

I tidligere afsnit har vi set, hvordan gejstligheden bragte sig i en central position ved at legitimere enevælden religiøst, og det forklarer udmærket, hvorfor enevældens indførelse ikke udløste markante kirkelige ændringer. Kirkens legitimerende funktion gav jo kirkens ledere muligheden for at stå fast på kirkens bekendelse og målsætning om at

⁷²⁸ Koch og Kornerup (red.), 1959, s. 400.

⁷²⁹ Mørch, 1992, s. 230; 235. Olden-Jørgensen, 1996 (B), s. 324f. Prinsessernes modstand mod at konvertere i forbindelse med fyrstelige ægteskaber blev bakket op af deres moder, dronning Charlotte Amalie; jf.: Bobé, 1940, s. 8ff.

fastholde og fremme et kristent samfund på evangelisk-luthersk grundlag. Dette mål var ikke nyt, så den hidtidige kirkelov og de samme mennesker kunne derfor også fremover gøre god fyldest i kirken – enevælde eller ej.⁷³⁰

Nu ville det jo ikke være vanskeligt at forestille sig, at den kirkelige magt først og fremmest var en formel magt, som, når det kom til stykket, ikke havde reelt indhold. Men i gennemgangen af Danske Lovs og Kirkeritualets tilblivelse stod det helt klart, at gejstligheden havde en særstatus. Og det samme gjaldt i endnu højere grad i spørgsmålet om trosfrihed, hvor gejstligheden havde held til ikke bare at udsætte de fremmedes religionsprivilegier, men også at begrænse dem i forhold til Kommercekollegiets oprindelige udgangspunkt i begyndelsen af 1670'erne. Her havde konge og kirke tydeligvis ikke fælles mål, men kirken blev hørt, selv om det medførte en økonomisk ulempe. Kirken – repræsenteret ved biskopperne – havde altså en indflydelse, som ikke blot begrænsede sig til formaliteter og ren skrivebordsteori. Kirkens magt var tværtimod ganske konkret.

Derfor kunne de gejstlige opføre sig som om, enevælden ikke gjaldt dem i sin fulde udstrækning. For det gjorde den i realiteten heller ikke. Men det er også vigtigt at huske på religionens betydning for såvel konge som gejstlighed: kirken var jo ikke bare en magtinstans, men repræsenterede først og fremmest den tro, som gejstligheden, kongen, ja hele samfundet tog dybt alvorligt og ikke kunne forestille sig en tilværelse uden.

Det lutherske øvrighedssyn

At den gejstlige magt stammede fra kirkens legitimerende opgave, synes at være en dækkende forklaring af det historiske forløb, men hverken adelsvældens fald eller absolutismens indførelse kan i sig selv forklare, hvordan kirken kom ind i billedet som den, der fuldt og helt leverede enevældens legitimation. Og dog: salvingssceremonierne byggede jo på en tradition, som var grundlagt med valgrigets kroningsceremonier. Men skal vi forstå den evangelisk-lutherske gejstligheds indflydelse og deraf følgende frimodighed til bunds, så må vi endnu en gang se nærmere på biskoppernes salvingstaler, for det er nemlig her, den samfundsteologiske forklaring skal findes.

Den ordinerende biskop tog udgangspunkt i nogle bibelske læsninger, hvoraf to altid gik igen. Det drejer sig om Romerbrevet 13,1-7 og Peters første brev 2,13-20. Disse læsninger, som handlede om undersåtternes forhold til myndighederne, havde været i brug hos de lutherske gejstlige i Danmark, lige siden Bugenhagen kronede Christian III og hans dronning Dorothea i 1537. Men hvad der er endnu vigtigere er, at disse to skriftsteder var Luthers eget bevis for den verdslige øvrigheds gudgivne myndighed.⁷³¹

Det lutherske øvrighedssyn – også kaldet toregimentelæren – består imidlertid af to øvrigheder: den åndelige og den verdslige øvrighed. Hvad det går ud på, har Luther forklaret i sit skrift fra 1523: *Von weltlicher Obrigkeit, wie weit man ihr Gehorsam schuldig sei*.

Luther opdeler menneskenes børn i to grupper eller to riger: Gudsriget og Verdensriget. Gudsriget består af de rettroende i Kristus, medens alle mennesker i øvrigt hører under Verdensriget. De retfærdige, sande kristne gør af sig selv, hvad lov og ret kræver, men det gør de uretfærdige ikke.

⁷³⁰ Det diametralt modsatte synspunkt finder man i Petersen og Rode, 1995, s. 92, hvor reformationen betegnes som første trin i gejstlighedens magtafgivelse, og enevælden som næste fase, hvor staten støt og roligt fuldbyrkede udhulingen af kirkens magt.

⁷³¹ Luther, bd. 2, 1967/1983, s. 362f. Luther, 1883, s. 507. Lyby, 1987, s. 16. Lyby anfører ganske vist, at brugen af de to skriftsteder fik sit konkrete indhold leveret af samtidens Tyskland, opfattet ud fra kejserideologien. Det afgørende er imidlertid, at det er disse skriftsteder, som Luther begrundet sit øvrighedssyn med.

Derfor er loven ikke bestemt for de retskafne, men for lovbrydere og genstridige, som Luther anfører med støtte i Paulus' første brev til Timotheus 1,9. Alle ikke-kristne hører under sværdet – den verdslige øvrighed – for at hindres i deres ondskab, og da størstedelen af menneskeheden altid vil være ikke-kristne, kan det kristelige regimente – altså den åndelige øvrighed – ikke stå alene, men må have hjælp fra den verdslige øvrighed.

Sagt på en anden måde: De troende styres af Gud gennem Ordet, der lever i deres hjerter. De ikke-troende har ikke Guds Ord i deres hjerter, og derfor hverken kan eller vil de følge Guds vilje. Var de overladt til sig selv, blev det alles kamp mod alle, fordi Satan ville tilskynde enhver til kun at tænke på sig selv, og hele verden ville blive ødelagt. Guds eneste middel til at regulere dette er udvortes tvang.⁷³²

Derfor er sværdet til stor og nødvendig nytte for verden. Sværdet sørger for, at freden holdes, at synden straffes og de onde holdes nede. De kristne respekterer begge regimente, selv om det verdslige regimente principielt set ikke har nogen myndighed over de kristne, medmindre de lader sig forlede af Satan. Alligevel følger de kristne det verdslige regimentes ordninger, betaler skat, ærer øvrigheden, tjener og hjælper den verdslige øvrighed, simpelthen fordi de er interesserede i at fremme alt, hvad der tjener Guds sag, altså opretholdelsen af skaberværket og værnet mod de onde. Fordi verden ikke kan undvære sværdet, er en kristen kort og godt pligtig at føre sværdet for verdens og sin næstes skyld. Medens de ikke-kristne adlyder på grund af tvang og af frygt for straf, adlyder de kristne frivilligt. Det verdslige regimente har ganske enkelt ingen mere lydige undersåt end en kristen, som i sagens tjeneste også er parat til at påtage sig alle offentlige hverv, hvad enten det er som bøddel, retsbetjent, dommer, herre eller fyrste.⁷³³

Begge regimente er altså redskaber i Guds hånd. Det verdslige skal forhindre ødelæggelse, medens det åndelige formidler frelsen ved Guds Ord. Regimenterne er hver især helt nødvendige, men også helt forskellige, så der må skelnes skarpt mellem det ene og det andet. Begge regimente er et bolværk mod Satans angreb.⁷³⁴

Hvis regimenterne fungerer, som de skal, er der ingen problemer i forholdet mellem kristendom og samfund. De to regimente fremmer jo begge den samme sag, selv om de fungerer vidt forskelligt. Om end begge regimente er Guds redskaber, kan der imidlertid komme onde mennesker ind i den verdslige øvrighed, ja det er endda ret sandsynligt, mener Luther.⁷³⁵ Derfor må man altid være forberedt på det værste fra fyrsternes side. På den anden side set er det forståeligt nok, eftersom den verdslige øvrighed jo netop skal være Guds bøddel og fangevogter. Derfor er det ikke så underligt, hvis fyrsterne farer voldsomt frem. En god fyrste skal man takke Gud for, og en ond fyrste skal man acceptere, fordi man ikke har fortjent bedre. Oprør mod den retmæssige øvrighed er absolut ikke tilladt, for det er nemlig ikke undersåtternes opgave at afsætte den øvrighed, som Gud har givet dem.

Nu begynder det for alvor at blive indviklet, for den kristne borgers lydighed er alligevel begrænset, eftersom den kristne borger slet ikke skylder den verdslige øvrighed nogen lydighed, men blot adlyder i sagens interesse. Forsøger

⁷³² Luther, bd. 2, 1967/1983, s. 364-367. Luther, 1883, s. 509-513. Loewenich, 1982, s. 219f.

⁷³³ Luther, bd. 2, 1967/1983, s. 368ff. Luther, 1883, s. 515ff. Loewenich, 1982, s. 220. Nødvendigheden af den verdslige magt er også stærkt fremhævet i Luthers skrift fra 1520: ”*An den christlichen Adel deutscher Nation von der christlichen Standes Besserung*”. Heri skriver Luther, at eftersom alle kristne tilhører den gejstlige stand, er den verdslige magt også nyttig for den kristne menighed. Kristus har ikke to slags legemer – et verdsligt og et gejstligt – men han er eet hoved og eet legeme. Den verdslige magt er indstiftet af Gud og skal derfor kunne råde frit i hele kristenhedens legeme; jf. Luther, bd. 1, 1966/1983, s. 366-369.

⁷³⁴ Loewenich, 1982, s. 223ff; se endvidere: Luther, bd. 2, 1967/1983, s. 381. Luther, 1883, s. 532.

⁷³⁵ Luther, bd. 2, 1967/1983, s. 382f. Luther, 1883, s. 534f.

øvrigheden ligefrem at bekæmpe Evangeliet og kræve hjælp til det, så må de kristne adlyde Gud mere end mennesker.⁷³⁶ Vold er dog ikke tilladt, for det er det verdslige regimentes privilegium. De kristne må holde sig til den fri og åbne bekendelse og den lidende ulydighed. Det gælder eksempelvis, hvis fyrsten tvinger en kristen til at aflægge falsk vidnesbyrd mod sin næste. Der må man sige nej og så i øvrigt være klar til at tage konsekvenserne, om det så er døden. Eksemplerne er dog kun ganske få, for i almindelighed bør de kristne ikke gå og overveje fyrstens beslutninger.

Uanset hvordan det så i øvrigt går, er det verdslige regimente et redskab i Guds hånd og underkastet Guds lov. De to regimenter – eller øvrigheder – er altså to sider af samme sag, nemlig Guds sag.⁷³⁷

Skellet mellem Gudsriget og Verdensriget står imidlertid ikke alene. I den konkrete samfundsstruktur har Luther foretaget en opdeling i tre stænder: husstanden, øvrighedsstanden og lærestanden. I samtiden kunne disse stænder optræde under forskellige navne. Husstanden kaldtes også nærestanden, øvrighedstanden kaldtes værgestanden eller ærestanden. Øvrighedsstanden kunne også benævnes den verdslige stand, medens lærestanden af og til blev kaldt præstestanden eller gejstligheden. Det afgørende var imidlertid, at hvert lem af samfundet var med i hver stand, og hver stand rummede både overordnede og underordnede. I husstanden var husbonden overordnet, medens hustru, børn og tjenestefolk var underordnede. Tjenestefolk, barnløse kvinder og børn var imidlertid altid underordnede. En præst var undersåt i øvrighedsstanden, men i husstanden og i lærestanden var han overordnet. I forholdet til biskoppen var præsten naturligvis underordnet. Kongen var overordnet i øvrighedsstanden og i husstanden, men i lærestanden var han menighedsmedlem blandt mange andre, om end det fornemste. Lærestanden – altså gejstligheden – var bestemmende, når det gjaldt forkyndelse og lærespørgsmål.⁷³⁸

Disse opdelinger og afgrænsninger skulle skabe orden i samfundet. Men det kunne ind imellem gøre kommandolinierne lidt uklare, at enevældens evangelisk-lutherske samfund byggede på Luthers øvrighedssyn. Rækkefølgen var nemlig ikke entydigt Gud-konge-undersåtter, for gejstligheden var på en og samme tid både kongens undersåtter og kongens overordnede i religiøse anliggender. Sådan var det, hvad enten man tager udgangspunkt i trestandslæren eller toregimentelæren, hvor Gudsrigets borgere ikke følger den verdslige øvrighed af pligt, men af hensyn til Guds sags fremme. Hvis øvrigheden i skikkelse af den enevældige konge eller centraladministration blandede sig i det åndelige regimentes sager, måtte kirken tage affære, sådan som det ikke mindst skete i forløbet frem til de reformertes privilegier i 1685.

Luther tillagde det verdslige regimente stor magt overfor det åndelige, og det kan ikke undre, da der i høj grad var brug for en politisk og militær støtte til realiseringen af reformatorens kirkesyn, eftersom Luther brød med de verdsligt magtfulde paver og biskopper. Toregimentelæren gav en udpræget fyrstelig indflydelse lige fra reformationen, og derfor ses en tydelig kontinuitet ved overgangen til enevælde. Samtidig havde toregimentelærens gejstlige side betydning for fastholdelsen af kirkens suverænitæt i de religiøse beslutninger også under enevælden. Kongeloven forpligtede kongen på den kristne tro, og som vist ændrede kirken ikke sin linie på grund af enevældens indførelse. Der blev ikke talt om toregimentelæren, men den var der som et grundvilkår i et evangelisk-luthersk samfund, og derfor kunne kirken opnå

⁷³⁶ Luther anfører Apostlenes gerninger 5,29. Loewenich, 1982, s. 221.

⁷³⁷ Hvor intet andet er anført, er redegørelsen for toregimentelæren baseret på Lyby, 1987, s. 17-22. Den danske reformationsbiskop Peder Palladius skelnede ikke tilsvarende skarpt mellem de to regimenter. Han kendte kun eet, nemlig lovens. Derfor står de kristne også under lovens beskyttelse og straf; jf. Ertner, 1988, s. 445-458.

⁷³⁸ Bregnsbo, 1997 (B), s. 103ff. Bagge, 1950-52, s. 650f.

sin særstatus trods den officielle absolutisme og kongelige suverænitet.⁷³⁹ Toregimentelæren gav den teologiske forklaring på kongemagtens og kirkens samfundsmæssige nødvendighed, men sørgede samtidig for, at enevælden så at sige standsede ved kirken.

Sættes sagen på spidsen, kan man derfor med nogen ret hævde, at en entydig enevælde i absolut form var en principiel umulighed i et evangelisk-luthersk samfund – trods Kongelovens paragraffer om det modsatte.⁷⁴⁰ Men én ting er det principielle, noget andet er det reelle. I den praktiske virkelighed blev resultatet i stedet: ingen enevælde uden en stærk kirke. Enevoldskongen og kirken var fuldstændigt afhængige af hinanden, for nok havde kongen den højeste myndighed over kirken, men den indre, åndelige myndighed skulle fortsat varetages af præstestanden. Kongemagten fik sin religiøse legitimation, medens kirken fik ret til at gøre indsigelser over for statens handlinger.⁷⁴¹ Dét er årsagen til gejstlighedens frimodighed og store indflydelse.

At kirke og kongemagt således var dybt gensidigt afhængige, betyder dog ikke, at religionsudøvelsen og -forståelsen stod stille. Den udviklede sig og prægede kirken og kongen i bestræbelserne på at gennemføre det fælles projekt om det fuldkomne kristne samfund. Det er temaet for det følgende om kirkepolitikken i årene 1699-1746.

⁷³⁹ At det teokratiske kongesyn, som kirken formidlede, ikke var helt i overensstemmelse med luthersk tankegang, er en anden sag. Ved kongesalvingerne skete der en vis sammenblanding af regimentelæren (de udvalgte læsninger) og den teokratiske kongeopfattelse; men den ”fejl” var opstået længe inden enevældens indførelse og svækker derfor ikke tolkningen. Om regimentelæren og de katolske teokratiske tendenser se: Sjøe, 1951, s. 386f og Stenbæk, 1975, s. 57.

⁷⁴⁰ *Kongeloven og dens Forhistorie*, 1886/1973, s. 44ff. Den logiske konsekvens af, at den verdslige øvrighed kun udstrækker sin magt over liv og ydre, men ikke over sjælene, er ifølge Walther von Loewenich, at ”*Luther hat damit grundsätzlich den ”totalen” Staat abgelehnt*” – kun Gud regerer over sjælene; jf. Loewenich, 1982, s. 221. Nicholas Henshall har generelt afvist, at begrebet ”absolutisme” kan bruges om de europæiske enevoldsstater. Absolutisme og konstitutionalisme er eftertidens anakronistiske begreber, som – efterprøvet i forholdet mellem England og Frankrig – viser sig ikke at være dækkende for landenes faktiske forhold. Absolutisme var et begreb, som i 1800-tallet var dækkende for samtidige forhold, men ikke historiske. Derfor bliver brugen af begrebet let til en karikatur, for den virkelige absolutisme endte ikke i 1789. Den begyndte! Absolutistiske kendetegn såsom en stærk statsmagt og ingen magt til undersåtterne findes ikke i 1600-tallets Frankrig. Desuden har Frankrig ikke særlige kendetegn i forhold til England, som aldrig har været absolutistisk. Den religiøse legitimation begrunder Henshall i middelalderens ritualer ved ikke-absolutistiske kongers kroning. Det religiøse ritual siger derfor intet specielt om absolutismens monarker. På grund af Henshalls udgangspunkt i fransk absolutisme kommer den lutherske toregimentelære ikke ind i billedet, og Henshall afviser derfor ikke absolutismen på grund af det lutherske øvrighedssyn; i: Henshall, 1992, s. 141-145; 170-173; 209-212. Henshalls synspunkt gennemføres nok lidt for stift, men nærværende undersøgelse viser ikke desto mindre, at der er noget om snakken.

Tredie del

**Biskopperne og
kirkepolitikken**

1660-1746

II. Tiden 1699-1746

Kapitel 23

⁷⁴¹ Lausten, 1992, s. 412. Christensen, 1980, s. 115f.

Pietismen

Spener og Francke

Ortodoksien havde sider, der pegede frem mod den pietistiske opblomstring, som tog sin begyndelse i slutningen af 1600-tallet og stod i fuldt flor i 1700-tallets første halvdel. Det skulle blive Philipp Jakob Spener, der formulerede pietismen. Denne rolle har siden givet Spener betegnelsen ”den anden reformator”, for det der fulgte i kølvandet på hans *Pia desideria* – ”Fromme Ønsker” fra 1675 – var intet mindre end en reformation af de hidtidige lutherske idealer.⁷⁴²

Spener slog til lyd for opbyggelige møder, konventikler, hvor man under præsters ledelse kunne samles om Guds Ord i hjemmene. Ud fra Luthers tanker om det almindelige præstedømme foreslog Spener, at menigheden skulle hjælpe præsterne aktivt. Desuden slog han fast, at sand kristentro ikke bare var viden, men også kærlige handlinger overfor andre. Konsekvensen af denne holdning var blandt andet, at man skulle undgå skænderier med anderledes troende, men bede for dem og gå foran med et godt eksempel. Selv om menigheden skulle involveres aktivt, var det dog stadig præsterne, der skulle tage den største arbejdsbyrde. Derfor skulle den teologiske uddannelse have et mere praktisk sigte. I den forbindelse skulle prædikenerne også opbygges på en ny måde, så man blev fri for den kunstfærdige retorik og i stedet fik jævne og let fattelige prædikener, der appellerede til det enkelte menneske.

Pietismen afveg på flere punkter fra ortodoksien: genfødslen skete ikke ved dåben, men gennem en egentlig omvendelse. Retfærdiggørelsen blev sat i skyggen til fordel for helliggørelsen. Der blev lagt så stor vægt på, at mennesket greb nådens tid, at man allerede inden døden kunne forspilde sin mulighed for at blive frelst. Dette stærke behov for omvendelse gjaldt ikke mindst præsterne, for kun omvendte kunne bedrive egentlig teologi. Hvor ortodoksien havde betonet kirken som læresamfundet, blev kirken nu i højere grad trossamfundet, hvilket ikke mindst i forbindelse med nadveren skabte problemer, eftersom nådemidlernes kraft var afhængig af den forvalteres personlige fromhed. Lige modsat ortodoksien havde Spener en tro på Tusindårsriget og gjorde studiet af Johannes’ Åbenbaring til et af pietismens karakteristika.⁷⁴³

Spener var på mange måder ikke selv i stand til at indfri sine egne idealer. Han var ingen stor prædikant, ligesom hans pædagogiske færdigheder og handlekraft lod noget tilbage at ønske. Ideerne blev derfor ført ud i livet af andre, som dog også satte deres eget præg på de spenerske tanker. Det gjaldt først og fremmest August Hermann Francke, som efter en lang og hård bodskamp pludselig oplevede en omvendelse med Guds tilgivelse, men også med opfordring til at leve et nyt og helligt liv. Francke blev primus motor i den hallensiske pietisme, der – som navnet fortæller – havde sit udspring i byen Halle, hvor Francke var præst og professor ved det i 1694 oprettede universitet. I pagt med Franckes egen

⁷⁴² Speners rolle som pietismens ophavsmand kan diskuteres og er blevet det. Både blandt 1600-tallets engelske puritanere og nederlandske fromhedsbevægelser bruges begrebet pietisme. Begge dele kan imidlertid karakteriseres som forberedende kræfter, der først med Spener får sin egen særlige retning. Johann Arnd kan imidlertid på flere måder siges at have været fremme med de samme tanker allerede i begyndelsen af 1600-tallet. I dét perspektiv var det nye ved Speners tanker ikke indholdet, men at de blev hørt. Derfor må pietismen ses som en lang udvikling, der begyndte omkring 1600 og som ved de folkelige vækkelser i det 19. århundrede endnu besad livskraft; i: Brecht (udg.), 1993, s. 5f. Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 16f.

⁷⁴³ Lausten, 1997, s. 200f. Holmquist og Nørregaard, 1949, s. 467-473. Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 16ff. Brecht (udg.), 1993, især s. 307-310; siderne 279-389 redegør udførligt for Speners liv og virke.

oplevelse blev der lagt stor vægt på bodskampens nødvendighed og omvendelsen, som den enkelte helst skulle kunne tidsbestemme helt nøjagtigt. Det nye liv efter omvendelsen blev reguleret af en række bestemmelser om afholdenhed fra verdslige fornøjelser som dans og teater såvel som luksus, hvad enten det gjaldt bolig eller klædedragt. Et ordentligt kristenliv indebar også aktive, gode handlinger. Det blev baggrunden for oprettelsen af en række sociale og pædagogiske stiftelser, hjem for forældreløse børn, kostskoler, bogtrykkerier og bibelanstalter i Halle. Franckes pædagogik fik bred interesse fra adel- og borgerstand, som sendte deres børn til Halle. Samtidig fik Francke etableret det første egentlige ydre missionsarbejde indenfor lutherdommen sammen med den danske kong Frederik IV. Det skal vi vende tilbage til senere.⁷⁴⁴

Pietistiske forgreninger

Pietismen havde skarpe modstandere blandt de ortodokse teologer, som – anført af Wittenberg-professoren Valentin Ernst Löscher – anklagede pietisterne for at sætte livet over læren. Pietisterne gik for lidt op i lærespørgsmål, medens den praktiske tro og det fromme liv hele tiden fik hovedrollen. Og noget var der om snakken, for hvor de ortodokse lagde vægt på det gejstlige embede, kirkeorganisationen og dåben, rettede pietisterne i højere grad blikket mod omvendelsen og lægfolkets aktive involvering i kristenlivet. Dåben gav rigtignok barnekår hos Gud, men selve genfødslen fandt først sted i omvendelsesøjeblikket efter bodskampen. Nadveren skulle først og fremmest styrke troen hos de omvendte.

Disse holdninger til kristendom og kirke indebar ikke direkte risiko for et oprør, eftersom høj arbejdsmoral, pligtfølelse, disciplin og lydighed over for verdslige øvrigheder var en del af det hellige liv. Derfor sluttede mange embedsmænd samt adelige og fyrstelige personer sig til bevægelsen. Problemet var bare, at den voksende religiøse myndiggørelse af lægfolket ikke kun rummede en risiko for hykleri og intolerance, men også en trussel mod samfundsordenen under de rette omstændigheder. Pietismen kunne anfægte det gejstlige embedes autoritet og udvikle sig bort fra statskirken.⁷⁴⁵

Herrnhuterne, som ganske vist organiserede sig inden for den sachsiske lutherske kirkes rammer, slog sig i 1727 ned på grev Nicolaus Ludwig Zinzendorfs jorder i Sachsen. Zinzendorf havde takket være rejser og studier udviklet sin egen form for pietisme, hvor kristentroen skulle udmøntes i et kærlighedens fællesskab. Disse tanker blev realiseret i den herrnhutiske brødremenighed, som blandt andet bestod af evangeliske ”bøhmiske brødre” fra Mähren.

Brødremenighedens hierarki med 12 ældste styrede fromhedslivet med andagter, forbøn, særlig liturgi, kærlighedsmåltider, fodtvætning, broderkys med mere. Menighedens medlemmer var inddelt i såkaldte kor efter alder, køn og ægteskabelig stand. Lodkastning blev brugt til vigtige afgørelser, og alt var fælles, hvorfor herrnhuterne kaldte hinanden brødre og søstre. Som vi senere skal se nærmere på, resulterede Zinzendorfs nære forbindelser til det danske kongehus på et tidspunkt i, at der blev udsendt herrnhutere til de danske kolonier Vestindien og Grønland. Brødremenighedens missionsarbejde udstrakte sig til flere verdensdele og var ikke altid lige gnidningsløst.

Zinzendorfs teologi kredsede især om følelserne. Det inderlige fællesskab med Kristus var det centrale, og der blev lagt vægt på den oplevelse, det enkelte menneske fik ved at betragte Kristi sår, blod og tårer. Dét skulle vække en følelse af befrielse fra synd og fordømmelse og vække en glæde, som den enkelte slet ikke kunne undertrykke. Føleriet

⁷⁴⁴ Lausten, 1997, s. 201f. Holmquist og Nørregaard, 1949, s. 473ff; 476-479. Koch og Kornerup (red), 1951, s. 18ff. Brecht (udg.), 1993, s. 439-539 rummer en omfattende redegørelse for Franckes teologi og virke i og ud fra Halle.

⁷⁴⁵ Lausten, 1997, s. 202f. Holmquist og Nørregaard, 1949, s. 475.

tog efterhånden overhånd og fik et usmageligt omfang, der var medvirkende til, at både Sachsen og Danmark brød med Zinzendorf i midten af 1730'erne.⁷⁴⁶

Trods Zinzendorfs energiske modstand blev tendensen til en selvstændig herrnhutisk kirkedannelse stadig tydeligere, men brødremenigheden var ikke ene om at fjerne sig mere og mere fra statskirken. Rundt omkring i Europa dukkede der sværmeriske karismatikere op, som efter guddommelige syner kunne profetere om Tusindårsrigets snarlige virkeliggørelse. De angreb kirken og præsterne, lod ikke deres børn døbe, men talte meget om Johannes' Åbenbaring. Her og der opstod der såkaldte inspirerede menigheder, hvor det åndelige liv kom til udtryk i mærkværdige kropsbevægelser, tungetale og truende profetier mod den etablerede kirke. Blandt de mange karismatikere var lægen Johann Konrad Dippel, som afviste Bibelen, sakramenterne og kirkens teologi og i stedet så frem til Tusindårsriget, som ville befri de sande troende fra statens og kirkens dominans. Dippels tanker vandt gehør flere steder, men det siger sig selv, at der fulgte en slipstrøm af uro overalt, hvor han kom. – Også i Danmark, hvor han en overgang sad fængslet efter at have inspireret radikale pietister.⁷⁴⁷

Som det ses af ovenstående, var første halvdel af 1700-tallet ikke nogen stillestående tid i kirkehistorien. Tværtimod var der en religiøs grøde, som udviklede sig i mange – om end ikke altid lige ønskelige – retninger. Direkte eller indirekte var udgangspunktet for dem alle Spencers og Franckes tanker om et gudfrygtigt liv. Halle blev det åndelige og praktiske udgangspunkt for mangt og meget – også for Danmarks missionsarbejde, så her kan vi begynde.

Kapitel 24

⁷⁴⁶ Lausten, 1997, s. 203f. Holmquist og Nørregaard, 1949, s. 485-497.

⁷⁴⁷ Lausten, 1997, s. 205f. Holmquist og Nørregaard, 1949, s. 481-485; 493. Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 21.

Det danske missionsarbejde

Ortodoksiens missionsopfattelse

Ved indgangen til 1700-tallet stod den danske kirke i alt væsentligt på den solide luthersk-ortodokse grund, som ikke mindst Jesper Brochmand havde formuleret. Brochmand havde ingen forståelse for kirkens arbejdspligt over for hedningerne; Herrens missionsbefaling var sket fyldest, eftersom apostlene havde forkyndt Evangeliet for alle folk. Hele tre gange havde Gud ladet sit Ord udgå til alle og tilbudt dem frelsen i Kristus. Første gang var i Adam og Evas dage, dernæst efter syndfloden og endelig ved apostlene. Nu var apostlenes tid forbi, så nu skulle Evangeliet ikke tilbydes yderligere.⁷⁴⁸

De ortodokse teologer følte større behov for at bekæmpe kalvinister – og for den sags skyld papister – end at betvivle, at apostlene havde udført deres hverv. Brochmands efterfølgere, J. J. Bircherod, Hans Wandal og Hans Bartholin, holdt den lagte kurs: frelsen var allerede tilbudt alle, og det var hedningernes egen skyld, hvis de havde forsømt at modtage den eller opsøge den. Hverken Gud eller Guds menighed kunne derfor skyldes hedningerne at gøre noget som helst. Brochmand og hans disciples holdning lod sig ikke forstyrre af, at alle kristne i Nordeuropa først var blevet omvendt længe efter aposteltiden. Det hører dog med, at den ortodokse missionsopfattelse ikke forhindrede oprigtig glæde over nyomvendte, eksempelvis Sabadronningen, men også jøden Salomon, som i 1621 døbt af den sjællandske biskop, medens de fineste mænd af den lærde stand og endog rigsråder stod faddere.⁷⁴⁹

Inspirationen til missionsarbejdet

I efteråret 1705 afsejlede to tyske missionærer København med kurs mod den danske koloni Trankebar, som havde været i dansk besiddelse siden 1620. På baggrund af den ortodokse modstand mod mission er det væsentligt at finde frem til ophavsmanden til den danske Trankebarmission. Udadtil kom initiativet fra Frederik IV, men det er svært at tro, at han selv skulle være kommet på ideen. Ingen har kunnet pege på en bestemt kilde, så spørgsmålet er nok, om det ikke er en kombination af flere forhold.

Om end reformationen efterhånden lå et par hundrede år tilbage, var skrækken for at ligne katolikkerne stadig intakt. Mission skulle ikke være et kendemærke på den sande kirke, så de lutherske missionsvenner begrænsede missionspligten ved devisen: ”nådens rige forudsætter altid den ydre rets rige”. En eventuel dansk mission skulle altså forsvares ud fra kongens territorialret i Indien,⁷⁵⁰ men det udslagsgivende var ikke kongens missionsret eller kirkens principielle missionspligt; nej, det afgørende var, om den kristne dåbsbefaling ”Gå ud i alverden og gør alle folkeslag til mine disciple” stadig var gældende. Med andre ord: havde kirken ret til at beskikke medarbejdere, der i lighed med

⁷⁴⁸ Brochmand tog udgangspunkt i Romerbrevet 10,18 og Kolossenserbrevet 1,23. Andersen, 1906, s. 17ff.

⁷⁴⁹ Andersen, 1906, s. 19-23; 26f. Wandal og Bartholin tog udgangspunkt i de skriftsteder, der sagde, at apostlene havde forkyndt Evangeliet i hele verden. Romerbrevet 10, 18 og Kolossenserbrevet 1,6 og 23. Hedningerne havde forkastet Evangeliet og kunne derfor ikke blive delagtige i frelsen; jf. Andersen, 1906, s. 17ff. Bobé, 1944, s. 4.

⁷⁵⁰ Andersen, 1906, s. 56f; 61. Selv principielle missionsvenner som pietisterne i Halle forsvarede den danske mission med Frederik IVs territorialret, og en rendyrket pietist som Joachim Lange harmedes over herrnhuternes frækhed ved at udsende missionærer til alle verdensdele, når grev Zinzendorf hverken ejede plantager eller kolonier sådan som den danske konge gjorde; jf. Andersen, 1906, s. 57.

apostlene kunne betragte hele verden som deres sogn? Det var det store spørgsmål, som blev ubehageligt nærværende ved de to første missionærers titel af netop missionærer. På den anden side set var der tale om en kristelig indsats blandt den evangelisk-lutherske kong Frederik IVs hedenske undersåtter, så forudsætningerne var altså i orden, akkurat som de havde været det i andre landes tidligere missionsvirksomhed.⁷⁵¹

Lige fra den første oktroj, som Christian IV udstedte i 1616 til det nystiftede Ostindiske Kompagni, havde handelsselskaberne været pligtige til at have kolonipræster. De havde ingen missionsopgave, og præsternes flid og levned blev i praksis ikke taget så nøje.⁷⁵²

I 1692 tilegnede den ansete, ortodokse teolog Samuel Schelwig fra Danzig kongen en bog, hvori han hævdede kristne fyrsters territorialforpligtelser overfor hedenske undersåtter. Den svenske konge blev – vel til Christian Vs irritation – rost for sin lappemission; men Schelwigs bog ændrede dog intet på den danske linie.⁷⁵³ Hofpræst H. G. Masius talte godt for missionstanken og kaldte hedningemissionen for den evangeliske konges ærespligt. Masius var imidlertid klar modstander af både pietister, papister og kalvinister. Han nærede ingen tanker om universel missionspligt, men han fandt det nærmest skandaløst, at evangeliske fyrster overlod kristendommens udbredelse i egne kolonier til romerkirken. Christian V foretog sig dog stadig intet, og det har J. Oskar Andersen tolket som et udtryk for den enevældige konges ”*høyeste Magt offver all Clericiet fra den høyeste till den Laweste*”, som ikke altid blev drevet af kirkelige motiver. Pengehensyn, kongens begrænsede religiøsitet og hofpræstens alt for afdæmpede iver gav intet øjeblikkeligt resultat, om end kronprinsen viste hofpræstens opfordringer stor opmærksomhed.⁷⁵⁴ J. Oskar Andersens bagvedliggende forestilling om, at en kraftig kongelig religiøsitet ville have gjort en forskel, er imidlertid anakronistisk, eftersom heller ikke samtidens øvrige gejstlige var enige om det ønskelige i missionsarbejde.

I 1704 blev Frants Julius Lützens ansat som ny tysk hofpræst. Hvis han havde været pietist og missionsven, var mysteriet om kongens inspirationskilde løst; men så enkelt var det ikke. Da det glippede at finde danske missionærer, skaffede Lützens ganske vist et par pietister fra Halle i Tyskland, men det gør ham ikke til missionsarbejdets ophavsmand. Han fik blot en ordre fra kongen og udførte den, selv om hans egen kristendomsforståelse på den tid stadig var ortodoks uden sympati for pietistisk vækkelse.⁷⁵⁵

J. Oskar Andersen har imidlertid et ganske andet bud på missionsarbejdets bagvedliggende drivkraft: Heinrich Wilhelm Ludolf, som var tidligere sekretær for den engelske dronnings gemal, danske prins Jørgen. Og hvorfor så det? Jo, fordi han selv var varm tilhænger af missions sagen, og fordi han under sit ophold i Danmark i 1703-1704 fik kontakter på de rette steder.

Ludolf var blevet vakt i forbindelse med en alvorlig sygdom, og som konsekvens heraf besluttede han at ofre sig for Guds sag. Han forlod derfor sin sekretærstilling, men forblev i tæt kontakt med prins Jørgen, der rundhåndet gav ham en pension, han kunne leve glimrende af i sin senere rejsetilværelse. Kontakten til det engelske kongehus åbnede alle

⁷⁵¹ Andersen, 1906, s. 60f; 64f. I kraft af en amerikansk koloni missionerede svenskerne blandt indianerne i 1640'erne. Hollænderne påtog sig missions sagen i forbindelse med etableringen af et ostindisk og et vestindisk handelsselskab i begyndelsen af 1600-tallet. I midten af 1600-tallet missionerede englænderne blandt indianerne i kraft af deres koloniherrredømme. I 1698 stiftedes det engelske ”S. P. C. K.” (Society for Promoting Christian Knowledge), som lagde vægt på litterær mission ude og hjemme. Et par år senere stod stifteren, dr. Bray, bag ”S. P. G.” (Society for the Propagation of the Gospel in Foreign Parts), som dels skulle virke blandt indvandrere til kolonierne, dels blandt de indfødte; i: Andersen, 1906, s. 72-76.

⁷⁵² Andersen, 1906, s. 150ff.

⁷⁵³ Andersen, 1906, s. 153.

⁷⁵⁴ Andersen, 1906, s. 54; 150-156. *Kongeloven og dens Forhistorie*, 1886/1973, s. 45.

døre for Ludolf, som i begyndelsen af 1690'erne var i Rusland for at vække liv i de spredte evangeliske menigheder i det store zarrige. Fra november 1697 til marts 1698 opholdt Ludolf sig i Halle, hvor han fik et levende indtryk af Franckes kristelige arbejde, som han selv lod sig inspirere af under en rejse til Mellemøsten i 1698-1699, hvor mission fik en vigtig rolle. Tilbage i London blev Ludolf medlem af det nystiftede "Society for Promoting Christian Knowledge" – S. P. C. K. Ludolf var af den type, der arbejdede bag kulisserne. Han skrev utallige breve, talte med mange på tomandshånd og vandt manges fortrolighed og tillid, men alt foregik i stilhed, hvorved hans indsats nærmest gik i glemmebogen.⁷⁵⁶

Danmark var et koloniland, og derfor ikke uden interesse for en mand som Ludolf. Under hans ophold opstod ydermere de første tilløb til en lægmandsbevægelse, og ved hoffet fik Masius og Lützens stadig større indflydelse. Pietismen var ved at slå rod i den danske hovedstad. Ringere var tilstanden tilsyneladende ved hoffet, hvor Frederik IV ikke viste større religiøs alvor, men tværtimod førte et stærkt umoralsk liv. J. Oskar Andersen udtrykker malende, at "*Under Ludolfs Ophold i Danmark var Kongen i den preussiske Gesandt Viereggs Datters Garn, hvem han 6. Sept. 1703 gjorde til Grevinde og lod sig vie til.*" Som bekendt var kongen allerede gift med Louise af Mecklenburg-Gustrow. Dronningen var ud af en familie, som havde stor sympati for de spenerske tanker, men hun blev behandlet dårligt af Frederik IV. Dét kan i sig selv forklare den indflydelse, som Ludolf snart fik hos dronningen til almindelig misundelse – ikke mindst fra gejstlig side. Også den reformerte enkedronning Charlotte Amalie var oprigtigt troende, så Ludolf kunne vinde gehør for sine tanker.⁷⁵⁷

Indtil nu virker J. Oskar Andersens argumentation fornuftig nok, men der er en alvorlig svaghed ved hans teori: i kildematerialet om Ludolfs ophold i København hører man intet om missionssagen! J. Oskar Andersen mener dog ikke, at man kan forestille sig, at Ludolf ikke skulle have arbejdet for sin hjertesag, selv om det kniber med håndgribelige beviser.⁷⁵⁸

Ludolfs påvirkning skal imidlertid ses i tilknytning til grevinde Viereggs død den 27. juni 1704 – kun en god uges tid efter, at hun havde født kongen en søn, som i øvrigt døde allerede i marts 1705. Grevinden var død efter de forfærdeligste lidelser, som havde givet hende store samvittighedskvaler og dyb anger. Disse anfægtelser blev også delt af kongen, der lovede den da nyansatte Lützens bod og bedring. Konkret mundede kongens nye liv ud i et forbud mod komedier, operaer og maskerader, som dog inden længe blev tilladt igen. Overfor dronningen indtrådte en mærkbar forandring fra kongens side, men tydeligst kom den nye kurs til udtryk i Frederik IVs pludselige interesse for missionssagen. Da henvendelserne til kongelig konfessionarius Peter Jespersen og hofpræst H. G. Masius var frugtesløse, blev Lützens manden, der førte kongens forsæt ud i livet. Kontakten til universitetet i Halle kunne tilskrives Ludolf, men det vigtigste var, at hele missionsforetagendet ikke var blevet til noget uden kongeparrets udtrykkelige ønske herom.⁷⁵⁹

Såvidt J. Oskar Andersen. P. G. Lindhardts syn på Ludolfs person er lidt mere nuanceret. Det var nok ikke alene omvendelsen, men også mange tilsidesættelser ved det engelske hof og sygdom fulgt af psykisk depression, som kunne begrunde Ludolfs ophør i sekretærembedet. Men sikkert er det, at Ludolf var en virksom mand i missionssagen og stod bag det collegium orientale theologicum, som oprettedes i Halle i 1702. Kollegiet havde til formål at uddanne studenter

⁷⁵⁵ Andersen, 1906, s. 156ff.

⁷⁵⁶ Andersen, 1906, s. 159-164.

⁷⁵⁷ Andersen, 1906, s. 177; 179-183.

⁷⁵⁸ Andersen, 1906, s. 184ff.

i orientalske sprog, så det blev muligt at missionere i Mellemøsten. Ludolfs kristendom var først og fremmest et inderligt forhold mellem Kristus og sjælen. De gode gerninger ville komme af sig selv, når dette indre forhold var i orden. Derfor var Ludolf overkonfessionel, og hovedsagen var at forbinde den universelle kirkes lemmer med hinanden. En sådan indstilling kunne selvsagt være vanskeligt forenelig med de enkelte statskirkesamfund, og selv om Ludolf var godt tilfreds med sit ophold i København, var det karakteristisk nok netop præsterne, Ludolf havde det dårligste forhold til. Ludolf interesserede sig imidlertid ikke direkte for hedningemission, hvorfor Lindhardt – i modsætning til J. Oskar Andersen – især hæfter sig ved kildernes tavshed om et aktivt initiativ til Trankebarmissionen fra Ludolfs side. Ludolf kan med sit pietistiske kristendomssyn have givet uvurderlige impulser, men ophavsmanden er han ikke.⁷⁶⁰

L. Stampe tog konsekvensen af missionsinitiativets flimrende baggrund og konstaterede, at kongen havde været under påvirkning fra flere sider. W. J. Müller var kolonipræst i den danske koloni på Guldkysten i otte år. I 1673 udgav han en bog, som blev tilegnet Christian V. Bogens ærinde var en kraftig opfordring til at påbegynde et missionsarbejde. Den tidligere omtalte teolog Samuel Schelwig forsøgte også at påvirke ligesom H. G. Masius, der som hofpræst havde direkte adgang til kongen. Grevinde Viereggs død spillede også ind.⁷⁶¹

Usikkerheden om påvirkningskanalernes større eller mindre gennemslagskraft har bevirket, at senere tider ikke har bekymret sig så meget om missionsarbejdets bagmand. Det væsentlige er, at initiativet udgik fra kongen – utvivlsomt tilskyndet af dronningen og enkedronningen.⁷⁶² Det var altså kongens personlige religiøsitet, der efter alt at dømme var udslagsgivende for det epokegørende missionsarbejdes etablering, og det er vigtigt at holde fast i.

Fra tanke til handling var der imidlertid en del forhindringer, som skulle overvindes. Trankebarmissionen blev ikke nogen nem indretning, som lod sig styre uden større problemer. Situationen var snarere den modsatte, og årsagerne afslører vigtige sammenhænge i forholdet mellem konge og kirke.

Trankebarmissionen

Det faldt som nævnt i hofpræst Lützens lod at skaffe et par unge mænd, som ville rejse til Trankebar og drive missionsvirksomhed dér. Lützens forhørte sig hos den sjællandske biskop, Henrik Bornemann, om ikke der var et par egnede folk, men det vidste biskoppen ikke af. På den baggrund befalede kongen, at Lützens skulle henvende sig hos sine venner i Tyskland, og det gjorde han så. Via kontakter i Berlin kom Lützens i september 1705 i kontakt med to unge mænd, som var grebet af den pietistiske vækkelse i Halle, og som efter en del overvejelser var parate til at rejse til Indien som kongelige danske missionærer. Bartholomæus Ziegenbalg var kun 22 år gammel, medens hans missionærkollega Heinrich Plütschau var fyldt 30. Begge studerede teologi på universitetet i Halle. Da de ankom til København den 15. oktober 1705, blev de straks vist megen imødekommenhed fra ikke mindst Lützens side. Han lagde alt til rette for dem under deres seks uger lange ophold i København, hvor de skulle prædike for kongen og ordineres. Kongefamilien viste de to tyske studenter megen venlighed, og vakte borgere inviterede dem med til deres forsamlinger. De fleste andre betragtede dem imidlertid som eventyrere og sværmere, og de ortodokse teologer modtog dem med isnende kulde. Som tidligere omtalt var de ortodokse teologer jo slet ikke stemt for missionsvirksomhed, og bedre blev det naturligvis ikke af, at udsendingene var tyskere – endog fra den pietistiske højborg i Halle.

⁷⁵⁹ Andersen, 1906, s. 186-190.

⁷⁶⁰ Lindhardt, 1940, s. 2; 4; 7; 11f; 18; 22.

⁷⁶¹ Stampe, 1955, s. 196f. Bobé, 1944, s. 4f.

Den ortodokse modstand fandt navnlig udtryk i biskop Bornemanns åbenlyse uvilje mod de to tyske studenter. Bornemann skulle eksaminere de to missionærer, inden de kunne ordineres, og her kom det til en skarp ordveksling mellem biskoppen og hofpræst Lützens. Biskoppens vurdering af Ziegenbalgs og Plütschaus teologiske viden og rettroenhed var nemlig så ringe, at biskoppen efter den første eksamination afviste dem, fordi de var pietister. Situationen var pinlig, ikke mindst for Lützens, der havde forsikret kongen om, at de to pietister kunne opfylde alle rimelige krav, hvad enten det gjaldt viden eller lære. Kongen bad derfor biskoppen om at overhøre Ziegenbalg og Plütschau nok en gang, men det blev situationen næsten kun værre af, eftersom biskoppen denne gang ikke bare afviste dem, men ligefrem erklærede, at han ikke ville ordinere dem. Stillet overfor denne modstand erklærede kongen, at ville biskoppen ikke ordinere dem, ville en anden. Det ændrede sagens stilling, og ved næste bispeeksamen bestod de begge med glans, hvorefter de blev ordineret i Vor Frue Kirke den 11. november 1705. Endelig var alle forudsætninger på plads. Missionsforetagendet kunne føres ud i livet.

Den 29. november 1705 afsejlede Ostindisk Kompagnis ”Sophia Hedwig” København, og med om bord var de to første lutherske missionærer. Først den 9. juli året efter nåede skibet frem til Trankebar, og arbejdet kunne begynde.⁷⁶³ Der var imidlertid indtil flere problemer, som ingen for alvor havde gjort sig klart:

Selv om Ziegenbalg og Plütschau var udsendt som missionærer under den danske konges beskyttelse, nyttede dette ikke meget, da de først ankom til Trankebar. Ingen i kolonien ønskede missionærernes tilstedeværelse, så de blev mødt af både mistro og fjendskab – også af kommandanten, J. S. Hassius, som ikke lod sig påvirke af missionærernes kongelige brev. De danske gejstlige i Trankebar var tydeligvis heller ikke interesserede i de nyankomnes selskab. Først hen under aften på den første dag forbarmede sekretær Attrup sig over de kongelige udsendinge og fulgte dem til sin svigerfaders hjem, så de dog kunne få et sted at sove.⁷⁶⁴

Den kølige modtagelse blev fulgt af et anstrengt forhold mellem koloniregeringen og missionærerne, der ikke havde store chancer for at klage til kongen, idet missionærernes korrespondance blev overvåget af Hassius, som ikke tog stort hensyn til den fjerne danske konge.

I denne anspændte atmosfære skulle missionsarbejdet etableres, hvilket selvsagt var vanskeligt. Det første problem var sproget. I de europæiske kolonier talte blandingsracerne som regel portugisisk. Dem var der en del af i Trankebar, nemlig folk der stod i forbindelse med koloniforvaltningen, og dem skulle Plütschau tage sig af. Ziegenbalg, derimod, påtog sig arbejdet blandt hovedparten af befolkningen, som talte tamilsk. Ziegenbalg fik hjælp af en indisk lærd, der forstod europæiske sprog. Ziegenbalg gjorde hurtige fremskridt, og efter tre år talte han det tamilske sprog omtrent flydende. Den sproglige viden blev ikke bare omsat i dialog med befolkningen, men den blev også grundlaget for oversættelsen af Ny Testamente, som blev påbegyndt i slutningen af 1708. Ziegenbalg meldte oversættelsen klar i marts 1711, men arbejdet forelå først trykt i 1715. Efter Ny Testamente kastede Ziegenbalg sig ud i oversættelsen af Gamle Testamente, som han imidlertid ikke nåede at fuldføre. Efter hans død færdiggjorde missionær Benjamin Schultze arbejdet, som afsluttedes i 1725. Hele Bibelen blev trykt i 1729. Den portugisiske udgave af Bibelen skulle heldigvis ikke oversættes fra ende til anden. Her forelå der evangeliske oversættelser, der kunne bruges.⁷⁶⁵

⁷⁶² Således i Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 35f. Trankebarmissionen er væsentligst undersøgt i Anders Nørsgaards disputats fra 1988, som imidlertid slet ikke interesserer sig for missionsinitiativets oprindelse.

⁷⁶³ Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 37f. Pedersen, 1945, s. 66ff. Stampe, 1955, s. 197f.

⁷⁶⁴ Bundgaard, 1955, s. 211f.

⁷⁶⁵ Bundgaard, 1955, s. 212f.

Missionsarbejdets succeskriterium var naturligvis dåb af hedningerne. Allerede i maj 1707 blev de første fem portugisisktalende slaver efter forudgående overhøring døbt i den danske Zionskirke. Med denne lille menighed følte missionærerne snart behov for et sted at samles. Resultatet blev byggeriet af "Det ny Jerusalems Kirke" midt i hedningernes kvarter. Arbejdet blev udført af missionærerne og beboerne i fællesskab. Økonomisk hjælp hjemme fra Danmark var der ingen af. Men byggeriet blev ført til ende, og hver søndag blev der herefter holdt gudstjenester både på portugisisk og tamilsk. Menigheden voksede støt og roligt, og i 1718 blev en ny og større kirke indviet. Hinduer blev omvendt, og nogle konverterede fra den katolske kirke, som også var repræsenteret i Trankebar.⁷⁶⁶ I 1707 var der 35 medlemmer i missionsmenigheden. I 1708 var tallet vokset til 101, og ved Ziegenbalgs død i 1719 var der døbt og optaget 428 mennesker. Et vigtigt element i missionsarbejdet var skoleundervisningen, som dog langtfra altid var i stand til at indgyde børnene den ønskede kristne grundholdning. Forudsætningen var jo, at børnene også derhjemme oplevede et kristeligt liv.⁷⁶⁷

Allerede i juli 1708 fik Ziegenbalg og Plütschau selskab af yderligere to missionærer og en uordineret medhjælper. Det blev imidlertid Ziegenbalg, der gik over i historien og ikke uden grund, eftersom han var den betydeligste af missionærerne. Men det var også Ziegenbalg, der fremfor nogen personificerede kirken i det modsætningsfyldte forhold til den verdslige øvrighed i Trankebar. Denne uriaspost kostede ham blandt andet fire måneders fængsel.⁷⁶⁸

Ovenstående fremstilling af Trankebarmissionens første tid bygger på Niels Bundgaards artikel "Trankebarmissionens begyndelse og blomstring" fra 1955. Bundgaards fremstilling lader ingen i tvivl om, at kommandant Hassius var skyld i det anstrengte forhold mellem mission og øvrighed. Navnlig Hassius' forgæves forsøg på at standse Ziegenbalg, der ville rejse til Europa for at få orden på parternes indbyrdes forhold, vidner om kommandantens dårlige samvittighed. Først da kommandanten indså, at han ikke kunne standse Ziegenbalg, søgte og fik han et forlig med Ziegenbalg, hvis storsind derved understreges yderligere.⁷⁶⁹

Bundgaard er ikke alene om dette synspunkt. Johannes Pedersen har i *Den danske Kirkes Historie* samme opfattelse.⁷⁷⁰ Den tyske Wilhelm Germanns artikel om "Bartholomäus Ziegenbalg als Bahnbrecher der lutherischen Mission" fra 1883 interesserer sig kun mindre for stridighederne mellem missionærerne og koloniøvrigheden. Til gengæld fremstilles missionærerne og i særdeleshed Ziegenbalg som noget nær fuldkomne, hvorved der klart er valgt side.⁷⁷¹

Der er blevet plads til flere nuancer i Anders Huges fremstilling fra 1978 af problematikken, om end netop kemien mellem Ziegenbalg og kommandant Hassius også her fremhæves som stridighedernes grundlæggende årsag. Og konfliktmulighederne var mange:

Missionsarbejdet kunne let forårsage uro, ja måske oprør blandt slaverne. Et stort spørgsmål var, om det at blive lutheraner var ensbetydende med at blive fri? Kommandanten kunne måske mistænke missionærerne for et sådant synspunkt, selv om missionærerne ret beset ikke anfægtede slaveriet, men blot modsatte sig videresalg af slaver, som

⁷⁶⁶ Portugiserne havde påbegyndt katolsk mission allerede i 1517, og i 1542 kom den berømte jesuit Francisco Xavier til Indien. Jesuitterordenen overtog snart missionsvirksomheden og lagde megen energi i sagen. Samarbejdet mellem portugiserne og jesuitterne er årsagen til, at Ziegenbalg og Plütschau mødte en romersk-katolsk menighed i Trankebar, og at både portugisisk og tamil blev deres arbejdssprog; jf. Hauge, 1978, s. 7.

⁷⁶⁷ Bundgaard, 1955, s. 213f; 216.

⁷⁶⁸ Bundgaard, 1955, s. 212; 214f.

⁷⁶⁹ Bundgaard, 1955, s. 215.

⁷⁷⁰ Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 39f.

⁷⁷¹ Germann, 1883, s. 487; 490f.

var med i missionsmenigheden. Hvad kunne slaverne dog ikke blive udsat for, hvis de blev solgt til en katolik eller en hedning?

De sociale konsekvenser af at konvertere til kristendommen var desuden anselige. Det indiske kastesystem bevirkede nemlig, at en omvendt ville blive udstødt af familien og samfundet, blive paria. Derfor måtte missionen kunne beskæftige missionsmenighedens medlemmer, og allerbedst ville det naturligvis være, hvis kolonivrigheden og kompagniet gav de kristne en arbejdsmæssig fortrinsstilling.

Hertil kom, at missionsarbejdet naturligvis også strakte sig ind på katolikkernes gebet, og det fandt kommandanten af forretningsmæssige hensyn ikke heldigt i et land, hvor katolikkerne i forhold til protestanterne var langt i overtal.

Når hertil lægges, at Ziegenbalg var et hidsigt gemyt, og Hassius ikke var for fin i kanten, skulle der ikke så meget til at udløse den konflikt, som i november 1708 resulterede i Ziegenbalgs fængsling på kastelet, hvor han sad til marts 1709. Efter løsladelsen sendte begge parter klageskrivelser til deres respektive øvrigheder: missionærerne klagede til kongen, medens Hassius og sekretæret klagede til kompagniets direktion.

I slutningen af oktober 1714 rejste Ziegenbalg til København for at redde missionens fremtid. Han var først tilbage i september 1716. I denne periode melder kilderne ikke om problemer mellem kommandant og mission, og dét er Hauges bevis for, at personkonstellationen Ziegenbalg og Hassius var stridens årsag.⁷⁷²

At Hauges synspunkt så at sige hviler på slutning fra tavshed, er arbejdets afgørende svaghed. Tolkningen bliver derfor ret firkantet, men det kan måske skyldes, at fremstillingen tydeligvis er skrevet i direkte opposition til Anders Nørgaard, som i *Kirkehistoriske Samlinger 1977* løftede en flig af sløret for det arbejde, som senere skulle udmønte sig i hans doktordisputats om Trankebarmissionen. Nørgaard mener, at det er for snævert at søge forklaringen på problemerne i personlige stridigheder. Forholdet mellem kommandanten og missionærerne var godt, så problemerne bundede ikke i personkonstellationer, men i strukturer.

Nørgaards struktursyn tager udgangspunkt i missionsarbejdets karakteristiske ”trekant” bestående af København, hvor missionens officielle ledelse var, Trankebar, som var centrum for missionsarbejdet, og Halle, der var missionens åndelige hjemsted. De fleste pengebidrag kom fra Halle, som blandt andet derfor reelt havde større indflydelse på missionsarbejdet end København.⁷⁷³

At Ziegenbalg og Plütschau i 1705 udsendtes personligt af kong Frederik IV uden nogen forudgående forhandling med direktionen for Ostindisk Kompagni, åbnede i sig selv for konflikter. Når Ziegenbalg som kongelig missionær ydermere ikke ville stå under handelskompagniets jurisdiktion, måtte situationen ende i en fængsling af Ziegenbalg. Man kan ikke placere skylden hos en af parterne, eftersom de reelt skyldige var dem, der udsendte missionærerne uden at sørge for en klar ordning af forholdet mellem mission og øvrighed. I København var der ingen kontakt mellem missionsinspektørerne og kompagnidirektionen. Direktionen mente faktisk, at Hassius var for venlig mod missionærerne, om end det var uheldigt, at han havde fængslet en kongelig missionær. Dét opfatter Nørgaard som udtryk for et personligt godt forhold mellem kommandant og missionærer, men at en efterlevelse af reglerne ville lamme missionen fuldstændigt. Missionærernes modstander var altså ikke kommandanten, men selve handelskompagniet.⁷⁷⁴ I denne forbindelse er det vigtigt at bemærke, at når Hassius – samtidig med Ziegenbalgs tilbagekomst fra Europa i 1716 – fik ordre om at komme hjem for at aflægge regnskab for sin embedsførelse, så var

⁷⁷² Hauge, 1978, s. 11f; 14; 18; 23; 30.

⁷⁷³ Nørgaard, 1977, s. 84; 89.

⁷⁷⁴ Nørgaard, 1977, s. 89-93; 96f.

årsagen ikke Hassius' dårlige forhold til missionærerne, sådan som Niels Bundgaard antog, men derimod hans forvaltning af handelen.⁷⁷⁵

I kommandant Hassius' sted kom den missionsvenlige Christen Brun Lundegaard, hvorefter forholdet blev godt mellem parterne, og missionen blomstrede. På dette tidspunkt havde Missionskollegiet imidlertid truet med at gå til kongen, hvis kompagnidirektionen ikke fulgte de stillede krav. Derfor blev missionsarbejdets status ændret fra at være en kongelig privatsag til at være en officiel opgave, som skulle følge gældende normer blandt offentlige myndigheder. Problemerne havde altså været rent organisatoriske – hjemme i Danmark.⁷⁷⁶

I Anders Nørgaards disputats fra 1988 fastholdes struktursynet, men det nuanceres. I oktroyen fremgik det klart, at øvrigheden helt var underlagt handelskompagniet. Missionen var imidlertid kongelig og på denne måde ikke underlagt kompagniovrigheden. Kolonipræsterne stod ikke under nogen dansk biskop og samarbejdede kun sjældent med missionærerne, som på en vis måde trængte ind på præsternes enemærker – og i øvrigt endte med at overtage præsternes arbejde. Desuden var den katolske kirke repræsenteret og indtog en uklar stilling. Den katolske kirke havde nemlig status af ”privilegeret religion”, og den katolske præst opfattede alle portugisisktalende som sin menighed. Det betød naturligvis, at de nytilkomne missionærer ikke var velsete hos de katolske præster, der ejendommeligt nok blev betalt af kompagniet ligesom de ansatte og de evangelisk-lutherske præster. Lige fra 1620 havde der været fredelige tilstande mellem katolikker og protestanter, men med missionærernes ankomst blev denne fred bragt i fare.⁷⁷⁷

Hjemme i Danmark havde kongen stor indflydelse, men den daglige ledelse tog hofpræst Lützens sig af. Efter Lützens død i 1712 overgik ledelsen til et nyoprettet missionsinspektorat bestående af professorerne Johannes Trellund og Jacob Lodberg. De var, hvad man kan kalde moderat ortodokse, og var ikke interesseret i for stor hallensisk indflydelse. Missionsinspektoratets hjemlige modspiller var direktionen for Ostindisk Kompagni, og her beroede kongens indflydelse på hans *personlige* autoritet. At det afgørende var kongens personlige autoritet, kom især til udtryk, når kongen var bortrejst. I sådanne tilfælde stod missionsinspektørerne magtesløse overfor kompagnidirektionen, som ikke lod nogen i tvivl om, at missionærerne var uønskede i Trankebar.⁷⁷⁸ Missionskollegiet blev oprettet i december 1714 og overtog straks arbejdet med Trankebarmissionen. Missionen skulle understøttes, der skulle skaffes nye missionærer og eventuelle hindringer for missionsarbejdet skulle skaffes af vejen. Det nye kollegium fik immediatkollegium-status, kunne altså rette henvendelse direkte til kongen.⁷⁷⁹

I modsætning til artiklen fra 1977 erkender Nørgaard i sin disputats, at Ziegenbalgs personlighed ofte stod i vejen for et godt forhold til øvrigheden. Under Ziegenbalgs Europarejse overtog missionær Gründler ledelsen, og i denne periode syntes der ikke at være problemer mellem mission og øvrighed. Ziegenbalg havde krævet øvrighedens fulde støtte til missionærerne i alle spørgsmål, hvad der forståeligt nok ikke kunne bevilges fra kompagniets side.⁷⁸⁰

⁷⁷⁵ Bundgaard, 1955, s. 215. Nørgaard, 1977, s. 100.

⁷⁷⁶ Nørgaard, 1977, s. 98; 100-103.

⁷⁷⁷ Nørgaard, 1988, s. 12f; 15ff.

⁷⁷⁸ Nørgaard, 1988, s. 55ff; 61. Bortset fra fængslingen af Ziegenbalg blev Hassius af kompagnidirektionen beskyldt for at være for imødekommende overfor missionærerne; jf. Nørgaard, 1988, s. 63. Se også: Nørgaard, 1977, s. 92f; 96f.

⁷⁷⁹ Nørgaard, 1988, s. 63f.

⁷⁸⁰ Nørgaard, 1988, s. 72ff; 79f; 85; 89f.

Resultatet af Ziegenbalgs Europarejse blev et kompromis med forlæg i den lutherske toregimentelære. Koloniledelsen skulle både være handelsøvrighed og kristelig øvrighed. Derved blev missionærerne ansvarlige overfor denne øvrighed, men øvrigheden blev også pligtig til at fremme missionsværket.⁷⁸¹

Dét er grunden til, at kommandant Hassius' efterfølger Brun Lundegaard fik ros for sin missionsvenlighed. Ifølge Nørgaard har det intet med Brun Lundegaards person at gøre; det skyldes alene, at han havde andre befalinger at følge. Det betød desuden, at missionærerne forlod deres tidligere radikal-pietistiske ståsted og samarbejdede positivt med koloniledelsen.⁷⁸²

Ziegenbalg døde allerede i 1719. En stærkt medvirkende årsag var nok den kritik, som Missionskollegiets sekretær Chr. Wendt rettede mod Trankebarmissionen. Wendt ønskede en "apostolsk" mission: Ordets forkyndelse, men ingen institutioner. Dette urealistiske missionsideal ebbede ganske vist hurtigt ud, men missionær Gründler, som overtog ledelsen efter Ziegenbalgs død, døde allerede i 1720, og hans kone var ikke tvivl om, at Missionskollegiets nye hårde linie bar skylden. I 1721 faldt Wendt i unåde, og dermed forsvandt det apostolske missionsideal, som ved en fuldstændig efterlevelse ville have sat det nye og gode forhold til kompagniovrigheden over styr.⁷⁸³

Om end Trankebarmissionen ikke blev helt fri for problemer, var de grundlæggende konflikter overstået. Der opstod ganske vist en intern strid mellem missionærerne, som ikke gavnede missionsarbejdet, men forholdet til kommandanterne var i det store hele godt frem til 1760'erne, hvor kommandant Abbestee introducerede en mere reserveret holdning, som også hans efterfølger fulgte. Kolonien Trankebar blev afhændet til Storbritannien i november 1845, men først i marts 1847 overdrog kongen sin missionsret til den senere Leipzigermission. Anders Nørgaard har konkluderet, at tidsånden gav missionsarbejdet dødsstødet, men først og fremmest var det tilknytningen og afhængigheden af den statslige administration, som blev skæbnesvanger for Trankebarmissionen.⁷⁸⁴

Det er missionsarbejdets etablering, som er det interessante. Ikke på grund af stridighederne i sig selv, men på grund af deres bagvedliggende årsager. I det foregående har vi set, hvordan problemerne enten er blevet opfattet som udtryk for en uheldig personkonstellation eller som resultatet af nogle utilpassede organisatoriske strukturer. Der er naturligvis noget om begge synspunkter. Selv under vanskelige strukturer kan et samarbejde jo fungere fint, hvis der er vilje til det hos alle parter. Men det må undre, at der ikke er nogen, der har peget på dét, som logisk set burde være det centrale, nemlig troen eller religiøsiteten, om man vil.

Som tidligere vist var kongens ønske om at etablere missionsarbejde i Trankebar drevet af kongens religiøsitet. At kongen blev udsat for mange påvirkninger, ændrer ikke ved, at initiativet udgik fra kongen selv, fordi han ønskede at gøre denne kristelige indsats. Men vi ved også, at missionsarbejdet blev betragtet med uvilje blandt de ortodokse

⁷⁸¹ Nørgaard, 1988, s. 96-100; 267f.

⁷⁸² Nørgaard, 1988, s. 107f; 113ff. Ved disputatsforsvaret bemærkede Anders Pontoppidan Thyssen, at Nørgaards konsekvente struktursyn blev forstyrret af flere forhold, som peger i retning af, at missionen i væsentlig grad begyndte som en kolonimission og forventede og fik kraftig støtte fra koloniøvrigheden til trods for, at der var en principiel forskel mellem missionens sigte og kompagniets handelsinteresser; Thyssen, 1989, s. 115f. L. Stampe har flygtigt bemærket, at "*Naar Handelsmyndighederne i Trankebar var saa kontrære, laa det i den hjemlige Direktions Holdning*"; jf. Stampe, 1946, s. 69.

⁷⁸³ Nørgaard, 1988, s. 122-127.

⁷⁸⁴ Nørgaard, 1988, s. 128-136; 169-173; 241; 250f. Nørgaard følger stort set Niels Bundgaard, der har påpeget, at Trankebarmissionens svaghed var, at det var en statskirkemission, som – inden man indså nødvendigheden af at selvstændiggøre den indiske menighed – kvaltes, da hjemmemenigheden i Danmark og Tyskland svigtede; i: Bundgaard, 1955, s. 242.

teologer. Pietismen var endnu kun i sin vorden, og dens holdninger og metoder blev betragtet med mistro. I det lys kan man sige, at kongens initiativ kom før, tiden teologisk set var moden til evangelisk-luthersk missionsarbejde, og derfor løb foretagendet ind i problemer.

Biskop Bornemann afviste at eksaminere Ziegenbalg og Plütschau, fordi de var pietister, men han fulgte dog en kongelig henstilling og lod dem alligevel bestå og derefter ordinere. Episoden viser, at biskoppen på den ene side ikke veg tilbage for at melde klart ud overfor kongen, men på den anden side fulgte en ordre som enhver anden kongelig embedsmand.

Da de to kongelige missionærer ankom til Trankebar, stod der ikke pietister på kajen og tog imod. Tværtimod har kolonipræsterne, som jo ikke kunne følge den hjemlige teologiske udvikling, uden tvivl været præget af ortodoksiens tankegang. De har næppe været særligt positive overfor missionsarbejde, og hos kommandant Hassius og den øvrige koloniledelse har man naturligvis været nøjagtig lige så uforstående overfor de nyankomnes arbejdsopgave. Set med kolonipræsternes øjne hørte missionærerne ikke til deres kreds; missionærerne dukkede simpelthen op som en malplaceret kongelig indblanding i kirkens sager. Som Anders Nørgaard har vist, hørte missionærerne ganske enkelt ikke hjemme nogen steder, men det skyldtes ikke bare strukturer og uvidenhed. Det handlede i høj grad om teologi eller snarere mangel på teologisk fornyelse i en koloni langt fra den verden, hvor missionsideen var opstået.

Hjemme i Europa gav Trankebarmissionen i øvrigt også genlyd blandt de lutherske kirker. At Halle var udgangspunkt for rekrutteringen af missionærerne, blev nemlig et centralt punkt i den skarpe litterære strid mellem ortodoksi og pietisme.⁷⁸⁵

Efter nogle år faldt tingene på plads. Ikke bare fordi der blev lavet aftaler mellem Missionskollegiet og Ostindisk Kompagnis direktion, men også fordi tiden var blevet en anden. Mission var pludselig ikke fremmedartet og farligt længere. Nu var det en naturlig del af det kristelige arbejde i Danmark.

Troen havde været drivkraften hos Frederik IV. Han ville gøre noget for kirken og kristendommen, og med tiden blev missionsinitiativet rent faktisk en styrke for kirken, selv om det ikke blev opfattet sådan til at begynde med.

Missionskollegiet og Finnemissionen

Da missionær Plütschau nåede til Europa i 1712, blev han først modtaget i London og derefter kaldt til Danmark. I Fredericia var han i audiens hos kongen og rejste derefter videre til København, hvor der blev holdt en række møder med missionsinspektørerne. I Halle ventede Francke utålmodigt på, at Plütschau skulle komme, og da der var afgivet kongelig tilladelse til det, rejste Plütschau og hans følgesvend, den døbte malabar Timotheus, til Halle. Imedens arbejdede missionsinspektørerne videre med en plan om et missionsseminarium, og den 20. oktober 1713 fik de kongelig resolution på, at Timotheus skulle undervises i de nødvendige sprog og videnskaber for at opnå en grundig viden om den hellige Skrift.

⁷⁸⁵ Pietisterne i Halle var ikke sene til at udsende trykte beretninger om missionsarbejdet. Det var jo ren reklame for pietismen. Den ortodokse fløj anfægtede imidlertid missionærernes rettroenhed, hvad der selvsagt var underminerende for missionværket. Det var vand på de ortodokses mølle, da missionær Böving i 1712 udsendte et kritisk skrift om Ziegenbalgs og Plütschaus selvtægt, ødsle pengeforbrug, uortodokse lære og ringe resultater. Det ramte missionen hårdt, og polemikken blussede yderligere op. Først da Frederik IV ved reskript af 28. januar 1718 forbød alle nærgående bøger mod missionen, blev striden afsluttet; men skaden var allerede sket, og kollegiets velmente forsøg på at skabe en hjemmemenighed var slået fejl og blev ikke forsøgt igen; jf. Stampe, 1946, s. 78-84.

I Halle var der imidlertid ikke stemning for at afgive Plütschau og Timotheus. Francke forsøgte med flere forhalingsmanøvrer, blandt andet at man allerede var begyndt at undervise Timotheus. Men kong Frederik IV stod fast på, at de to skulle komme til Danmark, og det gjorde de så. I februar 1714 begyndte Plütschau at undervise to studenter, Niels Kock og Hartvig Spleth, som hurtigt blev afskrækket af Plütschaus undervisning. Inden længe modtog missionsinspektørerne i hvert fald et brev, hvor de to studenter erklærede sig uegnede og ønskede at træde tilbage. Deres tilføjelse om, at de ville hellige sig missionen helt, hvis man ville beholde dem trods deres uegnet, blev overset af inspektørerne, som derfor var lige ved at opgive ævred. Da efterskriftet blev opdaget, blev undervisningen fortsat, men ikke af Plütschau, som i mellemtiden var rejst til Berlin for at gifte sig.

Francke var bekymret over, at det var så svært at få gode folk, og missionsinspektørerne anmodede i juni 1714 om at få Timotheus sat i bogbinderlære, da udsigterne til, at han ville blive en god missionær, var temmelig ringe. De to danske missionskandidaters udsendelse blev – efter at de havde prædikeret for kongen – sat i bero. Dét var noget af en falliterklæring for missionsinspektørerne og ikke mindst Trelund, som var ophavsmanden til planerne om et missionsseminarium. Han tog konsekvensen og indleverede sin afskedsbegæring, som blev bevilget.

Da hofpræst Lützens døde i 1712, havde den naturlige efterfølger været Johannes Oksen, men han var forinden blevet biskop i Ribe. Derfor var valget i stedet faldet på Trelund og Lodberg. I maj 1712 havde Oksen foreslået konseilsmedlem I. G. Holstein, at der blev oprettet et udvalg til ledelse af missionen, men det blev ved tanken. I november 1714 blev der pustet nyt liv i ideen, og kongen bad I. G. Holstein om at oprette et særligt missionskollegium med Holstein som leder. Det gik Holstein ind på og bad om at få overhofmester Munch som kommitteret og Chr. Wendt som sekretær.⁷⁸⁶

I løbet af en måned blev kollegiets sammensætning fastlagt, og den 10. december 1714 kom den kongelige instruktion, hvor det nye kollegium pålagdes at befordre missionen, opmuntre, instruere og korrigere missionærerne og finde nye missionærer. Kunne Missionskollegiet ikke klare sagerne på egen autoritet, skulle kongen straks underrettes, så han kunne yde sin beskyttelse. Samme dag fik handelskompagniets direktion ordre om at støtte det nye kollegium og ligeledes instruere myndighederne i Trankebar derom. Kollegiets officielle navn var Collegium de cursu Evangelii promovendo.

Ved Missionskollegiets første møde den 13. december 1714 blev der blandt andet talt om kongens ønske om at oprette en mission blandt lapperne i Finmarken. En sådan finnemission var ikke nogen ny tanke. I 1691 var biskoppen i Trondhjem blevet pålagt at visitere Finmarken hvert tredje år. Efter biskop Krogs tredje visitatsrejse foreslog han at sende uordinerede informatorer derop, for at undgå, at svenskerne skulle trække lapperne over grænsen. Kongen sendte prompte studenten Povl Resen derop, så han kunne undersøge sagen ved selvsyn. Efter sin undersøgelsesrejse anbefalede Resen, at man brugte ordinerede lærere. I november 1707 indhentedes kongen betænkninger fra biskop Krog og amtmændene i Finmarken og Nordlandene. Biskoppen fik ordre om at sende unge teologer til Finmarken for at lære sproget, og i Trondhjem Katedralskole skulle der indrettes en lapskole til videre uddannelse. Der var gjort en begyndelse, men mere blev det ikke til, da krigen 1709 kom i vejen. Nu – i december 1714 – blev planen genoptaget på kongens anmodning, og dagen efter mødet blev der sendt en række spørgsmål om forholdene til de to provster i Finmarken. I løbet af de næste måneder faldt mange ting på plads, og kollegiet kunne gå ind for oprettelsen af en mission. Den 19. april 1715 kom den kongelige instruktion til Missionskollegiet, og den 3. maj udgik der ordre til

⁷⁸⁶ Stampe, 1946, s. 67-71.

universitetet om beneficiar til de studenter, som ville rejse ud som missionærer. Thomas von Westen, lederen af den pietistiske præstekreds ”Syvstjernen” i Romsdalen, blev af kollegiet sat til at iværksætte og lede missionen, og allerede den 26. maj 1715 begav von Westen sig ud på den første missionsrejse. Finnemissionen var blevet en realitet.⁷⁸⁷

På hjemmefronten gjorde Missionskollegiet en indsats for at skaffe Bibler og salmebøger til en overkommelig pris. Derfor søgte og fik kollegiet tilladelse til at etablere eget forlag, og det var ikke så lidt, der blev trykt og solgt. Oprettelsen af Vajsenhuset var også en opgave, som Missionskollegiet tog sig af. I første omgang blev bestræbelserne ganske vist ikke kronet med held, men i 1727 lykkedes det.⁷⁸⁸

Det er karakteristisk, at Missionskollegiet ikke selv tog initiativet til missionsarbejde. Trankebarmissionen var for længst etableret ved kollegiets oprettelse. Finnemissionen kom i stand på kongens udtrykkelige ønske, og heller ikke den tredje og sidste missionsmark, Grønland, var et resultat af Missionskollegiets arbejde. Her var initiativtageren den norske præst Hans Egede,⁷⁸⁹ og det skal vi se nærmere på nu.

Grønlandsmissionen

Man kan med god grund undre sig over, at præsten Hans Egede forlod sit sikre embede for at rejse ud som missionær til et land og et folk, som ingen for alvor kendte noget til. Egede sagde selv, at inspirationen var opstået efter, at han i 1708 havde læst om Grønland i Peder Claussøns *Norges Beskrivelse* fra 1632. Her havde han læst, at der havde boet kristne nordboere og været kirker og klostre i Grønland. Senere tiders hvalfangere havde imidlertid kun kendskab til vilde folk, men Egede blev nysgerrig efter at få noget at vide om deres tilstand. Det måtte jo være gamle norske landsmænd, som havde været kristne, men var faldet tilbage i hedenskab. Hans Egede så fra da af ingen større lykke end at kunne forkynde det kristne Evangelium for disse arme mennesker.⁷⁹⁰

I 1711 henvendte Egede sig til Frederik IV og understregede, at han med ideen ikke søgte sin egen, men Guds ære. Ingen andre årsager fik ham til at forlade det kald, der gav ham brød på bordet, og den menighed, som elskede ham. I 1719 motiverede han sit missionsforslag med, at Grønland var en del af Norges krone og dermed den danske konges undersåtter, som tidligere havde været kristne. Derfor havde han året inden opgivet sit kald som residerende kapellan i Nordlandene.⁷⁹¹

Det var imidlertid ikke alle, der troede på Egedes fromme missionsmotiver. Matthis Jochimsson, der kom til Grønland i 1732 som ekspeditionsrejsende, havde ved sig selv tænkt, at Egedes besværlige indsats i Grønland blot skulle sikre ham en bispestol eller et af de fedeste kald i Danmark eller Norge. Men mistanken faldt til jorden, da Jochimsson mødte

⁷⁸⁷ Stampe, 1946, s. 72-75. Thomas von Westen slap ikke for visse gnidninger med Missionskollegiet, men problemerne var ikke så alvorlige. I hvert fald blev von Westen tilbudt Kristianssands bispestol, og da han afslog den, Trondhjems ved vakance. At kongen glemte sit løfte, da bispestolen var ledig, er en anden sag; i: Stampe, 1946, s. 85ff.

⁷⁸⁸ Stampe, 1946, s. 76f.

⁷⁸⁹ Stampe, 1946, s. 87f. Om Missionskollegiet og Finnemissionen generelt se: Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 48-54; 57f. Den i 1757 begyndte lutherske mission på den danske ø St. Thomas i Dansk Vestindien havde intet med det danske Missionskollegium at gøre, lige så lidt som den herrnhutiske missionsindsats sammesteds fra 1732; jf. Lose, 1903-1905, s. 315 og Høy, 1943, s. 99-111.

⁷⁹⁰ Egede, 1925, s. 3f: relation 1722. Egede, 1971, s. 1ff: relation 1738.

⁷⁹¹ Bobé (udg.), 1936, s. 32: Egedes missionsforslag til kongen, dat. 21/12-1711; og s. 53: Egedes missionsforslag til kongen, dat. 10/9-1719.

Egede, der altid kun talte om at føre de vilde til Guds kundskab. I øvrigt havde Jochimsson også forestillet sig, at Egede lavede hemmelig handel for at skaffe sig rigdom; men uden matrosernes hjælp kunne den slags underslæb ikke lade sig gøre, og de ville i givet fald ikke have tiet med den slags, så Jochimsson måtte erkende, at Egede var oprigtig.⁷⁹²

Louis Bobé har peget på, at udsendelsen af missionærerne til Trankebar i 1705 – da Egede opholdt sig i København – næppe undgik hans opmærksomhed. Senere blev han påvirket af pietistiske teologer, herunder Spener.⁷⁹³ Finn Gad er ikke i tvivl om at læsningen af *Norges Beskrivelse* vakte Egedes nysgerrighed, men det var i sig selv ikke nok til at kaste sig ud i så stort og ukendt et foretagende, som Grønlandsmissionen var. Der var altså flere motiver, og at Hans Egede stredes med sin sognepræst om retten til fjærefisketienden i Vågan var også en tilskyndelse til at finde andre græsgange.⁷⁹⁴

Uanset, at der kan peges på flere forskellige motiver, så er det svært at komme uden om Egedes oprigtighed. Han havde ikke behøvet at sætte sig selv og sin families helbred og liv på spil for at realisere et missionsprojekt i et helt ukendt land.⁷⁹⁵ Det havde været betydeligt lettere og økonomisk langt mere fordelagtigt at søge andet embede i Danmark eller Norge. Derfor er den pietistiske litteraturs påvirkning nok det væsentligste element i den række af årsager, som gjorde udfaldet. Hans Egede var ganske vist ortodoks, men hele missionstanken var jo i bund og grund udtryk for pietistisk kristendom, og Egedes henvendelser til kongen var da også præget af pietistiske synspunkter. At missionsarbejdet netop skulle foregå i Grønland, var måske resultatet af Grønlandsomtalen i *Norges Beskrivelse*, men måske spillede det også ind, at Egedes svoger, Niels Rasch, havde sejlet på Grønland.⁷⁹⁶

Fra de første henvendelser til missionsarbejdets grundlæggelse gik der lang tid. I 1710 havde Egede skrevet til sin egen og Bergens biskop om en rejse til Grønland, året efter havde han henvendt sig til Frederik IV, og i 1714 skrev han til det nye Missionskollegium. I 1718 opgav Egede sit embede for at kunne tale sin sag i Bergen og siden i København, hvor han fik støtte af Thomas von Westen, Missionskollegiet og kongen. Derefter rejste Hans Egede tilbage til Bergen, hvor der i 1719 udgik en kongelig forordning til de lokale myndigheder om, at købmændene i Bergen skulle overveje, hvordan handel på Grønland kunne iværksættes. Interessen var – naturligvis – ikke stor, så til sidst gik Egede i spidsen og tegnede sig for 300 rigsdaler. Det Bergenske Handels-Compagnie blev oprettet, og tre skibe blev udrustet. Den 12. maj 1721 afsejlede Egede som kongelig missionær Bergen om bord på skibet ”Haabet”, og de næste 15 år skulle Grønland blive arbejdsplads og hjem for Egede-familien, bestående af Egede, hans hustru Gjertrud Rasch og fire børn.⁷⁹⁷

Ved ankomsten til det senere Godthaab i juli 1721 gik det op for Hans Egede, at han havde taget afgørende fejl. Han havde ventet at finde efterkommere af de norrøne indbyggere, men eskimoerne var ikke de norrønes efterkommere. Derfor var der heller ingen åndelige eller sproglige tilknytningsspunkter.⁷⁹⁸ Der ventede en stor opgave i at få lært

⁷⁹² Bobé, 1944, s. 197, 199f.

⁷⁹³ Bobé, 1944, s. 5; 40. Se også: Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 60. Den pietistiske indflydelse ses blandt andet i Egedes missionsforslag til kongen, dat. 21/12-1711; i: Bobé (udg.), 1936, s. 40. Her hedder det: ”*Det er umueligt at være en Christen og iche at føre Siele til Christum*”.

⁷⁹⁴ Gad, 1969, s. 25ff. Tilsvarende opfattelse har også Ostermann, 1921, s. 17.

⁷⁹⁵ Et særligt stærkt vidnesbyrd om Egedes oprigtighed er det brev, som han sendte til den danske kong Christian VI i 1731, da kolonien blev hjemkaldt. Egede blev eet år længere og skulle derefter hentes, men kongen omsindedes i løbet af året og genoptog kolonisations- og missionsarbejdet; jf. Koch, 1884-86, s. 573ff. Bobé (udg.), 1936, s. 203ff: Egede til kongen, dat. 23/7-1731.

⁷⁹⁶ Egede, 1925, s. 3: relation 1722.

⁷⁹⁷ Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 58-61. *Dansk biografisk Leksikon*, bd. 4, 1980, s. 110ff.

⁷⁹⁸ Egede, 1925, s. 8ff: relation 1722.

sproget, og inden det var klaret, måtte forsøgene på en mission blandt eskimoerne baseres på billeder og tegn.⁷⁹⁹ Nogen større succes kan det vel ikke have været, og bedre blev det ikke af, at det grundlæggende i Egedes missionspraksis var, at den kristne tro krævede kristen kultur og civilisation. Konsekvensen var, at alt hvad der fandtes af amuletter skulle fjernes, og det samme skulle de grønlandske åndemanere – angákut – som Egede afslørede og truede med at slå ihjel. Eskimoernes omstrejfen især om foråret var en hindring for dåbsundervisningen, og Egede forstod ganske enkelt ikke, at denne livsform var nødvendig for fangersamfundets økonomi og overlevelse. Den kulturelle kløft var dyb.⁸⁰⁰

Det manglende grønlandske skriftsprog var et stort problem i dåbsoplæringen. Det lutherske krav om personlig stillingtagen var nemlig helt fundamentalt for Egede, og derfor måtte grønlænderne lære at læse. Egede døbte ingen, før de var gjort bekendt med den kristne tros væsentligste indhold, forpligtelser og krav – og det tog tid.⁸⁰¹

I kraft af missionens store pengebehov blev handelen efterhånden altoverskyggende, og dermed blev også kolonisationen ganske omfattende. Om end det hed sig, at handelen skulle fremme missionsarbejdet, så var der en voksende tilbøjelighed til, at det var missionen, der underordnede sig handelen, som egentlig bare så missionen som et fordyrende element i konkurrencen med nederlænderne. For at dæmme op for den nederlandske konkurrence blev det i slutningen af 1720'erne foreslået, at der skulle oprettes flere kolonier, så der var mulighed for større handel og overskud.⁸⁰²

Det Bergenske Handels-Compagnie opgav i 1728 efter store tab. Herefter forsøgte kongen sig med et stort anlagt kolonisationsforsøg, hvor et stort antal soldater, slaver og fanger, der ved lodtrækning var blevet viet til kvinder fra Børnehuset, blev sendt til Grønland for at befolke de øde kyster. De fleste fik skørbug og døde, men inden da nåede initiativet at ødelægge danskernes omdømme i en sådan grad, at grønlænderne blev skræmt langt væk. Egede var derfor ikke spor ked af, at de alle døde.⁸⁰³

Efter Frederik IVs død i 1730 hjemkaldte Christian VI alle i 1731. Hans Egede blev imidlertid med sin familie og nogle få folk i endnu ét år. I det år ombestemte kongen sig, og koloniseringen og missionen blev atter genoptaget – men ikke alt var som før. Med om bord på det skib, der ankom til Godthaab i maj 1733, var nemlig tre herrnhutere, og det kræver en lille forhistorie:

En koloni af den gamle mähriske brødremenighed havde siden 1727 boet på den stærkt pietistiske grev Zinzendorfs jorder, nærmere betegnet i skovegnene omkring Hut-bjerget – deraf navnet Herrnhut. Kolonien blev ledet af tømreren Christian David.

Grev Zinzendorfs interesse for mission var blevet vakt af Trankebarmissionen, og i 1727 tilbød han Frederik IV hjælp til mission på Grønland, men tilbuddet blev afslået. Siden hen tilbød han sig hos Christian VI, men nu med henblik på mission i Dansk Vestindien og på Grønland. Denne gang var kongen lydhør, og i foråret 1733 underskrev kongen sit

⁷⁹⁹ Gad, 1969, s. 109. Sønnerne Poul og Niels Egede lærte nemmere sproget i omgangen med jævnaldrende grønlandske børn. Det blev af Hans Egede – sammen med gensidige husbesøg – benyttet til at lære det grønlandske sprog; jf. Fenger, 1879, s. 68ff.

⁸⁰⁰ Fenger, 1879, s. 76. Bobé, 1944, s. 89f. Gad, 1969, s. 119; 121; 124-127.

⁸⁰¹ Gad, 1969, s. 118f.

⁸⁰² Gad, 1969, s. 147; 202. Viemose, 1977, s. 21ff.

⁸⁰³ Egede, 1988, s. 38f. Poul Egede fortæller om et par, som var forlovet i forvejen, hvor manden ved lodtrækningen trak sin kæreste. Dette par var de eneste, som kom tilbage til København.

endelige tilsagn om at støtte Hans Egede og den grønlandske mission med 2.000 rigsdaler årligt. Det var missionen og ikke handelen, der lå kongen på sinde, og derfor skulle tre mähriske brødre bistå Egede i missionsarbejdet.⁸⁰⁴

De herrnhutiske historieskrivere var ikke sene til at give Zinzendorf æren for Christian VIs genoptagelse af Grønlandsmissionen. Det er da også muligt, at det har været medvirkende, men den beslutsomhed, Egede lagde for dagen ved at blive et år ekstra på Grønland, har uden tvivl også gjort indtryk på den fromme Christian VI. Finn Gad har peget på, at overkammerherre C. A. von Plessen, som havde tæt kontakt med de zinzendorfske kredse, var udslagsgivende for kongens beslutning om at fortsætte missionen i Grønland. Christian VI var stærkt pietistisk præget og var samtidig meget usikker overfor den åndelige situation. Vækkelserne kunne true den bestående statskirke, og derfor blev kongen offer for skiftende påvirkninger. Kongens varme følelser for Zinzendorf kølnedes dog ret hurtigt på grund af grevens ligegyldighed overfor teologiske spørgsmål og den bestående sammenhæng mellem stat og kirke.⁸⁰⁵

Zinzendorf havde pålagt de tre brødre, at de skulle hjælpe Egede i missionsarbejdet, hvis han havde brug for dem. Hvis ikke, skulle han lades i fred. De skulle under alle omstændigheder ikke bo sammen med Egede, men derimod finde et sted for sig selv.⁸⁰⁶

Der gik ikke længe efter brødremissionærernes ankomst til Godthaab, før de og Hans Egede var kommet på kant med hinanden. Begge parter var forudindtaget i negativ retning. Brødrenes leder, den førromtalte Christian David, havde talt med Vajsenhusets præst og medlem af Missionskollegiet, Enevold Ewald, som havde anbefalet brødrene at undgå Egede, da rygter ville vide, at det stod skidt til med dennes sager på Grønland. På den anden side undrede Egede sig over, at den danske konge sendte lægfolk til hjælp og tilmed mähriske brødre, som efter Egedes opfattelse var folk af ikke-luthersk observans.⁸⁰⁷

Dagen efter deres ankomst mødtes herrnhuterne med Hans Egede, som bød dem velkommen. Derefter gik de ud og valgte sig en placering til et hus omkring en kilometer borte, og stedet kaldte de Neu Herrnhut. Var det mon et signal om manglende vilje til at hjælpe Egede? Måske, men det tog på den anden side set kun et kvarters tid at gå fra Neu Herrnhut til Godthaab, så rent praktisk kunne et samarbejde sagtens fungere alligevel. Brødrene skulle i øvrigt kun tilbyde Egede hjælp, men ikke påtvinge ham den. Desuden nødvendiggjorde den herrnhutiske kirke- og hustugt, at de boede for sig selv.⁸⁰⁸ Nej, det var helt andre forhold, der skabte uoverensstemmelserne mellem parterne:

Allerede ved det første møde med Hans Egede blev Christian David fornærmet. Han følte ikke velkomsten særlig hjertelig og imødekommende. Brødrene havde bedt om mad til 14 dage, men det kunne Egede ikke afse. Afslaget var udtryk for den tilvante knaphed, der var, hvis proviantskibene udeblev, men omvendt stod Egede klar til at hjælpe, da brødrene virkelig var i nød. Christian David påstod dernæst, at Egede ikke havde ønsket at have herrnhuterne boende i sit hus, indtil de fik egen bolig, men Egede fastholdt, at han aldrig var blevet anmodet derom og fornemmede, at brødrene ikke ønskede at have med ham at gøre. Påstand mod påstand. Men det er nok tvivlsomt, om Egede helt kan

⁸⁰⁴ Fenger, 1879, s. 111. Gad, 1969, s. 230f. Bobé (udg.), 1936, s. 221: Christian VI til Egede, dat. 4/4-1733.

Zinzendorfs kontakt til det danske kongehus blev ikke mindst befordret af, at han hørte til markgrevinde Sophie Christianes bekendte takket være hendes tilknytning til fromme adelskredse i Tyskland. Hun var svigermoder til Christian VI og havde allerede været enke i flere år, da hun i 1723 flyttede til København. Hun havde også kontakt til den pietistiske grev Christian Ernst Stolberg-Wernigerode, som samtidig var Christian VIs fætter. Efter de to fætres møde i 1728 fik grev Stolberg en betydelig indflydelse på Christian VIs afgørelser i – især – kirkelige sager; jf. Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 75-78. Rørdam, KS 5. rk., 3. bd., 1905-07, s. 778ff; 788-791.

⁸⁰⁵ Bobé, 1944, s. 203f. Gad, 1969, s. 228f; 232.

⁸⁰⁶ Fenger, 1879, s. 111f. Bobé, 1944, s. 206. Gad, 1969, s. 232. Stach, 1926, s. 22; 26.

⁸⁰⁷ Fenger, 1879, s. 114. Gad, 1969, s. 230; 233.

frikendes, for naturligvis ville brødrene gerne have tag over hovedet, indtil deres eget hus stod klart. Værre var det, at Egede var i tvivl om herrnhuternes evner for missionæropgaven, og om deres trosopfattelse var forenelig med den protestantiske. De tolv foregående års missionsarbejde skulle jo nødtødt ødelægges. Pionerarbejdet blev så at sige truet af et religiøst mindretal, som tilmed ikke var sikkert forankret i den evangelisk-lutherske kirke. Desuden blev Christian David karakteriseret som ikke så lidt indbildsk og trættekær, og en herrnhutisk missionshistoriker har ligefrem kaldt hans diskussion af troens elementer baseret på en temmelig forvirret lægmandsdogmatik. Man kan altså godt få en mistanke om, at brødrene allerede på forhånd havde besluttet at ville bo for sig selv.⁸⁰⁹

Til at begynde med lod brødrene ikke deres kritik af Egede skinne igennem i deres breve til menigheden hjemme i Herrnhut,⁸¹⁰ men det havde ingen betydning for de reelle forhold i Godthaab. Samtalerne mellem Egede og herrnhuterne havde nemlig efterhånden udviklet sig til en større diskussion om troens elementer og konfessionsspørgsmål. Egedes evner til at udtrykke sig mundtligt på tysk var begrænsede, så han foretrak, at de diskuterede skriftligt. Christian David lagde ud med et brev den 11. august 1733. Kort fortalt handlede diskussionen om forståelsen af læren om retfærdiggørelsen og helliggørelsen. Egedes synspunkt var det ortodokse lutherske standpunkt om retfærdiggørelsen alene ved Guds nåde. David hævdede derimod – i overensstemmelse med Zinzendorfs syn – at retfærdiggørelse uden helliggørelse kun førte til passiv tro. Et menneske, som ikke var både retfærdiggjort og helliggjort, var ikke i sandhed omvendt. Dette synspunkt var ifølge Egede den skinbarlige gerningsfromhed og ”papisme”, hvilket stred mod den augsburgske trosbekendelse. Dét blev det afgørende punkt i diskussionen: ville herrnhuterne ikke bekende sig til den augsburgske konfession, så betragtede Egede brødrene som modstandere af den evangelisk-lutherske kirke og ønskede ikke at have noget med dem at gøre. Lægmanden Christian David gav intet svar på dette spørgsmål, men betragtede blot Egede som en uomvendt præst og gav en skarp kritik af hele Egedes fremgangsmåde ved missionens iværksættelse. Egede burde have fulgt sin første kaldelse i Norge og ikke ventet på kongens hjælp. Endelig var missionsresultaterne for magre, hvis det stod til David.⁸¹¹

Korrespondancen ødelagde for alvor forholdet mellem de to parter, men hvis bekendelsesgrundlaget ikke var det samme, ville et samarbejde i det lange løb under ingen omstændigheder have kunnet fungere. Noget tyder imidlertid på, at brødrene ikke selv var på det rene med denne forskel, eftersom David rent faktisk overskred grænsen for herrnhuternes religiøse opfattelse, og det satte ikke bare brødremissionærerne og den kongelige mission i et modsætningsforhold, men også brødrene internt. I et fortroligt brev til Zinzendorf skrev David, at de to andre missionærer, Matthäus og Christian Stach var dovne og fordringsfulde. At en sådan kritik overhovedet var nødvendig at sende til Europa, viser noget om problemernes dybde. Egede fik efterhånden også det glatte lag i breve til menigheden i Herrnhut, og det efterlader et stærkt indtryk af den selvretfærdige og selvbevidste lægmand Christian David, da han skrev, at det var umuligt at diskutere retfærdiggørelsen med Egede, eftersom han ikke forstod så meget som den allerringeste broder i Herrnhut.⁸¹²

⁸⁰⁸ Gad, 1969, s. 232, note 571 (s. 649).

⁸⁰⁹ Fenger, 1879, s. 123ff. Gad, 1969, s. 233. Bobé, 1944, s. 209. Stach, 1926, s. 22.

⁸¹⁰ Stach, 1926, s. 30ff.

⁸¹¹ Fenger, 1879, s. 128. Bobé, 1944, s. 210f. Gad, 1969, s. 233ff. I september 1734 afsluttede Egede korrespondancen. Gad mener ganske vist, at dette allerede skete den 24. februar 1734, men ifølge Christensen, 1983, s. 240 lykkedes det tilsyneladende ikke.

⁸¹² Bobé, 1944, s. 301: David til Zinzendorf, dat. 3/8-1734. Stach, 1926, s. 37: M. Stach til Herrnhut, dat. 12/8-1734. Fenger, 1879, s. 326: David til forstanderne i Herrnhut, dat. 2/8-1734.

Christian Davids hårde fremfærd tvang Zinzendorf til at foretage et tilbagetog, hvor han forsøgte at dække David mest muligt. Christian VI var på dette tidspunkt ved at blive ret træt af greven, som understregede, at den herrnhutiske menighed stod fast på den augsburgske konfession og dermed tilhørte den evangelisk-lutherske kirke. I 1736 indrømmede greven dog som svar på et brev fra Egede, at David havde brugt sine kræfter på et sted, hvor hans indsats var overflødig.⁸¹³

Christian David rejste hjem til Herrnhut i 1735, men allerede i 1734 søgte Hans Egede om sin afsked, og tilladelsen kom med skibet i 1735. Egedes ønske om at trække sig tilbage er gennem tiden blevet knyttet til striden med herrnhuterne. Den lange diskussion og Davids hårde og nedladende kritik havde været opslidende, men den voldsomme koppeepidemi i årene 1733-1734 tog nok også modet fra Egede. Hjemrejsen måtte imidlertid udsættes et år, da Egedes hustru, Gjertrud Rasch, i sommeren 1735 ikke var i stand til at foretage den lange sørejse. Hun døde i december 1735, og først i august 1736 forlod Egede Grønland efter at have gennemlevet en dyb depression i forlængelse af sin hustrus død.⁸¹⁴

Efter hjemkomsten blev Egede rådgiver i Missionskollegiet og fik ansvaret for Grønlandsmissionen – fra 1740 med titel af biskop. Først i 1737 overtog Missionskollegiet administrationen af Grønlandsmissionen, og i det nyoprettede Seminarium Groenlandicum underviste Hans Egede kommende missionærer.⁸¹⁵

Problemerne med brødremenigheden fulgte med Egede til Danmark. Fra 1735 blev den herrnhutiske missionspraksis lagt helt an på at vække følelser hos grønlænderne ved at tale om Jesu lidelse og død på korset – den såkaldte blodteologi. Fra 1738 døbte herrnhuterne, så snart vækkelsen var sket, og det stod i markant kontrast til Egedes missionspraksis, hvor der var krav om kundskaber før dåben. Denne dåbspraksis gav naturligvis herrnhuterne et forspring i antallet af døbte, men værre var, at de foretog dåb uden at være ordinerede. Det overværede den danske missionær Drachardt uden indsigelser. Han kom til Grønland i 1739 og integrerede sig mere og mere med herrnhuterne, hvad Egede kritiserede ham skarpt for, men Missionskollegiet vendte det døve øre til kritikken, og der er enighed om, at Drachardt-sagen var af stor betydning for Egedes beslutning om at fratræde som Grønlands biskop i 1747.⁸¹⁶

Det kan give nye indsigter at sammenligne missionsarbejdet i Trankebar og på Grønland. Grønlandsmissionens etableringsfase har nemlig på visse punkter ligheder med Trankebarmissionen, men også forskelle. En vigtig forskel er, at der ikke var etableret nogen koloni på Grønland, da Hans Egede ankom. Han var selv med det første skib og skulle derfor ikke til at begrunde sin tilstedeværelse overfor stedets øvrighed. Herrnhuternes ankomst i 1733 har til gengæld flere ligheder med Ziegenbalgs og Plütschaus ankomst til Trankebar i 1706: ingen ventede dem, og alle var usikre på deres baggrund. Både missionærerne i Trankebar og herrnhuterne på Grønland optrådte med den sikkerhed, som kun

⁸¹³ Fenger, 1879, s. 328f: Zinzendorf til Christian VI, dat. 13/5-1735 og 13/6-1737. Bobé (udg.), 1936, s. 233f: Zinzendorf til brødremenigheden, dat. 13/5-1735 samt s. 259: Christian VI til præses for Missionskollegiet, grev Holstein, dat. 9/7-1737. Bobé, 1944, s. 214f; 218. Gad, 1969, s. 249f. Da Egede efter sin hjemkomst til Danmark i 1736 ønskede at publicere korrespondancen mellem ham og David, skrev Zinzendorf til kongen og anmodede om, at det blev undgået. Det ville nemlig bare udløse svar fra David og give yderligere diskussion, som heller ikke kongen var interesseret i. Resultatet blev, at man intetsteds i Egedes relationer finder noget om striden med brødremenigheden, men til gengæld er diskussionen omtalt i tilføjelserne til Poul Egedes relation (1734-1740) i: Egede, 1939, s. 275ff.

⁸¹⁴ Ostermann, 1921, s. 42ff. Bobé, 1944, s. 237. Gad, 1969, s. 235ff; 250ff.

⁸¹⁵ Gad, 1969, s. 321. Stampe, 1946, s. 87.

⁸¹⁶ Bobé, 1944, s. 259ff. Gad, 1969, s. 304; 343ff; 348ff. Christensen, 1983, s. 241. Drachardt var senere med til at etablere brødremissionen blandt eskimoerne i Labrador sammen med danskeren Jens Haven i 1765; jf. Fenger, 1879, s. 246.

den har, der er overbevist i sin sag, og de opfattedes – både i Trankebar og på Grønland – som upassende indblanding fra kongens side.

I modsætning til Trankebarmissionen, som stille og roligt blev accepteret, så lykkedes den samme tilpasning ikke i Grønland, hvor der snarere blev tale om to konkurrerende missionsvirksomheder. Hans-Henrik Christensen har argumenteret for, at den grønlandske brødremission var skabt af 1730'ernes og 1740'ernes danske kirkekamp. Brødrenes udsendelse var resultatet af Christian VIs del-og-hersk politik. Denne karakteristik er imidlertid både for hård og misforstået, hvad også Christensen næsten selv indrømmer, når han fremhæver, at inkonsekvens var det karakteristiske for kongens beslutninger. Kongens håb var nemlig fred mellem undersåtterne, og brødremenighedens udsendelse til Grønland skal derfor ses som en kompensation for den tidligere manglende opbakning til Egedes arbejde; men samtidig også som en pacificering af potentielle kirkelige uroelementer.

Christian VIs kristelige iver for at rette op på sin tidligere afvisning af Grønlandsmissionen var imidlertid regulært fejlagtig og forhastet. Med det uklare bekendelsesgrundlag ville de herrnhutiske brødre jo under alle omstændigheder være endt i en konflikt med den kongelige mission.

Selv om kongens tillid til Zinzendorf hurtigt svækkedes, holdt både konge og Missionskollegium vedvarende hånden over herrnhuternes grønlandske aktiviteter i en tid, hvor kampen mod separatistiske bevægelser ellers for længst var begyndt. Måske var kongen usikker på et indgreb på grund af sin pietistiske tro, for set fra Danmark – med pietistiske øjne – var fronterne næppe helt så entydigt klare som i Egedes øjne.

Kontrasten mellem Egedes overvejende ortodokse syn og det pietistiske Missionskollegium samt Zinzendorfs forsikringer om brødrenes rettroenhed var dog til at få øje på, så der var modsætninger nok til at holde situationen flydende. Konflikten mellem herrnhuterne og den kongelige mission på Grønland fortsatte da også på forskellig vis i flere år frem, og brødremenigheden forlod først Grønland i året 1900.⁸¹⁷

Skal man så konkludere, at konge og kirke modarbejdede hinanden? Nej, tværtimod! Begge parter var jo drevet af iveren efter at skabe det fuldkomne kristne samfund. Både konge og kirke arbejdede på det fælles mål. At kongens herrnhutiske indsats i kirkens øjne så var misforstået, gør jo ikke det kristelige initiativ mindre velment – blot mindre vellykket...⁸¹⁸

Kapitel 25

Pietismens kirke og skole

Sabbatsforordningerne 1730 og 1735

Kirkens og kongens fælles missionsopgave gjaldt ikke kun i den kendte verdens fjerneste hjørner. Den gjaldt også i de nære omgivelser i kongerigets by- og landsogne. Forkyndelsen skulle nå ud til alle undersåtter, og et af midlerne var Frederik IVs sabbatsforordning af 21. april 1730. Allerede den 19. januar 1731 blev forordningen trukket tilbage, fordi

⁸¹⁷ Christensen, 1983, s. 238ff; 244. Bobé, 1944, s. 225. Petersen, 1991, s. 257ff.

den nytiltrådte Christian VI ikke syntes, loven havde levet op til sit formål; men godt fire år senere – den 12. marts 1735 – blev en næsten enslydende forordning imidlertid atter indført. Eneste forskel var, at straffene var mildere, og det kan måske hænge sammen med, at der forud for 1730-forordningens udstedelse var blevet talt så varmt for en meget stram og streng håndhævelse af forordningen, at den i praksis havde været umulig at gennemføre.⁸¹⁹

”*Forordning om Sabbatens og andre Hellige-Dages tilbørlige Helligholdelse*” af 12. marts 1735 tog udgangspunkt i, at alt for mange arbejdede om søndagen – eller morede sig – i stedet for at søge kirken og høre Evangeliet. For fremtiden skulle enhver i købstæderne og på landet indfinde sig til højmesse og eventuelt aftensang på alle helligdage. Af lovlige fraværsårsager nævnes sygdom. Enhver husbond eller madmoder skulle holde øje med børn og tjenestefolk. Sidstnævnte skulle møde ved fro- og tolvprædikenen, så tilsynet med børn og syge i husene ikke skulle hindre dem i at komme til gudstjeneste. Købstadspræsterne skulle i samarbejde med politimestrene uddele bøder til dem, der tilsidesatte den kongelige forordning, og ude på landet skulle bønderne straffes med pengebøder og gabestok gradueret efter forseelsens omfang.

Optøjer og tumult på gaden i kirketiden skulle naturligvis også straffes kontant og effektivt, ligesom det var strengt forbudt at arbejde i samme tidsrum. Apotekerne udgjorde dog en undtagelse, så længe det drejede sig om medicin til syge. Bagerne, derimod, skulle indrette brødbagningen, så den ikke fandt sted under højmesse, tolvprædiken og aftensang. I princippet gjaldt samme begrænsning landbruget, men på grund af afhængigheden af vejrliget kunne der uden videre dispenseres i høsttiden. Det samme var tilfældet, hvis der var udbrudt ildebrand – det var ikke forbudt at hjælpe eller redde sig selv og sin næste. Kroer, værtshuse og forlystelsessteder skulle holdes lukket fra klokken ni til fem på alle helligdage. For at holde folk fra at tage på landet eller blot en spadseretur skulle Københavns og andre befæstede byers porte holdes lukket om søndagen.

Hvad angik fester, så var bestemmelserne forskellige for by og land. I købstæderne var bryllupsfester og andre gilder forbudt om søndagen, men på landet kunne bryllupper, trolovelser og barselsgilder fejres om søndagen, da det var bøndernes eneste fridag. Dog skulle man tage sig i agt for fylderier og drukkenskab, ligesom festen skulle slutte i rette tid. Komedier, skuespil og maskerader var naturligvis ikke tilladte på søndage, og de såkaldte julestuer var helt forbudt.

Alle officerer, høje eller lave, skulle foregå deres underordnede med et godt eksempel og gå til gudstjeneste, medmindre vagt, felttog eller sygdom hindrede det.

Under gudstjenesten skulle musikken ikke bare vække andagt, men også gøres så kort som mulig, så der blev mere tid til katekisation. Udover degnenes katekisation skulle præsterne nemlig også undervise ungdommen i mindst en halv time efter prædikenen. Havde en præst to gudstjenester samme søndag, skulle han i den ene af kirkerne forklare katekismen og overhøre ungdommen i prædikenens indhold.⁸²⁰

Helligdagene skulle kort og godt bruges til kristelig opbyggelse, og her indtog den opvoksende generations undervisning en vigtig rolle. Katekisationen byggede på den kirkelige undervisning, men også på den øvrige skoleundervisning, som i mere eller mindre organiseret form allerede foregik i hele kongeriget. Sabbatsforordningen er

⁸¹⁸ Også i Trankebar etablerede brødremenigheden sig. I 1760 tog 14 brødre fat på arbejdet på Nicobarerne med Trankebar som støttepunkt. I første omgang udløste det nogle problemer i forholdet til den kongelige mission, men efterhånden kom man meget godt ud af det med hinanden; jf. Nørgaard, 1988, s. 178-182. Høy, 1943, s. 112.

⁸¹⁹ Schou, 1795-1822, bd. II, s. 358. Rigsarkivet. Danske Kancelli. D19(-46), nr. 121 (dat. 21/4-1730) og D19(-56), nr. 58b (dat. 12/3-1735). Fortaleren for strenge straffe ved sabbatsforordningen i 1730 er ukendt, men brevet findes under 1735-forordningen og er dateret 27/2-1730. Se endvidere: Jensen, 1944, s. 139 og Koch, KS 3. rk. 5. bd., 1884-1886, s. 668-672, hvor det klart illustreres, hvor forskelligt lovens ordlyd skulle tolkes afhængig af kald og stand.

blot et enkelt eksempel på skoleundervisningens vigtighed, ja nødvendighed.⁸²¹ Som tidligere vist ændrede bispernes visitatsbesøg markant karakter i løbet af 1700-tallets tre første årtier. Kontrollen af undervisningen blev det centrale for enhver bispevisitats, og som vi nu skal se, blev sabbatsforordningen fulgt af en lovgivning, der yderligere understregede skoleundervisningens afgørende betydning:

I forordningen om landmilitser af 9. december 1735 var det fastslået, at de indrullerede skulle have så meget kristelig oplysning, at de kunne komme til alters. Kunne dette krav ikke indfries ved 18-19 års alderen, skulle de unge straffes for deres modvillighed. Straffen var i første omgang nogle dage i fangehullet på vand og brød, men hvis undervisning ikke havde forbedret situationen efter et års tid, kunne de indrullerede dømmes til ophold på Sankt Croix i Dansk Vestindien – hvis man ellers ville have dem der! I instruktionen af 28. april 1736 til kateketerne ved Bremerholms menighed blev de unge matroser gjort pligtige at møde til katekisation, og det samme gjaldt Bremerholms fanger. I København og de sjællandske købstæder blev katekisationen skærpet ved reskript af 22. februar 1737. Overalt i riget blev katekisationsarbejdet flittigt udført, men resultaterne var meget varierede, for det var jo ingen selvfølge, at de indlærte ord også satte sig spor i handling. Men hvor en senere tid måske ville have opgivet, holdt pietisterne ud, og ved reskript af 2. december 1740 blev hele menigheden tvunget til at overvære katekisationen. Tvang kunne imidlertid ikke ændre på den manglende interesse; heller ikke selv om det i de fynske rytterdistrikter blev pålagt degnen at lukke kirkens døre, inden præsten havde sluttet sin prædiken, så ingen kunne slippe ud, før katekisationen var forbi!⁸²²

I et forsøg på at ensarte katekisationen blev hofpræst Erik Pontoppidan opfordret til at lave en katekismeforklaring. Pontoppidan var ikke længe om at skrive sin katekismus, men det blev en omfattende bog, som af økonomiske, indholds- og omfangsmæssige grunde mødte modstand fra flere sider. Pietisterne var naturligvis glade for Pontoppidans bog, og efterhånden blev modstanden brudt, og Pontoppidans forklaring blev grundlaget for mange års kristelig undervisning.⁸²³

Katekisationen stod imidlertid ikke alene i arbejdet med den opvoksende ungdom. Koblingen mellem skole og kirke skulle styrkes yderligere, og det blev den med konfirmationens indførelse.

Konfirmationen

I reformationsårhundredet havde de evangelisk-lutherske teologer lagt meget afstand til den katolske kirkes konfirmation. I stedet var katekismeundervisningen blevet stærkt fremhævet, og med tiden var præstens overhøring af unge, der skulle til alters for første gang, blevet noget nær en eksamen. Som konsekvens heraf havde ortodokse teologer som Niels Hemmingsen og Hans Resen foreslået en evangelisk konfirmation, hvor hovedindholdet skulle være

⁸²⁰ Schou, 1795-1822, bd. III, s. 131-141. Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 151f; 163.

⁸²¹ Selve sabbatsforordningen er ikke i sig selv udtryk for en særlig pietistisk indstilling, men er snarere en indrømmelse til ortodoksiens strengere praksis; jf Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 152. Dette rokker dog ikke ved, at forordningens vægt på undervisning og følgerne heraf – konfirmation og skolelovgivning – er pietistisk prægede.

⁸²² Larsen, 1916, s. 221-226. Fogtman, 1788-1806, dat. 28/4-1736; 22/2-1737; 2/12-1740.

⁸²³ Larsen, 1916, s. 226-229. Den pietistiske biskop i Ribe, H. A. Brorson, indprentede ved sin tiltræden i 1741 præsterne til at bruge Pontoppidans forklaring. Præsten i Verst, Niels Tøxen, nægtede imidlertid at følge biskoppens påbud, da forklaringen ifølge Tøxen rummede flere afvigelser fra den lutherske lære. Sagen blev indbragt for Generalkirkeinspektionskollegiet, som var i tvivl om, hvorvidt der var tale om en lydighedssag eller en læresag. Biskop Hersleb, som havde pålagt sine egne præster at bruge Pontoppidans forklaring, bakkede Tøxen op, men i marts 1746 fik Tøxen af kongen et halvt års betænkningstid, og hvis han så stadig nægtede at indføre Pontoppidans forklaring, skulle der ansættes en personel kapellan. Tøxen gik af i 1748 – ude af stand til at rokke pietismens magtstilling; jf. Jensen, 1944, s. 150-154; Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 182ff.

overhøring, tilspørgsel og præstens velsignelse med håndspålæggelse.⁸²⁴ Selv om forslaget fik opbakning fra flere sider, blev konfirmationen ingen sædvane i ortodoksiens tid, og da pietisterne dukkede op, blev der teologisk diskussion om konfirmationens formål. De ortodokse teologer anså nemlig konfirmationen for et middel til at fastholde den rene lære, hvorimod pietisterne med konfirmationen ville hjælpe de unge til at blive omvendt. Alle parter kunne dog se det formålstjenlige i en grundigere katekisation med efterfølgende overhøring.

Indtil 1736 stod den enkelte præst frit, når sognets unge skulle forberedes til deres første altergang. Denne frihed gjaldt imidlertid ikke alle kongens præster. I hertugdømmet Slesvig havde provsten i Aabenraa nemlig allerede i 1675 sørget for konfirmationens indførelse, og ved kongelig resolution af 9. marts 1733 blev offentlig overhøring efter to måneders forudgående undervisning påbudt som fast ordning i den kongelige del af hertugdømmerne. I begyndelsen af århundredet havde den fynske biskop Christian Rudolph Müller forsøgt at skabe interesse for konfirmationen blandt præsterne i Fyens Stift. Biskoppen kom dog ingen steder i sine bestræbelser, men det var der andre, der gjorde – ikke mindst i Vajsenhuset, hvor Enevold Ewald fra 1727 under stor og ofte også kritisk opmærksomhed konfirmerede de unge. I december 1732 foreslog Peder Hersleb, som på det tidspunkt var biskop i det norske Kristiania Stift, at afslutte de unges forberedelse til den første altergang med overhøring og konfirmation. De unge skulle have lov at svare for sig selv, redegøre for deres dåbspagt, indrømme, at de havde brudt den og derefter overtage det løfte, som fadderne i sin tid havde givet på deres vegne.⁸²⁵

Man kan altså dårligt betegne konfirmationen som noget helt nyt og epokegørende, da Christian VI og hans kirkelige rådgivere i september 1735 tog fat på spørgsmålet om, hvorvidt konfirmationen skulle indføres som almindelig kirkeskik i det dansk-norske rige eller ej. Kongen overdrog arbejdet med et egentligt konfirmationsforslag til Vajsenhusets direktør, konferensråd J. W. Schrøder og hofpræst J. B. Bluhme, og allerede den 27. september lå forslaget klar til kongelig godkendelse. Bortset fra lidt betænkelighed ved håndspålæggelse, når de unge havde svaret, havde kongen ingen indvendinger mod forslaget, og dermed var sagen i og for sig afgjort. Det var gået nemt, ja næsten *for* nemt, og måske fornemmede Schrøder og Bluhme, at hastværket kunne give konflikter. De ønskede derfor forslaget lagt frem til sagkyndig vurdering – i det mindste hos biskop Worm, som nok kunne se det nyttige og opbyggelige i en konfirmation, men ikke forstod, hvordan præsten på tomandshånd skulle få et barn til at udtale sig om bod og tro hos sig selv. Worm anbefalede derfor forslaget udsat, men regnede tydeligvis ikke med at blive hørt, og det blev han da heller ikke. I kongeligt reskript af 16. december 1735 til de danske og norske biskopper blev konfirmationen indført med det klare mål at opbygge og styrke den opvoksende ungdom og menigheden i almindelighed i deres kristne tro.

Den 13. januar 1736 blev forordningen om konfirmationen udsendt, og herefter var det en almindelig pligt for ethvert barn at blive konfirmeret. Men konfirmationen forudsatte skoleundervisning, så ingen kunne være i tvivl om skolegangens nødvendighed. Uden at være konfirmeret kunne man desuden ikke blive soldat, fæste gård eller gifte sig, så motivationen manglede ikke. Var præsten betænkelig ved at konfirmere et barn, skulle han tale med forældrene om det. Konfirmationen skulle finde sted første søndag efter Påske, men om nødvendigt kunne der også holdes konfirmation den første søndag efter Mikkelsdag – den 29. september – samt søndag efter Nytår. Forordningen foreskrev, at børnene skulle overhøres efter en kort prædiken. Herefter skulle børnene spørges, om de stod ved deres

⁸²⁴ Lindhardt, 1936, s. 4-7; 18-21. Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 157f. Konfirmationstanken kan i en vis forstand findes hos reformatorerne Luther og Melancton, jf. Ussing, 4. del, 2. bd., 1786-1789, s. 121f.

⁸²⁵ Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 157f. Larsen, 1916, s. 229. Lindhardt, 1936, s. 23-26.

dåbspagt. Når der blev svaret ja, skulle præsten give dem hånden og dernæst lægge hånden på konfirmandens hoved under en velsignelsesbøn. Ved konfirmationsgudstjenesten skulle der ikke holdes altergang.⁸²⁶

Konfirmationen blev hurtigt indført overalt i rigets sogne, og selv om biskop Worm havde været forbeholden, anbefalede han, som den loyale embedsmand han var, konfirmationen som en god og nyttig indretning. Worms senere efterfølger, Peder Hersleb, havde ingen forbehold og glædede sig over, at kongen ikke havde ventet på, at alle biskopper skulle blive enige, for så var der aldrig sket noget!⁸²⁷

Vurderingen af konfirmationens indførelse har entydigt peget på de pietistisk-kristelige motiver. Inspirationen var dels kommet fra hertugdømmerne, hvor konfirmationen tidligt blev indført, fra England, hvor prædikemåden var kendetegnet ved livlighed og stærk personlig appel, som bidrog til at styrke et aktivt kristenliv, og fra den pietistiske tankegang i sig selv.⁸²⁸ Konfirmationen som sådan var ikke noget ukendt begreb, og dens hovedindhold, katekisationen, var velkendt gennem århundreder. Nyt var det derimod, at skolen blev en forudsætning for konfirmationen, og i det lys skal man se skoleforordningen fra 1739.⁸²⁹ Konfirmationen blev skolen til stor hjælp og nytte.⁸³⁰

Selv om de kristelige hensigter er åbenlyse, skal man ikke være blind for andre bagvedliggende motiver. Det er jo ikke svært at forestille sig, at konfirmationen og skoleundervisningen blev stærkt forbundne for at give skolevæsenet et løft;⁸³¹ men tankegangen lider under nogle betydelige svagheder:

Den første og mest iøjnefaldende svaghed er, at var konfirmationen indført for at hjælpe skoleundervisningen på vej, så burde skolelovgivningen have været revideret inden, men det blev den som bekendt ikke. Den nye skolelovgivning, som vi snart skal vende tilbage til, kom først i 1739.

For det andet mødte skoleloven af 1739 modstand, fordi der allerede eksisterede en tradition for hjemmeundervisning, som rakte langt tilbage i 1600-tallet. Dét taler for, at en forholdsvis stor andel af befolkningen kunne læse, og Charlotte Appel har vurderet det til minimum halvdelen af befolkningen. At læsefærdighederne tilsyneladende ikke blev påvirket af økonomisk nedgang i 1650'erne, taler ifølge Charlotte Appel for, at læsning havde en høj prioritet, som ikke mindst var religiøst motiveret.⁸³²

For det tredje er det tydeligvis den kristelige undervisnings nødvendighed, der er i centrum, da Sjællands biskop Peder Hersleb i december 1739 redegjorde for de problemer og misbrug, som var opstået i kølvandet på den nyligt indførte konfirmation. Det skal vi se lidt nærmere på:

Biskoppen havde erfaret, at en hel del fra landet forsøgte at snyde sig til Herrens bord i købstadskirkerne og navnlig Københavns kirker, hvor ingen kendte dem. Et friskt eksempel fra Trinitatis Kirke i København fik Hersleb til at foreslå en skærpet kontrol af, at de altergangssøgende vitterligt var konfirmerede. Løsningen kunne være udstedelsen af en konfirmationsattest, men hvis problemet i virkeligheden var, at de ukonfirmerede havde haft svært ved at få fri til at

⁸²⁶ Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 158ff. Lindhardt, 1936, s. 37ff. Fogtman, 1788-1806, dat. 16/12-1735; Schou, 1795-1822, bd. III, s. 183-190. Først ved forordning af 25/5-1759 blev konfirmationsalderen fastsat til det fyldte 14. eller 15. år. I Slesvig var alderen 16 år for drenge, men kun 15 for piger. I almindelighed skulle alle være konfirmeret inden det fyldte 19. år, men denne grænse blev jævnligt overskredet; jf. Larsen, 1916, s. 230f.

⁸²⁷ Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 160-163. Kilderne vedrørende konfirmationens indførelse er udgivet i: Rørdam, KS 5. rk., 5. bd., 1909-11, s. 368-396.

⁸²⁸ Lindhardt, 1936, s. 24; 26; 43f.

⁸²⁹ Markussen, 1995, s. 39.

⁸³⁰ Ussing, 4. del, 2. bd., 1786-1789, s. 129ff.

⁸³¹ Dette indtryk kunne man få i Feldbæk, 1990, s. 185.

⁸³² Appel, bind 1, 2001, s. 296; 317ff; 322.

komme til konfirmationsforberedelse, ja så var det snarere en samtale med deres forældre eller husbond, der var brug for.

Der var gået tre år, siden konfirmationen var blevet indført, og i mellemtiden havde biskop Hersleb fundet ud af, at konfirmationsgudstjenesterne var en hel del for lange. Biskop Worm havde i sin tid udformet en konfirmationsbøn, som med sine 20-25 minutters varighed forekom Hersleb alt for langtrukken. Han mente, at det måtte kunne udtrykkes kortere. Desuden skulle præsterne undlade formessen, prædike kort – altså ikke over en halv time – og så skulle de lade konfirmanderne svare ved overhøringen i stedet for selv at brodere videre på spørgsmålene for at fremhæve egen viden.

Endelig havde biskoppen opdaget, at visse præster overlod konfirmandforberedelsen til kateketer og skoleholdere, med mindre der var tale om fornemme børn. Men sådan skulle det ikke være. Alle præster skulle forpligtes til selv at undervise de vordende konfirmander i mindst et kvart år i forvejen. Desuden skulle de stille deres spørgsmål på en måde, så det kunne kontrolleres, at børnene havde forstået, hvad det drejede sig om og ikke blot remsede udenadslære op.

Kongen og det to år gamle Generalkirkeinspektionskollegium var generelt godt tilfredse med Herslebs redegørelse. Christian von Støcken mente ganske vist, at husbonds eller forældres uvilje til at sende børnene til undervisning skulle straffes mærkbart. Til gengæld syntes han, at Herslebs forslag til forkortelse af konfirmationsgudstjenesten var for hårdhændet. Under overhøringen måtte præsterne da egentlig godt tilføje lidt, om end kortfattet, mente von Støcken. Og dét var J. B. Bluhme helt enig i. Præsten måtte godt sige lidt til menighedens formaning og opvækkelser, selv om det var helt rigtigt, når Hersleb betonedede, at børnene selv skulle svare og det på en måde, så man kunne vide, at de forstod, hvad de svarede. De af Hersleb omtalte præster, som forsømte at forberede konfirmanderne selv, skulle imidlertid – hvis det stod til Bluhme – helt fjernes som præster, da de i så fald heller ikke var egnede til at være lærere i deres menigheder som helhed.⁸³³

Trods de tre herrers enighed om den herskende uorden og dens løsninger, blev der alligevel ikke nogen lovændring ud af bestræbelserne. I reskript af 12. februar 1740 hed det blot, at det var betænkeligt at ændre i noget så væsentligt som konfirmationen. Men Christian VI lod dog en dør stå på klem, for opstod der flere misbrug, ville han genoverveje spørgsmålet.⁸³⁴

Konfirmationen var velsagtens endnu for nyindført og sårbar til offentligt at bringe den eksisterende orden i tvivl. Det kunne komme, men ikke nu, hvor det gjaldt om at indarbejde, men ikke indskærpe, konfirmationsforordningen. Endelig ville visse af de foreslåede kontrolforanstaltninger unægtelig skabe en del mere arbejde for præster og kirkebetjening, og dét perspektiv har muligvis også talt med, da en eventuel lovændring skulle besluttes. Ingen kunne dog være i tvivl: det betydningsfulde ved konfirmationens indførelse var ubetinget det kristelige perspektiv. At det så samtidig fremmede skolevæsenet, er en anden sag.

⁸³³ Rigsarkivet. Generalkirkeinspektionskollegiet. 5. Nr. 32, dat. 14/12-1739. Generalkirkeinspektionskollegiet. 6. Nr. 32/1740 (pk.nr. F4-6-4). Herslebs redegørelse for konfirmationens misbrug findes trykt i et fyldigt udtog i: Fogtman, 1788-1806, dat. 12/2-1740.

⁸³⁴ Fogtman, 1788-1806, dat. 12/2-1740. I september 1745 henvendte Hersleb og Aggershus' biskop og stiftamtmand sig til Generalkirkeinspektionskollegiet, da det var et voksende problem, at mange unge begik lejemål under forberedelsen til konfirmationen og derfor var højgravide – eller nybagte forældre – ved konfirmationen. Hersleb og co.s ærinde var nu, at hvis de unge ikke giftede sig, så skulle de – både dreng og pige – i tugthuset og tæmmes med arbejde i et halvt til et helt år, foruden at de skulle skrifte i kirken – og sådan blev det så; jf. Rigsarkivet. Danske Kancelli. D 18, nr. 313, dat. 2/9-1745.

Den store skoleforordning

Man kan næsten læse et indirekte løfte om en snarlig skolelovgivning i konfirmationsforordningen af 13. januar 1736, hvor der under andet punkt står, at ingen må antages til konfirmation, medmindre de har gået i skole og er blevet undervist i de ”nødvendigste Christendoms Stykker”. Hvor der endnu ikke var offentlige skoler, skulle børnene lære om Gud hos klokkeren eller en anden passende person, inden præsten kunne foretage den egentlige konfirmandforberedelse.⁸³⁵

Men interessen for undervisning af menigmands børn havde på dette tidspunkt allerede i flere år optaget kongerne. Frederik IV fejrede blandt andet sin 50 års fødselsdag og afslutningen på den store nordiske krig 1709-1720 ved at bygge de såkaldte rytterskoler i 1721. Det var jo ikke nok, at præsten prædikede for menigheden søndag efter søndag. Folk måtte også selv kunne tilegne sig Guds Ord, og hvis landsbyens børn lærte at læse, ville de kunne deltage i gudstjenesterne med større udbytte, og det burde i det lange løb styrke menighedslivet. Men der eksisterede også et skolevæsen inden rytterskolerne:

I København og i flere købstæder var der etableret skoler, men det kunne ofte knibe med at finde kompetente lærere, som ikke bare kunne deres katekisme og læse, men også kunne skrive og regne. Desuden skulle de bekende sig til den augsburgske konfession og lade sig overhøre af sognepræsten på stedet.

På landet var alting anderledes. Degnen havde gennem generationer undervist sognets unge i Luthers lille katekismus en time før gudstjenesten. Med Danske Lov fra 1683 blev den udvidede degnelæsning indført, og det betød, at søndagsundervisningen blev suppleret med undervisning på en ugentlig hverdag. Børnene fik imidlertid ikke lært at læse af den grund. Pensum var jo det gammelkendte: katekismen, hvis ord degnen gentog eller sang, lige indtil de blev hængende i børnenes hoveder.

I forbindelse med fattigforordningen af 24. september 1708 var det blevet befaleet at oprette skoler på landet.⁸³⁶ Første gang man hører om en slags folkeskole er altså i fattiglovgivningen, så man må have fornemmet, at skolegang kunne begrænse fattigdommen. Men selv om der blev oprettet nogle skoler som følge af forordningen, var resultatet i det store og hele ret begrænset.⁸³⁷ Her og der var der dog skoler på landet, men det afhang af en interesseret – og velhavende – herremand, præst eller anden, som kunne lønne en skoleholder. Under krigen havde prins Carl og prinsesse Sophie Hedvig eksempelvis bygget skoler på deres godser og opmuntret landsbybørnene til flid og kristelig oplysning.⁸³⁸

De kongelige godser var i årene 1717-1718 blevet inddelt i 12 såkaldte rytterdistrikter. Kommissionen, der havde lavet jordebøger for de tre nordsjællandske distrikter, foreslog ved afslutningen af arbejdet, at kongen skulle indrette skoler på disse godser. Kommissionen forestillede sig, at et gammelt hus i landsbyerne kunne bruges til skole. Skoleholderen kunne aflønnes dels af regimentskassen og dels af de skolesøgende børns forældre.

Næsten samtidig lykkedes det den nye slotspræst på Frederiksborg Slot, den senere biskop Peder Hersleb, at vinde kongen for en plan om at oprette en skole for bønderbørn i Herløv, som var annekset til Hillerød. Kongen var særdeles lydhør overfor Herslebs ord, og det blev udslagsgivende for Frederik IVs beslutning om at oprette de 240 skoler på ryttergodset. Jordebogskommissionens forslag om at bruge gamle huse i landsbyerne blev forkastet, og i stedet lod

⁸³⁵ Schou, 1795-1822, bd. III, s. 183f. Larsen, 1916, s. 230.

⁸³⁶ Kongens interesse for fattigskolevæsenet er blevet knyttet sammen med grevinde Viereggs død og kongens deraf følgende kursskifte; jf. Andersen, 1906, s. 188.

⁸³⁷ Larsen, 1916, s. 182.

⁸³⁸ Larsen, 1916, s. 215ff. Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 79f.

kongen bygge nogle solide skolebygninger, som alle var ens og godt indrettet med skolestue og lejlighed til skoleholderen.⁸³⁹

Ifølge instruksen af 28. marts 1721, som var udarbejdet af Sjællands biskop Christen Worm og overkrigssekretær Christian Carl Gabel, skulle der holdes skole hver dag bortset fra søndag, hvor børnene sammen med skolemesteren skulle til gudstjeneste. Forældrene havde pligt til at sende deres børn i skole ved det fyldte femte år, og skoledagen varierede med årstiden. Fra påske til Mikkelsdag var skoletiden kl. 7-11 og 14-18 om eftermiddagen. I vinterhalvåret foregik undervisningen kl. 8-12 og 14-16. Hver dag begyndte og endte med salmesang, bøn og skriftlæsning. Desuden skulle børnene hver dag høre et stykke af Christian Vs Danske Lov oplæst, inden de kunne gå hjem. Når børnene var fyldt otte, kunne de efter forældrenes ønske nøjes med halvdagsundervisning, så de kunne gøre gavn derhjemme. Undervisningen bestod af lærerens højtlesning af Luthers lille katekismus, som børnene skulle kunne og forstå. Alle børn skulle endvidere lære at læse. Skrivning og regning var til gengæld ikke obligatorisk, men en mulighed, hvis forældrene var villige til at betale otte skilling pr. barn i måneden. Unge, der havde været til alters, skulle skoleholderen også være parat til at undervise et par gange i ugen, hvis præsten henviste dem.

Kontrollen med skolen var ganske omfattende. Præsten skulle ugentligt kontrollere, at børnene kom, og at de fik en god undervisning. To gange om året aflagde amtmand og provst besøg. Derved blev både skoleholder, elever, men også sognepræsten kontrolleret. Biskoppen skulle ideelt set komme på visitats hvert tredje år i stiftets kirker, hvor skoleholdere og elever mødte op, så biskoppen kunne overhøre børnene i katekismen.

Dygtige og flittige skoleholdere, som var studenter, kunne efter en tre-fire års undervisning forvente at blive hjulpet til et degnekald eller måske endda et præsteembede. Alligevel var netop skoleholderne skoleordningens største problem. Det var nemlig svært at skaffe folk, ikke mindst fordi der ikke fandtes nogen formaliseret læreruddannelse. Desuden var lønnen ikke attraktiv og anseelsen endnu mindre. Dertil kom en udpræget modvilje mod at sende børnene i skole. Hidtil var det jo gået godt nok uden, og skolevejen var ofte lang kombineret med, at børnene skulle bruges ved arbejdet derhjemme. Derfor kneb det især med at få børn over otte år til at passe halvdagsundervisningen. Til gengæld dukkede de som regel op, når tiden nærmede sig, at de skulle prøves af præsten forud for deres første altergang.⁸⁴⁰

Uanset rytterskolernes mangler var der dog gjort en begyndelse, som Christian VI tog model efter, da han i 1732 oprettede 11 skoler på Sorø gods og otte på Dragsholm gods tre år senere.⁸⁴¹ Ikke mindst hofpræst J. B. Bluhme havde gjort kongen opmærksom på nødvendigheden af flere skoler landet over – af hensyn til den sande gudserkendelse samt en virksom og oprigtig fromhed. Udgangspunktet måtte være at få oplysninger om de eksisterende skoler i Danmark og Norge, og først da de var indsamlet i løbet af 1735, kunne en tremands skolekommission bestående af J. W. Schrøder, Andreas Hojer og J. B. Bluhme skride til arbejdet i august 1736.⁸⁴² Alle tre betragtede skolen som et missionsforetagende. Den brede befolkning skulle kende kristendommens grundsandheder, så den kunne forstå præstens prædiken og vækkes til et aktivt kristenliv. Allerede i december samme år lå kommissionens forslag klar. Der skulle oprettes 700 skoler efter rytterskolernes model. Uden for kirkebyerne skulle der ansættes en skoleholder, og hvor folk boede meget spredt, kunne der ansættes en omgangslærer. Alle degne skulle holde skole eller lønne en

⁸³⁹ Larsen, 1916, s. 196f; 202-205. Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 80ff.

⁸⁴⁰ Larsen, 1916, s. 200ff; 206-209. Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 82ff.

⁸⁴¹ Larsen, 1916, s. 213.

⁸⁴² Schrøder og historikeren og juristen Hojer var begge medlemmer af Missionskollegiet. Hojer var tillige medlem af Kancellikollegiet. Det indledende forløb med indsamling af oplysninger er detaljeret beskrevet i: Larsen, 1916, s. 232-236.

stedfortræder, og begge skulle prøves af stedets præst og provst. Lønnen var ikke overvældende, men der fulgte til gengæld fri bolig, brændsel og foder til et par køer med i lønnen. Udgifterne til lønninger kunne skaffes ved ligning på hartkornet, mente kommissionen.

For at få dette forslag nøjere gennemtænkt blev skolekommissionen udvidet i januar 1737. De tre nytilkomne var gehejmeråd J. L. Holstein samt professorerne Hans Steenbuch og Marcus Wöldike, alle medlemmer af Missionskollegiet, og så blev sagen gennemgået forfra – ivrigt suppleret af Sjællands nye biskop Peder Herslebs synspunkter i sagen.⁸⁴³

I april 1739 kom forordningen om de lærde skoler i Danmark og Norge. De hidtidige 56 latinskoler – heraf 10 i Norge – skulle reduceres til 24, fordelt med 20 i Danmark og fire i Norge. Til gengæld var der få måneder inden blevet satset stort på den folkelige undervisning, idet forordningen om skoler på landet af 23. januar 1739 bestemte, at der skulle oprettes skoler overalt i landet, så selv de fattigste børn kunne lære om deres kristelige fundament. Undervisningen var stort set den samme som i rytterskolerne, om end Pontoppidans nyskrevne katekisme naturligvis var en indholdsmæssig nyhed. Regning og skrivning var som hidtil en frivillig sag, der afhang af forældrenes indstilling til at betale mellem to og fire skilling i ugen for skoleholderens ulejlighed. Der var undervisningspligt for børn over fem eller seks år, men forældrene havde mulighed for selv at sørge for deres børns undervisning ved privatlærer eller lignende; det skulle dog ske under sognepræstens tilsyn. Alle kirkedegne skulle holde skole, og i sogne med flere skoler skulle der ansættes skoleholdere. Degnehusene skulle have tilføjet en skolestue, men de øvrige skoler måtte bygges op fra grunden. Det overordnede tilsyn med skolerne havde biskoppen, men også provst, præst og herredsfoged skulle besøge skolen jævnligt.

Som så ofte før viste det sig imidlertid betydeligt lettere at vedtage skoleforordningen end at føre den ud i livet. Ligesom tidligere var det også nu et problem at skaffe de nødvendige lærerkræfter. Forældrene opfattede i nogen grad skolepligten som et indgreb i deres ret over børnene, men værst var protesterne imod de tunge byrder, skolevæsenet lagde på den – af kvægepest og dårlige høstår – kriseramte bondestand. Og bedre blev det ikke af, at det viste sig, at der var brug for langt flere skoler, end kommissionen havde vurderet.

Der var med andre ord brug for et tilbagetog, og det kom i form af en kongelig plakat af 29. april 1740, som overlod skolernes antal og skoleholderens aflønning til godsejernes afgørelse. De hidtidige bestemmelser om, at udgifterne skulle udlignes på hartkornet, blev ophævet. Christian VI's stort anlagte skoleordning kunne ganske enkelt ikke stå distancen i praksis. Der blev bygget for få og få tarvelige skoler, lærerne var for ringe – lønnen trak jo ingen dygtige til, og der fandtes ingen læreruddannelse – forældrene var uvillige til at sende deres børn i skole, og resultatet blev en uregelmæssig og kortvarig skolegang.⁸⁴⁴

Eftertiden har ikke just været imponeret af resultaterne af Christian VI's skolelovgivning. I Joakim Larsens skolehistorie fra 1916 fremstilles sagen som historien om store ambitioner, der blot flød ud i sandet, eftersom skolevæsenet på landet forblev i ringe forfatning.⁸⁴⁵ Larsen får fuld opbakning af Ole Feldbæk, som i *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie* bind ni fra 1990 vurderer, at analfabetismen ville være blevet udryddet langt hurtigere end

⁸⁴³ Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 156f. Det møjsommelige kommissionsarbejde og de mange indberetninger sagen desangående er – sammen med Herslebs aktive medvirken – nøje beskrevet i: Larsen, 1916, s. 237-249. Kilderne hertil findes trykt i: Rørdam, KS 5. rk., 6. bd., 1911-13, s. 241-312.

⁸⁴⁴ Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 188ff. I Larsen, 1916, s. 249-265 er forløbet udførligt beskrevet og vurderet.

⁸⁴⁵ Larsen, 1916, s. 265.

den blev, hvis skoleloven fra 1739 var blevet realiseret.⁸⁴⁶ Johannes Pedersens opfattelse er ikke meget anderledes i *Den danske Kirkes Historie* fra 1951, men han betoner dog den gavn skoleforordningen gjorde i kraft af, at børnene var nødt til at lære at læse og kunne deres katekismus for at blive konfirmeret og opnå de deraf følgende borgerlige rettigheder.⁸⁴⁷ Netop sammenhængen med konfirmationen er det afgørende for Ingrid Markussen, som i sin bog *Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Vor Egen Nytt*e fra 1995 ser skoleloven i lyset af konfirmationens pensumkrav. Hendes vurdering bliver derved mere positiv, for uden pietismens kobling af sjælelig frelse og praktisk liv var læsningen aldrig blevet udbredt blandt almuens børn.⁸⁴⁸ I smuk forlængelse heraf er Charlotte Appel i disputatsen *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark* fra 2001 nået frem til, at læsefærdighederne var ret udbredte allerede i midten af 1600-tallet. Læsefærdigheder havde høj prioritet, og det tilskriver Charlotte Appel religiøse motiver. Derfor følte landbefolkningen ikke behov for den undervisning, som skoleforordningen af 1739 lagde op til, og året 1739 bliver derfor ikke det markante skel, nogen har villet gøre det til.⁸⁴⁹

Endnu en gang er det altså blevet bekræftet, at et kristeligt levned og kristen tro var det udslagsgivende for pietismens danskere. Skolen var til for kirkens skyld og ikke for samfundets.

Men den stærke fokusering på troen kunne imidlertid også blive til fare for den kongelige og kirkelige styring af undersåtterne. Her og der brændte den pietistiske glød lidt for ukontrolleret, og derfor dukkede den såkaldte konventikelplakat op i 1741. Dens formål var at begrænse befolkningens muligheder for at mødes i hjemmene og diskutere tekster i Bibelen uden en præsts tilstedeværelse. Spørgsmålet bliver derfor nu: hvad var det, der gik galt, da præster og lægfolk blev grebet af den pietistiske vækkelse?

Kapitel 26

Vækkelsen

De første forsamlinger

Allerede i årene 1704 til 1706 opstod der pietistiske bevægelser i København. I sommeren 1703 ankom den tidligere omtalte Heinrich Wilhelm Ludolf til den danske hovedstad. De ortodokse teologer – med professor Masius og biskop Bornemann i spidsen – fornemmede hurtigt, at der med Ludolf var falsk lære under opsejling, men både blandt hoffet og borgerskabet blev Ludolf mødt med velvilje og forståelse.

⁸⁴⁶ Feldbæk, 1990, s. 185f.

⁸⁴⁷ Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 190.

⁸⁴⁸ Markussen, 1995, s. 52f. Se også: Markussen, 1989, s. 31f.

⁸⁴⁹ Appel, bd. 1, 2001, s. 274; 296; 319; 322. Synspunktet i Jensen, 1944, s. 149 støtter i nogen grad Appels opfattelse, eftersom også Jensen betoner den fra gammel tid grundlæggende gode læsefærdighed, der ikke mindst prægede Vestjylland.

I 1704 dukkede pastor Otto Lorentzen Strandiger op i København. Efter sin afsættelse i Nordstrand havde han fungeret som hjælpepræst i Flensborg, men hans modstandere sørgede for, at hans lære skulle prøves af fakultetet i København. Resultatet var en suspension, og derfor rejste Strandiger til København.

Strandiger vidste, at Masius var manden, der kunne hæve suspensionen, så han forsøgte i hele fire måneder at få ham i tale – men forgæves. Hofpræst Lützens opnåede han til gengæld god kontakt med, ikke mindst fordi Lützens af kongen blev bedt om at undersøge Strandigers sag nok en gang. Overfor de ortodokse teologer i København kunne selv en hofpræst imidlertid intet stille op, så Strandiger måtte forlade København uden at få suspensionen hævet, men det skete dog i visheden om, at kongeparret, hoffet og hele byen vidste, at han var uskyldig – og det var jo heller ikke så uvæsentligt. Desuden havde Strandiger nået at plante sine tanker hos hans nye københavnske venner, og i løbet af foråret 1704 opstod der en lille kreds af vakte mennesker, som mødtes til søndagsmøder. Møderne fortsatte, og i efteråret 1705 kunne fremmødet være på omkring 20 personer, om end normen var ca. 10. Movrids Jørgensen Samsøe og Peder Svane var værter. De øvrige var studenter, håndværkere og en enkelt soldat. Folk, der opholdt sig midlertidigt i København, deltog også. Strandiger er allerede nævnt, men der var også magister Lambert Allardus og de to tyske studenter Christoffer Eberhard og Johan Otto Glüsing, som ledte møderne. Christian VI's senere lærer, J. W. Schrøder, var også at finde i kredsen, og en enkelt gang blev forsamlingen gæstet af de to Trankebarmissionærer Ziegenbalg og Plütschau.⁸⁵⁰

Selv om der var tale om kristelige møder, blev de mødt med mistro fra den ortodokse gejstlighed, som kom med hentydninger fra prædikestolen og intet gjorde for at hindre verserende rygter. Rådmand Jens Kuur havde Johan Otto Glüsing boende, og ind imellem havde der været forsamlinger i Kuurs hus, og derfra vidste han, at påstande om, at sakramentet blev uddelt, og at forsamlingen talte op til 60 personer, var grebet ud af luften. Alligevel generede rygterne ham så meget, at han i begyndelsen af oktober 1705 fandt det klogest at drøfte sagen med biskop Bornemann. Biskoppens reagerede omgående med en indstilling til kongen om at forbyde disse konventer, som stred mod Bibelen og den augsburgske bekendelse. Både politi og præsteskab skulle efterforske og anmelde alle mistænkelige sager, så de skadelige fællesskaber kunne opløses.⁸⁵¹

Kongen svarede med at bede om yderligere detaljer i sagen, og inden længe var både biskop og præster i færd med at afhøre folk, herunder naturligvis Peder Svane og Movrids Jørgensen Samsøe. Borgerne værgede sig ved at fremsende en forsvarsskrivelse til kongen og anmode om en kommissionsundersøgelse af beskyldningerne, medens biskop Bornemann sammenfattede sin undersøgelse i form af en fornyet opfordring til et lovindgreb.⁸⁵²

Ejendommeligt nok blev der ikke grebet lovmæssigt ind, men forsamlingerne faldt alligevel meget til ro, velsagtens fordi de havde mærket omgivelsernes fjendtlighed, og de vantes kreds blev mindre. Men selv om der tilsyneladende blev ro om forsamlingerne, havde entusiasmen ikke forladt dem. Pseudonymt udsendte smædeskrifter, som demonstrerede foragt for kirkens præster, dens ordninger og sakramenter, blev stort set opkøbt af hele den gamle forsamlingskreds. Hofpræst Lützens fik imidlertid også et af skrifterne i hænde, *Lutherus ante Lutheranismum oder die uhrälteste evangelische Wahrheit*, og det stod ham straks klart, at der måtte gribes ind – ikke bare over for skriftet, men også forsamlingerne. Skriftet blev omgående videresendt til kongen med Lützens anbefaling af, at det teologiske

⁸⁵⁰ Pedersen, 1936, s. 256-260. Pedersen, 1945, s. 55f. Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 31ff.

⁸⁵¹ Pedersen, 1936, s. 260-263.

⁸⁵² Pedersen, 1936, s. 263ff.

fakultet skulle udtale sig om skriftet. Frederik IV fulgte rådet fra sin hofpræst, og kun en uges tid senere kunne det teologiske fakultet erklære skriftet for særdeles forargelig, skadelig og fordømmelig læsning.

I september 1706 kom straffen: Svane og Samsøe blev alvorligt irettesat og forbudt at holde forsamlinger; bogen blev forbudt, og trykkeren fik en kraftig reprimande for at mangfoldiggøre skriftet; og Christoffer Eberhard fik tre dage til at rømme landet, fordi han ved forsamlingsmøderne havde udlagt Bibelen og forsøgt at forføre andre. Den 2. oktober 1706 udsendtes en kongelig forordning, der forbød alle gudelige forsamlinger. Dermed regnede kirken med at være kommet uvæsenet til livs, men nogle af forsamlingsdeltagerne vendte faktisk senere tilbage på arenaen – nu som pietister af den kirkevenlige type.⁸⁵³

Skriftemålsstriden

I årene omkring 1710-1720 var der ingen pietister blandt universitetets teologiske professorer. Hans Bartholin var erklæret modstander af pietismen, hvorimod Christen Worm, som siden 1711 var Sjællands biskop, med svingende held forsøgte at holde sig klar af både ortodoksiens og pietismens yderpoler. Johannes Trelunds og Søren Lintrups forstående og reformvenlige ortodoksi var velsagtens resultatet af en tilsvarende tankegang.⁸⁵⁴

At teologerne diskuterede saligheden ud fra en ortodoks og en pietistisk synsvinkel, var ikke i sig selv tegn på en folkelig pietistisk vækkelse. Det var en ny og temmelig ophedet debat om Strandigers tanker om dåben heller ikke, men begge dele viste klart, at noget var i gære, og at den fremspirende pietisme ikke var slået helt ned i 1706.⁸⁵⁵

I kapitel 12 har jeg redegjort for nogle gejstlige disciplinærsager. En af dem var sognepræst Andreas Agerbechs sag i 1740'erne. Han blev blandt andet anklaget for at have nægtet to soldater at komme til alters, fordi de – efter et begået lejermål – ikke havde skriftet offentligt i kirken. En anden samtidig sag handlede om to præster i Vester Hanherred, som nægtede at følge det autoriserede ritual for skriftemål.⁸⁵⁶

Et teologisk anliggende, som blev diskuteret mellem teologer, bragte ikke sindene i kog udenfor den gejstlige kreds. De virkelige brydninger opstod derimod i mødet med menigheden, og det er de to ovennævnte sager eksempler på. Et andet og meget væsentligt eksempel på noget tilsvarende er den såkaldte skriftemålsstrid, som rasede i 1730'ernes København. Den skal vi se lidt nærmere på nu:

Skriftemålet havde siden reformationen været lidt teologisk ømfindtligt. Skriftemålet skulle nemlig ikke bestå af en opregning af synder og en dertil hørende bodsgerning, sådan som det kendtes fra den katolske tid. Alligevel var skriftemålet et vigtigt element i troslivet, og den første evangeliske biskop i Sjællands Stift, Peder Palladius, gav præsterne anvisning på, hvordan de skulle bære sig ad ved skriftende. Palladius' grundindstilling var, at den skriftende skulle kunne sin kristelige børnelærdom, de ti bud og trosbekendelsen for at kunne tilsiges syndernes forladelse. Med tiden forsvandt det lønlige skriftemål og erstattedes af en fælles skriftebøn forud for hver altergang, hvorefter præsten på Guds og sit hellige embedes vegne kunne tilsige det enkelte menneske sine synders nådige forladelse, *fordi* de af hjertet angrede.

⁸⁵³ Pedersen, 1936, s. 265-276. Pedersen, 1945, s. 69-74. Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 32ff. Gamrath, 1980, s. 280f; Schou, 1795-1822, bd. II, s. 91f.

⁸⁵⁴ Pedersen, 1948, s. 12-20. Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 46ff.

⁸⁵⁵ Pedersen, 1945, s. 75-88; 97-102. Pedersen, 1948, s. 36-47. Der findes adskillige eksempler på sager om vranglære mellem teologerne; se generelt: Pedersen, 1945 og Pedersen, 1948.

⁸⁵⁶ Se afsnittene "Andreas Agerbech og pietismen i 1740'erne" og "Herrnhutere i Vester Hanherred i 1740'erne".

Det kræver ikke megen fantasi at forestille sig, hvor problematisk dette ritual var for pietisterne, som lagde vægt på den personlige omvendelse og fromhed. I flere tilfælde måtte præsterne tilsige syndernes forladelse til folk, der med sikkerhed ikke angrede deres synder, og det skabte uro i Tyskland allerede inden 1700. Men i Danmark skete stort set ingenting før i 1733, selv om der siden 1727 havde været en støt stigende vækkelsebevægelse i landets hovedstad.⁸⁵⁷

En af Københavns ihærdige vækkelsesprædikanter var Peder Herslebs broder, Ole Hersleb, som siden 1726 havde været præst ved Helliggejstes Hospital – det nuværende Vartov. Med håndspåleggelse og absolutionsformel skulle Hersleb tilsige enhver syndernes forladelse – også sløve, ligegyldige og ubodfærdige folk. Og det pinte ham. Tidligt på sommeren 1733 tog Hersleb nogle syge til alters uden at bruge håndspåleggelse og absolutionsformel. De syge opdagede ikke noget, men det var der andre, der gjorde, og snart indløb der en klage til fattigdirektionen. Klagen var, at Hersleb ikke havde fulgt ritualet og åbenbart ikke engang kunne unde nogle syge mennesker deres synders forladelse. Hersleb forsvarede sig med, at skriftemålet i dets daværende form fremmede hykleri og gjorde enhver prædiken om bod og bedring meningsløs. Hersleb mente derfor, at syndernes forladelse kun skulle tilsiges den, som præsten vurderede var oprigtigt angrende. Biskop Worm udtalte sig også i sagen. Han kunne ikke få øje på det af Hersleb fremdragne problem, men han kunne uden videre se, at Hersleb brød sit ordinationsløfte ved ikke at følge ritualet, så valget var enkelt: ville Hersleb blive, måtte han følge ritualet nøje, og ellers måtte han gå. Men Hersleb svarede, at han følte sig forpligtet til at adlyde Gud mere end mennesker og kunne derfor ikke gøre andet end det, han allerede havde gjort. Kirkens og kongens reaktion kom prompte, for kun få dage senere – den 29. juni – blev Hersleb suspenderet; men Hersleb reagerede lige så hurtigt, idet han dagen efter opgav sit embede – dels for at undgå en langvarig proces, dels i erkendelse af, at hverken kongen eller biskoppen var villige til at indrømme ham den ønskede ritualfrihed.

For sin samvittigheds skyld havde Ole Hersleb således ofret sit levebrød, og det vakte naturligvis opsigt. Overalt blev hans handling genstand for diskussion: var han helt eller oprører? Kirkeledelsen med biskop Worm i spidsen var aldrig i tvivl, men folkene fra Vajsenhuset havde stor medlidenhed med Ole Hersleb og hans kranke skæbne,⁸⁵⁸ og det forstår man uden videre, når man ser på Vajsenhusets historie:

Det kongelige Vajsenhus var nemlig inspireret af vajsenhuset i Halle, som Francke fik bygget i 1698. Vajsenhuset tog sig af forældreløse børn, og det var noget helt nyt i forhold til tidligere tider, der havde anbragt disse børn i de såkaldte børnehuse, som hørte under tugthusene. De danske bestræbelser på at oprette et vajsenhus begyndte allerede omkring 1711, men krigen satte en stopper for initiativet, som derved først blev realiseret så sent som i 1727. Vajsenhuset åbnede på kongens fødselsdag den 11. oktober, men først i april året efter kunne hofpræst Peder Hersleb indsætte Vajsenhusets præst Enevold Ewald, som via sin sønderjyske opvækst og tyske studier var brændende pietist.

I løbet af sommeren forsøgte man på Vajsenhuset at omvende Københavns jøder. Forsøget slog fejl og blev helt skrinlagt, da halvdelen af Vajsenhuset – herunder hele kirken – nedbrændte ved Københavns brand den 20. oktober 1728. I 1734 stod et nyt og større Vajsenhus klar til brug.

Af større betydning blev det, at Vajsenhuset med Enevold Ewald i spidsen blev sjælen i den pietistiske vækkelse i København. Ewald stod for en følelsesladet forkyndelse, som i visse tilfælde gav herrnhuterne fornyet medlemstilgang, selv om flertallet blev i den danske kirke. Ewalds katekismeundervisning kaldte tårerne frem på de angrende unge, og Ewald blev en meget søgt prædikant – ikke mindst efter Vajsenhusets brand, da gudstjenesterne foregik i ridehuset på Nytorv. Ewald prædikede sand omvendelse og advarede mod at foragte Guds nådegave.

⁸⁵⁷ Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 98; 128ff.

Ewalds forkyndelse måtte næsten med nødvendighed munde ud i en vækkelse, og det gjorde den da også. Der opstod en kreds af vakte omkring ham, og blandt de vakte blev madam Wulf særligt kendt. Hun var blevet vakt ved Ewalds forkyndelse og blev efterhånden selv værtinde for gudelige forsamlinger, som mødtes i hendes hjem på Gammeltorv. Der kom folk fra alle niveauer lige fra læredrenge til byens pietistiske præster, og i 1730 blev madam Wulfs tilknytning til Vajsenhuset styrket, da hendes 15-årige datter Maria blev gift med pastor Ewald.⁸⁵⁹

Madam Wulf betragtede skriftemålet som et katolsk levn, hvad flertallet af de vakte var enige i. Derfor kunne man ikke bare sidde med hænderne i skødet, medens Ole Hersleb kæmpede for en god sag. En uge inden Hersleb blev suspenderet, ansøgte Ewald derfor Vajsenhusets direktion om lov til ikke at følge ritualet ved skriftemål. Ewald kunne jo ikke kende alle altergæsterne og kunne derfor heller ikke afgøre, om den enkelte var genfødt eller ej; altså om der var tale om sand anger eller ikke.

Det vil føre for vidt at følge skriftemålsstriden i alle dens forgreninger, men sikkert er det, at sagen virkelig optog sindene. P. N. Holst, som var præst ved Trinitatis Kirke holdt den 6. september 1733 en prædiken, hvor han udtrykte sin forargelse over skriftemålets ritual. Holst havde forsøgt sig med en absolutionsformel med vilkår, men det havde ikke lettet hans samvittighed, og derfor tog han konsekvensen, betragtede sig løst fra sit embede og videregav dermed sagen til den gejstlige øvrighed. Næste dag blev Holst kaldt til møde hos biskop Worm, som udover at suspendere præsten også forsøgte at få ham til at overholde ritualet. Men forgæves...

I mellemtiden forhørte Ewald sig om, hvordan det gik med hans ansøgning om fritagelse for at følge ritualet, og under skarp protest fra konfessionarius Joh. Frawen gav Vajsenhusets direktion Ewald lov til midlertidigt at benytte en absolutionsformel, der gjorde tydelig forskel på hyklere og sande kristne.

Denne indrømmelse til pietisterne fik præsterne fra Worms og Frawens fløj til at lange kraftigt ud efter de vakte i deres prædikener. Én ting var, at forsamlingerne spredte mange vildfarelser, men nu skulle det åbenbart også ramme kirkens gamle ordninger! Kongen svarede den 7. oktober med at udsende en anordning, ”*Hvorved al Skienden og Larmen paa Prædikestolene i Danmark og Norge især mod Pietisternes forbydes*”.⁸⁶⁰

Søndag den 11. oktober prædikede Frawen for kongefamilien i Fredensborg, og her gik han kraftigt til angreb på tidens farisæere, på pietisterne, som ville sidde øverst og befale og nu sneg sig ind ved hoffet. Frawen fik luft for sine tanker, men hans klare indstilling til tingene gjorde imidlertid kongen tvivlende i håndteringen af skriftemålsstriden. Den kontante reaktion på Ole Herslebs brud på ritualet skabte med andre ord ikke præcedens, og den 13. oktober forelå Christian VIs afgørelse i P. N. Holsts sag: Holst kunne blive fri for straf, hvis han ville afholde sig fra anstødelige talemåder, og i fremtiden kunne han benytte en absolutionsformel med vilkår og i øvrigt afvise skriftende, som han ikke fandt oprigtigt angrende. Den herrnhutisk-separatistiske pietisme havde dermed fået indgang i den lutherske kirkes lære og ritualer, og konsekvensen blev i første omgang, at Frawen måtte stå til regnskab for sine kraftige ord i Fredensborg. Pietisterne blev samtidig mere modige: Ewald søgte den 11. november kongen om lov til kun at tage dem til alters, han kendte som redelige folk, og Holst søgte den 12. november om at blive helt fri for at foretage kirkelige handlinger, hvis han selv lønnede en kapellan. Selv om hofpræst Bluhme anbefalede, at Holst nedlagde sit embede, fulgte kongen professor Reuss' og grev Stolberg af Wernigerodes råd om at fritage Holst for skriftemål og altergang, så han kunne prædike, katekisere og pleje menigheden så meget mere.

⁸⁵⁸ Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 130ff.

⁸⁵⁹ Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 84-89; 95-98; 121.

⁸⁶⁰ Exner, 1881, s. 18ff. Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 132f; Schou, 1795-1822, bd. III, s. 100.

Konfessionarius Frawen var ved at gå ud af sit gode skind af lutter forargelse. Søndag efter søndag tordnede han mod disse nye ”helgener”, som var den lutherske kirkes værste fjender. At kongen var til stede, rørte ham ikke, for han ville det herrnhutiske uvæsen til livs; men prisen var en fyring som konfessionarius. Biskop Worm, som delte Frawens synspunkter, blev også overvejet afskediget, men det blev ved overvejelsen.⁸⁶¹

Selv om Frawen havde talt kongen imod, er det alligevel ikke helt indlysende, at han blev afskediget. Ole Hersleb var jo i juni samme år blevet afskediget for ikke at følge det ritual, som det i december kostede Frawen embedet at fastholde! En forklaring kunne være, at kongen slet ikke reagerede på ritualspørgsmålet, men derimod på de to præsters manglende underdanighed for kongen.⁸⁶² Påvirkningen fra grev Zinzendorf og grev Stolberg af Wernigerode samt ikke mindst kongens stærke pietistiske tro giver imidlertid ingen grund til at tro, at kongen handlede ud fra magtpolitiske overvejelser. Nej, han handlede ud fra sin kristelige overbevisning, da det for alvor stod klart for ham, at striden skyldtes præsternes trængte samvittigheder. Når problemet ikke kun var Ole Herslebs og ikke blot kunne afsluttes ved hans afsked, måtte sagen tages alvorligt i en bredere forstand, og dét forklarer Christian VIs tilsyneladende inkonsekvente reaktionsmønster.

Helt i pagt med kongens nye kirkepolitik blev Enevold Ewald efter ansøgning tilladt at holde en kapellan, så han selv kun skulle prædike og katekisere. Hofpræst og professor Reuss blev på grund af sin universitetsansættelse fritaget for at skrifte andre end dem, han selv syntes var rettroende, og han skulle desuden ikke være bundet af en bestemt absolutionsformular. Beklageligvis var denne nye linie med til at betvivle nadverens betydning, og da biskopper og professorer i 1735 skulle udtale sig om behovet for ritualændringer, viste det sig endnu en gang, at området var ømtåleligt, hvorfor kongen lagde spørgsmålet væk.⁸⁶³

Den 28. november 1733 nedsattes en kommission, der skulle undersøge klagerne om falsk lære i København. Den på Vajsenhuset udgivne litteratur blev af kritikerne opfattet som særlig smittefarlig, hvorfor pastor Ewald hurtigt blev hovedfjenden. Professor Reuss, som selv havde sæde i kommissionen, blev imidlertid også anklaget, men klarede frisag ligesom P. N. Holst.

Blandt lægfolket undgik madam Wulf – i lighed med flere andre forsamlingsledere – naturligvis ikke at redegøre for en del udtalelser.

Den 23. april 1734 udsendte kongen to ordrer. Den ene var stilet til biskop Worm, som skulle sammenkalde byens præster og få deres underskrifter på, at de i deres prædikener ville forkynde Kristus alene uden spidsfindigheder og uden at forkætre andre. Ingen var tilladt at berøre de omstridte lærespørgsmål eller fremføre nye uden at have rådført sig med biskoppen. I den anden ordre, som var rettet til universitetets rektor og professorer, blev studenterne pålagt at passe deres studier fremfor med skandskrifter, tumult og diskussion at holde liv i den standende strid.⁸⁶⁴

⁸⁶¹ Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 133-136. Hans Mossin, som i årene 1731-1736 var præst ved Trinitatis Kirke, hvorefter han flyttedes til Nikolaj Kirke, var en af vækkelsens hårdeste modstandere. Da Christian VI i foråret 1737 ansatte to unge kandidater fra de vaktens kreds som kateketer ved Nikolaj Kirke, lagde Mossin ikke skjul på, at han helst var fri for dem. Utilfredsheden med kateketerne kom åbent til udtryk i prædikenen den 11. august 1737, og derefter stod det klart for kongen, at Mossin måtte fjernes. Efter nedsættelsen af en kommission blev Mossin i april 1738 afskediget for at have handlet mod sin embedsed og lydigheden mod kongen. Efter en ydmyg undskyldning blev Mossin dog sognepræst i Køge i december 1740; jf. Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 179f.

⁸⁶² Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 136.

⁸⁶³ Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 136f.

⁸⁶⁴ Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 137-143. Exner, 1881, s. 23-28.

Det var også den 23. april 1734, at biskop Worm bad P. N. Holst om en forklaring på, at han angiveligt ikke havde været til alters et helt år. Holst vægrede sig i første omgang ved at svare – det var en sag mellem Gud og ham, mente han – men efter biskoppelig ordre afgav han den 30. juli omsider en vidtløftig erklæring om sit nadversyn. Det centrale var, at den ydre nadver ikke var nødvendig, når blot han havde den åndelige nadver. Holst forsikrede desuden kongen om, at han gerne ville forrette sit embede i al stilhed og leve som en lydige undersåt; men han var gået for vidt, og Christian VI kunne straks se, at Holst var kommet på afveje. Holst fik imidlertid betænkningstid, der blev nedsat en provsteret, som skulle undersøge sagen, og først i slutningen af september blev han suspenderet.

Nu havde skriftemålsstriden udviklet sig til en nadverstrid, hvor radikale pietister mente, at menneskers vantro gjorde nadveren værdiløs. I september 1734 kom der ekstra liv i diskussionen som følge af 62 svenske landflygtige separatisters ankomst til København. Ikke mindst i kraft af Dippels forkyndelse var der nemlig opstået adskillige radikale pietistiske grupper i Stockholm. De mødtes ikke i forsamlinger, men afbrød præsterne i deres prædikener og kunne finde på at opsætte krænkende plakater på kirkedørene. Budskabet bredte sig efterhånden ud i landet og til Finland, hvor præstesønnerne Jakob og Erik Eriksson nægtede at deltage i kirkens gudstjenester. For dem var det indre liv, verdensforsagelse og selvfornægtelse det centrale i kristendommen. I 1733 blev de dømt til landsforvisning. De to brødre rejste til Stockholm, hvor de fandt mange meningsfæller. Kirkens ledere fastholdt, at enhver kritik af kirken og læren ville ende med uroligheder og oprør, så i juni 1734 afgjorde den svenske konge, at de alle skulle udvises af riget.

Ved ankomsten til København måtte svenskerne svare for deres tro, og i oktober afgjorde Christian VI, at de enten skulle forlade landet eller i det mindste rejse til en af fristæderne Fredericia, Altona eller Frederikstad. Under opholdet i København fik de landflygtige svenskere ingen grund til at føle sig velkomne, selv om vajsensusøkonom J. P. Piper tog sig af dem. Folk generede dem og kastede sten efter dem, men deres tanker nåede alligevel vidt omkring blandt de vakte, hvoraf de mest yderliggående brød med kirken. P. N. Holst syntes heller ikke upåvirket af svenskerne, da han skulle redegøre for sin teologi i provsteretten. Og i januar 1735 blev han dømt fra kjole og krave og udvist fra kongens riger og lande. På samme tid udspurgte Vajsensusets direktion husets fire lærere om deres nadveropfattelse. De to kunne ikke svare tilfredsstillende og blev øjeblikkelig bortvist. Den tredje, J. P. Piper, forklarede sin manglende altergang med, at det var imod Jesu lære at tvinge folk til dette fordærvede og af Antikrist oprettede sakramente. Det siger sig selv, at også han blev afskediget.⁸⁶⁵

Skriftemålsstriden, som var blevet en strid om nadveren, var nu ved at blive et spørgsmål om at blive eller forlade kirken. Mange vakte overvejede, om kirken var noget for dem, og efterhånden hørtes om flere og flere tilfælde af forældre, der ikke ville lade deres børn døbe. Professor Reuss' mente, at det gjaldt om at holde flest muligt inden for kirkens mure, og derfor burde der gives store indrømmelser: de sande omvendte kunne holde altergang for sig selv, de skulle have lov at vælge deres præst selv, og præsten skulle være stillet frit overfor at bruge den foreskrevne absolutionsformular eller ej.

Men der var trods alt en grænse for, hvor langt kongen kunne gå, og både Reuss og Ewald fik besked om at passe på, de ikke fremførte noget, der stred mod Bibelen eller de symbolske bøger. I kongens ”decision” af 16. december 1734 på baggrund af kommissionsundersøgelsen blev der vist

⁸⁶⁵ Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 143-146. Overfor den i november 1733 nedsatte kommission havde vajsensusøkonom J. P. Piper allerede redegjort for årsagen til hans manglende altergang. Begrundelsen findes trykt i: Rørdam, KS 5. rk., 3. bd., 1905-1907, s. 99-107. Se endvidere: Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 193f.

hensyn til dem, der følte sig uværdige eller dem, der var stødt over de uværdiges tilstedeværelse ved nadverbordet. Ingen af parterne skulle tvinges, om end præsterne kunne formane dem. Ubodfærdige, som ikke ville gå til alters, skulle derimod overlades til Guds forbarmende kærlighed, medens mulige forførere skulle udvises af landet. I udkastet til decisionen var der også åbnet mulighed for gudelige forsamlinger, så længe der kun var få forsamlede og en præst til stede. Dét kom imidlertid ikke med i den endelige udgave.

Fra begge fløje skulle præsterne afholde sig fra at angive og forkætre hinanden, og i deres prædikener skulle de afholde sig fra personangreb. Ingen teologiske skrifter måtte trykkes uden forudgående censur, og hvis nogen alligevel havde indvendinger, så skulle de ikke fremsættes fra hverken prædikestol eller kateder, men til rette vedkommende. Kirken skulle kort og godt ikke udstille den interne uenighed, der herskede mellem ortodokse og pietistiske præster.

Hermed havde kongen gjort sit til at dæmme op for den langvarige strid, men det var næppe derfor, at skriftemålsstriden forsvandt. Stridighederne var nok snarere kulmineret og var nu ved at ebbe stille og roligt ud.⁸⁶⁶ Til gengæld blev der ved at dukke nye, men mindre sager op – blandt andet i Jylland.

En jysk separatist

Sønderjylland var den del af riget, som først rantes af en religiøs vækkelse. Ikke mindst i området omkring Tønder opstod der allerede omkring 1720 et stærkt røre flere steder, eftersom flere af egnens unge præster havde studeret ved de tyske universiteter og dér mødt den fremblomstrende pietisme. En af de markante skikkelser var den senere Vajsenhuspræst Enevold Ewald, men brødrene Nicolai, Broder og Hans Adolph Brorson var også stærke eksponenter for den nye fromhedsretning.⁸⁶⁷

Vækkelsen var imidlertid ikke isoleret til Sønderjylland. Især i årene omkring 1740 bredte den sig hele vejen op gennem den jyske halvø, først og fremmest båret frem af præsterne, hvad der bevirkede, at vækkelsen næsten altid var lokale fænomener i de sogne, hvor de pietistiske præster virkede. Omkring 1760 var den jyske vækkelse atter klinget af, uden at der var opstået en egentlig lægmandsvækkelse.⁸⁶⁸ Lægmand med selvstændige tanker om troen havde ganske vist været der, men de kunne ikke klare sig overfor statskirkens sanktionsmuligheder. En af dem var skoleholderen i Farstrup Sogn, Jens Christensen Broch.

Jens Broch var født 1706, og det var kendt, at han var en stejl herre, som ved en retssag i 1732 havde måttet undskylde alle sine forseelser mod den lokale godsejer, justitsråd Jochum Poulson. I 1733 blev Broch skoleholder i Bislev Sogn og var fuld af kritik overfor herremændene, men også præsterne, som ikke havde bakket ham op i hans sag. Da den yderst kirkekritiske Morten Støttrup⁸⁶⁹ året efter kom hjem til Himmerland efter et ophold i København, ja så var Jens Broch modtagelig for påvirkning, og det kom naturligvis til udtryk i hans undervisning. I februar 1735 blev Broch derfor anklaget for vrang lærdom og måtte blandt andet forklare, hvorfor han i lang tid ikke havde været til alters. Broch svarede, at han ikke ville sidde på knæ for et menneske i skriftestolen – havde det været for Gud, ville han ikke have haft noget at indvende. Broch havde forfattet et skrift, som præsterne vurderede som vrang lærdom, men

⁸⁶⁶ Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 146-150.

⁸⁶⁷ Jensen, 1944, s. 41-45.

⁸⁶⁸ Jensen, 1944, s. 135ff; 166.

⁸⁶⁹ Om Morten Støttrup og hans brødre se: Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 192f.

skoleholder Broch fastholdt, at hans viden kom fra Bibelen. Han nægtede dog ikke, at den var i overensstemmelse med Morten Støttrup tanker, men Broch havde haft disse tanker længe inden, Støttrup dukkede op, så inspirationen til skriftet var hans egen, og han stod ved, hvad han havde skrevet.

For at få sagen afklaret skulle Broch møde i Hornum Kirke den 31. marts 1735 kl. 9, hvor provsteretten var sat. Det var Brochs kone, der i sin mands fravær modtog stævningen 14 dage inden. Få dage før havde stævningsmændene også været ved hans hus for at suspendere ham fra skoleholderembedet og forbyde ham at udøve enhver form for undervisning, men da havde han heller ikke været hjemme, og som det kunne forventes, mødte Jens Christensen Broch ikke op i retten. I første omgang blev sagen udsat til om eftermiddagen, men heller ikke her dukkede Broch op, hvorefter provsteretten fradømte ham hans skoleholderembede, og derved blev det.⁸⁷⁰

Den afsatte skoleholder forlod derfor Himmerland og rejste med sin familie til København, men nissen flyttede med, for i marts 1736 var han atter kommet i strid med øvrigheden. Denne gang fordi han nægtede at lade sit nyfødte barn døbe. For at få orden på sagen tog biskop Worm en samtale med Jens Broch, som til sidst indvilgede i at lade barnet døbe af en ”vis” præst uden vidner og faddere. Vajsenhuspræsten Enevold Ewald var denne præst, som Broch ville lade døbe sit barn, men Ewald understregede skyndsomst overfor konferensråd J. W. Schrøder, at han absolut ikke var Brochs meningsfælle. Nu tog to præster hen til Brochs hus for at tale ham til rette, men de blev skuffede over Brochs stejle holdning, så efter en længere diskussion gik de deres vej med uforrettet sag. Næste skridt i sagen var at give Jens Broch husarrest, men det tog Broch ikke så nøje. Tværtimod opsøgte han biskop Worm og sagde, at han manglede penge. Biskoppen gav ham fire mark og forlangte så, at Broch blev hjemme, men overfor geheimeråd J. L. Holstein lagde Worm ikke skjul på sin manglende tiltro til Broch.

I midten af april udtalte det teologiske fakultet, at Jens Christensen Brochs barn burde døbes og undervises i den rette tro. Det havde flere årsager, men især at ethvert barn havde ret til at komme i pagt med Gud, og denne ret skulle forældrene ikke fratage barnet. Professorerne Stenbuch og Reuss var dog tilbageholdende med at benytte tvangsdåb. De ville hellere overbevise forældrene gennem undervisning. Christian VI var tilsyneladende enig i, at tvangsdåb ikke var sagen, men han foreslog ikke undervisning, men derimod landsforvisning. Der var dog to alternativer: enten blev barnet døbt, eller også bosatte familien Broch sig i en af de byer, hvor fremmede religioner var tilladte. Jens Broch benyttede sig af det sidste og tog til Frederikstad ved Ejderen. Her mødte han både kvækere, menoniter og svenske separatister, blandt andet de føromtalte brødre Jakob og Erik Eriksson. I juni 1737 forlod svenskerne imidlertid Frederikstad og drog til Hamborg. Familien Broch vendte derimod tilbage til København, hvor den som bekendt ikke kunne blive, og derfor tog Jens Broch, kone og børn samme sommer til Malmø. Men selv om Broch mødte en del pietistisk vakte mennesker – blandt andet de to unge præster Murbeck og Ubechel – fandt hans separatistiske ideer ingen grobund, og i stedet blev Broch i oktober 1737 dømt til forvisning fra det svenske rige og overført til København. På dette tidspunkt var hans ene barn sygt, og Broch søgte og fik bevilget, at hans kone og børn måtte blive, medens Broch selv ville rejse bort snarest.⁸⁷¹

Hvad der herefter skete, vides ikke. Men nogle år senere var han havnet i herrnhuterkolonien Marienborn sammen med den ligeledes danske Dines Piper – broder til J. P. Piper. I 1745 tog de begge til Dreslette Præstegård ved Faaborg, hvor de blev lærere for pastor Jørgen Myginds fire drenge samt nogle sønner af afdøde herrnhutisksindede præster. Pipers og Brochs hustruer holdt pigeskole hos Niels Basse i Sønderby Præstegård. Undervisningen varede dog ikke

⁸⁷⁰ Rørdam, KS 5. rk., 3. bd., 1905-1907, s. 306-310; 326-333; 756.

længe, eftersom den blev anmeldt af den fynske biskop Chr. Ramus og forbudt ved kongelig resolution af 9. december 1746. Om Broch – og måske også Piper – atter drog sydpå til de herrnhutiske menigheder vides ikke, men alene det, at Broch kunne indgå i brødremenigheden siger ikke så lidt om den afslibning af separatistiske kanter, årene havde foretaget.⁸⁷²

Generalkirkeinspektionskollegiet

Vi har tidligere set eksempler på forskellige gejstlige disciplinærsager, hvor den kongelige afgørelse var til fordel for den vakte, pietistiske part. Omvendt blev der slået hårdt ned på enhver form for separatisme. Balancegangen var med andre ord særdeles hårfin, og set ud fra den historiske udvikling var kongens holdning den, at der både skulle missioneres, undervises og konfirmeres for at fremme den personlige omvendelse mest muligt, men det skulle ske uden brud med statskirken.

Er dét så udtryk for en udstrakt enevælde? Nej, men det er udtryk for, at de kirkelige brydninger tvang kongen til at vælge side til fordel for enten de ortodokse eller pietisterne. Kirken talte ikke længere med én mund, og derfor fik Christian VI's personlige religiøsitet hovedrollen i en lang række afgørelser, som gang på gang understregede kongens pietistiske overbevisning.

Disse kongelige beslutninger uden om biskper og teologer blev naturligvis mødt med utilfredshed, men oprettelsen af Generalkirkeinspektionskollegiet den 1. oktober 1737 skulle dæmme op for kritikken. Dette nye kollegium var Andreas Hojers idé, og det optimistiske håb var, at Generalkirkeinspektionskollegiet kunne skabe mere ro om de kirkelige spørgsmål. Men sådan blev det ikke uden videre, eftersom kollegiet var ledet af pietister. Kongen håbede desuden, at Generalkirkeinspektionskollegiet kunne reformere kirkelivet, men kollegiets kontrollerende funktion fremmede ikke i sig selv en fornyelse, og det samme gjaldt de dybe samarbejdsproblemer, der opstod mellem hofpræst Bluhme og biskop Hersleb – begge pietister, den sidstnævnte dog af de mere moderate. Efter Christian VI's død i 1746 beskyldte Hersleb ligefrem Bluhme og Generalkirkeinspektionskollegiet for selv at være skyld i den uro, der opstod omkring separatister og herrnhutere, fordi der blev udvist for stor tolerance.⁸⁷³

Og uro havde der så sandelig været. Generalkirkeinspektionskollegiets eget arkiv vidner om adskillige sager, som trods deres forskellighed alle havde det til fælles, at de var på kollisionskurs med statskirken. Dem skal vi se nærmere på nu.

Separatismen griber om sig

Ved vintervisitatsen 1740 i det norske Kristiania Stift forsøgte biskop Niels Dorph at klarlægge omstændighederne omkring den opståede forsamlingsbevægelse i Bragenæs. Sognepræsten Claus Møller udtalte en dag på prædikestolen, at *”Dersom Qvækere, Fanaticii, og andre bliver udviste i landflygtighed af en Christelig, og for den sande Religions forsvar nidkjer Konges Riger og Lande, da kand de, som forarge, og, ved vrang lærdom, forføre Guds Menighed, ikke finde trøst af Christi forfølgelse, eller tilegne sig den Salighed, som Frelseren, udi Math. 5te Cap, tillegge dem, som forfølges for Christi skyld.”*

⁸⁷¹ Rørdam, KS 5. rk., 3. bd., 1905-1907, s. 333-348; 756-759; 776.

⁸⁷² Rørdam, KS 5. rk., 3. bd., 1905-1907, s. 776f. Brochs sag findes kort beskrevet i: Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 195f; 199.

Efter denne prædiken hørte præsten ude i sognet, at hvis han vovede at gentage disse ord i Strømsøe Kirke, hvor han også var sognepræst, ville hans ulykke vågne. Alligevel gjorde han det. Men Claus Møller havde desuden formået at få forsamlingerne – konventiklerne – om at holde inde med deres møder, ligesom menigheden i almindelighed var blevet advaret mod at opsøge forsamlingerne, og det havde givet fjender. Én havde udtalt, at hvis ikke Bibelen havde eksisteret, var han så fuld af ånd, at han alligevel vidste, hvad han skulle tro og gøre. En håndværksmester havde frarådet sin svend at komme i forsamlingen, og da mester selv dukkede op ved en enkelt lejlighed, fik han straks at vide, at han var i en fordømmelig tilstand. En tredje anklagede sognepræsten for at være en kødelig præst, fordi han ikke var enig med forsamlingerne.

Biskop Dorph mente ikke, at præstens udtalelser kunne have provokeret menigmand i Bragenæs til oprør. Tværtimod havde præsten jo advaret mod konventiklerne, som biskoppen nu opfordrede Generalkirkeinspektionskollegiet til at forbyde. Kollegiet, derimod, var ikke helt enig med Dorph. Claus Møller havde nu nok været lige rigeligt nærgående, så biskoppen blev pålagt at irettesætte præsten og formane ham om større forsigtighed i fremtiden.⁸⁷⁴

Den københavnske skrædder Simon Bølle og hans hustru erklærede sig for separatister og nægtede at lade deres barn døbe. Det var i januar 1740, og foranlediget af Simon Bølles sag fandt biskop Hersleb tiden inde til, at kirken fandt ud af en fællesholdning overfor separatisterne. Hersleb følte sig nemlig ikke overbevist om, at alle erklærede separatister også var reelle separatister, for en del af dem havde blot et ønske om at unddrage sig lov og orden.

På denne baggrund blev professor C. L. Leth og sognepræst ved Nicolai Kirke, Nicolai Brorson sat til at overtale Simon Bølle til at lade sit barn døbe. I maj samme år kunne de to mænd imidlertid konstatere, at hverken tilbuddet om en dåb med visse udeladelser eller truslen om forvisning fra landet – eller i hvert fald til Fredericia – havde nyttet noget. Simon Bølles eneste reaktion var at bede om, at hans hustru og børn kunne blive i København, indtil han havde fundet et nyt opholdssted for dem i udlandet. Kollegiet blev imidlertid nødt til at lade sagen afvente en undersøgelse af separatismens udbredelse i København, og den blev – som det beskrives senere – først foretaget i december 1740.⁸⁷⁵

På samme tid ønskede kongen en række teologers svar på spørgsmålet om, hvorvidt en fyrste burde tvangs-døbe separatisternes børn. Både fra ortodoks og pietistisk side blev der svaret ja på dette spørgsmål, men de fleste teologer ønskede ikke at bruge tvang mod vildfarne. De skulle derimod vises tålmodighed og vindes ad den vej.⁸⁷⁶

I september 1740 redegjorde biskop Niels Dorph for det helt urimelige i en anonym klage over Norges præster, at de skulle være gjerrige, forsømmelige og vellystige. Biskoppen fandt ikke alene klageren fej ved sin anonymitet, men også ved at anklage Norges præster uden at sætte hverken tid eller sted på sin utilfredshed. I modsætning til den anonyme klager mente biskop Dorph, at præsternes tiendeindtægter og indkomster fra mensalgodsets forpagtning var både

⁸⁷³ Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 172-177.

⁸⁷⁴ Rigsarkivet. Generalkirkeinspektionskollegiet. 1a, nr. 77 (1740), s. 202f; 5, nr. 77, dat. 9/4-1740 og 6(-4), nr. 77, dat. 9/4-1740. Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 200.

⁸⁷⁵ Rigsarkivet. Generalkirkeinspektionskollegiet. 1a, nr. 106 (1740), s. 216; 5, nr. 106, dat. 30/5-1740 og 6(-4), nr. 106, dat. 30/5-1740. Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 196f. Medens Simon Bølle stod fast på sit, lod Lars Klarup sig – om end stærkt modstræbende – i en lignende sag overtale til at få sit barn døbt; jf. Rigsarkivet. Generalkirkeinspektionskollegiet. 1a, nr. 121 (1740), s. 218. Se endvidere nedenfor.

⁸⁷⁶ Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 196f. Biskop Hersleb var allerede i 1736 blevet bedt om at forfatte et skrift mod separatisterne. Den kongelige ordre blev gentaget i foråret 1740, men i november 1740 meddelte biskoppen, at han ikke så sig i stand til at lave dette skrift. Arbejdet ville gøre mere skade end gavn, og separatisterne ville ikke læse det. Desuden ville det blive svært at skjule, at kirkens folk på flere punkter var uenige i det separatistiske spørgsmål; jf. Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 197f.

rimelige og nødvendige, og han opfordrede derfor kongen og kollegiet til at forkaste den anonyme klage, hvad de efterfølgende også gjorde.⁸⁷⁷

Den 23. september 1740 udgik der et reskript til stiftsbefalingsmændene og de danske og norske biskopper, at de skulle sørge for, at der ikke kom fremmede, separatistiske skrifter ind, som stred mod den rette lære.⁸⁷⁸

Siden midten af 1730'erne var herrnhuterne ikke længere i kridthuset hos Christian VI, som i 1736 ikke desto mindre – ganske vist tøvende – tillod nogle ”brødre” at etablere en menighed i Oldesloe i det sydlige Holsten under forudsætning af, at den hverken stod under Herrnhut eller Zinzendorfs ledelse. Det mandede ud i grundlæggelsen af kolonien Pilgerruh, som blev ledet af magister Johann Georg Waiblinger. Den holstenske generalsuperintendent Conradi tog med åbne arme imod Waiblinger, som inden længe fik lov at prædike i området kirker. Men mere ortodokse folk tog afstand fra den zinzendorfske sekt, som snart måtte se i øjnene, at uden kontakten med Herrnhut gik det ikke. Derfor blev det sidste møde – i øvrigt ved Christian David – holdt i koloniens bedehus i sommeren 1741.⁸⁷⁹

I 1740 var der i byen Wilster i Holsten opstået en del vækkelse, og der var blevet afholdt gudelige forsamlinger. Vækkelsen fulgte umiddelbart efter, at magister Waiblinger havde været i byen på gennemrejse.

Generalkirkeinspektionskollegiet fornemmede instinktivt, at dette sammentræf ikke var den rene tilfældighed, og nedsatte derfor en kommission til at belyse spørgsmålet lidt nøjere. Til det formål var der imidlertid brug for en velorienteret, men uvildig person, som kunne nuancere situationen. Denne person blev A. C. Rohn, der var konsistorialråd og andenpræst ved den tyske menighed i København. Han var barnefødt i Wilster og forsikrede, at de vakte kredse i byen havde haft deres ideer længe inden, de mødte de mähriske brødre og magister Waiblinger. Men hvad der var nok så vigtigt: de gudelige forsamlinger i Wilster fulgte den rette lære og foretog sig intet forkert, men var alene samlet om Guds Ord. Herrnhuterne og de vakte i Wilster måtte ganske enkelt ikke sammenblandes, og de 16 mistænkte personer var derfor uskyldige.⁸⁸⁰

Trods alle Rohns forsikringer blev vækkelsen i Wilster ikke glemt, men inden der skete videre i sagen, forelå der den 6. december 1740 atter en indberetning om separatisme. Professorerne Marcus Wöldike og Jeremias Reuss – af teologisk observans henholdsvis ortodoks og pietist⁸⁸¹ – redegjorde for deres afhøring af Matthias Wils, som sammen med sin ældre broder, Christian Wils, havde religiøse særstandpunkter.

Brødrene Wils var født i Nykøbing Mors og var begge rejst til København for at studere i 1736. De var dog ikke nået længere end til filosofikum, hvorefter Christian Wils i en periode havde undervist konsumptions skriver ved Vesterport, Jon Davids børn, inden han ved Mikkelsdags tid i 1740 var rejst hjem til Mors. Christian Wils var omkring 24 år gammel.

Den to år yngre Matthias Wils havde haft ansættelse hos købmand Niels Jacobsen i Lemvig. Ved Mikkelsdag 1738 kom han til København, fik logi hos skrædder Muhle i Badstuestræde og levede af at skrive for folk og undervise en snustobakshandlers børn i skrivning. Den unge Wils havde dog ikke opgivet at lære et håndværk, men studere havde han ikke lyst til.

⁸⁷⁷ Rigsarkivet. Generalkirkeinspektionskollegiet. 1a, nr. 192 (1740), s. 246f; 5, nr. 192, dat. 10/9-1740 og 6(-4), nr. 192, dat. 10/9-1740.

⁸⁷⁸ Fogtman, 1788-1806, dat. 23/9-1740. Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 198.

⁸⁷⁹ Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 199.

⁸⁸⁰ Rigsarkivet. Generalkirkeinspektionskollegiet. 1a, nr. 246 (1740), s. 271; 5, nr. 246, dat. 16/11-1740 og 6(-4), nr. 246, dat. 16/11-1740.

⁸⁸¹ Ellehøj m.fl. (red.), 1980, s. 220-224.

Ved afhøringen havde Matthias Wils erklæret, at han ikke kom i det hus, man kaldte kirken, da det hverken var nyttigt eller opbyggeligt. Alterets sakramente havde han heller ikke modtaget, dels fordi han ikke kom i kirken, dels fordi kirkens nadver ikke var i overensstemmelse med Kristi indstiftelse. Det springende punkt var – i lighed med hovedspørgsmålet i skriftemålsstriden – at altergæsterne alle skulle være Guds børn og Kristi lemmer. På spørgsmålet om, hvorvidt Wils modtog nadveren andetsteds, kunne han oplyse, at han omgikkes Guds børn i København og her kunne modtage nadveren på en opbyggelig måde. Wöldike og Reuss ville i den forbindelse gerne vide, hvem der uddelte brødet og vinen, og Wils svarede beredvilligt, at det plejede Ånden at fortælle dem. Da professorerne nåede til spørgsmålet om barnedåben, bad Matthias Wils om nogle dages betænkningstid. Det fik han, og den 26. november 1740 erklærede han, at han og hans ligesindede stod under Kristi regimente og styrelse. Derfor havde intet menneske magt over deres sjæle eller deres tro.

Brødrene Wils' sag var dråben, der fik bægeret til at flyde over. Nu indkaldte biskop Hersleb anmeldelser af separatister i København,⁸⁸² og den 3. januar 1741 kunne han opsummere situationen som følger:

I Vor Frue Sogn var man ikke bekendt med separatister. Det var man til gengæld i sognet ved Petri Kirke, hvor der var en skomager, hvis kone lod sig betjene, når hun var i barselsseng, men indimellem turde hun ikke for sin mand. Når børnene skulle døbes, måtte præsten altid argumentere kraftigt for barnedåben, da skomageren kun havde grovheder at sige om kirken. Der var også tre brødre i sognet, som ikke kom i kirken, men læste deres egne bøger. De søgte til gengæld Vajsenhusets kirke, om end den enes hustru kom i Petri Kirke. Skomager Hans Henrik Hagen, som boede mellem Klareboderne og Vimmelskafte, havde sammen med sin datter separeret sig fra kirken, men de var begge fromme og ydmyge, så der var endnu håb for dem. En tidligere ansat hos professor Reuss, Ole Müller, var grundlæggende en god kristen, men var kommet i separatisternes kløer. Stephanus Lager var oprindeligt tømrer, men valgte i stedet at fremstille snustobak hos separatisten Niels Cruse. Lager var nu selv separatist og levede i øvrigt ikke sammen med sin hustru, som ellers var datter af en enkefrue Zinglier, der altid havde været separatist. Udover disse deciderede separatister var der en del altergæster, som var præget af Dippels tanker, men præsterne gjorde deres bedste for at få dem tilbage på den rette vej, og indimellem lykkedes det.

I Trinitatis Sogn havde vintapper Peder Andersen været herrnhutisk-inspireret separatist gennem flere år, men kom fra tid til anden i Vajsenhusets kirke og havde efterhånden erstattet sit hidsige gemyt med en mere stilfærdig fremtoning. Også Peder Andersens broder, som var vintappersvend hos sin broder, var separatist, og det samme gjaldt bryggeren i Nyboder. En mand ved navn Horner havde tidligere huset de svenske separatister og havde derfor måttet forlade København en tid. Da han i 1739 kom tilbage, lod han et barn døbe i den tyske kirke. En murermesterfrue i Gothersgade var separatist, men det var hendes mand ikke, han var bare meget ugudelig! Trinitatis Sogn husede også en del andre separatister, hvoraf nogle – eksempelvis førnævnte Niels Cruse – nu og da kom i Vajsenhusets kirke.

I Helliggeistes Sogn – det nuværende Helligåndskirkens Sogn – var der også flere separatister. Peter Brandt, Vimmelskafte, som i flere år havde været separatist, havde dog altid givet sit offer til kirken, og det samme kunne siges om vinhandler Thomas Rhode i Købmagergade. Andreas Fry var ugift, og ingen vidste helt, om han var separatist eller ej, men han kom hverken i kirke eller til alterbordet. Skrædder Andreas Brems i Magstræde var evig og altid imod kirken. Han havde lagt sig ud med sin broder, som ville have sit barn døbt, og søsteren, som ikke ville forlade kirken. En anden skrædder, Lars Klarup, havde for nylig fået et barn døbt efter kongelig ordre. Klarup kaldte dåben for et lotteri

og havde ved dåben oplæst sin protest. Han insisterede på at holde barnet selv og svarede ved tilspørgslen: ”Lad Barnet svare selv om det kand.” Efter dåben var han flyttet til Nicolai Sogn.

Netop i Nicolai Sogn var der mange, der aldrig kom i kirken, men om det var et sikkert tegn på separatisme, var jo ikke til at vide. Sikkert var det til gengæld, at de søgte den tyske kirke, Garnisons Kirke og Vajsenhusets kirke. En skrædder Spleth var separatist, men boede ikke længere i sognet. Omvendt var den tidligere nævnte skrædder Simon Bølle, som hellere ville forlade land og by end lade sit barn døbe, ifølge rygterne vendt tilbage.

I Bremerholms Sogn var der også nogle separatister. En af kongens drejere, Johannes Olsen, var sammen med sin kone erklæret separatist. Det samme var Johan Adam, der var kunstner i Modelkammeret, men hans kone søgte både kirke og nadver. Tømrer Hans Nielsen kom i kirken, men gik ikke til alters. Den både brændemærkede og kagstrøgne skriverkarl Martens var måske også separatist, men ufarlig, da han for længst var blevet forbudt at bruge både pen og blok og dermed frataget al kommunikation.

Fra Christianshavn kom den opløftende nyhed, at skomager Jens Jespersen Ruus og hustru efter fire års separatisme ville vende tilbage til kirken. Snedker Johan Krag gik i kirke, men ikke til alters, og om glarmester Frantz Fellermand hed det, at han vel lod sig overtale til at gå én gang til Guds bord om året, selv om hverken han eller hans hustru søgte kirken.

Og dermed var Hersleb nået omkring alle bykirkerne, om end han var helt klar over, at der givetvis var langt flere separatister, da præsterne jo umuligt kunne kende alle i deres sogne.⁸⁸³

Konventikelplakaten

Selv om kommissionsundersøgelsen af de gudelige forsamlinger i Wilster foregik sideløbende med Herslebs undersøgelse af den københavnske separatismes omfang, kan begivenhederne ikke adskilles. Separatismen i København havde betydning for den lovgivning, som officielt tog udgangspunkt i Wilster-vækkelsen, men også urolighederne i det norske Bragenæs Sogn spillede ind. Den 15. december 1740 indstillede Generalkirkeinspektionskollegiet til kongen, at der på baggrund af de herrnhutiske elementer i Wilster-vækkelsen var brug for et lovindgreb, men indgrebet skulle være gældende i hele riget – det vil sige både i Danmark, Norge og Hertugdømmerne – da den religiøse uorden fandtes overalt.⁸⁸⁴ Den pietistiske vækkelse var kørt af sporet, og det var tiden at rette op.

Den 13. januar 1741 kom den senere så berømte konventikelplakat, hvis udtrykkelige formål var at dæmme op for herrnhutiske og andre separatistiske vildfarelser over alt i kongens riger og lande. Mange havde forladt deres fag, var begyndt at optræde som prædikanter uden tilstrækkeligt grundlag og havde dermed skabt megen religiøs forvirring.

Konventikelplakaten fastslog nu, at kun ordinerede præster havde lov at holde gudelige forsamlinger og tale dér. Af samme grund var præsten pligtig til at være til stede, men i hans eventuelle fravær kunne hans kateket eller en veløvet student – på præstens ansvar – lede mødet. Forsamlingerne skulle helst foregå om søndagen, når den ordinære gudstjeneste var forbi, men ikke slutte senere end klokken otte om aftenen. Der skulle ikke være tvivl om, hvad der var vigtigst for den kristne menighed, så præsten skulle altid formane forsamlingen om at komme til den offentlige

⁸⁸² Rigsarkivet. Generalkirkeinspektionskollegiet. 1a. nr. 258 (1740), s. 279; 5, nr. 258, dat. 6/12-1740 og 6(-4), nr. 258, dat. 26/11-1740 og 6/12-1740.

⁸⁸³ Rigsarkivet. Generalkirkeinspektionskollegiet. 1a, nr. 8 (1741), s. 293; 5, nr. 8, dat. 3/1-1741 og 6(-4), nr. 8, dat. 3/1-1741. Se endvidere: Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 198.

⁸⁸⁴ Rigsarkivet. Danske Kancelli. D19(-68), nr. 10, dat. 13/1-1741.

gudstjeneste, eftersom forsamlingerne til enhver tid var underordnede gudstjenesten. Denne underordning gjaldt også i forhold til præstens øvrige embedsopgaver, ikke mindst husbesøg og privat sjælesorg.

Hvis præsten ellers passede sit embede, stod det ham til gengæld frit for at holde forsamlinger så ofte, han ønskede det. Det skulle dog aldrig blive en samvittighedspligt for menigheden at møde op, og hverken kvinder, børn eller tjenestefolk havde lov at gå uden deres mænds, forældres eller husbonds tilladelse.

Kateketerne havde også visse muligheder for at afholde gudelige forsamlinger, men begrænsningerne var betydeligt større end for præsterne, idet kateketerne kun måtte holde møde for få og for dem kendte personer. Møderne skulle i alle tilfælde meddeles til præsten, så han havde en chance for at dukke op og kontrollere, at alting foregik på rette måde.

I hjemmene var det kun udmærket og godt, at husbond eller madmor holdt en lille morgen- og aftenandagt for den samlede husstand, men de måtte ikke invitere en fremmed til at tale ved en sådan andagt.

Oprigtigt kristelige mænd havde lov at mødes om Guds Ord, men det skulle foregå kortfattet, og de måtte hverken spise eller drikke sammen. Kvinder måtte til gengæld kun mødes, hvis der var en præst eller en kateket til at lede mødet. Alle den slags møder skulle på forhånd meldes til præsten, som derved fik mulighed for at møde uanmeldt op og føre tilsyn med forsamlingen.

Hvis nogen lavede optøjer uden for de huse, hvor der blev holdt forsamlinger, skulle de straffes for vold og ufred. Og præster og kateketer skulle stå til ansvar overfor kirkeinspektionen og biskopperne, som havde tilsynet med præsterne og hen ad vejen skulle sørge for at skaffe retskafne og erfarne sjælesørgere til menighederne. Dette punkt kan læses som en antydning af, at ikke alle præster var lige flittige i deres embedsførelse, og at deres forsømmelighed bar en del af ansvaret for den på sine steder "afsporede" pietistiske vækkelse.

Alt skulle gå ordentligt til, og ethvert møde, der ikke fulgte forskrifterne, var forbudt. Mænd og kvinder måtte ikke prædike ved forsamlingerne, men de måtte gerne stille korte opklarende spørgsmål. Ingen – og især ikke kvinder og ugifte – havde lov at rejse omkring for at vække andre. De skulle blive, hvor de var og opbygge sig selv i stilhed. Dukkede der fremmede op, som ikke arbejdede, men kun beskæftigede sig med at vække andre, skulle de gøres bekendte med konventikelplakatens bestemmelser og høfligt, men bestemt bedes om atter at tage hen, hvor de kom fra.⁸⁸⁵

Christian VI's sidste år

Trods konventikelplakatens gode hensigter blev resultatet magert. Præsterne holdt i den kommende tid forsamlinger, men separatisterne havde i sagens natur ikke meget lyst til at deltage heri, så parterne kom stort set ikke hinanden nærmere.⁸⁸⁶

Københavns stiftsprovst Henrik Gerner begyndte i februar 1741 at holde herrnhutiske forsamlinger i sit hjem. Tidligere havde han holdt offentlige forsamlinger, men efter januar 1741 blev møderne helt centreret om de herrnhutiske ideer. Gerner blev stærkt påvirket af den herrnhutiske tankegang, og i efteråret 1742 sendte han sine to drenge på otte og fem år til opdragelse i brødremenighedens skole i Marienborn i Hessen. Det vakte opsigt, og ikke mindst biskop Hersleb var forarget. I 1743 sendte Gerner tillige – endog mod sin hustrus ønske – sine to døtre på ti og syv år til brødremenigheden.

⁸⁸⁵ Rigsarkivet. Generalkirkeinspektionskollegiet. 1a, nr. 13, s. 295f; 5, nr. 13, dat. 13/1-1741 og 6, nr. 13, dat. 13/1-1741. Schou, 1795-1822, bd. III, s. 334-341.

⁸⁸⁶ Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 200-203.

J. L. von Holstein, som præsiderede i Generalkirkeinspektionskollegiet, indkaldte Gerner og bad om en forklaring, og således trængt op i et hjørne foreslog Gerner, at det nu ubeboede Pilgerruh skulle indrettes til en luthersk-evangelisk brødremenighed. I november 1744 stillede han endda forslaget til kongen, som dog ikke svarede direkte. I stedet udgik der en kongelig forordning af 20. november 1744, som forbød ”særsindede” folk at rejse til Herrnhut, Marienborn eller andre mistænkelige steder. Børn måtte ikke sendes til opdragelse dér, og ingen med en uddannelse derfra måtte ansættes i noget gejstligt embede i Christian VIs riger og lande. Den 29. januar 1745 kom en nok så væsentlig tilføjelse, nemlig at de, der rejste til de udenlandske brødremenigheder, skulle miste formue, arveret og laugsret på stedet.⁸⁸⁷

Grev Zinzendorf var naturligvis stærkt utilfreds med disse bestemmelser, men det er vigtigere at hæfte sig ved, at Vajsenhusets præst, Enevold Ewald, stiftsprovst Gerner og professorerne Reuss og Leth, som alle havde megen sympati for herrnhuterne, blev i deres embeder i resten af kongens levetid.⁸⁸⁸ Det var de separatistiske elementer, der skulle tøjles, medens de herrnhutiske dybest set ikke gjorde så meget. Kongens pietistiske tro umuliggjorde et klart brud med herrnhuterne, så længe kirkens folk ikke var enige om en fælles holdning til problematikken. De tidligere omtalte sager med den bornholmske præst Andreas Agerbechs milde dom i 1744 og herrnhuterne i Vester Hanherred i 1740’erne understreger kun denne tolkning.

Den kirkelige uenighed kom ikke mindst til udtryk i forholdet mellem hofpræst Bluhme og biskop Hersleb, som begge havde sæde i Generalkirkeinspektionskollegiet. Bluhme ønskede ingen tvang i trossager, medens Hersleb ønskede ro og orden. Derfor skulle alle børn døbes, og hvis forældrene nægtede, skulle de sættes i tugthuset, mente Hersleb.

Det blev Herslebs kontante politik, der vandt med reskriptet af 5. marts 1745. Heri hed det, at tålmodigheden havde varet længe nok, og nu måtte der skrives til handling over for alle ulydige. Fremmede sekter ville ikke længere blive tolereret i riget, hvor – stort set – kun den evangeliske kirke var tilladt. Alle, der ønskede at bo i riget, skulle følge love og forordninger, og nægtede de at lade deres børn døbe, skulle de inden Påske 1746 flytte til en af fristæderne, medmindre de ville i tugthuset.⁸⁸⁹

Sådan endte Christian VIs regeringsperiode. Han døde i august 1746 og efterlod sig et rige, hvor den pietistiske vækkelse var lykkedes i en sådan grad, at det her og der havde udviklet sig til separatisme og herrnhutisme. Efter kongens død talte Peder Hersleb nærmest ortodoksiens sag, og hans ungdoms pietistiske tolerance syntes aldeles borte. Det kom til udbrud i et angreb på stiftsprovst Gerner, men også på hofpræst Bluhme, hvis centrale placering i Generalkirkeinspektionskollegiet fortsat var Hersleb en torn i øjet.⁸⁹⁰

Begivenhederne havde tydeligt vist, at præsternes alt for individuelle religiøse tolerance havde svækket kirkens magtgreb om befolkningen. Kirken talte ikke med én mund, og det havde været medvirkende til den religiøse forvirring, som især separatisterne lagde for dagen.

I kongens sidste år blev separatismen slået kraftigt ned, men derfor blev alting ikke som før. Nye ideer havde meldt sig, og det lå hverken i Herslebs eller Bluhmes hånd at præge fremtiden. De havde haft deres tid, og nu skulle andre til.⁸⁹¹

⁸⁸⁷ Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 203ff. Schou, 1795-1822, bd. III, s. 475; 479.

⁸⁸⁸ Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 205.

⁸⁸⁹ Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 205ff. Fogtman, 1788-1806, dat. 5/3-1745.

⁸⁹⁰ Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 207f.

⁸⁹¹ I Jensen, 1944, s. 41-137 gennemgås den jyske pietisme stiftsvis, medens man i Koch og Kornerup (red.), 1951, s. 208-215 finder en tilsvarende – men meget summarisk – landsdækkende oversigt. Medens hovedstadens pietistiske

Kapitel 27

Kirken og kirkepolitikken 1699-1746

Mellem ortodoksi og pietisme

I perioden 1660-1699 så vi, hvordan kirken kunne opføre sig som om, enevælden næsten ikke angik den. Gejstligheden havde en indflydelse, der ikke umiddelbart harmonerede med et absolut monarki, og forklaringen fandt vi i den

vækkelse fortrinsvis fandt sted i årene 1720-1746, var den jyske vækkelse generelt senere – når der ses bort fra Sønderjylland – og havde sin storhedstid i tiden 1740-1760; jf. Jensen, 1944, s. 41; 166.

lutherske toregimentelære, som ikke alene var et grundvilkår i et evangelisk-luthersk samfund, men som også gav kirken en særstatus på trods af den kongelige suverænitet.

Denne kirkelige indflydelse blev overordentlig tydelig i arbejdet med Danske Lov og Kirkeritualet, men også i håndteringen af fremmede religioners tilstedeværelse i kongeriget. Afgørende var, at kirken talte på vegne af en enig præstestand.

I perioden 1699-1746 forsvandt denne gejstlige enighed. Der opstod fløjdannelser, hvor de ortodokse lidt firkantet udtrykt repræsenterede noget gammeldags, medens pietisterne stod for nytænkningen. Konsekvensen var, at kongemagten ikke som hidtil blot kunne bakke kirken op, for kirken bestod af både ortodokse og pietister, og de så ofte helt forskelligt på tingene. Støttede kongen de ortodokse, gik han altså imod pietisterne og omvendt. Af denne indlysende grund blev kongernes personlige og religiøst betingede indstilling til den førte kirkepolitik pludselig af stor betydning.

Den kongelige religiøsitet

Det første eksempel på den nye kongelige indflydelse så vi i forbindelse med Trankebarmissionens etablering. Det var Frederik IVs personlige religiøsitet, der var udslagsgivende, selv om der i årene forud hverken havde manglet fortalere eller modstandere. Men selv som enevældig monark var det ikke tilstrækkeligt at beslutte at sætte missionsarbejdet i værk, for opgaven med at finde missionærer, og ikke mindst at få dem ordineret, skulle også løses. Sjællands biskop Bornemann lagde ikke skjul på sin aversion mod missionsarbejdet, men han indså alligevel hurtigt, at når kirkens folk ikke var enige, ville en anden bare foretage ordinationen, hvis han nægtede.

Brydningen mellem ortodoksi og pietisme eksisterede ikke kun i den hjemlige kirke debat, for ved de to første missionærers ankomst til Trankebar i 1706 gentog den ortodokse modstand sig. I Trankebar var der ingen pietister og derfor heller ingen, der ville bakke kongens missionsarbejde op. Missionærerne stod pludselig i kolonien og blev opfattet som upassende kongelig indblanding. Dét var hovedårsagen til de problemer, som kostede så megen energi – både i Trankebar og i det hjemlige bagland.

På sin vis gentog situationen med missionærernes ankomst til Trankebar sig i 1733. Hans Egede var kommet til Grønland i 1721, og nu – tolv år efter – dukkede tre herrnhutere op og tilbød deres arbejdskraft. Egede kunne kun opfatte dem som upassende indblanding fra kongens side. Konflikten var uundgåelig og endte med Egedes selvvalgte afsked.

Men det er vigtigt at holde fast i, at kongen ikke modarbejdede kirken, for præstestanden bestod både af dem, der hårdnakket bekæmpede herrnhutere og dem, der bød dem velkommen. Alle arbejdede for kirkens sag, og der var enighed om målet, men ikke midlerne.

Konfirmationen var en pietistisk mærkesag, som ikke ubetinget blev bakket op af de ortodokse teologer. Alle kunne ganske vist enes om det gavnlige i konfirmationen som middel til at fastholde den rene lære, men pietisterne forventede desuden, at konfirmationen skulle hjælpe de unge frem til personlig omvendelse, og det havde konservative folk som biskop Worm sandt at sige ikke megen forståelse for. Hvordan skulle man få et barn til at udtale sig om tro og bod, spurgte Worm uden forventning om at blive hørt. Han vidste jo, at der var lige så mange, der tænkte modsat ham.

Også skolelovgivningen var et pietistisk anliggende. Det klare formål var at sætte befolkningen i stand til selv at tilegne sig Guds Ord; men netop fordi Guds Ord var så vigtigt for befolkningen, eksisterede der allerede en ret udstrakt læsefærdighed, som ikke blev revolutionerende forøget med skoleloven fra 1739. Troen havde gennem længere tid

været drivkraften for en voksende læsefærdighed, og det bekræfter, at skolen var til for kirkens og ikke samfundets skyld.

I 1730'erne var der nærmest kamp mellem ortodokse og pietister. Skriftemålsstriden taler sit klare sprog om de skarpe fronter. Christian VI's reaktionsmønster forekommer ved første øjekast lidt inkonsekvent, men ved nærmere eftersyn viser det sig, at den pietistiske konge indrettede sin politik, så ingen skulle tvinges imod sin samvittighed. Da kongen blev klar over, at Ole Hersleb ikke var ene om sine anfægtelser ved skriftemålet, måtte linien lægges om, så der var plads til alle. At det så kostede konfessionarius Frawen embedet, er en anden sag. Kongen ønskede, at kirken så vidt muligt skulle optræde i enighed, men eftersom kongen selv var overbevist pietist, var der ingen tvivl om, hvem der skulle bøje sig for hvem.

Pietisternes og kongens store religiøse tolerance gjorde det svært for visse yderliggående grupper at sætte grænsen for det religiøst tilladelige, men da separatisterne ønskede at bryde med kirken, var grænsen nået. Det overordnede formål var jo hele tiden at fremme det kristne samfund, og det gjorde man nu engang ikke ved at ødelægge kirkens enhed. Alle – også præsterne – skulle derfor gøre deres bedste for at holde folk inden for kirken. Det lovmæssige middel blev konventikelpakaten, der desværre ikke var så effektiv, som man havde håbet. Til gengæld mødte potentielle separatister en kirke, som var betydeligt mere enig med sig selv end hidtil i afvisningen af alle afvigelser fra den evangelisk-lutherske kirke.

Troen havde været kongernes drivkraft og det grundlag, de havde taget stilling ud fra, og dét havde styrket den pietistiske fløj i den kirkekamp, som prægede perioden; men det havde også vist mulighederne for individuel fortolkning, og det svækkede på længere sigt tiltroen til kirken og dens budskab som den faste og uforanderlige Ordets klippegrund.

Som religiøs og politisk magtfaktor havde kirken blomstret i det enevældige monarkis første århundrede. Med oplysningstiden kulminerede den kirkelige svækkelse, som brydningen mellem ortodoksi og pietisme havde fremkaldt i 1700-tallets første halvdel. Som påpeget af historikeren Michael Bregnsbo blev præsterne i højere grad kongens og almenvellets tjenere,⁸⁹² hvor de før havde været Herrens tjenere – men det er en helt anden historie, som ikke skal fortælles her.

⁸⁹² Bregnsbo, 1998, s. 57.

Afslutning

Kirken, kongen og enevælden

– en undersøgelse af det danske bispeembede 1660-1746

Spørgsmålet

Selv om overgangen fra valgrige til arverige, fra rigsrådsstyre til enevoldsmonarki, traditionelt er blevet opfattet som et brud i historien, har de seneste 20-25 års enevælddeforskning i højere og højere grad betonet den kontinuitet, som lå under de ydre forandringer i 1660. Kontinuitetstankegangen har dog ikke fået forskerne til overordnet at revurdere forholdet mellem kirke og stat. Her har der været bred enighed om, at kongen lige siden reformationen var den, der ledte, og kirken, den der ledtes.

Det danske bispeembede i perioden 1660-1746 er aldrig tidligere blevet underkastet en systematisk undersøgelse, men mange mindre undersøgelser har belyst forskellige relevante temaer, og fortolkningerne er i stort set alle tilfælde skrevet med forestillingen om en fast enevældig styring som et grundvilkår.

Alligevel er der en, nemlig kirkehistorikeren Per Ingesman, som har vovet at udfordre denne forskningsmæssige enighed. Han vender så at sige hierarkiet på hovedet og påstår, at det efter reformationen på en række områder var kirken, der formulerede målene, medens staten satte sin magt ind på at gennemføre disse mål. Kirkens overordnede mål var at skabe et samfund, hvor menneskelivet på alle områder blev levet i overensstemmelse med kristne normer, og selv om foretagendet slog fejl, gav målsætningen en drivkraft, som satte sig spor i den historiske udvikling.

Kirke og kongemagt samarbejdede tæt helt frem til oplysningstiden, hvor staten begyndte at opfatte sig selv som en ikke-religiøs størrelse og derfor ikke længere kunne dele kirkens målsætning. Fra da af tilstræbte staten i stedet et samfund præget af kongestroskab, fædrelandskærlighed og borgerdyd. Skabelsen af det gode samfund trådte i stedet for skabelsen af det kristne samfund, vurderer Ingesman.

Ifølge Ingesmans tese burde enevoldskongerne fra 1660 til 1746 bakke op om kirken, og kirken burde som følge deraf have en særstatus i det nyoprettede enevoldsstyre. Samtidig må man forvente en udstrakt kontinuitet henover året 1660, da kirkens og statens målsætning ikke ændrede sig, selv om landets forfatning blev en anden. Endelig bliver kongernes tro taget alvorligt: kongerne var ikke kun magtmennesker, men de havde også reelle kristelige mål, som de forfulgte.

Nærværende undersøgelse har forsøgt at afprøve Ingesmans tese og afgøre, om det var kongen, der styrede kirken, eller kirkens mål, der styrede kongen.

Konkret har undersøgelsen taget afsæt i tre delaspekter af hovedspørgsmålet:

1. Bispeembedets indhold og funktioner.
2. Rekrutteringen af biskopperne.
3. Biskoppernes indflydelse på den kirkepolitiske og teologiske udvikling.

Resultaterne

I afhandlingens første del om bispeembedets indhold og funktioner viste det sig, at den tidligere bispelovgivning, som var indført med Kirkeordinansen, stort set blev overtaget uforandret i Danske Lov. Hvorfor? Fordi kirkens og statens mål var uforandret, selv om de statsretlige præmisser var blevet ændret. Hverken bispeindvielse eller embedsløfte blev

væsentligt forandret, og det blev udvælgelsen af biskopperne i realiteten heller ikke. Kirkeordinansen foreskrev ganske vist en egentlig valghandling, men den kongevalgte biskop blev hurtigt en velkendt praksis, som Danske Lov blot overtog. I et enevoldsmonarki var andet end kongelig udnævnelse ikke en mulighed, og på dette punkt havde tiden indtil 1660 haft enevældige træk, selv om det direkte bispevalg også havde været udtryk for kongernes ansvarlighed som evangelisk-lutherske kirkefyrster.

Det biskoppelige tilsyn – visitatsen – ændrede sig naturligvis heller ikke, fordi enevælden blev indført. Visitatsinstitutionen ændrede sig ganske vist med tiden, men det var som følge af en generel religiøs udvikling – som blandt andet også svenskerne oplevede.

Indtrykket af kontinuitet er slående, og forklaringen finder vi i kirkens – eller rettere bispernes – opgave: at give en religiøs legitimation af enevoldsmonarkiet. Fra og med 1660 var kongerne løst af snærende adelsbånd, og tilbage var kun kirken, der på Guds vegne forkyndte, at kongen som jordisk gud var løst af alle bånd på nær Bibelen. Dén var kongens håndfæstning, så selv om kongen var enevældig, fri og ubundet, gjaldt det lige præcis ikke i forholdet til Gud og præsterne som Bibelens fortolkere. Guds Ord var hele statsbygningens fundament, som alle – også enevoldsmonarken – måtte adlyde.

I afhandlingens anden del om rekrutteringen af biskopperne blev kontinuiteten fra adelsvælden til enevælden klart demonstreret. Bisprekrutteringen ændrede sig bogstaveligt talt ikke, og hvorfor så ikke det?

For det første fordi den ovennævnte bispevalgprocedure for længst var gået af brug og erstattet af et direkte kongeligt valg, men også fordi den gejstlige stand et langt stykke ad vejen var selvrekrutterende, medens nye medlemmer af standen kom fra borgerskabet. Adelen var så at sige ikke-eksisterende blandt gejstligheden, og derfor var der ikke brug for en oprydning i stil med den, amtmændene og mange andre grupper i administrationen blev udsat for. For det tredje skulle biskoppernes loyalitetsfølelse ikke oparbejdes, for den var allerede veletableret. Gejstligheden havde jo længe samarbejdet med kongemagten om det fælles mål, og dét samarbejde fortsatte.

I tredje og sidste del af afhandlingen blev en række kirkepolitiske sager belyst. Den kirkelige særstatus var slående og demonstrerede klart, at kirkens magt ikke kun var en kongelig kvittering for enevældens religiøse legitimation. I virkeligheden bundede den kirkelige særstatus nemlig i den lutherske toregimentelære, som i en principiel tolkning udelukkede en entydig enevælde i absolut form. Men i den praktiske virkelighed blev resultatet i stedet: ingen enevælde uden en stærk kirke.

Forudsætningen for en stærk kirke var en enig præstestand, og da dette vilkår ikke længere var til stede, begyndte den kongelige opbakning at blive et problem for dele af gejstligheden. Da den bredt accepterede ortodoksi blev udfordret af den pietistiske teologi omkring år 1700, måtte kongen tage stilling til, hvilken fløj han ville bakke op. Kirken talte ikke længere med én mund, og nu blev kongens religiøsitet for alvor afgørende for den førte kirkepolitik. Hvor både Danske Lov og Kirkeritualet var gennemført på gejstlighedens præmisser, og hvor holdningen til fremmede religioner i landet efter nogen diskussion endte med at følge biskoppernes synspunkter, ja da var etableringen af missionsarbejdet i Indien, Finmarken og Grønland udtryk for en decideret kongelig opbakning til pietisterne. Da arbejdet i sig selv hverken gav status eller indtægter, må Frederik IVs initiativ anses religiøst betinget. Konfirmationen og skolelovgivningen var også en pietistisk mærkesag, da det var af stor betydning at kunne tilegne sig Guds Ord ved selvstændig læsning.

Den pietistiske vækkelse demonstrerede til fulde konsekvensen af Christian VI's religiøsitet og tro. Kongens religiøse stillingtagen banede vejen for pietister, men langt henad vejen også for herrnhutere. Skridtet videre til egentlig separatisme var ikke langt, og både konge og kirke var for langsomme til at kvæle denne del af vækkelsen i opløbet.

Med konventikelplakaten af 1741 blev kirkens enhed understreget, men nu var det en enhed, som først og fremmest tog udgangspunkt i den teologi, som pietisterne og kongerne i forening havde fremmet i århundredets første halvdel.

Drivkraften havde utvetydigt været opfyldelsen af det fælles mål om et gennemført kristent samfund, men brydningen mellem ortodoksi og pietisme havde udløst en forskellig opfattelse af midlerne til at nå dette mål. Den pietistiske gejstlighed havde styret kongerne, og pietismen var ført til sejr i den danske kirke. At denne sejr med oplysningstiden skulle vise sig at være endog særdeles forgængelig, er en anden sag.

Konklusionen

Den stærke kong Christian III, der som indehaver af både landshøjhed og kirkehøjhed gennemførte reformationen i 1536, havde enevældige træk, som lagde grunden til kontinuiteten ved overgangen til absolutismen. Kontinuiteten var imidlertid også et resultat af kirkens legitimation af enevoldsmonarken, og det gav gejstligheden en magtfuld placering, der mundede ud i en kirke med en stærk bispemagt, men også en stærk enevoldshersker, som takket være sin kristne tro ikke bare var pligtig, men også villig til at sætte magt bag kirkens mål om skabelsen af det gennemført kristne samfund. Kirke og konge var dybt afhængige af hinanden, og en adskillelse var som følge af den lutherske toregimentelære ikke mulig, for begge dele var nødvendige for deres fælles sag: Guds sag.

Kort sagt: Hans Svanes indsats ved stændermødet i 1660 slog bestemt ikke fejl, og gejstligheden endte på ingen måde som enevoldsmonarkens nikkedukker. Når enevoldskongerne siden hen satte magt bag kirkens mål, så var det en magt, som Gud – repræsenteret ved kirken – havde overdraget dem. Uden Gud og kirken var kongerne intet.

Hvem ved? Måske var det også dét, pietisten Hans Adolph Brorson havde i tankerne, da han i 1734 skrev:

*”Gick alle Konger frem i Rad/
I deres Magt og Vælde/
De Mægted ey det mindste Blad
At sette paa en nælde?”⁸⁹³*

⁸⁹³ Malling, 1962-1978, bd. IV, s. 217; salmen ”Op, al den ting, som Gud har gjort”, *Den danske Salmebog* (1953), nr. 12, vers 2.

Resumé

Ved stændermødet i efteråret 1660 spillede den fremmødte gejstlighed en betydelig rolle for det politiske forløb. Anført af Sjællands biskop, Hans Svane, støttede gejstligheden kongen så kraftigt, at den var med til at bane vejen for enevælden. Men enevældens indførelse var næppe det, der drev Hans Svane og de andre gejstlige, og det er derfor nærliggende at spørge, om gejstligheden i virkeligheden bare blev brugt som kongens nyttige redskaber, der kunne behandles efter forgodtbefindende.

I historieskrivningen har kongerne – valgekonger såvel som enevoldsmonarker – haft den ubestridte lederrolle i forhold til kirken, som blot udfyldte sin tildelte opgave. Det har været fortolkningen i Danmark, men også i Norge, Sverige, England og Tyskland. Med dette udgangspunkt synes der ikke umiddelbart at være nogen grund til at undersøge det danske bispeembede under enevælden, for forskningsresultaterne viser jo tydeligt, at der er bred enighed om, at kongen leder og kirken ledes. Og dog: kirkehistorikeren Per Ingesman har nemlig udfordret denne enighed og tværtimod påstået, at det på en lang række områder var kirkens folk, der formulerede målene, medens kongen satte magt ind på at gennemføre dem. Kirken havde et ”projekt”, som bestod i at skabe et samfund, hvor menneskelivet på alle områder blev levet i overensstemmelse med kristne normer. Projektet slog fejl, men jagten på det ønskede mål gav en drivkraft, som satte sit spor i den historiske udvikling. Ingesmans tese tager skyldigt hensyn til den bredt accepterede kontinuitetstankegang, som i efterhånden mange år har præget forskningen i overgangen fra adelsvælde til enevælde. Men samtidig frikender Ingesman kongerne for den ensidige stræben efter magt, som mange historikere har tillagt dem. Kongerne har ifølge Ingesman haft reelle kristelige hensigter, og derfor må troen tages alvorligt, hvis man vil opnå nye indsigter i forholdet mellem konge og kirke.

Med udgangspunkt i Ingesmans tese undersøger nærværende fremstilling det danske bispeembede fra 1660 til 1746. Begyndelsesåret 1660 er valgt på grund af enevældens indførelse, og slutåret 1746 hænger sammen med Christian VI's død dette år.

Hovedspørgsmålet lyder: hvordan var biskoppernes forhold til – og betydning for – kongemagten under den tidlige enevælde? I besvarelsen bliver spørgsmålet yderligere opdelt i tre underpunkter:

1. Bispeembedets indhold og funktioner.
2. Rekrutteringen af biskopperne.
3. Biskoppernes indflydelse på den kirkepolitiske og teologiske udvikling.

I undersøgelsens første del bliver bispeembedets indhold og funktioner belyst. Efter en gennemgang af bispednævnelserne før og efter enevældens indførelse redegøres der for indvielsesceremonien i forbindelse med en ny biskops indsættelse. Ved bispeindvielsen skulle den vordende biskop aflægge et løfte, som forpligtede ham til at efterleve den gældende kirkelovgivning. Disse regler var for biskoppernes vedkommende især paragrafferne 5-19 og 23 i Danske Lovs anden bog, kapitel 17, og derfor er der redegjort for netop disse bestemmelser, så man kommer helt tæt på lovgivningens definition af en biskops opgave. Gennemgangen afslører, at enevældens biskop ifølge lovgivningen var identisk med adelsvældens. Den eneste væsentlige forskel var, at enevoldsmonarken selv valgte biskopper til stifterne, medens biskopperne i årene fra 1536 til 1660 officielt skulle vælges af gejstligheden selv. Denne valgprocedure var imidlertid forsvundet længe inden 1660, så den lovmæssige ændring var reelt kun en ajourføring til gældende praksis.

Allerede med Kirkeordinansen fra 1539 fik kongen tillagt vide beføjelser, fordi der var brug for en stærk fyrstemagt til at rette op på den katolske kirkes forsømmelser. Målet – at skabe et fuldkomment kristent samfund – var ikke forandret, da Danske Lov blev udarbejdet, og derfor kunne enevælden overtage Kirkeordinansens lovgivning uden ændringer.

Biskoppernes tilsynsopgave fandt først og fremmest sted ved de løbende visitatser i sognene. En undersøgelse af visitatserne i Viborg viste en markant forskydning i fokus ved visitatserne. I slutningen af 1600-tallet var økonomi og samfundsorden det altoverskyggende, men i første halvdel af 1700-tallet blev præstens embedsførelse og undervisningen det helt afgørende ved visitatserne. Nogen kunne måske tro, at forandringerne hang sammen med en voksende enevældig gennemslagskraft, men takket være en svensk visitatsundersøgelse fra samme periode viser det sig, at mønsteret i de to lande var identisk uanset de forskellige statsretlige vilkår. Religionen og kirken selv var altså en vigtigere drivkraft end enevælden, som blot red med på den religiøse bølge, der rullede hen over hele Nordeuropa i 1700-tallets første halvdel.

At kirken tydeligvis ikke påvirkedes af enevældens indførelse, hang sammen med biskoppernes opgave med at legitimere styret. I forbindelse med gennemgangen af kongernes salvingsceremonier blev det helt klart, at selv om kongerne var frie og ubundne, så gjaldt det dog ikke overfor Bibelen og gejstligheden som dens fortolkere. Overfor Gud og dermed kirken var enevoldskongerne altså

ikke suveræne. Ved hjælp af en entydigt religiøs begrundelse for enevælden blev kirken og gejstligheden afgørende for kongemagtens stilling, men samtidig blev styret hævet over almindelig, verdslig, politisk kritik, for enhver indsigelse mod styret ville jo samtidig være en kritik af den kirke og den tro, som alle i kongeriget principielt tilhørte.

Anden del af undersøgelsen handler om rekrutteringen af biskopperne. I betragtning af de foregående resultater skal man heller ikke på rekrutteringsområdet forvente ændringer af betydning, eftersom kirkens og kongens fælles mål og opgave ikke havde ændret sig ved enevældens indførelse.

Rekrutteringen viser da heller ingen forandringer i forhold til adelsvældens dage. Det hidtidige karrieremønster, hvor bypræster og provster sammen med professorer og hofpræster besatte de gejstlige embeder, fortsatte. Borgerfamiliernes døtre blev i høj grad indgiftet i den gejstlige stand, og både det sociale og det karrieremæssige mønster har en slående lighed med samtidens norske og slesvig-holstenske bisperekruttering.

Hvorfor skete der ingen fornyelser, tænker man, men indser det straks: fordi der ikke var behov for ændringer. Bispevalgproceduren var jo allerede gået af brug længe inden enevældens indførelse, så den kongelige udnævnelsesret var en velkendt praksis. Desuden var den gejstlige stand i vidt omfang selvrekrutterende. Nye medlemmer kom først og fremmest fra borgerstanden, medens adelsstanden stort set ikke var repræsenteret. Blandt amtmændene var der før 1660 kun adelsfolk, og her foretog enevoldsadministrationen en kraftig oprydning, men i den gejstlige stand var der ingen gammeladel at stække. Endelig skulle biskoppernes kongelige loyalitetsfølelse ikke oparbejdes, for gejstligheden havde jo længe samarbejdet med kongemagten om at fuldføre det fælles mål: skabelsen af et gennemført kristent samfund.

I undersøgelsens tredje del fremlægges en række sager, som belyser biskoppernes indflydelse på den kirkepolitiske og teologiske udvikling. Denne del af undersøgelsen er delt i to, nemlig i tiden 1660-1699 og tiden 1699-1746. Skellet skyldes kongeskiftet 1699, hvor Frederik IV afløste Christian V, men også, at århundredeskiftet ofte er blevet brugt som et groft skel mellem den teologisk ortodokse og pietistiske periode.

Under 1670'ernes lovrevision, som senere førte til Danske Lov og Kirkeritualet, indtog gejstligheden tydeligvis en positiv særstilling. Den indvandringsvenlige erhvervs politik tilskyndede i de samme år kongen til at tillade andre kristne at praktisere deres religion på dansk grund. Kongen

var ikke uimodtagelig for forslagene, men biskop Wandal reagerede prompte mod de kongelige overvejelser og det på en måde, så det kunne være svært at forestille sig, at den selvsamme biskop frem for nogen havde legitimeret enevoldsstyret. Men egentlig var der ingen grund til undren, for Wandal vidste jo mere end nogen anden, at den kongelige enevælde ikke rakte ind på kirkens grund. Planerne blev skrinlagt, og da der i løbet af 1680'erne alligevel blev givet visse privilegier til andre kristne religioner, viste der sig ret hurtigt en vis fortrydelse fra kongens side.

Kirkens indflydelse var altså betydelig. Kongerne udnyttede ikke blot kirken til egen iscenesættelse af magt og suverænitet. Tværtimod viser eksemplerne, at loyaliteten også gik den anden vej, og det hang nøje sammen med den lutherske toregimentelære, som lå bag ethvert evangelisk-luthersk samfund. Toregimentelæren gav den teologiske forklaring på kongemagtens og kirkens samfundsmæssige nødvendighed, men sørgede samtidig for, at enevælden så at sige standsede ved kirken. Med andre ord: ingen enevælde uden en stærk kirke.

Som nævnt dukkede pietismen frem omkring 1700, eller også skulle man snarere sige, at brydningen mellem den hidtil enerådende ortodoksi og den nye pietisme dukkede op; og netop brydningen blev afgørende for kongernes rolle i kirkepolitikken.

Frederik IV tog selv initiativet til missionsarbejdet i Trankebar i Indien. Missionsarbejdet var udpræget pietistisk inspireret og fandt derfor mange støtter i pietistiske kredse, men blandt de ortodokse teologer var modstanden tilsvarende massiv. Arbejdet løb ind i flere vanskeligheder, som tidligere er blevet forklaret som strukturelle eller personlige problemer. Set i lyset af de tilsvarende problemer i forbindelse med missionsarbejdet i Grønland synes det klart, at den grundlæggende vanskelighed gemte sig i forskellige teologiske opfattelser – ortodoksi overfor pietisme.

Pietismens kirke og skolearbejde, som også indebar konfirmationens indførelse, viste en klar interesse for skolens religiøse funktion. Dybest set handlede det om, at det enkelte barn skulle sættes i stand til at tilegne sig Guds Ord ved selvstændig læsning – endnu en gang en pietistisk hjertesag.

Pietismens store vægt på individets selvstændige tilegnelse af Guds Ord rummede imidlertid en fare for sværmeri, og det blev tydeligt, da den pietistiske vækkelse greb om sig. Ikke mindst den omfattende skriftemålsstrid i 1730'ernes København viste, at det individuelle gudsforhold i vidt omfang var til fare for statskirkens enhed. Christian VI ville ikke tvinge nogen mod sin samvittighed. Han ønskede imidlertid, at kirken skulle optræde i enighed, men eftersom kongen selv var pietist, var der ingen tvivl om, hvem der skulle bøje sig for hvem. Kongens og pietisternes store religiøse tolerance gjorde det svært for visse yderliggående grupper at sætte grænsen for det

religiøst tilladelige. Da separatisterne ville bryde med kirken, var grænsen dog nået. Det overordnede mål havde jo hele tiden været at fremme det kristne samfund, og det gjorde man nu engang ikke ved at ødelægge kirkens enhed. Derfor satte den såkaldte konventikelplakat fra 1741 snævre grænser for afholdelsen af gudelige forsamlinger. At virkningen ikke blev så stor, er en anden sag.

Drivkraften var gennem hele perioden utvetydigt opfyldelsen af det fælles mål om et gennemført kristent samfund, men 1700-tallets brydning mellem ortodoksi og pietisme havde udløst forskellig opfattelse af midlerne til at nå dette mål. Pietisterne havde styret kongerne, og ved Christian VI's død var pietismen ført til sejr i den danske kirke.

Kort sagt: var Hans Svane og den øvrige gejstlighed ved stændermødet i 1660 blot kongens nyttige redskaber? Nej, i tiden fra 1660 til 1746 blev kirkens store indflydelse slået grundigt fast. Når enevoldskongerne satte magt bag kirkens mål, så var det en magt, som Gud – repræsenteret ved kirken – havde overdraget dem. Uden Gud og kirken var kongerne intet!

Zusammenfassung

Bei der Ständeversammlung im Herbst 1660 spielte die daran teilnehmende Geistlichkeit eine bedeutende Rolle für den politischen Verlauf. Angeführt vom Bischof von Seeland, Hans Svane, stützte die Geistlichkeit den König so kräftig, daß dies mit dazu beitrug, dem Absolutismus den Weg zu bahnen. Doch konnte die Einführung des Absolutismus kaum das sein, was Hans Svane und die anderen Geistlichen hierzu veranlaßte, und deshalb liegt es nahe, die Frage zu stellen, ob die Geistlichkeit nicht in Wirklichkeit nur als ein nützliches Werkzeug des Königs benutzt wurde, welches man nach Gutdünken handhaben konnte.

In der Geschichtsschreibung haben die Könige – sowohl die gewählten Könige als auch die absolutistischen Monarchen – die unbestrittene Führungsrolle im Verhältnis zur Kirche innegehabt, welche lediglich die ihr zugewiesene Aufgabe erfüllte. Das ist die Auslegung in Dänemark gewesen, aber auch in Norwegen, Schweden, England und Deutschland. Von diesem Ausgangspunkt aus scheint es keinen unmittelbaren Grund zu geben, das dänische Bischofsamt während des Absolutismus zu untersuchen, weil die Forschungsergebnisse ja deutlich zeigen, daß eine breite Einigkeit darüber besteht, daß der König führt und die Kirche geführt wird. Und dennoch: der Kirchenhistoriker Per Ingesman hat diese Einigkeit in Frage gestellt und im Gegensatz hierzu behauptet, daß es die kirchlichen Würdenträger waren, die auf einer Vielzahl von Gebieten die Ziele bestimmt haben, während der König seine Macht einsetzte, um sie zu verwirklichen. Die Kirche hatte ein "Projekt", welches darin bestand, eine Gesellschaft zu schaffen, wo das menschliche Leben auf allen Ebenen in Übereinstimmung mit den christlichen Normen geführt wurde. Das Projekt schlug fehl, aber die Verfolgung des erwünschten Zieles führte zu einer Triebkraft, welche ihre Spuren in der historischen Entwicklung hinterließ. Die These Ingesmans trägt dem breit akzeptierten Kontinuitätsgedanken Rechnung, welcher nun viele Jahre hindurch die Forschung im Übergang von der Adelherrschaft zum Absolutismus geprägt hat. Doch gleichzeitig spricht Ingesman die Könige frei von dem einseitigen Streben nach Macht, welches ihnen viele Historiker unterstellt haben. Die Könige haben Ingesman zufolge reelle christliche Absichten gehegt, und deshalb muß der Glauben ernsthaft berücksichtigt werden, wenn man zu neuen Erkenntnissen bezüglich des Verhältnisses zwischen König und Kirche gelangen will.

Die vorliegende Darstellung untersucht mit Ingesmans These als Ausgangspunkt das dänische Bischofsamt in der Zeit von 1660 bis 1746. Das Jahr 1660 ist als Anfangsjahr gewählt worden

aufgrund der Einführung des Absolutismus, und das Schlußjahr 1746 steht in Zusammenhang mit dem Tod von Christian VI. in dem betreffenden Jahr.

Die Hauptfrage lautet: wie war das Verhältnis der Bischöfe zu der – und ihre Bedeutung für die – königliche Macht im frühen Absolutismus? Diese Frage wird im Rahmen der Beantwortung in drei Unterpunkte aufgeteilt:

1. Inhalt und Funktionen des Bischofsamtes
2. Die Berufung der Bischöfe
3. Der Einfluß der Bischöfe auf die kirchenpolitische und theologische Entwicklung

Im ersten Teil der Untersuchung werden Inhalt und Funktionen des Bischofsamtes beleuchtet. Nach einem Durchgang der Bischofsernennungen vor und nach der Einführung des Absolutismus wird die Weihungszeremonie in Verbindung mit der Einsetzung eines neuen Bischofs dargestellt. Bei der Bischofsweihe mußte der künftige Bischof ein Gelöbnis ablegen, welches ihn verpflichtete, sich nach der geltenden Kirchengesetzgebung zu richten. Diese Regelungen waren die Bischöfe betreffend insbesondere die Paragraphen 5-19 und 23 im zweiten Buch des Dänischen Gesetzes (Danske Lov), Kapitel 17, und deshalb werden eben diese Bestimmungen dargestellt, sodaß man über die gesetzgeberische Definition der Aufgabe eines Bischofs Aufschluß erhält. Dieser Durchgang ergibt, daß der Bischof des Absolutismus infolge der Gesetzgebung identisch war mit dem der Adelsherrschaft. Der einzige wesentliche Unterschied war, daß der absolutistische Monarch selbst die Bischöfe für die Bistümer auswählte, während in den Jahre 1536 bis 1660 die Bischöfe offiziell von der Geistlichkeit selbst zu wählen waren. Diese Wahlprozedur war indes lange vor 1660 verschwunden, sodaß die gesetzmäßige Änderung tatsächlich nur eine Aktualisierung entsprechend der geltenden Übung darstellte.

Bereits mit der Kirchenordonanz von 1539 erhielt der König weitreichende Befugnisse zugesprochen, weil es einer starken Fürstenmacht bedurfte, um die Versäumnisse der katholischen Kirche aufzuholen. Das Ziel – eine vollkommene christliche Gesellschaft zu schaffen – war unverändert, als das Dänische Gesetz (Danske Lov) ausgearbeitet wurde, und deswegen konnte der Absolutismus die Gesetzgebung der Kirchenordonanz ohne Änderungen übernehmen.

Die Aufsichtsaufgabe der Bischöfe fand in erster Linie durch laufende Visitationen in den Gemeinden statt. Eine Untersuchung der Visitationen in Viborg zeigte eine markante Verschiebung des Fokus bei den Visitationen auf. Am Ende des 17. Jahrhunderts waren Wirtschaft und Gesellschaftsordnung das alles überschattende, doch in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts

wurden Amtsführung und Unterweisung durch den Pastor das bei den Visitationen ganz entscheidende. Man könnte vielleicht glauben, daß die Veränderungen in Zusammenhang standen mit einer wachsenden absolutistischen Durchschlagskraft, doch dank einer schwedischen Untersuchung der Visitationen derselben Periode stellt sich heraus, daß das Muster in beiden Ländern identisch war trotz der unterschiedlichen staatsrechtlichen Bedingungen. Religion und Kirche selbst waren also eine wichtigere Triebkraft als der Absolutismus, welcher bloß mitschwamm auf der religiösen Welle, die über ganz Nordeuropa während der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts hinwegrollte.

Daß die Kirche von der Einführung des Absolutismus deutlich nicht beeinflusst wurde, hing mit der Aufgabe der Bischöfe zusammen, das Herrschertum zu legitimieren. In Verbindung mit der Darstellung der Salbungszeremonien der Könige ist ganz klar geworden, daß, selbst wenn die Könige frei und ungebunden waren, dieses nicht gegenüber der Bibel und der Geistlichkeit als deren Interpreten galt. Gegenüber Gott und damit der Kirche waren die absolutistischen Könige also nicht souverän. Mit Hilfe einer eindeutigen religiösen Begründung des Absolutismus wurden Kirche und Geistlichkeit ausschlaggebend für die Stellung der Königsmacht, doch gleichzeitig wurde das Herrschertum über normale weltliche politische Kritik gestellt, weil jeder Widerspruch gegenüber dem Herrschertum ja gleichzeitig eine Kritik der Kirche darstellen würde, welcher alle im Königreich prinzipiell angehörten.

Der zweite Teil der Untersuchung befaßt sich mit der Berufung der Bischöfe. In Anbetracht der vorangegangenen Ergebnisse kann man auch auf dem Gebiet der Berufung keine Veränderungen von Bedeutung erwarten, alldieweil das gemeinsame Ziel von Kirche und König sich durch die Einführung des Absolutismus nicht geändert hatte.

Die Berufung zeigt in der Tat keine Veränderungen im Verhältnis zu den Tagen der Adelherrschaft auf. Das bisherige Karrieremuster, wonach Stadtpastoren und Pröbste gemeinsam mit Professoren und Hofpastoren die geistlichen Ämter besetzten, setzte sich fort. Die Töchter der Bürgerfamilien heirateten in großem Umfang in den geistlichen Stand ein, und sowohl das soziale als auch das karrieremäßige Muster weist eine überwältigende Ähnlichkeit mit der zeitgenössischen norwegischen und schleswig-holsteinschen Bischofsberufung auf.

Man mag sich fragen, warum keine Erneuerungen stattfanden, aber es ist schnell eingesehen: weil kein Bedarf für Änderungen bestand. Die Prozedur der Bischofswahl wurde ja schon lange vor der Einführung des Absolutismus nicht mehr aufrecht gehalten, sodaß das königliche Benennungsrecht

eine wohlbekannte Praxis darstellte. Außerdem rekrutierte sich der geistliche Stand in großem Umfang aus sich selbst. Neue Mitglieder kamen an erster Stelle aus dem Bürgerstand, während der Adelsstand im großen und ganzen nicht repräsentiert war. Unter den Amtsträgern gab es vor 1660 nur Adlige, und hier räumte die Verwaltung des Absolutismus kräftig auf, doch gab es keinen Altadel, der im geistlichen Stand zurückzustutzen gewesen wäre. Letztlich mußten die Bischöfe auch nicht erst ein königliches Loyalitätsempfinden entwickeln, denn die Geistlichkeit hatte ja schon seit langem mit der Königsmacht zusammengearbeitet um das gemeinsame Ziel zu erreichen: die Schaffung einer verwirklichten christlichen Gesellschaft.

Im dritten Teil der Untersuchung wird eine Reihe von Punkten dargelegt, welche den Einfluß der Bischöfe auf die kirchenpolitische und theologische Entwicklung beleuchten. Dieser Teil der Untersuchung ist zweigeteilt, nämlich in den Zeiträume 1660-1699 und 1699-1746. Die Trennung wird aufgrund des Königswechsels im Jahr 1699 vorgenommen, als Frederik IV. Christian V. ablöste, aber auch aufgrund dessen, daß dieser Jahrhundertwechsel häufig als grobe Trennungslinie zwischen der theologisch orthodoxen und pietistischen Periode angenommen wird.

Während der in den 1670er Jahren stattfindenden Gesetzesrevision, welche später zum Dänischen Gesetz (Danske Lov) und dem Kirchenritual führte, nahm die Geistlichkeit deutlich eine positive Sonderstellung ein. Die einwanderungsfreundliche Wirtschaftspolitik regte in den selben Jahren den König an, anderen Christen zu erlauben, ihren Glauben auf dänischem Boden auszuüben. Der König war gegenüber diesen Vorschlägen nicht unempfänglich, doch Bischof Wandal reagierte prompt auf die königlichen Erwägungen, und das auf eine Weise, daß man sich schwer vorstellen konnte, daß just derselbe Bischof noch vor einiger Zeit das absolutistische Herrschertum legitimiert hatte. Doch eigentlich bestand kein Grund zur Verwunderung, denn Wandal wußte ja besser als jeder andere, daß die königliche Alleinherrschaft nicht bis auf kirchlichen Grund reichte. Die Pläne wurden begraben, und da im Laufe der 1680er Jahre anderen christlichen Religionen dennoch gewisse Privilegien eingeräumt wurden, zeigte sich recht schnell ein gewisses Bedauern auf Seiten des Königs.

Der Einfluß der Kirche war also bedeutend. Die Könige nutzten die Kirche nicht bloß aus, um die eigene Macht und Souveränität in Szene zu setzen. Im Gegenteil, die Beispiele zeigen, daß die Loyalität auch anders herum ging, und das hing eng mit der lutherischen Zweiregimentelehre zusammen, welche hinter jeder evangelisch-lutherischen Gesellschaft stand. Die Zweiregimentelehre enthielt die theologische Erklärung der gesellschaftlichen Notwendigkeit von

sowohl Königsmacht als auch Kirche, aber sorgte gleichzeitig dafür, daß der Absolutismus sozusagen an der Kirche halt machte. Mit anderen Worten: kein Absolutismus ohne eine starke Kirche.

Wie erwähnt, trat der Pietismus um 1700 herum hervor oder besser gesagt, der Bruch zwischen der bisher allein bestimmenden Orthodoxie und dem neuen Pietismus trat hervor, und gerade dieser Bruch wurde entscheidend für die Rolle der Könige in der Kirchenpolitik.

Frederik IV. ergriff selbst die Initiative für die Missionsarbeit in Trankebar in Indien. Die Missionsarbeit war ausgesprochen pietistisch inspiriert und fand deshalb viele Förderer in pietistischen Kreisen, doch unter den orthodoxen Theologen war der Widerstand entsprechend massiv. Die Arbeit geriet in verschiedene Schwierigkeiten, welche früher als strukturelle oder persönliche Probleme erklärt worden sind. Im Licht der entsprechenden Probleme in Verbindung mit der Missionsarbeit in Grönland gesehen, scheint es klar, daß die grundlegende Schwierigkeit sich in den unterschiedlichen theologischen Auffassungen versteckte – Orthodoxie gegenüber Pietismus.

Die Kirche und die Schularbeit des Pietismus, welche auch die Einführung der Konfirmation umfaßte, zeigte ein klares Interesse für die religiöse Funktion der Schule. Letztendlich ging es darum, daß jedes einzelne Kind ind den Stand gesetzt werden sollte, sich Gottes Wort durch selbständiges Lesen anzueignen – ein weiteres Mal ein pietistisches Herzensanliegen.

Das große Gewicht, das der Pietismus auf die selbständige Aneignung von Gottes Wort seitens des Einzelnen legte, beinhaltete indes die Gefahr der Schwärmerei, und das wurde deutlich, als die pietistische Erweckung um sich griff. Nicht zuletzt der umfassende Beichtstreit im Kopenhagen der 1730er Jahre zeigte, daß das individuelle Gottesverhältnis in großem Umfang eine Gefahr für die Einheit der Staatskirche bedeutete. Christian VI. wollte niemanden gegen sein Gewissen zu etwas zwingen. Er wünschte jedoch, daß die Kirche nach außen hin in Einigkeit auftrat, und da der König selbst Pietist war, dürfte kein Zweifel daran bestanden haben, wer gegenüber wem nachzugeben hatte. Die große religiöse Toleranz des Königs und der Pietisten erschwerte es gewissen extremen Gruppierungen, das religiös Zulässige einzugrenzen. Als die Separatisten jedoch mit der Kirche brechen wollten, war die Grenze erreicht. Das übergeordnete Ziel war ja die ganze Zeit gewesen, die christliche Gesellschaft zu fördern, und das konnte man gewiß nicht dadurch erreichen, daß man die Einheit der Kirche zerstörte. Deshalb setzte das sogenannte „Konventikelplakat“ von 1741 dem Abhalten christlicher Versammlungen enge Grenzen. Daß dessen Wirkung nicht so groß wurde, ist eine andere Sache.

Die ganze Periode hindurch war die Triebkraft eindeutig die Erreichung des gemeinsamen Zieles einer verwirklichten christlichen Gesellschaft, doch der Bruch des 18. Jahrhunderts zwischen Orthodoxie und Pietismus hatte verschiedene Auffassungen über die Mittel ausgelöst, um dieses Ziel zu erreichen. Die Pietisten hatten die Könige gesteuert, und als Christian VI. starb, war der Pietismus in der dänischen Kirche zum Sieg geführt worden.

Kurz gesagt: waren Hans Svane und die übrige Geistlichkeit bei der Ständeversammlung von 1660 bloß das nützliche Werkzeug des Königs? Nein, in der Zeit von 1660 bis 1746 wurde der große Einfluß der Kirche gründlich gefestigt. Wenn die absolutistischen Könige Macht für das Ziel der Kirche einsetzten, so war das eine Macht, welche Gott – repräsentiert durch die Kirche – ihnen übertragen hatte. Ohne Gott und die Kirche waren die Könige nichts!

De danske biskopper i årene 1660-1746

Sjællands Stift

	Embedsperiode
Hans Hansen Svane [Svaning] (1606-1668)	1655-1668
Hans Wandal (1624-1675)	1668-1675
Hans Olufsen Bagger (1646-1693)	1675-1693
Henrik Philipsen Bornemann (1646-1710)	1693-1710
Christen Villumsen Worm (1672-1737)	1711-1737
Peder Christophersen Hersleb (1689-1757)	1737-1757

Fyens Stift

	Embedsperiode
Laurids Jacobsen Hindsholm (ca. 1600-1663)	1651-1663
Niels Hansen Bang (1614-1676)	1663-1676
Thomas Hansen Kingo (1634-1703)	1677-1703
Christian Rudolf Müller (1651-1712)	1703-1712
Christian [el. Christen] Muus (1656-1717)	1712-1717
Jacob Christensen Lodberg (1672-1731)	1718-1731
Christian Melchiorson Ramus (1687(8)-1762)	1732-1762

Ribe Stift

	Embedsperiode
Peder Jensen Kragelund (1602-1681)	1650-1681
Christen Jensen Lodberg (1625-1693)	1681-1693
Ancher Anchersen (1644-1701)	1693-1701
Christian [el. Christen] Muus (1656-1717)	1701-1712
Johannes Ocksen (1667-1738)	1712-1713
Laurids Lauridsen Thura (1657-1731)	1713-1731
Mathias Anchersen (1682-1741)	1731-1741
Hans Adolph Brorson (1694-1764)	1741-1764

Aarhus Stift

	Embedsperiode
Hans Enevoldsen Brochmand (1621-1664)	1660-1664
Erik Mogensen Grave (1624-1691)	1664-1691
Johan Gotthardsen Braem (1648-1713)	1691-1713
Johannes Ocksen (1667-1738)	1713-1738
Peder Jacobsen Hygom (1692-1764)	1738-1764

Viborg Stift

	Embedsperiode
Johan Dideriksen Bartskeer (1611-1661)	1659-1661
Peder Villadsen (1610-1673)	1661-1673
Søren Sørensen Glud (1621-1693)	1673-1693
Henrik Thomsen Gerner (1629-1700)	1693-1700
Bartholomæus Pedersen Deichmann (1671-1731)	1700-1712
Caspar Wilthagen (1664-1720)	1712-1720
Søren Jacobsen Lintrup (ca. 1669-1731)	1720-1725
Hans [el. Johannes] Trelund (1669-1735)	1725-1735
Andreas Pedersen Wöldike (1687-1770)	1735-1770

Aalborg Stift

Anders Andersen Ringkøbing (1597-1668)

Mourits Kønning (1637-1672)

Matthias Nielsen Foss (1627-1683)

Henrik Philipsen Bornemann (1646-1710)

Jens Bircherod (1658-1708)

Frands Olsen Thestrup (1653-1735)

Christoffer Mumme (1676-1737)

Broder Brorson (1692-1778)

Embedsperiode

1642-1668

1668-1672

1672-1683

1683-1693

1693-1708

1708-1735

1735-1737

1737-1778

Kilder og litteratur

Utrykte kilder:

Rigsarkivet

Danske Kancelli

A 11. Rangregister 1671-1719.

A 12. Diverse rangregistre og fortegnelser over rangspersoner 1670-1766 (1670-1699/1699-1766).

A 92. Embedseder 1680, 1695, 1699-1724.

A 141. Aktstykker og forarbejder til Danmarks og Norges Kirkeritual 1683-85.

C 7. Indlæg til sjællandske registre 1660-1699.

D 1. Gratia-protokoller 1706-1746.

D 18. Sjællandske registre 1699-1771.

D 19. Indlæg til sjællandske registre 1699-1771.

D 158. Kommission i sagen mod sognepræst Andreas Agerbech 1743-1744.

Generalkirkeinspektionskollegiet

1a. Hovedprotokol 1737-1742.

5. Journal 1737-1747.

6. Indkomne sager til hovedprotokol 1737-1753.

Landsarkivet i Viborg

Ribe Bispearkiv

C4 851. Visitatsberetning 1687.

Viborg Bispearkiv

C2 159. Visitatser 1693-1753.

Trykte kilder

Hvor der i henvisningerne er benyttet forkortelser, er forkortelsen i det nedenstående anført i parentes efter titlen.

Aubert, L. M. B.: "Forhandlingerne om Christian V.'s Danske og Norske Lovs anden Bog og om Kirkeritualet for Danmark og Norge"; i: C. P. Caspari og Gisle Johnson (udg.): *Theologisk Tidsskrift for den evangelisk-lutherske Kirke i Norge*, ny rk., 4. bd., Christiania 1876, s. 569-615. (Aubert, 1876)

Bircherod, Jens: *Uddrag af Biskop Jens Bircherods historisk biographiske Dagbøger for Aarene 1658-1708*, udg. v. C. Molbech, København 1846. (Bircherod, 1846)

"Biskop Dr. Caspar Wildhagen i Viborg"; i: *Kirkehistoriske Samlinger*, 4. rk., 2. bd., København 1891-93, s. 540-548.

Bobé, Louis (udg.): *Diplomatarium Groenlandicum 1492-1814. Aktstykker og Breve til Oplysning om Grønlands Besejling, Kolonisation og Missionering*. Meddelelser om Grønland, bd. 55, nr. 3, København 1936. (Bobé (udg.), 1936)

Bornemann, Henric: *Den Hellige og meget Højtidelige Kongl. Salvings Act og Festivitet, Som den 15 April Anno 1700. paa Friderichsborgs Slot og udi Friderichsborgs Slots-Kirke Med Begge Deris Kongl: Majestæter, Hans Kongl. Majest., den Stormægtigste Monarch og Eenevolds-Herre, K. Friderich den Fierde, Arve-Konning til Danmark og Norge, de Venders og Gothers, Hertug udi Slesvig, Holstein, Stormarn, og Ditmersken, Græve udi Oldenburg og Delmenhorst etc. Saa vel som Hans Høj-Elskeligste Gemahl, Hendis Majestæte, den Allerdurchleuchtigste, Stormægtigste Dronning, Dronning Lovise, Arve-Dronning til Danmark og Norge, de Venders og Gothers, Hertuginde til Slesvig, Holstein, Stormarn og Ditmersken, Grævinde til Oldenburg og Delmenhorst, fød Hertuginde til Meklenborg, Førstinde til Venden, Schwerin og Ratzeburg, Grævinde til Rostok og Stargard etc. etc. Andægteligen og Højtideligen blev celebreret, Efter Allernaadigste Kongl. Ordre og Befaling samled og forfatted ved Henric Bornemann D. Biskop over Siellands Stift, og Facultatis Theologicæ Decanum og Professorem i det Kongl. Universitet udi Kiøbenhavn, Kiøbenhavn 1700 (Det kongelige Bibliotek). (Bornemann, 1700)*

Brorson, Hans Adolph: *Visitatsberetninger og Breve*, udg. v. L. J. Koch, København 1960. (Brorson, 1960)

Christensen, Chr.: "Andreas Wöldikes Visitatsrejse i Salling 1740"; i: *Skivebogen*, Historisk Samfund for Skive og Omegn 1918, s. 17-42. (Christensen, 1918)

Christensen, Chr. Petresch: "Vendsysselske Visitatsindberetninger 1738-64"; i: *Vendsysselske Aarbøger 1919*, s. 1-21; 1920, s. 205-222; 1921, s. 43-52; 1922, s. 188-203; 1923, s. 49-60. (Christensen, 1919; Christensen, 1920 osv.)

Christensen, C. Petresch: "Visitatsindberetninger for Vester Hanherred og Thy 1739-63"; i: *Historisk Aarvog for Thisted Amt 1920*, s. 114-144; 1921, s. 205-230. (Christensen, 1920 (B) og Christensen, 1921 (B))

Danmarks og Norgis Kirke-Ritual 1685-1985, Haderslev 1985 (genudgivet af Udvalget for konvent for kirke og theologi).

Egede, Hans: *Relation angaaende Den grønlandske Mission 1738*, København 1971. (Egede, 1971)

Egede, Hans: *Relationer fra Grønland 1721-36 og Det gamle Grønlands ny Perlustration 1741*, udg. ved Louis Bobé, Meddelelser om Grønland, bd. 54, København 1925. (Egede, 1925)

Egede, Poul: *Efterretninger om Grønland uddragne af en journal holden fra 1721 til 1788 af Paul Egede*, udg. ved Mads Lidegaard, København 1988. (Egede, 1988)

Egede, Poul og Niels: *Continuation af Hans Egedes Relationer fra Grønland*, udg. ved H. Ostermann, Meddelelser om Grønland, bd. 120, København 1939. (Egede, 1939)

Fogtman, Laurids: *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge udtogsviis udgivne i chronologisk Orden*, bind I-IV, København 1788-1806. (Fogtman, 1788-1806)

Forordninger oc andre Kongl. Obne Brefve som siden voris allernaadigste Arfve-Konges oc Herres Konning Christian dend Femtes [...] Kongelig Regierings-Tiid, nemlig fra Begyndelsen udi Anno 1670. oc indtil Nytaarsdag 1684. paa Tryck er udgangne, København (Det kongelige Bibliotek).

Gerner, Henrich Thomæsøn: *Ære-Skrift oc Lyckynskning Til Den Stormectigste, Høybaarne Herre H. Christian den Femte Konning til Danmarck oc Norge De Wenders oc Gothers Hertug udi Slessvig, Holstein, Stormarn oc Dithmersken Greffve udi Oldenburg oc Delmenhorst, Paa hans Lyckerig Salvvelsis Dag*, Kiøbenhaffn 1671 (Det kongelige Bibliotek). (Gerner, 1671)

Gerner, Henrich Thomæsøn: *Ære-Skrift Till dend Stormectigste, Høybaarne Herre oc Konning K. Christian dend Femte, Arffve-Konning til Danmark oc Norge de Wenders oc Gothers Hertug til Schlessvig, Holsten, Stormarn oc Ditmersken Greffve udi Oldenburg oc Delmenhorst Da hand ved Høy Fornufft oc funde Raad forsiunede Sine Nordiske Kongeriger oc underliggende Lande Som dend ypperste Lowgiffvere Med en fuldkommen Low-Borg Gud til Ære, det Kongel. Arffvehuss til*

Berømmelse Oc sine troe Undersaatter til Fortplandtelse, Kiøbenhaffn 1683 (Det kongelige Bibliotek). (Gerner, 1683)

Hermansen, Karsten: "Jacob Madsens og Laurits Brockenhus' visitationsberetning for Als og Ærø fra september 1589"; i: *Danske Magazin*, 9. rk., 1. bd., 2. hft., København 1999, s. 229-244. (Hermansen, 1999)

Jacobsen, Lis (udg.): *Peder Palladius' Visitatsbog*, København 1925. (Jacobsen (udg.), 1925)

Jensen, Frede P.: "Peder Vinstrups tale ved Christian 4.s kroning. Et teokratisk indlæg"; i: *Historisk Tidsskrift*, 12. rk. III, København 1966-1967, s. 375-394. (Jensen, 1966-1967)

Kall-Rasmussen, A.: "Forhandling om en Daab, som var bleven forrettet med Øl"; i: *Kirkehistoriske Samlinger*, 2. rk., 2. bd., København 1860-62, s. 813-815. (Kall-Rasmussen, 1860-62)

Kingo, Thomas: *Hosianna, Eller: Aller-underdanigste oc allerydmygeligste Hiertis Lyk-ynske Til den Stoormægtigste oc Høystbaarne Monark oc Ene-Volds-Herre, Christian dend Femte*, Kiøbenhaffn 1671 (Det kongelige Bibliotek). (Kingo, 1671)

Kirkeordinansen 1537/39. Tekstudgave med indledning og noter ved Martin Schwarz Lausten, Odense 1989.

Koch, L.: "Et Bidrag til Hans Egedes Historie"; i: *Kirkehistoriske Samlinger*, 3. rk., 5. bd., København 1884-86, s. 573-582. (Koch, 1884-86)

Kong Christian den Femtes allernaadigste Forordninger og Aabene Breve Aar 1699 udgangne, København (Det kongelige Bibliotek).

Kong Christian den Femtes Danske Lov af 15. April 1683. Udgivet paa Grundlag af V. A. Sechers Tekstudgave ved Stig Iuul, København 1949.

Kongelig Dansk Hof- og Statskalender, relevante årgange.

Kongelige Majestæts Allernaadigst udgangne Forordninger Og andre Obne Breve fra Nyt-Aars-Dag 1693, og til Aarsdagen 1694, København (Det kongelige Bibliotek.)

Kongeloven og dens Forhistorie. Aktstykker udgivne af de under Kirke- og Undervisningsministeriet samlede Arkiver, København 1886/1973.

Kong Friderich den Fierdes allernaadigste Forordninger og Aabne Breve fra Aar 1717 til 1718, København (Det kongelige Bibliotek).

Kornerup, Bjørn: "Biskop Peder Jensen Kragelunds Selvbiografi"; i: *Kirkehistoriske Samlinger*, 7. rk., 1. bd., København 1951-53, s. 267-283. (Kornerup, 1951-53)

Kornerup, Bjørn (udg.): *J. P. Mynsters Visitatsdagbøger 1835-1853*, 1. bind, København 1937. (Kornerup (udg.), 1937)

Lindbæk, J. (udg.): *Aktstykker og Oplysninger til Statskollegiets Historie 1660-1676*, Første Bind (1660-1670), København 1903-04 og Andet Bind (1670-1676), København 1910. (Lindbæk (udg.), 1903-04 og Lindbæk (udg.), 1910)

Luther, Martin: "An den christlichen Adel deutscher Nation von des christlichen Standes Besserung" (1520); i: Clemen, Otto (udg.): *Luthers Werke in Auswahl. Erster Band, Schriften von 1517 bis 1520*, Berlin 1966/1983, s. 362-425. (Luther, 1966/1983)

Luther, Martin: "Om Lydighed imod den verdslige Øvrighed"; i: *Luthers Reformatoriske Skrifter i Udvalg*. Oversat af I. Kaper. Med historiske Indledninger af Dr. Frederik Nielsen, København 1883, s. 502-550. (Luther, 1883)

Luther, Martin: "Von weltlicher Obrigkeit, wie weit man ihr Gehorsam schuldig sei." (1523); i: Clemen, Otto (udg.): *Luthers Werke in Auswahl. Zweiter Band, Schriften von 1520 bis 1524*, Berlin 1967/1983, s. 360-394. (Luther, 1967/1983)

Madsen, Thorvald: "Uddrag af Aarhusbispen Hygoms Visitatsberetninger 1738-1764"; i: *Aarbøger udgivne af Historisk Samfund for Aarhus Stift 1917*, Aarhus 1917, s. 95-107. (Madsen, 1917)

Nygård, S. (udg.): "Biskop Søren Lintrup's visitatsbog"; i: *Samlinger til jysk Historie og Topografi*, 3. rk. II. bd., København 1899-1900, s. 68-164. (Nygård (udg.), 1899-1900)

Pontoppidan, D.: "Aktstykker af Hans Adolph Brorsons Liv og Virken som Biskop i Ribe fra 1741-64"; i: *Kirkehistoriske Samlinger*, 1. bd., København 1849-1852, s. 145-222. (Pontoppidan, 1849-1852)

Rasmussen, Jens og Anne Riising (udg.): *Biskop Jacob Madsens visitatsbog 1588-1604*, Odense 1995. (Rasmussen og Riising (udg.), 1995)

Reiersen, C.: "Kirkelige Forhold i Randerseggen i Aarene 1740 til 1750"; i: *Samlinger til jysk Historie og Topografi*, III Bind 1870-1, Aalborg 1870-1871, s. 375-387 (Biskop Peder Hygoms visitatsberetning). (Reiersen, 1870-1871)

Riising, Anne og Mogens Seidelin (udg.): *Biskop Hans Mikkelsens dagbøger 1625-41*, Odense 1991. (Riising og Seidelin (udg.), 1991)

Rothe, Casper Peter: *Kong Christian den Femtes skrevne Befalinger og Anordninger, eller Reskripter for Dannemark, fra Høystsammes Regierings lykkelige Begyndelse den 9de Februarii 1670 til Døds-Dagen den 25de Augusti 1699. Samlede ved Casper Peter Rothe*, København 1776. (Rothe, 1776)

Rørדם, Holger Fr.: "Bidrag til Historien om Indretning af Skoler paa Landet i Christian VI's Tid"; i: *Kirkehistoriske Samlinger*, 5. rk., 6. bd., København 1911-13, s. 241-312. (Rørדם, KS 5. rk., 6. bd., 1911-13)

Rørדם, Holger Fr.: "Bidrag til Konfirmationens Historie"; i: *Kirkehistoriske Samlinger*, 5. rk., 5. bd., København 1909-11, s. 368-396. (Rørדם, KS 5. rk., 5. bd., 1909-11)

Rørדם, Holger Fr.: "Bidrag til Præstekaldelsens Historie"; i: *Kirkehistoriske Samlinger*, 2. rk., 1. bd., København 1857-59, s. 92-120. (Rørדם, KS 2. rk., 1. bd., 1857-59)

Rørדם, Holger Fr.: "Bidrag til Separatismens Historie"; i: *Kirkehistoriske Samlinger*, 5. rk., 3. bd., København 1905-1907, s. 98-143; 306-348; 741-777. (Rørדם, KS 5. rk., 3. bd., 1905-1907)

Rørדם, Holger Fr.: "Biskop Laurits Jacobsen (Hindsholms) Dagbog fra 1651 til 1663"; i: *Kirkehistoriske Samlinger*, 4. rk., 2. bd., København 1891-93, s. 641-686 og 5. rk., 3. bd., København 1905-1907, s. 703-740. (Rørדם, KS 4. rk., 2. bd., 1891-93 og Rørדם, KS 5. rk., 3. bd., 1905-1907)

Rørדם, Holger Fr. (udg.): *Danske Kirkelove samt Udvalg af andre Bestemmelser vedrørende Kirken, Skolen og de Fattiges Forsørgelse fra Reformationen indtil Christian V's Danske Lov, 1536-1683*, Første Del, København 1883. (Rørדם (udg.), 1883)

Rørדם, Holger Fr.: "Efterretninger om Sværmeren Jesper Baltzarsen Könechen"; i: *Kirkehistoriske Samlinger*, 2. rk., 3. bd., København 1864-66, s. 225-261. (Rørדם, KS 2. rk., 3. bd., 1864-66)

Rørדם, Holger Fr.: "En Bispevisitats i det 16de Aarhundrede"; i: *Kirkehistoriske Samlinger*, 3. rk., 5 bd., København 1884-86, s. 79-92. (Rørדם, KS 3. rk., 5. bd., 1884-86)

Rørדם, Holger Fr.: "Et Par Aktstykker til Mag. Jakob Worms Historie"; i: *Kirkehistoriske Samlinger*, 3. rk., 5. bd., København 1884-86, s. 654-658. (Rørדם, KS 3. rk., 5. bd., 1884-86)

Rørדם, Holger Fr.: "Forslag fra Danmarks og Norges Biskopper om Tillæg til Kirkeordinansen (1631)"; i: *Kirkehistoriske Samlinger*, 3. rk., 2. bd., København 1877-80, s. 93-189. (Rørדם, KS 3. rk., 2. bd., 1877-80)

Rørדם, Holger Fr.: "Grev C. E. Stolberg-Wernigerode og det danske Hof"; i: *Kirkehistoriske Samlinger*, 5. rk., 3. bd., København 1905-1907, s. 778-804. (Rørדם, KS 5. rk., 3. bd., 1905-1907)

Rørדם, Holger Fr.: "Herrnhutiske Præster i Aalborg Stift i Slutningen af Christian VI's Tid"; i: *Kirkehistoriske Samlinger*, 4. rk., 2. bd., København 1891-93, s. 101-139. (Rørדם, KS 4. rk., 2. bd., 1891-93)

Rørdam, Holger Fr.: ”Instrux for det Collegium Consistoriale, som paatænkt oprettet efter Enevældens Indførelse”; i: *Ny Kirkehistoriske Samlinger*, 5. bd., København 1869-71, s. 239-243. (Rørdam, Ny KS 5. bd., 1869-71)

Rørdam, Holger Fr.: ”Kirkelige Forhold og Personligheder i Kong Frederik den Andens Tid”; i: *Kirkehistoriske Samlinger*, 2. rk., 4. bd., København 1867-68, (VIII. ”Om en Omarbejdelse fra 1561 af Kirkeordinansen”, s. 225-231. IX. ”Fremmedartiklerne 1569”, s. 231-243.). (Rørdam, KS 2. rk., 4. bd., 1867-68)

Rørdam, Holger Fr.: ”Meddelelser fra Fyns Bispearkiv”; i: *Kirkehistoriske Samlinger*, 3. rk., 5. bd., København 1884-1886, s. 461-503; 583-626. (Rørdam, KS 3. rk., 5. bd., 1884-1886)

Rørdam, Holger Fr.: ”Om fremmede Religionssamfunds, især Calvinisternes, Stilling her i Landet i Christian V’s Tid”; i: *Kirkehistoriske Samlinger*, 3. rk., 3. bd., København 1881-82, s. 144-169. (Rørdam, KS 3. rk., 3. bd., 1881-82)

Rørdam, Holger Fr.: ”Om Hofpræst Johan Bartholomæus Bluhmes Forhold til Kong Christian VI”; i: *Kirkehistoriske Samlinger*, 3. rk., 2. bd., København 1877-80, s. 571-576. (Rørdam, KS 3. rk., 2. bd., 1877-80)

Rørdam, Holger Fr.: ”Præstevalget i den danske Kirke, oplyst ved Aktstykker”; i: *Kirkehistoriske Samlinger*, 1. rk., 5. bd., København 1869-71, s. 433-484; 657-702. (Rørdam, KS 1. rk., 5. bd., 1869-71)

Rørdam, Holger Fr.: ”Uddrag af Breve i Fyns Bispearkiv”; i: *Kirkehistoriske Samlinger*, 5. rk., 3. bd., København 1906-1907, s. 46-77; 274-305; 505-523. (Rørdam, KS 5. rk., 3. bd., 1906-1907)

Schou, Jacob Henric: *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve samt andre trykte Anordninger som fra Aar 1670 er udkomne*, bd. 1-3 (årene 1670-1746), København 1795-1822. (Schou, 1795-1822)

Secher, V. A. (udg.): *Corpus Constitutionem Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende, 1558-1660. 5. Bind 1639-50*, København 1903. (Secher (udg.), 1903)

Secher, V. A. og Chr. Støchel (udg.): *Forarbejderne til Kong Kristian V.s Danske Lov. Første Bind*, København 1891-92 og *Andet Bind*, København 1893-94. (Secher og Støchel (udg.), 1891-92 og Secher og Støchel (udg.), 1893-94)

Stach, Matthäus: *Der Weg des Matthäus Stach. Ein Lebensbild des ersten Grönland-Missionars der Brüdergemeine. Aus alten Briefen und Tagebuchblättern zusammengestellt von Karl Müller*, Berlin 1926. (Stach, 1926)

Thorup, C.: ”Meddelelser af Ribe Stiftsarkiv”; i: *Kirkehistoriske Samlinger*, 1. bd., København 1849-1852, s. 473-480. (Thorup, 1849-1852)

Wandal, Johan: *Den Stormægtigste og Høybaarne Arffve-Konnings og Monarchs, Her Christian Den Femtes, Aff Guds Naade Danmarckes, Norges, de Wenders og Gothers Konges, Hertugs udi Slessvig, Holsten, Stormarn og Dytmersken, Greffve udi Oldenborg og Delmenhorst, Hans Kongl. Mayestets Kongelige Salvings, Som udi Frederichsborgs Slots-Kircke med tilbørlige solenniteter bleff høytideligen holden den 7. Junii Aar 1671. Sandfærdige Beskriffvelse, Effter Kongl. Befaling forfatted aff Johan Wandal D. Biscop offver Siællands Stifft, og Facult. Theol. Decano og Profess. I det Kongl. Universitet udi Kiøbenhaffn*, Kiøbenhaffn 1671 (Det kongelige Bibliotek). (Wandal, 1671)

Wegener, C. F. (udg.): ”Instruxer for Collegier og højere Statsembedsmænd umiddelbart efter Souveraineteten”; i: *Aarsberetninger fra det kongelige Geheimearchiv*, Andet Bind, København 1856-1860, s. 151-326. (Wegener (udg.), 1856-1860)

Worm, Christen Willumsen: *Den Stormægtigste Danmarks og Norges Enevalds-Herre Konning Christian den Siette, Af Guds Naad, Konge til Danmark og Norge, de Venders og Gothers, hertug udi Slesvig, Holsten, Stormarn og Ditmarsken, Greve udi Oldenborg og Delmenhorst Vor*

Allernaadigste Arve-Konge og Herre Saavelksom Hans Majestæts Høyst-Elskelige Gemahl Den Stormægtigste Danmarks og Norges Dronning, Dronning Sophia Magdalena, Af Guds Naade, Dronning til Danmark og Norge, de Venders og Gothers, fød Marg-Grevinde til Brandenburg i Magdeborg i Preussen, til Stettin, Pomern, de Cassubers og Wenders i Slesien til Crossen og Jægerndorf Hertuginde, Burggrevinde til Nurnberg, Fyrstinde til Halberstadt, Minden og Camin, Hertuginde udi Slesvig, Holsteen, Stormarn og Ditmarsken, Grevinde til Oldenburg, Delmenhorst og Hohenzollern, Vor Allernaadigste Dronning Deres Majestetets Hellige og Høytidelige Salvings-Forretning Holdet i Friderichsborgs Slots-Kirke den 6 Junii 1731. Efter Allernaadigst Befalning, ved Trykken bekendtgiordt af Christen Willumsøn Worm. Biskop i Siellands Stift, Kjøbenhavn 1732 (Det kongelige Bibliotek). (Worm, 1732)

Wulff, D. H.: "Breve til Biskop Henrik Bornemann i Aalborg"; i: *Kirkehistoriske Samlinger*, 4. rk., 2. bd., København 1891-93, s. 140-179. (Wulff, 1891-93)

Litteratur

Hvor der i henvisningerne er benyttet forkortelser, er forkortelsen i det nedenstående anført i parentes efter titlen.

Alstrup, Erik og Poul Erik Olsen (red.): *Dansk kulturhistorisk Opslagsværk*, 2 bd., Aarhus 1991. (Alstrup og Olsen (red.), 1991)

Andersen, J. Oskar: "Fra Trankebarmissionens Begyndelsestid. Lidt Strejflys over Forhold i Moderlandet"; i: *Nordisk Missions-Tidsskrift*. Ny Række, 8. årgang, Aarhus 1906, s. 13-28; 53-76; 149-190. (Andersen, 1906)

Appel, Charlotte: *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, 2 bd., København 2001. (Appel, 2001)

Arends, Otto Fr.: *Gejstligheden i Slesvig og Holsten fra Reformationen til 1864. Personalhistoriske Undersøgelser*, bd. 1-3, København 1932. (Arends, 1932)

Bagge, Poul: "Bidrag til den sociale menneskevurderings historie i Danmark under enevælden"; i: *Historisk Tidsskrift*, 11. rk., 3. bd., København 1950-52, s. 649-692. (Bagge, 1950-52)

Balling, J. L. og P. G. Lindhardt: *Den nordiske kirkes historie*. København 1979. (Balling og Lindhardt, 1979)

Balling, J. L.: "Den danske Eusebius"; i: *Kirkehistoriske Samlinger 1980*, København 1980, s. 137-148. (Balling, 1980)

Bartholdy, Nils G.: "Adelsbegrebet under den ældre enevælde. Sammenhængen med privilegier og rang i tiden 1660-1730"; i: *Historisk Tidsskrift*, 12. rk., 5. bd., 2. hft., København 1971, s. 577-650. (Bartholdy, 1971)

Bobé, Louis: *Charlotte Amalie, Königin zu Dänemark, Prinzessin zu Hessen-Cassel und die Anfänge der deutsch und französisch reformierten Kirche zu Kopenhagen*, København 1940. (Bobé, 1940)

Bobé, Louis: *Hans Egede. Grønlands Missionær og Kolonisator*. Meddelelser om Grønland, bd. 129, nr. 1, København 1944. (Bobé, 1944)

Borregaard, Svend: *Danmarks og Norges Kirkeritual af 1685*. Teologiske Studier nr. 13. Dansk teologisk Tidsskrift. II. Afd., København 1953. (Borregaard, 1953)

Brecht, Martin (udg.): *Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert*, Göttingen 1993. (Brecht (udg.), 1993)

Bregnsbo, Michael: *Folk skriver til kongen. Supplikkerne og deres funktion i den dansk-norske enevælde i 1700-tallet. En kildestudie i Danske Kancellis supplikprotokoller*, Haderslev 1997. (Bregnsbo, 1997)

- Bregnsbo, Michael: *Samfundsorden og statsmagt set fra prædikestolen. Udviklingen i præsternes syn på samfundsorden og statsmagt i Danmark 1750-1848, belyst ved trykte prædikener. En politisk-idéhistorisk undersøgelse*, København 1997. (Bregnsbo, 1997 (B))
- Bregnsbo, Michael: "Præstestanden og enevælden i Danmark 1660-1848"; i: *Kirkehistoriske Samlinger 1998*, Viborg 1998, s. 51-61. (Bregnsbo, 1998)
- Brorson, Christian: *Forsøg til den anden Bogs Fortolkning i Christian den Femtes danske og norske Lov og de ældre Loves Bestemmelser, som henhøre til denne Deel af den danske Lovgivning*, 1. og 2. bind, København 1801. (Brorson, 1. bind, 1801 og Brorson, 2. bind., 1801)
- Bryld, Carl-Johan: *Hans Svane og gejstligheden på stændermødet 1660*, Odense 1974. (Bryld, 1974)
- Bundgaard, Niels: "Trankebarmissionens begyndelse og blomstring"; i: *Nordisk Missionstidsskrift*, 1955, s. 211-226. (Bundgaard, 1955)
- Bundgaard, Niels: "Trankebarmissionens opløsning"; i: *Nordisk Missionstidsskrift*, 1955, s. 227-243. (Bundgaard, 1955)
- Bæksted, Anders: *Besættelsen i Thisted 1696-98*, 2. bd., København 1960. (Bæksted, 1960)
- Bøggild-Andersen, C. O.: *Hannibal Sehested. En dansk Statsmand*, bd. I, København 1946 og bd. II, Aarhus 1970. (Bøggild-Andersen, 1946 og Bøggild-Andersen, 1970)
- Carlsson, Sten: *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700-1865. Studier rörande det svenska ståndssamhällets upplösning*, Lund (1949) 1973. (Carlsson, 1973)
- Christensen, Chr. Villads: "Mag. Anders Langgaard og hans Kapellan Otto Krogstrup"; i: *Kirkehistoriske Samlinger*, 4. rk., 3. bd., København 1893-1895, s. 740-782. (Christensen, 1893-1895)
- Christensen, Hans-Henrik: "Kirkekamp og hedningemission. Om herrnhuterne i Danmark og på Grønland 1733-50"; i: *Grønland*, København 1983, s. 236-246. (Christensen, 1983)
- Christensen, Th. Lyby: "Hans Wandals remonstration"; i: *Kirkehistoriske Samlinger 1980*, København 1980, s. 115-135. (Christensen, 1980) Se også under Lyby, Thorkild C.
- Cronberg, Marie Lindstedt: *Synd och skam. Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680-1880*, Lund 1997. (Cronberg, 1997)
- Daae, Ludvig: *Throndhjems Stifts geistlige Historie fra Reformationen til 1814*, Throndhjem 1863. (Daae, 1863)
- Dansk biografisk Leksikon*, 2. udgave, København 1933ff.
- Dansk biografisk Leksikon*, 3. udgave, København 1979ff.
- Davies, Julian: *The Caroline Captivity of the Church: Charles I and the Remoulding of Anglicanism 1625-1641*, Oxford 1992. (Davies, 1992)
- Ehrencron-Müller, H.: *Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814*, bd. 1-9, København 1924-1932. (Ehrencron-Müller, 1924-1932)
- Ellehøj, Svend: "Danske Lov og Kongeloven"; i: Ditlev Tamm (red.): *Danske og Norske Lov i 300 år. Festskriftet er udgivet i anledning af 300året for udstedelsen af Christian V's Danske Lov*, Viborg 1983, s. 1-18. (Ellehøj, 1983)
- Ellehøj, Svend m.fl. (red.): *Københavns Universitet 1479-1979. Bind I. Almindelig Historie 1479-1788*, København 1991. (Ellehøj m.fl. (red.), 1991)
- Ellehøj, Svend m.fl. (red.): *Københavns Universitet 1479-1979. Bind V. Det teologiske Fakultet*, København 1980. (Ellehøj m.fl. (red.), 1980)
- Eller, Povl: *Salvingerne på Frederiksborg*, København 1976. (Eller, 1976)
- Ertner, Jørgen: *Peder Palladius' lutherske teologi*, København 1988. (Ertner, 1988)
- Exner, A.: *Efterretninger om Det kongelige Vaisenhuus*, København 1881. (Exner, 1881)
- Fabricius, Knud: *Kongeloven. Dens Tilblivelse og Plads i Samtidens natur- og arveretlige Udvikling. En historisk Undersøgelse*, København 1920 (reprotryk 1971). (Fabricius, 1920)

- Faye, Andreas: *Christianssands Stifts Biske- og Stiftshistorie*, Christiania 1867. (Faye, 1867)
- Feldbæk, Ole: *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie. Bind 9: Den lange fred. 1700-1800*, København 1990. (Feldbæk, 1990)
- Fenger, H. M.: *Bidrag til Hans Egedes og den grønlandske Missions Historie efter trykte og utrykte Kilder*, København 1879. (Fenger, 1879)
- Gad, Finn: *Grønlands historie II. 1700-1782*, København 1969. (Gad, 1969)
- Gamrath, Helge: *Residens- og hovedstad. Københavns Historie, bind 2, 1600-1728*, København 1980. (Gamrath, 1980)
- Gawthrop, Richard L.: *Pietism and the Making of Eighteenth-Century Prussia*, Cambridge 1993. (Gawthrop, 1993)
- Germann, W.: "Bartholomäus Ziegenbalg als Bahnbrecher der lutherischen Mission"; i: *Allgemeine Missions-Zeitschrift 1883*, Gütersloh 1883, s. 481-497. (Germann, 1883)
- Glædemark, H. J. H.: *Kirkeforfatningsspørgsmålet i Danmark indtil 1874. En historisk-kirkeretlig Studie*, København 1948. (Glædemark, 1948)
- Gregersen, H. V.: *Reformationen i Sønderjylland*, Aabenraa 1986. (Gregersen, 1986)
- Gøbel, Erik: *De styrede rigerne. Embedsmændene i den dansk-norske civile centraladministration 1660-1814*, Odense 2000. (Gøbel, 2000)
- Hamre, Lars: "Steinar Imsen, Superintendenten. En studie i kirkepolitikk, kirkeadministrasjon og statsutvikling mellom reformasjonen og eneveldet. Opposisjonsinnlegg ved doktordisputats"; i: *(Norsk) Historisk Tidsskrift*, bind 63, Oslo 1984, s. 157-167. (Hamre, 1984)
- Hansen, Georg: *Præsten paa Landet i Danmark i det 18. Aarhundrede. En kulturhistorisk Undersøgelse*, København 1947. (Hansen, 1947)
- Hauge, Anders: *Trankebarmissionen ca. 1706-19. Med særligt henblik på forholdet mellem missionsmenigheden og øvrigheden*. Lille emnekreds i kirkehistorie, utrykt, Aarhus Universitet 1978. (Hauge, 1978)
- Hein, Jørgen: "Frederik III's kroning og regaler"; i: *Historisk Tidsskrift*, 1990:1, København 1990, s. 64-82. (Hein, 1990)
- Helk, Vello: *Dansk-norske studierejser 1661-1813*. Bd. 1 og 2 (Matrikel over studerende i udlandet), Odense 1991. (Helk, 1991)
- Henningsen, Peter: "Den bestandige maskerade. Standssamfund, rangsamfund og det 18. århundredes honnøret kultur"; i: *Historisk Tidsskrift*, bd. 101, København 2001, s. 313-344. (Henningsen, 2001)
- Henshall, Nicolas: *The Myth of Absolutism. Change and Continuity in Early Modern European Monarchy*, London og New York 1992. (Henshall, 1992)
- Hernroth, Uno: *Studier rörande Prästtillsättningen i Sverige och Danmark efter reformationen*, Uddevalla 1989. (Hernroth, 1989)
- Holm, Bent: *Solkonge og Månekejser. Ikonografiske studier i Francois Fossards Cabinet*, København 1991. (Holm, 1991)
- Holmquist, Hjalmar og Jens Nørregaard: *Kirkehistorie. I. Oldtid og Middelalder*, København 1946. (Holmquist og Nørregaard, 1946)
- Holmquist, Hjalmar og Jens Nørregaard: *Kirkehistorie. II. Den nyere tid*, København 1949. (Holmquist og Nørregaard, 1949)
- Hougaard, Jens m.fl.: *Dansk litteraturhistorie 3. Stænderkultur og enevælde 1620-1746*, København 1990. (Hougaard m.fl., 1990)
- Høy, F. C.: *Sendebud i Kristi Sted. 200 danske i Brødremenighedens Mission*, Christiansfeld 1943. (Høy, 1943)
- Imsen, Steinar: *Superintendenten. En studie i kirkepolitikk, kirkeadministrasjon og statsutvikling mellom reformasjonen og eneveldet*, Trondheim 1980. (Imsen, 1980)

Ingesman, Per: "Kirke, stat og samfund i historisk perspektiv"; i: Tim Knudsen (red.): *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*. Center for Europæisk Kirkeret og Kirkekundskab, Aarhus 2000, s. 65-86. (Ingesman, 2000)

Iuul, Stig: *Kodifikation eller Kompilation? Christian V's Danske Lov paa Baggrund af ældre Ret*. Festskrift udgivet af Københavns Universitet i anledning af universitetets årsfest november 1954, København 1954. (Iuul, 1954)

Jensen, Birgit Bjerre: *Udnævnelsesretten i enevældens magtpolitiske system 1660-1730*, København 1987. (Jensen, 1987)

Jensen, F. Elle: *Pietismen i Jylland. Studier over jyske Menighedstilstande, særlig paa Landet, omkring Midten af det 18. Aarhundrede*, København 1944. (Jensen, 1944)

Jespersen, Knud J. V.: "Absolute Monarchy in Denmark: Change and Continuity"; i: *The Scandinavian Journal of History*, 1988, s. 307-316. (Jespersen, 1988)

Jespersen, Knud J. V.: *Danmarks historie. Bind 3. Tiden 1648-1730*, København 1989. (Jespersen, 1989)

Jespersen, Leon: "Knud Fabricius og den monarkiske bølge. Nogle kommentarer til de statsretlige brydninger i 15-1600 tallets-Danmark"; i: *Historie* 1997, 1, Aarhus 1997, s. 54-85. (Jespersen, 1997)

Jørgensen, Jens Ulf: "Kirkeretten i Danske Lov"; i: Ditlev Tamm (red.): *Danske og Norske Lov i 300 år. Festskriftet er udgivet i anledning af 300året for udstedelsen af Christian V's Danske Lov*, Viborg 1983, s. 447-487. (Jørgensen, 1983)

Kirkeleksikon for Norden, udg. v. Frederik Nielsen & J. Oskar Andersen, 4 bind, København 1900-1929.

Koch, Hal: *Danmarks Kirke gennem Tiderne*, København 1960. (Koch, 1960)

Koch, Hal og Bjørn Kornerup (red.): *Den danske Kirkes Historie*, bd. IV, København 1959. (Koch og Kornerup (red.), 1959)

Koch, Hal og Bjørn Kornerup (red.): *Den danske Kirkes Historie*, bd. V, København 1951. (Koch og Kornerup (red.), 1951)

Koch, L.: "Om anvendelsen af Christian VI's helligdagsanordning"; i: *Kirkehistoriske Samlinger*, 3. rk., 5. bd., København 1884-86, s. 668-672. (Koch, 1884-86)

Kofoed, Karl M.: *Bornholms Kirkehistorie med Kulturskildring (1617-1933)*, II. del, Rønne 1933. (Kofoed, 1933)

Krogh, Tyge: *Oplysningstiden og det magiske. Henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*, Viborg 2000. (Krogh, 2000)

Krüger, Kersten: "Absolutismus in Dänemark – ein Modell für Begriffsbildung und Typologie"; i: *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, Band 104, 1979, s. 171-206. (Krüger, 1979)

Kvam, Jak. Vilh.: *Den norske Kirkes Biskoper efter Reformationen*, Kristiania 1909. (Kvam, 1909)

Ladewig Petersen, E.: se Petersen, E. Ladewig.

Larsen, Christian: "Adelsvældens biskopper 1537-1660"; i: *Kirkehistoriske Samlinger 2001*, Viborg 2001, s. 103-117. (Larsen, 2001)

Larsen, Joakim: *Bidrag til den danske Folkeundervisnings og Folkeskoles Historie*, København 1916. (Larsen, 1916)

Larsen, Svend: *Studier over det fynske Rådsaristokrati i det 17de Århundrede*, bd. 1, Odense 1965. (Larsen, 1965)

Larsson, Olle: *Biskopen visiterar. Den kyrkliga överhetens möte med lokalsamhället 1650-1760*, Växjö Stiftshistoriska Sällskap Skrifter 7, Växjö 1999. (Larsson, 1999)

- Lausten, Martin Schwarz: *Biskop Peder Palladius og kirken (1537-1560). Studier i den danske reformationskirke 2*, København 1987. (Lausten, 1987 (B))
- Lausten, Martin Schwarz: *Christian den 3. og kirken 1537-1559. Studier i den danske reformationskirke I*, København 1987. (Lausten, 1987)
- Lausten, Martin Schwarz: *Danmarks kirkehistorie*, København 1987. (Lausten, 1987 (C))
- Lausten, Martin Schwarz: *Kirke og synagoge. Holdninger i den danske kirke til jødedom og jøder i middelalderen, reformationstiden og den lutherske ortodoksi*, Viborg 1992. (Lausten, 1992)
- Lausten, Martin Schwarz: *Kirkehistorie. Grundtræk af Vestens kirkehistorie fra begyndelsen til nutiden*, Århus 1997. (Lausten, 1997)
- Liljewall, Britt: "Biskopar och folk under tidigmodern tid"; i: *Historisk Tidskrift* 2000:3, Svenska Historiska Föreningen, Stockholm 2000, s. 405-413 (Anm. af Olle Larsson: *Biskopen visiterar. Den kyrkliga överhetens möte med lokalsamhället 1650-1760*, Växjö 1999). (Liljewall, 2000)
- Linders, Frans Josua: *Demografiska Studier rörande svenska Kyrkans Prästerskap*, Uppsala 1925. (Linders, 1925)
- Lindhardt, P. G.: "De danske ordinationsritualer"; i: *Kirkehistoriske Samlinger* 1977, København 1977, s. 7-50. (Lindhardt, 1977)
- Lindhardt, P. G.: "H. W. Ludolf, S.P.C.K. og Trankebarmissionen"; i: *Dansk teologisk Tidsskrift*, 1940, s. 1-30 (Lindhardt, 1940)
- Lindhardt, P. G.: *Konfirmationens Historie i Danmark*, København 1936. (Lindhardt, 1936)
- Lindhardt, P. G.: *Stat og kirke*, Aalborg 1967. (Lindhardt, 1967)
- Loewenich, Walther von: *Martin Luther. Der Mann und das Werk*, München 1982. (Loewenich, 1982)
- Lose, E. V.: "Om Folkekirkens tidligste Tid paa vore vestindiske Øer"; i: *Kirkehistoriske Samlinger*, 5. rk., 2. bd., København 1903-1905, s. 293-317. (Lose, 1903-1905)
- Lyby, Thorkild C.: "Luthers syn på forholdet mellem kristendom og samfund"; i: Hans Jørgen Frederiksen (red.): *Reformations-perspektiver*. Acta Jutlandica LXII:3. Teologisk serie 14, Aarhus 1987, s. 9-46. (Lyby, 1987) Se også under Christensen, Th. Lyby.
- Malling, Anders: *Dansk Salmehistorie*, bd. IV, København 1962-1978. (Malling, 1962-1978)
- Markussen, Ingrid: "Grundlæggende fag i skolen 1739 – og deres betydning for befolkningens læse- og skrivefærdighed"; i: *Uddannelseshistorie 1989. 23. årbog fra Selskabet for Dansk Skolehistorie*, Tønder 1989, s. 26-41. (Markussen, 1989)
- Markussen, Ingrid: *Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Vor Egen Nytte. Pietistiske og kameralistiske ideer bag fremvæksten af en offentlig skole i landdistrikterne i 1700-tallet*, Odense 1995. (Markussen, 1995)
- Montgomery, Ingun: "Steinar Imsen, Superintendenten. En studie i kirkepolitikk, kirkeadminstrasjon og statsutvekling mellom reformasjonen og eneveldet. Sammendrag av opposisjonsinnlegg ved doktordisputas"; i: (*Norsk*) *Historisk Tidsskrift*, bind 63, Oslo 1984, s. 168-183 (inkl. Imsens svar til I. Montgomery). (Montgomery, 1984)
- Mørch, Jens-Ivar: *Erhvervspolitikken under den tidlige enevælde (1660-ca. 1701) med særligt henblik på indvandringen. Med en undersøgelse af Københavns tysk-reformerte befolkningsgruppe i perioden 1681-1690*, utrykt konferensspeciale, Københavns Universitet, København 1992 (afhandlingen er ikke til udlån). (Mørch, 1992)
- Mørch, Jens-Ivar Sonne: "Tilbage til kilderne. Religionsfrihed i Danmark 1660-1685"; i: *1066. Tidsskrift for Historisk Forskning*, 22. årg., nr. 4, København 1993, s. 3-15. (Mørch, 1993)
- Norsk biografisk Leksikon*, Oslo 1923-1983.
- Nørgaard, Anders: *Mission und Obrigkeit. Die Dänisch-hallische Mission in Tranquebar 1706-1845*. Missionswissenschaftliche Forschungen. Band 22, Gütersloh 1988. (Nørgaard, 1988)

- Nørgaard, Anders: "Tranquebarmissionens tidlige historie"; i: *Kirkehistoriske Samlinger 1977*, København 1977, s. 81-107. (Nørgaard, 1977)
- Oftestad, Bernt T.: *Den norske statsreligionen. Fra øvrighetskirke til demokratisk statskirke*, Kristiansand 1998. (Oftestad, 1998)
- Olden-Jørgensen, Sebastian: "Christian V's og Frederik IV's politiske testamenter"; i: *Historisk Tidsskrift*, bind 96, København 1996, s. 313-348. (Olden-Jørgensen, 1996 (B))
- Olden-Jørgensen, Sebastian: "Den politiske proces på stændermødet 1660"; i: *Historie*, ny række 20, Aarhus 1993, s. 44-71. (Olden-Jørgensen, 1993)
- Olden-Jørgensen, Sebastian: *Kun navnet er tilbage – En biografi om Peter Griffenfeld*, København 1999. (Olden-Jørgensen, 1999)
- Olden-Jørgensen, Sebastian: "Statsceremoniel, hofkultur og politisk magt i overgangen fra adelsvælde til enevælde 1536 til 1746"; i: *Fortid og Nutid* marts 1996, s. 3-20. (Olden-Jørgensen, 1996)
- Olden-Jørgensen, Sebastian: *Statsvidenskab og politisk kultur i Danmark 1536-1700*, (utrykt Ph.D.afhandling) Institut for Historie, Københavns Universitet 1997. (Olden-Jørgensen, 1997)
- Ostermann, H.: *Den grønlandske Missions og Kirkes Historie*, København 1921. (Ostermann, 1921)
- Pedersen, Johannes: "'Forsamlinger' i København 1704-1706"; i: *Teologisk Tidsskrift for den danske Folkekirke*, 5. rk., 7. bd., København 1936, s. 256-276. (Pedersen, 1936)
- Pedersen, Johannes: *Fra Brydningen mellem Orthodoksi og Pietisme. Bind I. Københavns Kirkeliv 1704-1712*, København 1945. (Pedersen, 1945)
- Pedersen, Johannes: *Fra Brydningen mellem Orthodoksi og Pietisme. Bind II. Mellem Theologer 1712-1730*, København 1948. (Pedersen, 1948)
- Pedersen, Karl Peder: *Enevældens amtmænd. Danske amtmænds rolle og funktion i enevældens forvaltning 1660-1848*, Viborg 1998. (Pedersen, 1998)
- Petersen, Anne-Mette: "Mission i Grønland – samarbejde og modsætninger"; i: *Grønland*, København 1991, s. 257-268. (Petersen, 1991)
- Petersen, E. Ladewig: *Fra standssamfund til rangssamfund. Dansk Socialhistorie bd. 3*, København 1980. (Ladewig Petersen, 1980)
- Petersen, E. Ladewig: "Norgesparagrafen i Christian III's håndfæstning 1536. Studier over det 16. århundredes fortolkning"; i: *Historisk Tidsskrift*, 12. rk., 6. bd., København 1973, s. 393-464. (Ladewig Petersen, 1973)
- Petersen, Klaus og Hans-Henrik Rode: "Kirke og stat i 1600-tallet"; i: *Kirkehistoriske Samlinger 1995*, Viborg 1995, s. 63-100. (Petersen og Rode, 1995)
- Rosen, Wilhelm von (red.): *Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse*, I, 1. bd., Rigsarkivet 1983. (Rosen (red.), 1983)
- Rørdam, Holger Fr.: "Bispevalget i den danske Kirke fra Reformationen indtil Enevælden"; i: *Kirkehistoriske Samlinger*, 2. rk., 6. bd., København 1872-73, s. 67-116. (Rørdam, KS 2. rk., 6. bd., 1872-73)
- Sachs, Aage (red.): *Den danske Centraladministration. Udgivet i Anledning af den danske Kancellibygning 200 Aars Dag*, København 1921. (Sachs (red.), 1921)
- Sandvik, Gudmund: "Forholdet mellom Danske og Norske Lov"; i: Ditlev Tamm (red.): *Danske og Norske Lov i 300 år. Festskriftet er udgivet i anledning af 300året for udstedelsen af Christian V's Danske Lov*, Viborg 1983, s. 19-34. (Sandvik, 1983)
- Schulze, Winfried: "Gerhard Oestreichs Begriff "Sozialdisziplinierung in der frühen Neuzeit""; i: *Zeitschrift für historische Forschung*, 14. Band, Berlin 1987, s. 265-302. (Schulze, 1987)
- Scocozza, Benito: *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie bd. 8: Ved afgrundens rand. 1600-1700*, København 1989. (Scocozza, 1989)

- Severinsen, P.: *Hvordan Reformationen indførtes i Danmark*, København 1936. (Severinsen, 1936)
- Severinsen, P.: *Viborg med Stad og Stift i 800 Aar*, København 1932. (Severinsen, 1932)
- Sharpe, Kevin: *The Personal Rule of Charles I*, New Haven og London 1992. (Sharpe, 1992)
- Stampe, L.: ”Collegium de cursu Evangelii promovendo. Omkring dets Stiftelse og første Aar”; i: *Dansk teologisk Tidsskrift*, 1946, s. 65-88. (Stampe, 1946)
- Stampe, L.: ”Trankebarmissionens hjemlige baggrund”; i: *Nordisk Missionstidsskrift*, 1955, s. 194-210. (Stampe, 1955)
- Stenbæk, Jørgen: ”Den danske kirkeordinans af 1537/39 – Teologi og funktion”; i: Carl-Gustaf Andrén (red.): *Reformationen i Norden. Kontinuitet och förnyelse*, Lund 1973, s. 130-155. (Stenbæk, 1973)
- Stenbæk, Jørgen: ”Ecclesia particularis – respublica christiana. Dansk kirkeretstænkning i 1600-tallet og dens europæiske forudsætninger”; i: *Kirkehistoriske Samlinger 1975*, København 1975, s. 34-60. (Stenbæk, 1975)
- Stenbæk, Jørgen: ”Religion og politik i den unge danske enevælde”; i: *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift* nr. 3, Aarhus 1983, s. 51-63. (Stenbæk, 1983)
- Suolahti, Gunnar: *Finlands Prästerskap på 1600- och 1700-Talen*, Stockholm 1927. (Suolahti, 1927)
- Søe, N. H.: *Kristelig etik*, 3. udgave, København 1951. (Søe, 1951)
- Sønderholm, Erik: *Jacob Worm. En politisk satiriker i det syttende århundrede*, København 1971. (Sønderholm, 1971)
- Thomassen, Jesper: ”Kongens præster 1536-1660”; i: *Kirkehistoriske Samlinger 1998*, Viborg 1998, s. 13-39. (Thomassen, 1998)
- Thomassen, Jesper: *Sognepræsten som statstjener 1536-1660*, (utrykt Ph.D.afhandling, Institut for Historie), Odense Universitet 1996. (Thomassen, 1996)
- Thomsen, Ole B.: *Embedsstudiernes Universitet. En undersøgelse af Københavns universitets fundats af 1788 som grundlag for vor nuværende studiestruktur*, bd. 1, København 1975. (Thomsen, 1975)
- Thrap, D. (udg.): *Bergens Stifts Biskoper og Præster efter Reformationen. Biografiske Efterretninger samlede af Provst Johan Frederik Lampe*, Kristiania 1895. (Thrap (udg.), 1895)
- Thyssen, Anders Pontoppidan: ”Tranquebarmissionen i ny belysning”; i: *Dansk Teologisk Tidsskrift*, 52. årgang, 1989, s. 110-125. (Thyssen, 1989)
- Ussing, Henrich: *Kirkeforfatningen i de kongelige danske Stater, med dens vigtigste Fordele og Mangler samt muelige Forbedringer*, del I-IV, Sorøe 1786-1789. (Ussing, 1786-1789)
- Viemose, Jørgen: *Dansk kolonipolitik i Grønland*, Viborg 1977. (Viemose, 1977)
- Wagner, Wolfgang: ”Danske Lov og dansk lovgivning i europæisk ramme”; i: Ditlev Tamm (red.): *Danske og Norske Lov i 300 år. Festskriftet er udgivet i anledning af 300året for udstedelsen af Christian V's Danske Lov*, Viborg 1983, s. 207-254. (Wagner, 1983)
- Walsh, John, Colin Haydon og Stephen Taylor (red.): *The Church of England c. 1689-c. 1833. From Toleration to Tractarianism*, Cambridge 1993. (Walsh, Haydon og Taylor (red.), 1993)
- Wiberg, S. V.: *Personalthistoriske, statistiske og genealogiske Bidrag til en almindelig dansk Præstehistorie eller alfabetsk ordnet Fortegnelse over alle Sognekald, Sogneapellanier, Hospitalspræsteembeder o.s.v. i Danmark med Anførelse af Præsterne i dem siden Reformationen, og Efterretning om deres Personalialia o.s.v.*, bd. I-IV, Odense 1870-1873 (reprotryk 1960). (Wiberg, 1870-1873/1960)
- Zahrtmann, M. K.: ”Det gamle Rønne”; i: *Bornholmske Samlinger*, 13. bd., Rønne 1920, s. 1-65. (Zahrtmann, 1920)

Zeeden, Ernst Walter und Hansgeorg Molitor (udg.): *Die Visitation im Dienst der kirchlichen Reform*. (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung. Heft 25/26), Münster (2. oplag) 1977. (Zeeden und Molitor (udg.), 1977)

Zeeden, Ernst Walter und Peter Thaddäus Lang (udg.): *Kirche und Visitation. Beiträge zur Erforschung des frühneuzeitlichen Visitationswesens in Europa (Spätmittelalter und frühe Neuzeit, Band 14)*, Stuttgart 1984. (Zeeden und Lang (udg.), 1984)